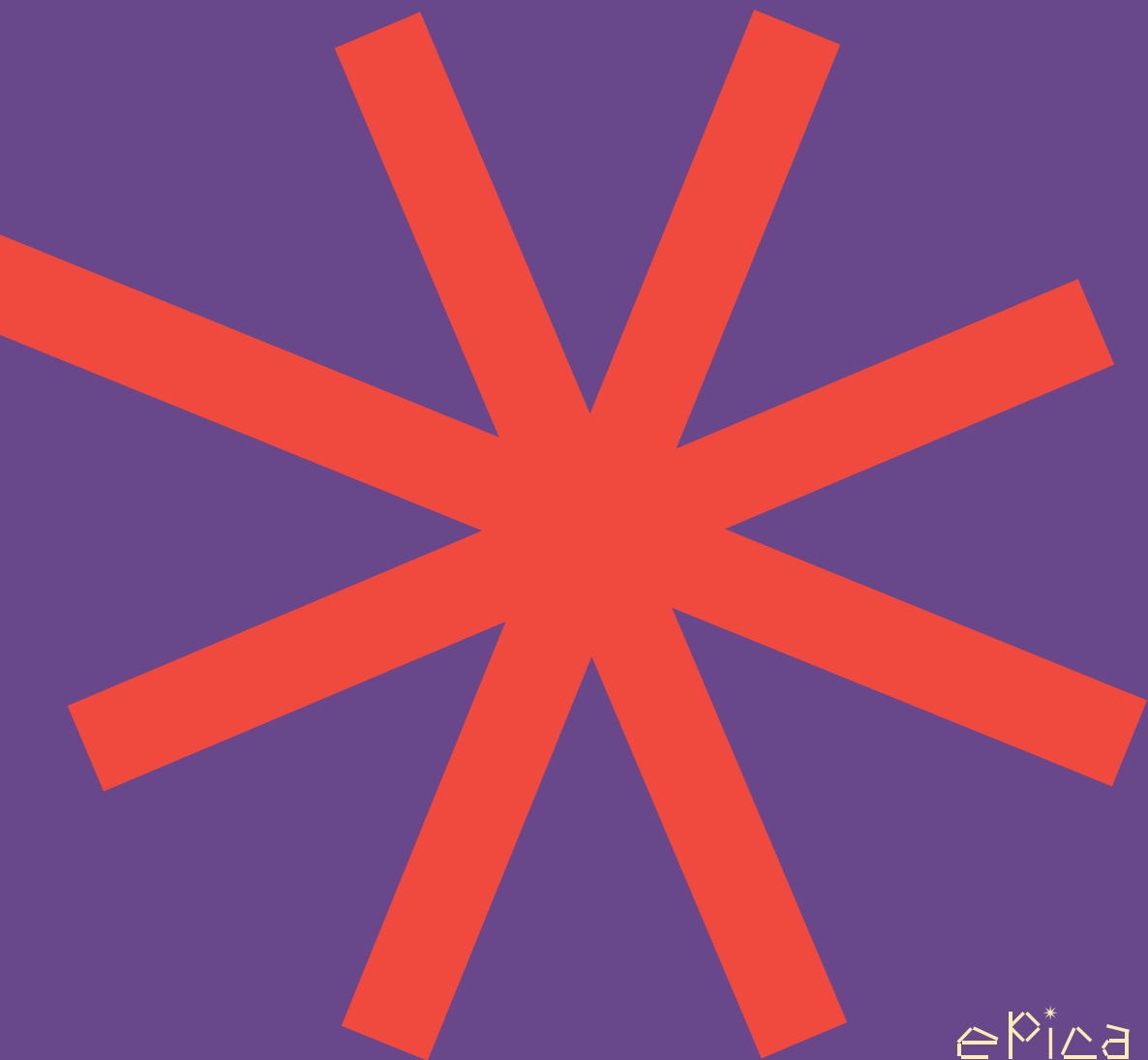

OSNAŽIVANJE PARTICIPACIJE U KULTURI I ARHITEKTURI: AKTIVIRANJE JAVNIH REŠURSA ZA I SA ZAJEDNICOM

Empowering Participation
in Culture and Architecture:
Activating Public Resources
for and with Community

(ur-eds.) Nina Mihaljinac
Sonja Jankov

Osnaživanje participacije u
kulturi i arhitekturi:
aktiviranje javnih resursa
za i sa zajednicom

Empowering Participation
in Culture and Architecture:
Activating Public Resources
for and with Community

OSNAŽIVANJE PARTICIPACIJE
U KULTURI I ARHITEKTURI:
AKTIVIRANJE JAVNIH
RESURSA ZA I SA
ZAJEDNICOM

Empowering Participation
in Culture and Architecture:
Activating Public Resources
for and with Community

Urednice / Edited by
dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Fakultet dramskih umetnosti, Institut za
pozorište, film, radio i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts, Institute for
theatre, film, radio and television, Belgrade

2025.

ePica*

Oснаživanje participacije u kulturi i arhitekturi:
aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom

Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources
for and with Community

Urednice / Edited by

dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Izdavač / Publisher

Fakultet dramskih umetnosti,
Institut za pozorište, film, radio
i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts,
Institute for theatre, film, radio
and television, Belgrade

Recenzenti / Reviewers

dr Ana Žuvela,
Odjel za kulturu i komunikacije,
Institut za razvoj i međunarodne odnose,
Hrvatska
dr Ksenija Petovar, Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
dr Radivoje Dinulović,
Fakultet tehničkih nauka,
Univerzitet u Novom Sadu

Ova monografija je nastala u okviru projekta
EPICA – Osnaživanje participacije u kulturi i
arhitekturi: Aktiviranje javnih resursa za i sa
zajednicom (ID 7744648), podržanog sredstvima
Fonda za nauku Republike Srbije.

This monography is published within the project
EPICA – Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources for and
with Community (ID 7744648), supported by the
Science Fund of the Republic of Serbia.

Ova monografija je povezana sa ciljevima održivog razvoja 3, 5, 6, 11, 16 univerzalne strategije Ujedinjenih nacija (Agenda 2030, A/RES/70/1): Obezbediti zdrav život i promovisati blagostanje za sve u svim uzrastima; Ostvariti rodnu ravnopravnost i osnažiti sve žene i devojkje; Osigurati dostupnost i održivo upravljanje vodom i kanalizacijom za sve; Učiniti gradove i ljudska naselja inkluzivnim, sigurnim, otpornim i održivim; Promovisati mirna i inkluzivna društva za održivi razvoj, obezbediti pristup pravdi za sve i izgraditi efikasne, odgovorne i inkluzivne institucije na svim nivoima.

This monography is related to sustainable development goals 3, 5, 6, 11, 16 of the Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development (A/RES/70/1, United Nations): Ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages; Achieve gender equality and empower all women and girls; Ensure availability and sustainable management of water and sanitation for all; Make cities and human settlements inclusive, safe, resilient and sustainable; Promote peaceful and inclusive societies for sustainable development, provide access to justice for all and build effective, accountable and inclusive institutions at all levels

SADRŽAJ / CONTENT

11 1. UVODNA REČ Nina Mihaljinac

---

15 1.2 Participacijom do participacije:
o projektu EPICA Sonja Jankov

---

25 2. Uloga istraživanja participativnih
akcija zajednice Petar Cigić
The role of researching
participatory community actions

---

37 3. Mapiranje participacije u kulturi i arhitekturi Vladimir Mentus
u Srbiji od 2000. godine do danas
Mapping participation in culture
and architecture in Serbia from
2000 to today

STUDIJE SLUČAJA / CASE STUDIES

---

73 4. Participativne prakse za zaštitu i
unapređenje javnog i zajedničkog dobra
na području Savskog keja na Novom
Beogradu Danijela Milovanović Rodić,
Milica Kočović De Santo,
Marija Maruna, Petar Cigić,
Milena Dragičević Šešić
Participatory practices for the
protection and improvement of
public and common property
in the Sava quay area in
New Belgrade

---

105 5. Participativne prakse u odbrani javnog
dobra i stvaranju zajedničkog na području
sela Topli Do, opština Pirot Milica Kočović De Santo,
Danijela Milovanović Rodić,
Marija Maruna, Petar Cigić,
Milena Dragičević Šešić
Participatory practices in the
defense of the public good and
creation of the commons in the
area of the village of Topli Do,
municipality of Pirot

137

6. Participativni procesi u Kulturnom predelu Bača

Participatory processes in Cultural landscape of Bač

Višnja Kisić, Goran Tomka

173

7. Participacija građana u očuvanju nasleđa Almaškog kraja

Participation of citizens in heritage preservation of Almaški Neighborhood

Goran Tomka, Višnja Kisić

191

8. Umetnost u spomen budućnosti: Studija slučaja participativnog projekta u Staroj Pazovi – ULUS 2022-23

ART IN PRAISE OF THE FUTURE: Case study of a participatory project in Stara Pazova - ULUS 2022-23

Petar Cigić, Irena Ristić, Milan Đorđević

219

9. Aktiviranje zajednice kroz inkluziju: studija slučaja *Prostor*

Community activation through inclusion: case study Prostor

Nina Mihaljinac, Milena Dragičević Šešić

EPICA ŽIVA LABORATORIJA
– PARTICIPATIVNO AKCIONO
ISTRAŽIVANJE

/ EPICA LIVING LABORATORY
– PARTICIPATORY ACTION
RESEARCH

239

10. Mesne zajednice kroz vreme: šta je prioritet – zakonodavna reforma ili novi modeli lokalne samouprave?

“MESNE ZAJEDNICE” THROUGH TIME: What is the priority – legislative reform or new models of local self-government?

Aleksandar Mijailović, Milica Kočović De Santo

275

11. Od saradnje do rada u službi zajednice – pokušaj aktiviranja prostora mesne zajednice SAVA u bloku 45 kao društveno-kulturnog centra
- From collaboration to working in the service of the community – an attempt to activate the space of the Sava local community in Block 45 as a Social and Cultural Center
-

293

12. Od hlada do borbi: Šta su ljudima više-nego-ljudi?
- From shadows to fights: What are more-than-humans to humans?
-

307

13. Participatory artistic practices initiated from within communities living in the modernist projects of collective and mass housing
- Participativne umetničke prakse pokrenute od strane zajednica koje žive u modernističkim projektima kolektivnog i masovnog stanovanja
-

323

14. Ka promeni javnih politika - preporuke proistekle iz projekta EPICA – Empowering Participation in Culture and Architecture
- Milena Dragičević Šešić, Petar Cigić, Milan Đorđević, Sanja Iguman Glušac, Sonja Jankov, Višnja Kisić, Milica Kočović De Santo, Marija Maruna, Bojana Matejić, Vladimir Mentus, Nina Mihaljinac, Danijela Milovanović Rodić, Irena Ristić, Goran Tomka
-

343

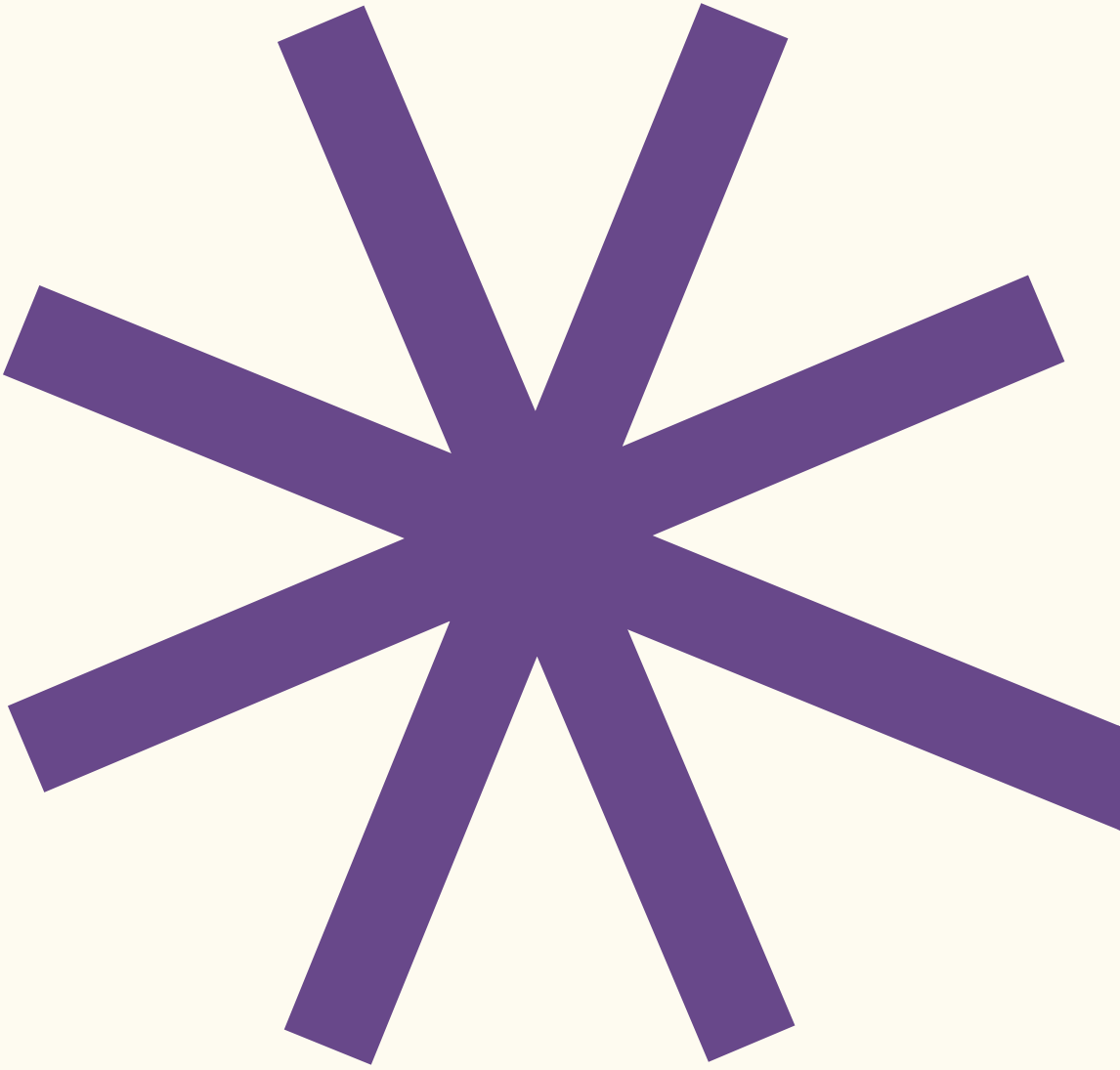
15. Naučni radovi nastali u okviru projekta EPICA: kontekstualni i problemski pregled
- Bojana Matejić
-

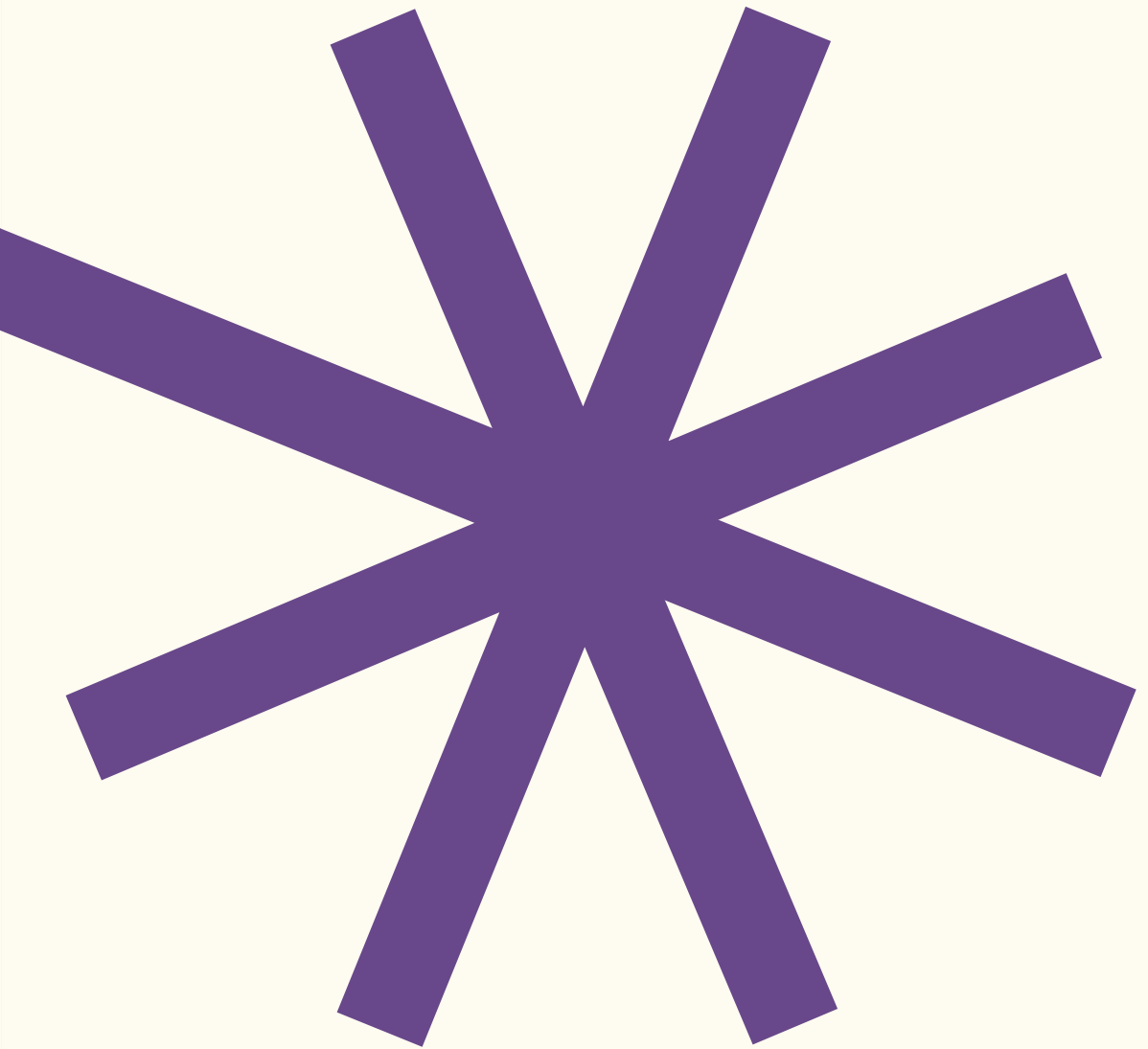
357

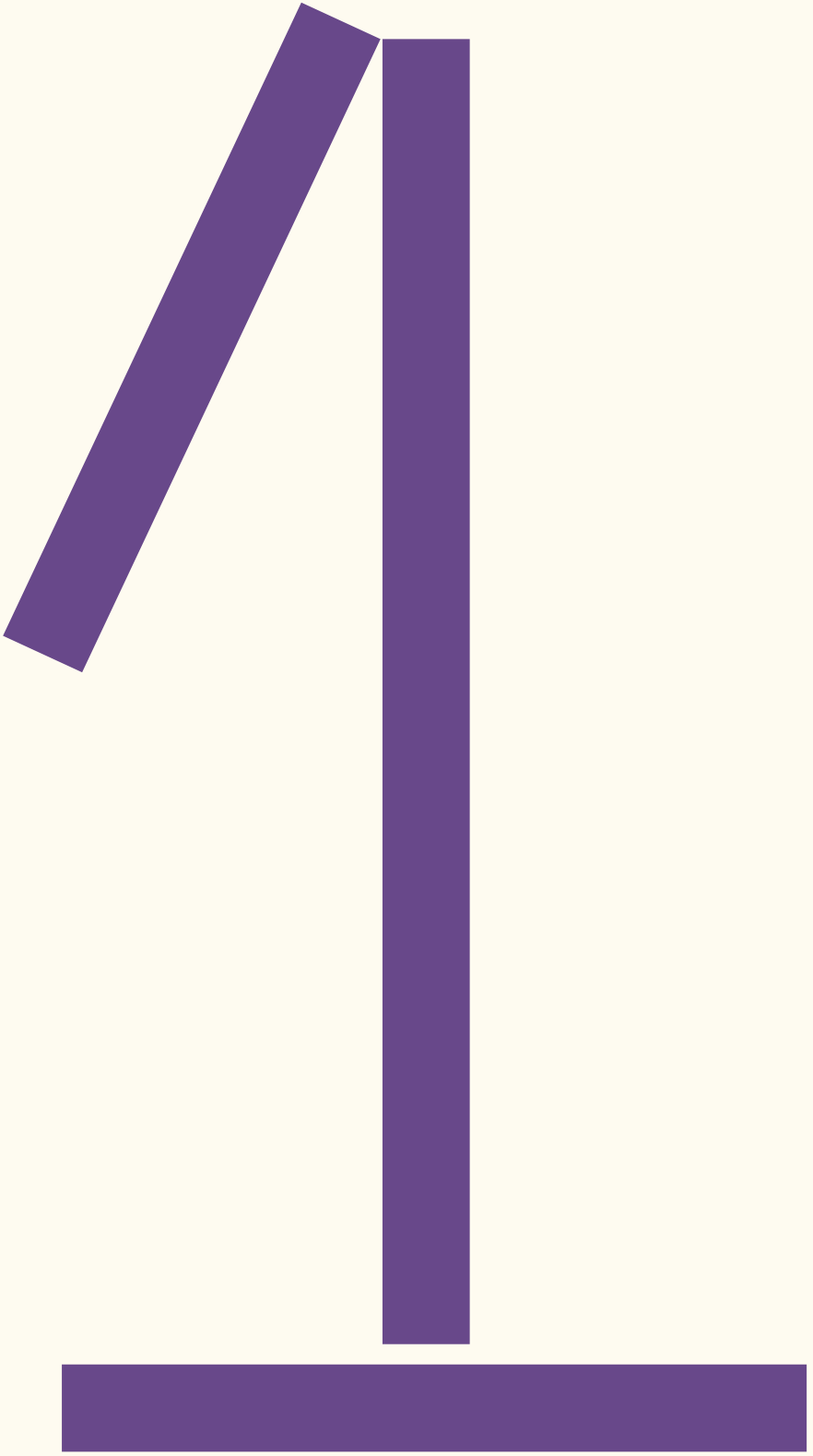
- APPENDIX
16. Upitnik o participaciji u okviru projekta EPICA 2022.
17. Mapa participacije u kulturi i arhitekturi
-

373

BIOGRAFIJE AUTORA

Ideja za projekat *Oснаživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa sa i za lokalnom zajednicom* nastala je kada je Fond za nauku otvorio prvi konkurs za naučne projekte koje mogu zajednički da predlože istraživači iz različitih naučnoistraživačkih institucija. To je bio povod da se po prvi put oko zajedničke teme i zadatka okupi dvanaestoro istraživača iz pet naučnoistraživačkih organizacija (Fakultet dramskih umetnosti, Arhitektonski fakultet, Fakultet likovnih umetnosti, Institut ekonomskih nauka, Fakultet za sport i psihologiju TIMS), koji su ispitivali participaciju iz perspektive svojih različitih disciplina – kulturne politike i menadžmenta u kulturi, ekonomije, urbanog planiranja i teorije umetnosti. Prilikom pripreme projekta, osmišljena je ambiciozna i inovativna metodologija koja je podrazumevala tri faze: 1) formiranje zajedničke transdisciplinarnе teorijske platforme koja će predstavljati bazu za dalje istraživačke korake, kao i analiza situacije s participativnim praksama u kulturi i arhitekturi u Srbiji (zakonodavstvo, prakse i iskustva); 2) sprovođenje studija slučaja participativnih praksi u Srbiji na osnovu kojih se mogu prikupiti iskustva i doneti zaključci o delotvornim načinima društvenog delovanja tj. načinima za preuzimanja moći donošenja odluka o upravljanju javnim resursima; 3) primena stečenih uvida u okviru žive laboratorije, participativnog akcionog istraživanja u lokalnoj zajednici, eksperimentalne metode koja podrazumeva sprovođenje participativne akcije i opservaciju njene primene sa stanovišta zajednički definisanih ciljeva akcije.

Međutim, tim se na prvom koraku suočio s nepremostivim problemom, a to je nemogućnost formulisanja zajedničke definicije ključnog pojma participacija, što je trebalo da bude teorijska i vrednosna osnova za dalje istraživačke korake. Zbog disciplinarnih, teorijskih, pa i ideoloških razlika, nakon debata i pokušaja da se reši ovaj problem, ipak se odustalo od formulisanja jedinstvene definicije osnovnog pojma i hipoteze koja bi se mogla dokazivati te je – u liberalnom duhu – odlučeno da istraživači zasebno ponude svoje definicije participacije i u manjim grupama pristupe istraživačkim aktivnostima. Tako se projekat razvijao disperzivno, prostirući svoje istraživačke krake na mnoge strane i pokrivajući raznorodne teme, a rezultati do kojih se dolazilo prosto su zbrajani u projektnim čvrorištima

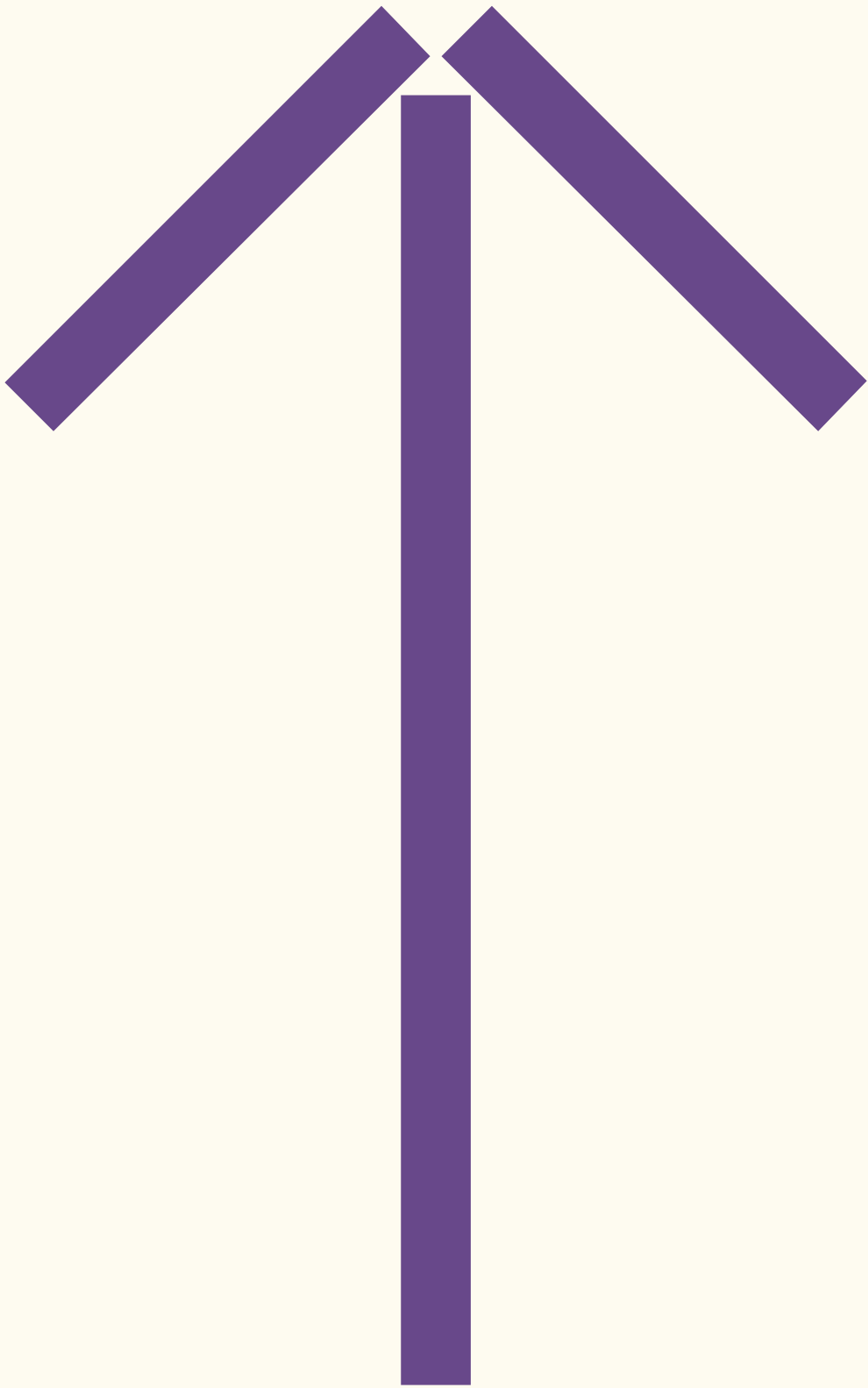
poput Pojmovnika participacije, na konferencijama, u preporukama, Vodiču i ovoj monografiji. Usled neslaganja oko razumevanja ključnih pojmova i različitih disciplinarnih perspektiva, izostala je jedinstvena teorijska i vrednosna osnova koja bi fokusirala naučni rad ka onome što je tim zadao u predlogu projekta, a to je definisanje okvira za novu teoriju participacije, a onda i njeno terensko testiranje i proučavanje.

Akcija na koju se tim najviše koncentrisao – mada opet u manjim grupama koje su delovale zasebno, primenjujući i ispitujući različite vrednosno-idejne koncepte participacije – jeste bio pokušaj oživljavanja institucije mesne zajednice i to na konkretnom slučaju mesne zajednice Sava u opštini Novi Beograd u Bloku 45. Mesna zajednica je institucija lokalne mesne samouprave razvijena u periodu jugoslovenskog socijalizma koja je omogućavala direktno učesće najšireg sloja ljudi u donošenju odluka. Zajednički naponi oko revitalizacije institucije mesne zajednice u okviru projekta EPICA imali su više pozitivnih ishoda i za nauku i za praktično društveno delovanje i dobrobit lokalne zajednice. Učinjen je pregled istorijskog razvoja institucije mesne zajednice i uočeno je na koje načine (zakonskim rešenjima i drugim instrumentima javnih politika) je mesna zajednica kao institucija koja je u periodu socijalizma imala funkciju pospešivanja direktnog demokratskog odlučivanja lokalne zajednice – višedecenijskim urušavanjem izgubila svoju funkciju, značaj i ingerencije. Potom, osvojen je konkretan prostor mesne zajednice Sava i ponuđen na korišćenje različitim lokalnim udruženjima, komšijama i umetnicima, kao i aktivistima koji su već pokrenuli svoje formalne i neformalne grupe za odbranu javnih resursa na opštini Novi Beograd. Takođe su istraživači iskoristili svoje pregovaračke kapacitete i pospešili saradnju različitih aktivističkih grupa – komšija/aktivista sa različitih beogradskih opština (pre svega grupe komšija iz naselja Prokop i novobeogradskih aktivista), umetnika/aktivista, umetnika i kulturnih radnika zainteresovanih za temu jačanja lokalne zajednice i osvajanja javnih prostora za zajednicu, donosioca odluka (Opština Novi Beograd, Novobeogradska kulturna mreža), akademske zajednice, ljudi iz lokalne zajednice. Ovaj eksperiment je donekle uspeo u otvaranju puta ka osvajanju samog prostora, ali i revitalizaciji institucije mesne zajednice kao legitimnog tela za donošenje odluka o pitanjima relevantnim za lokalni kontekst.

Budući da je reč o organizaciono, pa i etički kompleksnom naučnom metodi, participativno akciono istraživanje retko se primenjuje u društvenim naukama i to treba istaći kao specifičnost i veliku vrednost projekta EPICA. Takav oblik istraživanja podrazumeva otvorenost istraživača da se istraživački poduhvat definiše i planira zajedno sa različitim akterima i otvori za širu zajednicu, te da se menja u skladu sa efektima i potrebama istraživačkog procesa. Metod participativnog akcionog istraživanja postavio je takođe pred istraživače etička pitanja vezana za njihov privilegovani položaj. Istraživači su, za razliku od ostalih učesnika, plaćeni, imaju moć upravljanja budžetom projekta, njihova motivacija da se bave konkretnom društvenom akcijom drugačija je, kompleksnija od potrebe lokalne zajednice za sprovođenjem određenih akcija unutar zajednice jer istraživači imaju i finansijski i karijerni interes i obavezu prema finansijerima.

Sve ove teme su bile iznete u diskusijama tima i adresirane nekim konkretnim rešenjima.

Uprkos ideološkom pluralizmu i privilegovanoj poziciji istraživača u odnosu na druge učesnike u istraživačkom procesu, poput društvenih aktivista iz lokalnih zajednica, projekat EPICA je ipak uspeo da ostvari pozitivne društvene efekte, da da zamajac i pruži primere kako bi se moglo delovati u pravcu vraćanja javnih prostora i institucija poput mesne zajednice i podcrtao je značaj spuštanja moći donošenja odluka na najniži društveni nivo. Konačno, tema oživljavanja mesne zajednice je značajna jer zahteva osvrt na pokušaje jugoslovenskog samoupravnog društva za uvođenje direktnog demokratskog odlučivanja, što jeste istorijski fenomen vredan izučavanja. Proučavanje samoupravljanja, mesne samouprave i mehanizama za primenu direktne umesto reprezentativne demokratije pokazuje se kao velika potreba u savremenim – ne samo lokalnim, nego i globalnim uslovima ukidanja prava ljudi na odlučivanje o značajnim društvenim pitanjima (privatizacija javnih resursa poput voda, zemljišta, odluke na radu, uvođenje različitih mehanizama kontrole, sprovođenje vojnih operacija, itd.). To potvrđuje i činjenica da se danas u Srbiji u okviru masovnih blokada i potesta podstaknutih padom nadstrešnice na železničkoj stanici u Novom Sadu, koja je usmrtila petnaestoro ljudi, organizuju plenumi na kojima se donose odluke o daljim tokovima blokade. Jedna od protestnih parola glasila je: plenumi svuda. Dakle, postoji javno zalaganje za ukidanje aktuelnog modela reprezentativne demokratije i uvođenje novog modela direktne demokratije, koja bi se mogla sprovoditi kroz plenumsko odlučivanje. Simptomatično je da su na fakultetima studenti odbacili studentski parlament kao telo koje ima moć odlučivanja i uveli plenume, na kojima pravo glasanja imaju svi studenti. Dakle, u kontekstu aktuelnih društvenih borbi za nove oblike organizovanja, rezultati projekta EPICA mogu biti uzeti u obzir kada se traga za novim modelima samoorganizovanja i modelima borbe za osvajanje zajedničkog.

1.2. PARTICIPACIJOM DO PARTICIPACIJE: ◊ PROJEKTU EPICA

Sonja Jankov*¹

* Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u
Beogradu

1 sonja.jankov@fdu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0003-3420-6130

Širom Evrope i sveta su pokrenuti brojni participativni mehanizmi,¹ ali, uprkos tome, pokazalo se da je njihova primena i dalje veoma teška, pogotovo u postjugoslovenskom regionu, koji je kroz proteklih nekoliko decenija prošao kroz turbulentne društvene, političke i ekonomske promene. Prepoznajući participaciju kao informisanu, aktivnu ulogu u donošenju i sprovođenju odluka, kao i u upravljanju javnim resursima zarad ostvarivanja javnih interesa, pet naučnoistraživačkih institucija se okupilo sa ciljem donošenja konkretnih, inovativnih i ispitanih modela njene primene. U periodu od tri godine (2022–2024), naučnici sa Fakulteta dramskih umetnosti, Arhitektonskog fakulteta, Fakulteta likovnih umetnosti, Instituta ekonomskih nauka u Beogradu i Fakulteta za sport i psihologiju u Novom Sadu su realizovali projekat *EPICA – Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom*, čije su metodologije, rezultati i preporuke objedinjene u ovoj monografiji. U njihovom formulisanju je uz naučnike uzeo učešće i velik broj saradnika projekta, kao i različiti društveni akteri, među kojima su lokalne zajednice, marginalizovane grupe i strukovna udruženja, čime su svi uključeni akteri, među kojima i tim EPICA, stekli nove veštine i kapacitete u participativnim modelima delovanja.

U prvoj fazi projekta tim je analizirao šta su to javni resursi i postojeće definicije participacije i srodnih koncepata u kulturi, (savremenj) umetnosti, planiranju, upravljanju i budžetiranju, uključujući i pojmove kao što su *nova zajednička dobra* (Charlotte Hess, Kočović De Santo), *ljudska emancipacija* (Badiou, Ranciere, Laclou), *zajednica* (Beuys, Brecht, Debord, Cage,

¹ Na primer, Evropska agenda za ekonomiju saradnje 2016, Gradansko učešće u procesu donošenja odluka – Standardi i prakse u državama članicama Saveta Evrope 2016, Participativno građanstvo u Izveštaju Evropske unije 2012, Faro konvencija, Konvencija UNESCO-a 2005, Arhuska konvencija 1998, Amsterdamski pakt – Urbana agenda za EU 2016, Nova urbana agenda – Habitat III 2016, EU Agenda za kulturu, Participativno upravljanje kulturnim nasleđem – Izveštaj radne grupe eksperata država članica EU za otvoreni metod koordinacije 2018, Lajpciška povelja o održivim evropskim gradovima, Agenda 21 za kulturu teritorijalna agenda EU 2020, Agenda 2030, EU Urbane agende 2016 itd.

Kaprow itd.), *saradnja* (Virno, Lazzarato, Mihaljinac i Đorđević), *kolektivno stvaralaštvo* (Sawyer), *građanska imaginacija* (Cruz, Jenkins, Hlavajova). U tom procesu je došlo do začetka interdisciplinarnе teorijske platforme koja povezuje teorije kulture sa arhitekturom, prostornim planiranjem, (savremenom) umetnošću, ekonomskim, ekološkim, društvenim i povezanim teorijama, medijima, kreativnošću i studijama sećanja.

Tim je takođe kroz studije slučaja, anketna istraživanja i empirijsko istraživanje na terenu identifikovao, mapirao, kategorizovao i istražio neslaganja između diskursa, prakse i politika, kao i iskustva aktera koji su tokom poslednjih dvadeset godina inicirali participativne procese. U trećoj fazi, primenom metode akcionog istraživanja, tim je inicirao niz participativnih akcija sa lokalnom zajednicom, spajajući različite aktere da zajednički rade na temama koje su od javnog interesa. Kroz proces se ostvarila transdisciplinarna intergacija znanja, preporuke i rezultati koji nude bolje razumevanje, alternativne pristupe, relevantne politike i nove metode uključivanja građana u projekte i inicijative od javnog interesa, koje mogu biti od značaja za različite nivoe vlasti, poslovni sektor, organizacije civilnog društva i akademske zajednice, od kojih se očekuje da se angažuju u participativnim akcijama i kreiranju politike. EPICA, stoga, nije bila samo projekat istraživanja postojećih modela participacije nego i projekat stvaranja novih modela kroz akciona istraživanja i saradnju sa različitim sektorima i akterima.

Monografija je strukturirana u tri celine. U prvom delu su objedinjeni rezultati teorijskih, kontekstualnih i anketnih istraživanja. Kako zapaža Petar Cigić, građani se okupljaju i organizuju kroz modele participacije kako bi prevazišli zajednički osećaj „ograničenosti“ te transformisali one faktore u društvu koji ih ograničavaju, poput autoritarnog kapitalizma, koji komodifikuje javna dobra i eliminiše javne institucije iz upravljanja procesima razvoja društva, ekonomije i kulture. Participacija je, stoga, po Cigiću, srodna transdisciplinarnosti, koja je neophodna za rešavanje problema čija kompleksnost, urgentnost, društveni značaj, neizvesnost obuhvata, osporena priroda i visoki ulozi povezanih aktera premašuju domete pojedinačnih disciplina zahtevajući koordinisan, sintezni pristup. Kao i transdisciplinarnost, participacija je proces proizvodnje znanja kroz integraciju teorije i prakse, povezivanje raznovrsnih iskustava i znanja, etičkih principa i eksperimentalnih oblika istraživanja. Ona je mehanizam kojim direktno ugroženi građani pristupaju iznalaženju kreativnih rešenja, ne samo u Srbiji nego širom sveta. Nakon pregleda brojnih teorija participacije u arhitekturi i kulturi, Cigić ukazuje zbog čega je bilo neophodno realizovati transdisciplinarni projekat EPICA, koji se upravo fokusira na participaciju i iznalaženje novih modela participativnih praksi.

Ovaj segment takođe sadrži i rezultate istraživanja sprovedenog u okviru projekta EPICA, u kojem je tokom 2022. uzelo učešće preko 200 organizacija i učesnika participativnih praksi u Srbiji. Na osnovu upitnika koji je sastavio tim istraživača sa Instituta društvenih nauka, Fakulteta dramskih umetnosti, Instituta za filozofiju i društvenu teoriju i Filozofskog fakulteta u Beogradu, došlo se do saznanja o percepciji efekata participativnih procesa,

percepciji ograničenja i razlozima prekida rada na participativnim procesima, karakteristikama ovakvih procesa iz ugla njihovih organizatora (kome su participativni procesi bili primarno namenjeni, dužina trajanja, ključni donatori, obim angažovanog organizacionog tima), karakteristikama ovakvih procesa iz ugla njihovih učesnika te o pozitivnim i negativnim iskustvima učešća u njima. Istraživanje ukazuje da efekat participativnih procesa ne treba meriti samo u postizanju konkretnih ciljeva nego i na osnovu toga da li participativni procesi dovode do jačanja solidarnosti u (lokalnoj) zajednici i da li pokreću javne debate o društvenim problemima. Poglavlje sadrži i komentare ispitanika za koje je bilo ostavljeno prostora u upitniku, kako bi pružili komplementaran sadržaj odgovorima na definisana pitanja.

Drugi deo monografije donosi rezultate odabranih studija slučaja uspešnih participativnih procesa u kulturi i arhitekturi, od koji su neki trajali i po par decenija. Prepoznajući participaciju kao aspekt razvoja zajednica i društva u celini, autorski timovi su analizirali kontekste teme, motivacije, sredstva/instrumente, učestalost, organizaciju, procese realizacije, učesnike, ograničenja i efekte/ishode participativnih praksi koje se tiču odbrane prirodnih resursa, zaštite kulturnog nasleđa i intersektorskih odnosa između kulture, zdravstva i lokalnog upravljanja. U okviru projekta je realizovano 6 studija slučaja, na osnovu kojih se došlo do zaključaka koji se tiču upravljanja javnim prostorima, zaštite prirodnih resursa, odbrane demokratije i prava, uloge građana u procesima odlučivanja, unapređenja i odbrane javnog i zajedničkog interesa te u stvaranju novih javnih i zajedničkih dobara sa ciljem unapređenja kvaliteta života. Stoga su rezultati ovih istraživanja ne samo od nacionalnog značaja nego su relevantni i za prakse zajedništva u drugim državama te za dalja istraživanja o participaciji lokalnih zajednica i odnosa između zajednica, okoline i društva u kojem žive.

Tim u sastavu Danijela Milovanović Rodić, Milica Kočović De Santo, Marija Maruna, Petar Cigić i Milena Dragičević Šešić istraživao je aktivne lokalne *bottom-up* inicijative različitih komšijskih grupa i udruženja građana koje imaju za cilj očuvanje javnih dobara i koje odlikuje snažna svest o demokratskim pravima na učešće u procesima odlučivanja o prostornom razvoju. Od takvih inicijativa su odabrali da se fokusiraju detaljnije na participativne aktivnosti građana na području Savskog keja u Novom Beogradu (blokovi 44, 45, 70 i 70a) koje su realizovane tokom proteklih deset godina sa ciljem zaštite Savskog keja od aktivnosti koje ugrožavaju nasip i vodoizvoriste te devastiraju kvalitet javnog prostora. Tim je mapirao 128 takvih participativnih aktivnosti i razvrstao ih na nekoliko tipova: formalni zahtevi nadležnim institucijama, organizovani protesti, javne tribine, participativni sportski, edukativni i umetnički događaji/radionice, radne akcije, zborovi (komšijski sastanci), učestvovanje u ranim i javnim uvidima izrade urbanističkih planova, peticije, formiranje kanala za komunikacije, kampanje informisanja zajednice o lokalnim problemima, anketna izjašnjavanja u saradnji sa ekspertskim OCD-ovima, kampanje za prikupljanje sredstava, studije problema i alternativnih predloga razvoja, registrovanje udruženja.

Kako autori zapažaju, u odbranom slučaju, formalni zahtevi nadležnim institucijama su bili najbrojnija aktivnost, a većina ostalih je pokrenuta kao

reakcija na odsustvo odgovora. Osim što su ovakve participativne akcije građana doprinele očuvanju urbanističkog i prirodnog okruženja, one su i vid „unapređenja kvaliteta javnih i zajedničkih prostora sa bezbednosnog, funkcionalnog, estetskog, kulturološkog i ambijentalnog aspekta“. Njihov značaj je, kako autori navode, i u tome što su inspirisale i podstakle druge zajednice da se okupe i organizuju oko lokalnih pitanja i problema, „skrećući pažnju na teme poput nelegalne gradnje, gentrifikacije i ekološke degradacije“ te podstakle „širu diskusiju o značaju participativne demokratije, odgovornosti institucija i važnosti transparentnog upravljanja resursima“.

Tim je takođe analizirao još jedan slučaj aktiviranja participativnih praksi u službi odbrane prirodnog resursa i javnog dobra – akciju meštana sela Topli Do i šire javnosti protiv realizacije projekta mini hidroelektrane (MHE) derivacionog tipa u području nacionalnog parka prirode Stara planina, koji uživa I stepen zaštite. Tim je mapirao i analizirao nekoliko tipova participativnih aktivnosti: legislativne procese poput regulatornih izmena i dopuna koje su omogućile projekte MHE, performativne akcije, samorganizovanje i institucionalno oblikovanje, poput iniciranja saveza mesnih zajednica Stare planine, delovanje preko društvenih mreža, koordinirane pripreme akcionog delovanja NVO, akcije direktne odbrane, akcije stvaranja zajedničkog i javnog dobra te političko delovanje. Ove **grassroots, bottom-up** inicijative meštana sela Topli Do i šire javnosti, su, kako autori zapažaju, ishodile moratorijumom na projekte MHE u narednih 15 godina na teritoriji grada Pirot.

Na osnovu svojih istraživanja autorski tim zaključuje da je neophodno da javne politike uključe policentrično upravljanje javnim resursima, pri čemu bi bile uključene zajednice, zatim, da razviju načine procene uticaja projekata na kulturu, društvo i životnu sredinu sa fokusom na **društvenu i ekološku pravdu** te da razmotre i razviju nove metode i modele delovanja u kojima je „lokalna zajednica kroz duboke participativne forme angažovanja postavljena na centralno važnu ulogu nosioca javne politike“. Kako su zajednička dobra od presudnog značaja za identitet i dobrobit zajednice, prirodna dobra se takođe mogu okarakterisati i kao kulturna i društvena dobra. Uviđajući da policentrično upravljanje u upravljanju vodama i rečnim sistemom često zahteva saradnju između lokalnih, regionalnih i nacionalnih vlasti, kao i aktivno angažovanje lokalnih zajednica, autori smatraju „da se policentrično upravljanje zajedničkim dobrima može zaista proširiti izvan upravljanja prirodnim resursima i očuvanja životne sredine tako što će biti obuhvaćeni kulturni i društveni aspekti, uključujući prava zajednica, identitet i duh mesta“.

Goran Tomka i Višnja Kisić su se fokusirali na participativne procese koji traju oko 20 godina, sa ciljem očuvanja nasleđa. Njihova poglavlja prikazuju način na koji politički, ekonomski i društveni kontekst utiče na (ne)učesće različitih grupa u procesima očuvanja nasleđa; način na koji učesće legitimise nasleđe i institucije, ali i lokalne aktere; kakva simbolička moć, ali i mreže podrške, rezultiraju iz aktivnijeg učesća različitih aktera, uključujući i lokalne stanovnike; načine na koje se procesi vrednovanja i upravljanja nasleđem menjaju, proširuju, transformišu i artikulišu kroz

processe učešća; ulogu koju je nasleđe imalo i ima u procesima učešća; način na koji nasleđe kao akter, ambijent, resurs, identitetsko pitanje ili kao odnos sa prošlošću podstiče, oblikuje, omogućava ili otežava učešće; načine na koje su se stvarale mreže podrške za anagažovanje; način na koji participacija otvara mogućnosti korišćenja javnih resursa kao i javne svojine; a njihova istraživanja uključuju i pregled dometa i ograničenja dugoročnih procesa participacije.

Autori zapažaju da u slučaju manjih istorijskih urbanih celina, kao što je Almaški kraj u Novom Sadu, participativni procesi mogu da obore urbanističke planove kojim bi se takve celine u znatnoj meri uništile. Vremenom, participativni procesi doprinose i revitalizaciji takvih celina i njihovom zvaničnom prepoznavanju kao kulturnog nasleđa, a razloge za uspešnost participativnih procesa, autori vide u tome što postoji eksplicitna namera građana i lokalnih zajednica da se uključe u procese mapiranja, valorizacije, dokumentovanja, tumačenja, predstavljanja i/ili upravljanja nasleđem. Nasleđe Almaškog kraja je od strane lokalnih zajednica tretirano kao javno, opšte, pristupačno dobro, u čije očuvanje demokratski uključuju građane kroz davanje prostora razvoju „pluralnih praksi pamćenja, podsticanju višeslojnih identiteta i korišćenju nasleđa za širu javnu ili zajedničku korist“. Takav model je primenjiv i na druge slične istorijske urbane celine.

Kada je kulturni predeo u pitanju, zaštita i upravljanje takvim područjem je značajno drugačija nego što je to slučaj sa pojedinačnim kulturnim dobrima. Kako autori zapažaju, „kulturni predeo poziva na celovito razumevanje određene teritorije, njenu višeznačnost i višeslojnost, međusektorsku saradnju, kao i prepoznavanje i angažovanje lokalnih zajednica i stanovnika u prepoznavanju, vrednovanju, očuvanju i korišćenju nasleđa“. Participacija raznovrsnih aktera je time sastavni deo i procesa zaštite i procesa upravljanja kulturnim predelom. Analizirajući slučaj Kulturnog predela Bača, Kisić i Tomka ukazuju da je proces uključivanja građanja potrebno razumeti „ne kao cilj sam po sebi već kao neizostavan segment integrativnog, holističkog pristupa nasleđu“, pri čemu „participacija deluje ne samo kao legitimizacija aktera koji nemaju moć već i samog predela i nekih neprepoznatih slojeva nasleđa“.

Petar Cigić, Irena Ristić i Milan Đorđević se fokusiraju na temu odnosa umetnosti i participativnih procesa, u okviru šire istraživačke teme uključivanja umetnika u sektore koji se tiču društvenog rada, sa ciljem razvoja zajednice, ali i unapređenja društvenog delovanja samostalnih umetnika i mesta umetnosti u širem društvenom kontekstu. Na osnovu odabrane studije slučaja participativnog projekta autori donose nekoliko zaključaka: od značaja za uspešnost ovakvih projekata je da zajednica bude uključena u promišljanje saradnje sa umetnikom u što ranijoj fazi, bez posrednika, kako bi se umetnik što bolje povezoao sa konkretnim potrebama zajednice. Pored toga, da bi umetnik ostvario autentični dijalog sa zajednicom, preporučljivo je saradivati sa umetnicima koji imaju duže iskustvo umetničkog rada povezanog sa participativnim procesima u zajednici. Unutar projekta, kao i prema sekundarnoj publici, od presudne važnosti je transparentnost celog procesa kako bi se steklo poverenje, obezbedilo učešće i razvila mreža

podrške koja uključuje različite aktere iz različitih sektora.

Naredno poglavlje se upravo tiče odnosa umetnosti i neumetničkog sektora, u ovom slučaju zdravstva. Polazeći od toga da je Svetska zdravstvena organizacija prepoznala mentalno zdravlje kao odgovornost durštva i zajednice u celini te kao brigu svih sektora, Nina Mihaljinac i Milena Dragičević Šešić ukazuju na nužnost regulisanja stalne podrške organizacijama koje se bave resocijalizacijom kliničkih pacijenata nakon završenog lečenja u psihijatrijskim bolnicama. Odabirom ove oblasti istraživanja, autorke skreću pažnju da su teme javnog (mentalnog) zdravlja i javnog prostora usko povezane jer je značajno pitanje koliko nevidljive grupe koje ne mogu da vode računa o sebi mogu da participiraju u borbi za javna dobra namenjena svima i da budu deo zajednice. Autorke posebnu pažnju obraćaju na ulogu umetnosti u podizanju kapaciteta zajednice u smislu razvoja kolektivne brige, empatije i svesti o pravima i problemima ugroženih i osetljivih grupa.

Na primeru akcija udruženja Prostor koje su, osim na podršku pacijentima, usmerene i na senzibilisanje zajednice za problem javnog mentalnog zdravlja i podizanje svesti o značaju međusobne ljudske podrške, autorke poglavlja se zalažu za nužnost razvoja sistema državne brige za mentalno zdravlje koji bi omogućio zvaničnu institucionalnu podršku ovakvim aktivnostima. Taj sistem bi trebalo da obuhvata jačanje sistema javne zaštite u smislu razvoja, širenja, većeg ulaganja i trajne podrške, koja bi omogućila osnaživanje interdisciplinarnih timova koji uključuju art terapeute, pravnike, socijalne radnike, umetnike, stručnjake za odnose s javnošću, andragoge i druge profile koji su uključeni u ovu oblast rada.

Na osnovu realizovanih studija slučaja, uviđa se da je participacija nužan deo lokalnih, nacionalnih, regionalnih i globalnih intersektorskih politika održivosti koje se fokusiraju na povećanje održivosti lokalnih zajednica i društva u celini. To se odnosi kako na društvenu održivost zajednica (društvenu inkluziju, osećaj pripadnosti, građenje identiteta, podržavanje interkulturalnog dijaloga), tako i na ekonomsku (korišćenje lokalnog znanja, veština, grupne kreativnosti, raznovrsnosti ekonomskih izraza za ekonomski razvoj), ali i na održivost životne sredine. Participativno donošenje odluka se smatra ključnim i zato što može stvoriti uslove za strukturne društvene promene i generisanje društvenih, tehnoloških i drugih oblika inovacija, što može dovesti do rešavanja problema kao što je ekološka kriza.

Treći deo monografije donosi rezultate akcionog istraživanja Živa laboratorija: participativni model za razvoj *zajednice* (Living Lab: Participatory model for community development), koje je sprovedeno u periodu od januara do decembra 2024. godine. Cilj istraživanja je bio da se sa lokalnom zajednicom ispitaju tri teme: 1) lokalni društveni i kulturni centri – stanje, potrebe i potencijali za razvoj, 2) materijalno kulturno i prirodno nasleđe, 3) nematerijalno kulturno nasleđe, kultura sećanja, lokalna znanja i socijalni konstrukti. Živa laboratorija je sprovedena na području mesnih zajednica Sava i Savski kej na Novom Beogradu (blokovi 44, 45, 70 i 70a), a na osnovu sporazuma sa Opštinom Novi Beograd (prilog na str. 284), naučnom timu projekta EPICA su bile ustupljene prostorije mesnih zajednica u nekoliko termina, kako bi se ostvario kontakt sa lokalnim stanovnicima. Prostori

mesne zajednice su odabrani i stoga što mesna zajednica predstavlja specifično nematerijalno nasleđe postjugoslovenskih prostora te je imala značajnu ulogu u funkcionisanju samoupravnog jugoslovenskog socijalizma, po kojem se Jugoslavija razlikovala od drugih socijalističkih zemalja.

U poglavlju „Od saradnje do rada u službi zajednice – pokušaj aktiviranja prostora mesne zajednice Sava u Bloku 45 kao društveno-kulturnog centra“, Nina Mihaljinac i Petar Cigić predstavljaju etape i rezultate pokušaja da se, sa ograničenim vremenskim, ljudskim i finansijskim resursima, prostor mesne zajednice aktivira, aktualizuje i reanimira kroz njegovo otvaranje za širu javnost, komšije, umetnike i kulturne radnike. Autori u poglavlju predstavljaju korake koji su doveli do toga, a koji obuhvataju i neuspeo pokušaj primenom pristupa odozgo (za zajednicu), to jest osmišljavanje programa za aktiviranje mesne zajednice, koji je uključivao radionicu art terapije sa fokusom na javno mentalno zdravlje, sito-štampu uživo na stvarima koje komšije donesu, umetničke radionice za decu i trampu dobara i usluga u zajednici. Kako je ovaj pokušaj naišao na jako mali odziv, autori su odustali od ovog modela i započeli proces aktiviranja odozdo (sa zajednicom), slanjem poziva lokalnim umetničkim udruženjima i realizacijom programa u saradnji sa njima. Rezultat je bio višednevni participativni događaj Život u bloku u okviru kog su organizovane radionice, probe i izvođenje kolektivne koreografije, kolektivni mural, vođene ture kroz blokove, čitalačke i diskusione grupe, instalacije, projekcije, foto i pesničke sesije, kao i ogledni formati poput zvučnih pejzaža i polemičkih ručkova.

Kroz ovaj proces, svakodnevno, od 12 do 20 sati, u proseku oko 80 lokalnih stanovnika je aktivno učestvovalo u stvaranju kulturnih programa i promišljalo kako mogu transformisati svoje okruženje. Zaključak istraživanja Nine Mihaljinac i Petra Cigića je da lokalna kulturna politika ne treba da bude vođena odozgo (za zajednicu) nego treba da bude vođena **u službi** zajednice. Uloga stručnjaka u kulturi zato nije niti da sprovode kulturnu politiku odozgo (za zajednicu), niti da je sprovode odozgo koristeći participativne prakse (opet za zajednicu), niti da u saradnji sa zajednicom prave programe. Suštinska uloga stručnjaka u kulturi je, prema Mihaljinac i Cigiću, da budu u službi zajednice, koristeći svoje pregovaračke potencijale i medijatorsku ulogu između donosilaca odluka i zajednica, i/ili pojedinaca koji žele da realizuju programe u kulturi. Model dobre prakse do kog su autori došli je primenjiv i na druge zajednice sličnog tipa, dok su rezultati njihovog istraživanja od generalnog značaja za razvoj kulturnih politika i prevazilaze regionalni značaj.

Participacija se u velikoj meri tiče mogućnosti učestvovanja građana i lokalnih zajednica u odlučivanju o javnim resursima, poslovima od zajedničkog interesa te jačanju osećaja odgovornosti i lokalne pripadnosti. Sa tim u vezi, Aleksandar Mijailović i Milica Kočović De Santo daju analitički pregled institucionalnog i normativnog uređenja mesnih zajednica i njihove transformacije od nastanka mesnih zajednica do danas, na osnovu analize skoro četiri stotine savremenih zakonskih i podzakonskih akata, kao i brojnih istorijskih izvora. Njihovo istraživanje ukazuje da je i pre formiranja mesnih zajednica bilo sličnih institucija, poput mesnih narodnih odbora

(1946) i narodnih odbora (1953), međutim, tek je Ustav SFRJ 1963. prvi put uveo koncept mesne zajednice, čime je sistem centralno-planskog transformisan u samoupravni socijalizam, dok je Ustav SFRJ iz 1974. definisao mesnu zajednicu kao obavezni oblik mesne samouprave. Ovim je mesna zajednica bila pozicionirana kao fundamentalni element sistema socijalističkog samoupravljanja i kroz nju su se efikasno sprovodili poslovi od zajedničkog interesa lokalne zajednice (uređenje naselja, komunalne delatnosti, društvena pitanja, potrošnja, kultura, obrazovanje i ostali aspekti svakodnevnog života). Obezbeđivanjem pristupa sredstvima iz opštinskih budžeta za obavljanje poverenih poslova mesnim zajednicama je dodatno bila učvršćena finansijska samostalnost. Nakon raspada Jugoslavije, stvari su se značajno promenile i autori se najvećim delom svog istraživanja fokusiraju na savremeni Beograd, s obzirom da Zakon o lokalnoj samoupravi omogućava Beogradu da reguliše način izbora članova saveta mesnih zajednica drugačije nego ostatak Srbije. Oni ukazuju da od 268 mesnih zajednica u Beogradu, mnoge nemaju nikakav subjektivitet, ili nemaju imenovane nikakve savete, ili je imenovanim savetima istekao mandat. Iz tog razloga daju skup preporuka kako bi se omogućilo organizovanje mesne samouprave u Beogradu.

Oslanjajući se na teorije koje prave otklon od antropocentričnog pristupa svetu (ekofeminizam, posthumanizam, indogene studije, postkolonijalne i dekolonijalne studije), Goran Tomka, Višnja Kisić i Sanja Iguman Glušac u poglavlju „Od hlada do borbi: šta su ljudima više-nego-ljudi?“ uočavaju da stanovnici priobalnih blokova Novog Beograda više-nego-ljude ne posmatraju kao pasivnu pozadinu svojih aktivnosti. Za njih su reka – ali i brojni drugi više-nego-ljudi, kao što su ptice, drveće, lipe, hlad, čist vazduh, komarci, žabe, ježevi, vrane, smeće, kućni ljubimci – aktivni agensi u očuvanju lokaliteta i identiteta lokalnih zajednica te centralni akteri razgovora i „socijalni objekti“ koji povezuju ljude. Stoga se često tokom razgovora sa lokalnim ispitanicima čuo i strah od nestanka više-od-ljudi usled dodatne gradnje koja bi narušila postojeći balans, kao i spremnost stanara da brane više-nego-ljudski svet i ambijent koji mogu da dele sa njima. Kako je urbanističko nasleđe izgrađeno u istom periodu kao i Novi Beograd na sličan način ugroženo i u drugim delovima postjugoslovenskog regiona, ali i drugih postsocijalističkih zemalja, ovo poglavlje o više-nego-ljudima je od značaja za dalja istraživanja vrednosti i kvaliteta ovakvog nasleđa, ali se njegovi rezultati mogu implementirati i u razvoj novih urbanističkih i arhitektonskih projekata.

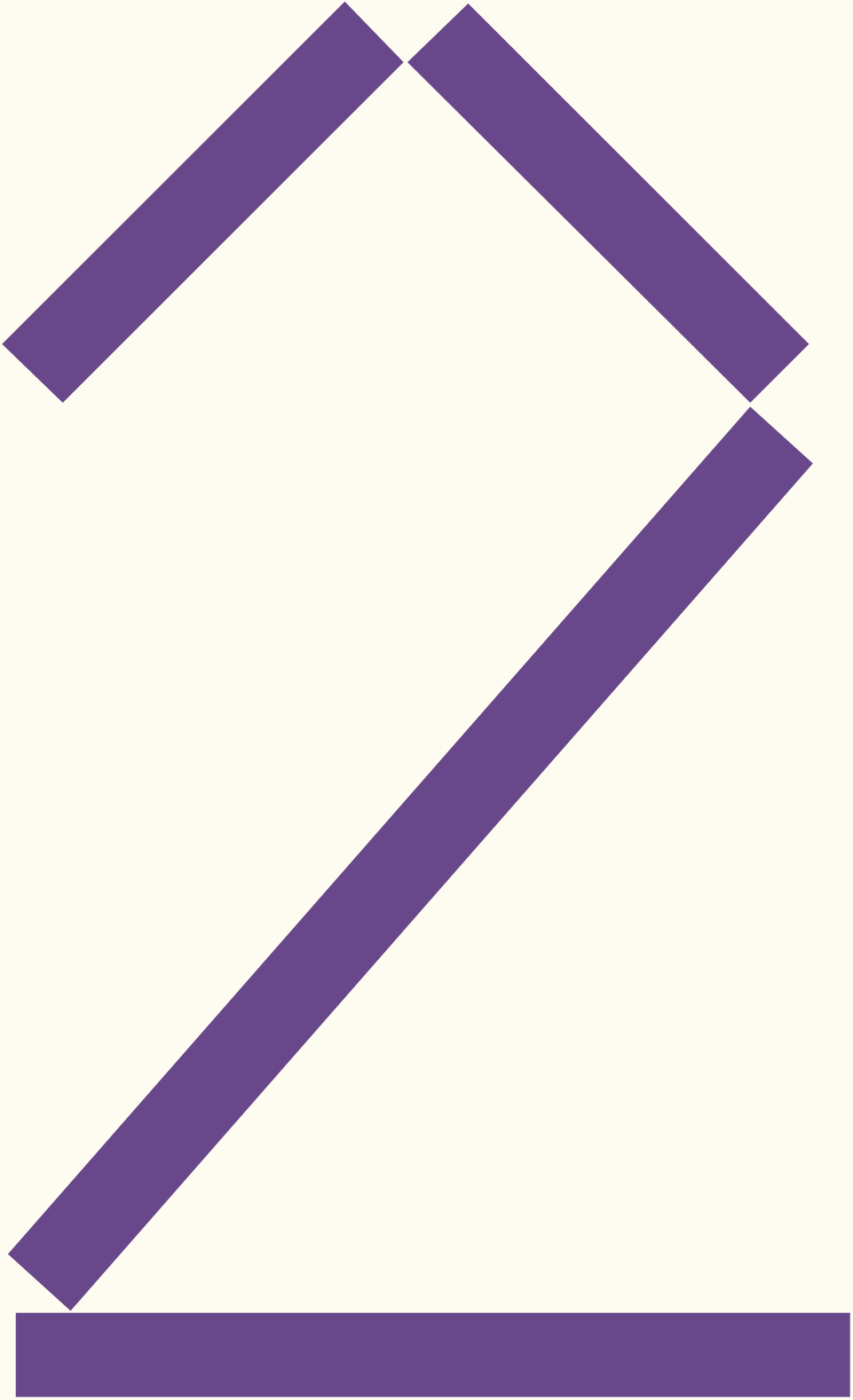
Upravo na druge primere iz regiona, ali i iz Francuske, okreće se Sonja Jankov u poslednjem poglavlju u ovom delu. Nakon kraćeg pregleda teorija participativne umetnosti i kritičkih osvrta na odnos umetnosti i stanovanja (Sruti Bala, Claire Bishop, Suzi Gablik, Gisèle Gantois, Kaija Kaitavuori, Miwon Kwon, Anthony Schrag, Pelin Tan, Martha Rosler, Ana Vilenica, Zeena Price), Jankov analizira participativne umetničke projekte razvijene sa zajednicama stanara arhitektonskih sklopova u Hrvatskoj i Francuskoj: projekat Čovjek je prostor: Vitić pleše u Zagrebu, kustoske i umetničke projekte u Le Korbizijeovim *unités d'habitation* u Marseju i Firminiju,

participativne umetničke prakse na Novom naselju u Novom Sadu, Srbija, i u Splitu 3 u Splitu, Hrvatska. Jankov ukazuje da je nekoliko faktora od presudne važnosti: 1) zajednice su same kreirale svoj identitet u odnosu na svoje arhitektonsko/urbanističko okruženje, on im nije bio nametnut „od spolja“, 2) umetnici koji su stvarali sa zajednicama stanara su i sami članovi tih zajednica ili senzitivni prema njihovim potrebama, što pozitivno utiče na dugoročnu održivost umetničkih participativnih praksi, poboljšanje uslova života te razvoj svesti o življenju u zajedništvu, 3) participativne umetničke prakse unose nove vidove društvenosti u zajedničkim prostorima kao što su zelene površine, ulazi u zgrade, garaže, krovovi, ulice, izlozi, zajednički prostori itd., 4) takve prakse mogu rezultirati zaštitom modernističkih arhitektonskih i urbanističkih sklopova.

Monografija takođe uključuje i skup preporuka proisteklih iz projekta koje potpisuju svi članovi i saradnici projekta a tiču se razvoja i primene participativnih praksi uključivanja građanja u procese društvenog odlučivanja. One uključuju preporuke za lokalne samouprave, za razvoj participativnih projekata u domenu kulturnog nasleđa, za intersektorske politike u domenu javnog zdravlja i kulture, za javne ustanove, za samoorganizovanje građana i organizacije civilnog društva, za participaciju građana kroz nezavisne i neformalne umetničke aktivističke projekte, za participativno korišćenje javne imovine te procenu uticaja projekata na lokalnu zajednicu – povraćaj investicija (Return on investment – ROI) u kulturu, društvo i životnu sredinu. Tu je i analitički prikaz publikovanih rezultata projekta EPICA koji je sastavila Bojana Matejić, a koji broji 28 bibliografskih jedinica, od kojih je većina međunarodnog ili regionalnog značaja. Pored toga, monografija sadrži i priloge u koje su uvršteni upitnici korišćeni tokom mapiranja praksi participacije, kao i drugi metodološki alati koji mogu biti od značaja drugim istraživačkim timovima koji žele da mapiraju participativne procese u svom okruženju kako bi ih unapredili i otklonili najčešće prepreke koje ometaju njihovu realizaciju.

Nastala kroz ovakve intergisane, intersektorne testirane, kontekstualno specifične procese projekta, monografija daje okvir za novu transdisciplinarnu teoriju participacije i preporuke za participativne kulturne i urbane prakse i javne politike kreirane sa zajednicama, koje doprinose društvenoj inkluziji, zaštiti životne sredine i lokalnom kulturnom i ekonomskom razvoju postjugoslovenskog regiona. Monografija pruža inovativne metodološke alate za participativne akcije i prakse u kulturi i arhitekturi vođene odozdo prema gore, razvijene sa različitim zajednicama, društveno i ekološki odgovorne i ekonomski opravdane, orijentisane ka pravičnosti i solidarnosti u našim društvima. Uz ostale publikacije proizašle iz projekta, u koje uz naučne radove i poglavlja spadaju i praktikum, priručnik i katalog izložbe, monografija daje preporuke za različite zainteresovane strane da stupe u zajednički dijalog o javnim interesima, kao što su urbana zajednička dobra i stanovanje (zapuštene javne zgrade, otvoreni prostori, zajedničke površine, lokaliteti nasleđa), pravo na javnu raspravu, pravo na identitet, istoriju i prošlost, umetničko i kulturno izražavanje i stvaralaštvo, učešće u kulturnom životu.

ULOGA ISTRAŽIVANJA PARTICIPATIVNIH AKCIJA ZAJEDNICE

Petar Cigić**1

* Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

1 cigicm@gmail.com,
ORCID 0009-0008-2301-9202

THE ROLE OF RESEARCHING PARTICIPATORY COMMUNITY ACTIONS

The chapter is concerned with the relation between understanding of participation in various theoretical contexts, research of participatory processes and community actions. Numerous theories of participation in architecture, urban planning, cultural policy, heritage and contemporary art are related to more general philosophical theories of democracy, establishing direct connection between participatory processes on different levels of society. The chapter is focused on the problematization of activist discourse in architectural theory, which treats participation as an inherent aspect of particular forms of professional engagement, overlooking the question of territorialization of localized contexts in the wider social practice. In reference to the principles of Manfredo Tafuri's critical history of modern architecture and Henri Lefebvre's theory of the production of space, the chapter outlines an approach to disciplinary practice which engages in participation understood as a stratified and multidimensional social process, whose irreducible moments are theoretical understanding, research and practical experiments, all conditioned by wider political strategy.

Key words: (trans)disciplinarity, institutionality, critique, research

Poglavlje se bavi problemom uloge istraživanja participativnih akcija zajednice u njihovom daljem razvoju. U Pojmovniku participacije, značaj i uloga participativnih akcija i procesa sagledani su u odnosu na različite nivoe društvene prakse, što određuje i način razumevanja njihovih motivacija, kriterijuma, sredstava, efekata i ograničenja (Epica Web site, 2025). Na generalnom planu, participacija je posmatrana kroz različite koncepte demokratije. Definisani u kontekstu teorije i filozofije politike, ovi pojmovi nose sopstvena ograničenja, poput nedorečenosti po pitanju mehanizama realizacije ili sužavanja polja razmatranja na ulogu pojedinih sektora u datim političko-ekonomskim okvirima (Callinicos, 2006). Usled toga oni ispoljavaju tendencije ka operacionalizaciji u pojedinim disciplinama, reflektujući njihove ideološke afinitete. Tako koncept deliberativne demokratije, koji insistira na značaju civilnog društva (nevladinih organizacija, akademske zajednice, lobističkih grupa i drugih agenata) i stvaranju institucionalnih inovacija leži u osnovi teorijske argumentacije praksi participativnog upravljanja, kolaborativnog i komunikativnog planiranja ili koprodukcije, koje sagledavaju

participaciju kao način za povezivanje raznorodnih iskustava i znanja u iznalaženju kreativnih rešenja za upravljanje socio-prostornim procesima. Teorija agonističke demokratije naglašava nepomirljive društvene pozicije, vodeći ka konceptima poput kulturne heteroglosije ili inkluzivnog diskursa baštine, vezanim za polja kulturne politike i očuvanja kulturne baštine. Pojam radikalne demokratije, koji razmatra kategoričke uslove ljudske emancipacije, jednakosti, konstitucije zajednice i autonomije, može se povezati sa razumevanjem praksi dijaloške ili litoralne umetnosti, i njihove uloge u prefiguraciji i radikalnoj imaginaciji novih vrsta aktera i modela društvenosti, omogućenoj emergentnošću i kolektivnošću stvaralačkog procesa. Koncepti participacije iz polja teorije društva i filozofije politike, operacionalizovani u pojmovima koji označavaju participativne procese u urbanom planiranju, očuvanju nasleđa, kulturnoj politici i teoriji umetnosti suprotstavljeni su drugim formama prakse u navedenim disciplinama (kulturna heteroglosija naspram kreativnih industrija, inkluzivni naspram autorizovanog diskursa baštine, litoralna naspram participativne umetnosti, ili korprodukcija naspram urbanog planiranja koje se odvija isključivo u formalnim arenaama odlučivanja). Takav način posmatranja participacije vodi njenoj normativizaciji, obeshrabrujući sagledavanje potencijala, ograničenja, uslovljenosti i efekata konkretnih participativnih procesa.

Prilog problematizuje spregu društveno-teorijskih i filozofskih koncepata demokratije sa specifičnim konceptima participacije koji se odnose na forme pojedinih disciplinarnih praksi. U ovom poglavlju, kroz analizu teorije arhitekture, predložen je pristup koji sagledava disciplinarnu praksu u konkretnim uslovima angažmana i objašnjava mehanizme i specifičnost doprinosa teorije u odnosu na participativne akcije zajednica. Iako je argumentacija specifična za arhitekturu, ona ukazuje na mogućnost i potrebu za definisanjem analognih pristupa u drugim oblastima.

AKTIVISTIČKI DISKURS TEORIJE ARHITEKTURE

U arhitekturi interes za participaciju javlja se u velikom broju praksi i teorijskih priloga krajem 2000-ih, u sklopu razmatranja uslova i mogućnosti društvenog angažmana arhitekture, a u kontekstu izraženih socio-prostornih kriza, posebno nakon 2007. godine, kada je recesija privremeno stopirala brojne kapitalno intenzivne projekte urbane obnove i direktno ugrozila dominantni model profesionalne prakse i disciplinarnu teoriju. Aktivistički diskurs teorije arhitekture u sklopu kog je postavljen problem participacije direktno je suprotstavljen postkritičkom insistiranju na sprezi između uloge arhitekture i operativnosti struke, isključivom fokusu na razvoj metodologije i teorije projektovanja i poistovećenju disciplinarnih inovacija sa socio-kulturnom dejstvenošću (Somol and Whiting, 2002; Speaks, 2002).

Angažman arhitekture sagledan je kroz diverzifikaciju polja delovanja, uključivanje u direktne akcije sa drugim socio-ekonomskim agentima, izmeštanje iz glavnih struktura arhitektonske proizvodnje i relativizaciju profesionalnih i disciplinarnih normi kroz praktično uzajamno znanje generisano od strane različitih aktera (Awan et al, 2011: 65-71; Evans et al, 2012: 3).

Participacija je postavljena kao osnovni kriterijum društvenog angažmana i podrazumeva uključivanje grupe aktera tradicionalno isključenih iz struktura odlučivanja o fizičkom prostoru, koji mimo interesa klijenata i investitora grade, nastanjuju i proživljavaju građenu sredinu (Awan et al, 2011: 48). Aktivistički diskurs insistira na novim oblicima prakse, poput neprofitnih preduzeća, društvenih centara za projektovanje, interdisciplinarnih neformalnih grupa, nastavnih programa, kooperativa, nevladinih organizacija ili privatnih projektantskih preduzeća koja redefinišu sadržaj profesionalne delatnosti kroz istraživanje konteksta, regulative, programa, načina finansiranja, organizacije građenja ili sl. (Cuff and Sherman, 2011; Hou, 2010; Trogal et al, 2019; Harboe, 2012; Miessen, 2017). Značaj takvih „alternativnih“ praksi manifestovan je u velikom broju publikacija, konferencija i izložbi, a potom i parcijalnoj modifikaciji politika pojedinih strukovnih organizacija i kurikuluma visokoškolskih ustanova (Kaminer, 2017: 74-78). Kroz zajedničke organizacije, događaje, digitalne platforme i publikacije uspostavljen je karakterističan diskurs, organizovan oko zajedničkih tema i određen karakterom referentnih praksi i stavom prema preovlađujućim modalitetima discipline i profesije.

Aktivistički pristup drastično se razlikuje od razmatranja participacije u arhitekturi tokom 1960-ih i 1970-ih, kada je njena društvena uloga sagledana kroz doprinos širem sistemu urbanističkog i socio-prostornog planiranja.¹ U navedene dve decenije, sa mutacijama kapitalizma i povlačenjem društvene infrastrukture države blagostanja, ova uloga je transformisana, te je arhitektura poprimila karakter kulturne prakse čija je autonomija konstruisana kroz samorefleksivnu kritičku teoriju projektovanja kao novi oblik disciplinarnog diskursa (Bedford, 2023: 43-46). U otklonu prema njemu, aktivistički pristup delom je određen tvrdnjama o neefikasnosti teorije kao lokacije proizvodnje kritičkih efekata (Doucet and Cupers, 2009: 1-2). Razmatranja participacije time su svedena na rasprave o specifičnim kontekstima društvenog angažmana i razne sisteme klasifikacije realizovanih projekata/praksi, na osnovu kojih su izvedeni pojmovi poput društvene arhitekture (Karim, 2018; Petrescu & Trogal, 2017), taktičkog urbanizma (Gadanh, 2014), arhitekture za zajednicu (Lepik, 2010), urbanog kuriranja (Chaplin & Stara, 2009), humanitarne arhitekture (Bell, 2004; Sinclair, 2012), itd.²

Takav pristup zaobilazi ključna pitanja šire socio-političke strategije, identifikacije konkretnih efekata posmatrane akcije i analize doprinosa eksperata/naučnika. Prema Nilu Brenneru (Neil Brenner), iako ublažavaju pojedine socio-prostorne efekte neoliberalne urbanizacije, taktičke prakse ne preispituju osnovne principe urbanog razvoja, internalizujući neoliberalnu agendu ili, u boljem slučaju, prosto koegzistirajući sa njom (Brenner, 2017: 120). Lokalizovani konteksti akcije u izvesnoj meri reprodukuju šire socio-ekonomske i kulturne odnose, poput uskog profesionalnog fokusa

1 Savremen pristup participaciji Simon Sadler (Simon Sadler) označava sintagmom „arhitektura kao politika“, razlikujući ga od prethodnih „odozgo“ i „lateralnih“ pristupa po tome što sagledava arhitektae kao subjekte socio-političkih projekata (Sadler, 2018)

2 Prema Talu Kamineru (Tahl Kaminer), takav diskurs ima funkciju teorijske legitimizacije „participativnog pokreta“ (Kaminer, 2017: 77)

eksperata i asimetrije moći između učesnika (Dutton & Mann, 2000; Jones & Card, 2011). Takođe, same participativne akcije institucionalizovane su na različite načine i u nekim slučajevima posredno povezane sa profitno motivisanim projektima urbane regeneracije ili drugim procesima reformisanog neoliberalnog planiranja (Boano & Vergara Perucich, 2019: 73, Kaminer, 2017: 113-120).

Uprkos navedenim problemima, vrednost aktivističkog pristupa participaciji sastoji se u tome što ističe značaj terenskog angažmana discipline i profesije sa konkretnim uslovima, problemima i potencijalima društvene prakse (Ruivo Pereira, 2018: 202-203). Međutim, umesto zagovaranja novih formi praksi na etičkim osnovama, realizacija potencijala takvog angažmana zahteva složeni sistem posredovanja, koji nužno uključuje sagledavanje strukturnih uslova kako pojedinih akcija, tako i sistema profesija, a potom i interese i uloge različitih aktera, posebno odnos između uključenih eksperata, naučnika i stanovnika. Drugim rečima, paralelno sa angažmanom arhitekture kroz uključivanje u konkretne društvene akcije ispostavlja se nužnost multidimenzionalne kritike, koja preispituje ulogu i mesto arhitekture u društvenom, političkom, ekonomskom i kulturnom projektu neoliberalizma, suspenduje njihovu datost i sagledava potencijal strateške transformativne intervencije (Rabaneck, 2016; Janssen, 2016; Soules, 2021; Spencer, 2016; Spencer, 2021). Isticanjem strukturne uslovljenosti kapaciteta arhitekture i konkretnih akcija zajednica političko-ekonomskim odnosima u okviru kojih operišu nastoji se prevazilaženju „lebdećeg voluntarizma“ etičke posvećenosti pojedinim društvenim pitanjima ka univerzalizaciji političkih zahteva za alternativnim društvenim sistemom, koji obuhvata domene ekonomije, političke reprezentacije i svakodnevne društvene prakse (Cunningham, 2016: 94). Vezu između kritike i uključivanja naučnika i eksperata u akcije zajednica moguće je sagledati kombinacijom uvida dva kritička diskursa – kritike ideologije arhitekture Manfreda Tafurija (Manfredo Tafuri) i teorije o proizvodnji prostora Anrija Lefevra (Henri Lefebvre), odnosno njihovih savremenih interpretacija i ekstenzija.

KRITIKA IDEOLOGIJE

Prema tumačenju Vilijama Ora Hačinsa (William Orr Hutchins), ključni koncepti Tafurijeve kritika ideologije jesu institucionalnost i disciplinarnost, koji se odnose na posebne aspekte polja arhitekture (Hutchins, 2019: 125).³ Institucija podrazumeva poziciju arhitekture u sklopu kapitalističkog društvenog sistema (mesto profesionalnog rada u odnosima proizvodnje) koja objašnjava uslove arhitektonske (tehničke i ideološke) proizvodnje (Hutchins, 2019: 40-46). Kao skup praksi, tehnika i znanja, disciplinarnost reflektuje precizan karakter institucije, ali istovremeno poseduje parcijalnu autonomiju – specifični načini i materijali arhitektonske proizvodnje mogu

3 Kritika ideologije razvijena je u Tafurijevoj knjizi *Projekat i utopija – Progetto e Utopia* (Tafuri, 1976 (1973)), a posebno eksplicirana u predgovoru drugog izdanja engleskog prevoda knjige *Teorija i istorija arhitekture – Teorie e storia dell'architettura* (Tafuri, 1980 (1976 (1968))).

biti kontradiktorni sa datom institucionalnom formom, sugerišući drugačije društvene i istorijske kontekste (Hutchins, 2019: 51). Ispitujući posredovanje između disciplinarnosti i društveno-materijalnih uslova arhitektonske proizvodnje kroz njen institucionalni karakter, kritika ideologije otvara perspektivu na kvalitativne razlike između disciplinarnih formi - vrednost disciplinarnе forme zavisi od veza između njenih kapaciteta, šireg društvenog konteksta njihove realizacije i načina na koji je ovaj odnos sagledan (Hutchins, 2019: 14). Na osnovu istorijske analize efikasnosti disciplinarnih strategija, Tafuri donosi zaključak o nužnosti transcendiranja imanentne perspektive discipline kao preduslova za političku akciju (ostvarivanje sprege sa širim emancipatorskim projektima), dok istovremeno insistira na taktičkoj vrednosti posebne disciplinarnе kontelacije – „arhitekture kao planiranja“. Drugim rečima, društveno-politički angažman arhitekture uključuje tri nivoa posredovanja – disciplinarni (1), gde disciplinarna forma predstavlja strategiju koja određuje taktičku ulogu pojedinih vrsta znanja; akcioni (2), koji taktički upotrebljava disciplinarna znanja; i strateški (3), koji definiše koherentnu viziju klasno-političke akcije informisanu naučnom kritikom političke ekonomije (Hutchins, 2019: 113-114).

Proširujući Tafurijevu kritiku ideologije na savremen kontekst arhitekture, više teoretičara ukazuje na ulogu profesionalnih organizacija zasnovanih na interesima „proleterizovanih“ stručnjaka (Corna, 2016: 214; Hutchins, 2019: 244; Deamer, 2016; Spencer, 2021: 200).⁴ Klasna kompozicija takvih organizacija garantuje suprotstavljanje reprodukciji date pozicije profesije i, kroz kontrolu rada arhitektonskih preduzeća i uticaj na regulativu, otvara višestruke perspektive za uključivanje u diskusije o socio-ekonomskim i političkim problemima poput pristupačnosti stanovanja, beskućništva, deforestacije, imigracije, uticaja kapitala na izgrađenu sredinu i uloge javnih institucija u njihovom pogoršanju/ublažavanju (Deamer, 2020: 100-102; 120-121).

TRANSDISCIPLINARNOST

Pored kritike ideologije, jedna od pretpostavki rada organizacija arhitektonskih radnika je transformacija načina proizvodnje disciplinarnog znanja u akademskoj areni (Deamer, 2020: 83). Tafurijevo razumevanje veze između disciplinarnе prakse i političke strategije fokusirano je na strukturne klasne odnose te ostaje relativno nezainteresovano za probleme koji mobilišu savremene društvene pokrete i forme eksploatacije izvan ekonomske sfere.⁵ Stoga je na osnovu kritike ideologije moguće

4 Najistaknutiji primer takve organizacije je Arhitektonski lobi (Architecture Lobby) koji se, između ostalog, bavi i monitoringom uslova rada projekatana (The Architecture Lobby (TAL), n. d.)

5 Na tragu Lefevrovog pristupa, Nensi Frejžer (Nancy Fraser) teoretizuje kapitalizam kao društveni sistem i ispituje „pozadinske uslove mogućnosti“ kapitalističke eksploatacije u eksproprijaciji kolonizovanih populacija, reproduktivnog rada, prirode i političkih institucija kako bi omogućila razumevanje odnosa između raznorodnih društvenih borbi i uspostavljanje uslova za njihovu kooperaciju u sklopu generalnog kontrahegemonog progresivnog bloka (Fraser, 2022)

razlikovati samo taktičku vrednost formi disciplinarnosti arhitekture, ali ne i precizirati njihov sadržaj. Na drugoj strani, iako zadržava osnovno razumevanje stratifikovanog karaktera pomenutog odnosa i uloge kritike političke ekonomije, teorija o proizvodnji prostora Anrija Lefevra razmatra mogućnosti političke strategije u širem spektru socio-ekonomskih pozicija. Prema Nilu Greju, kroz analizu tendencija kapitalističke urbanizacije, ona locira društvenu reprodukciju u kontekst „prostorne rekonstrukcije“ kapitala, nastale usled krize industrijske proizvodnje, uspostavljajući „vitalnu kariku“ u razmatranju političke strategije koja se „širi od mesta stanovanja ka mestu rada i ukupnosti svakodnevnog života“ (Gray, 2022: 3).⁶ Cilj takve strategije određen je pojmom samoupravljanja (autogestion, fr.), kao sistema radikalno demokratske kolektivne političke kontrole i mobilizacije u različitim razmerama (preduzeća, susedstava, naselja, regiona ka državnom i planetarnom prostoru) koji prevazilazi političku demokratiju u institucionalnim okvirima kapitalističke države (Lefebvre, 2009: 70).⁷

Teorija o prostoru određuje tri nivoa društvene prakse: globalni (domen generalnog poretka, svetskog tržišta i država sa njihovim strategijama, operacijama i naučno-tehničkim aparatom), posredujući – urbani ili mešoviti (domen proizvodnje prostora kroz aktivnost konkretnih društvenih grupa) i privatni (nivo stanovanja sa mnogostрукim načinima, tipovima, obrascima, modelima i vrednostima svakodnevnog života) (Lefevr, 1974 (1970): 90-94). Konceptualizacijom nivoa omogućen je uvid u stratifikovanu morfologiju društva, odnosno političku strategiju utvrđivanja relativnog značaja posebnih nivoa i dimenzija, tj. proizvodnje razmera (skalarnih hijerarhija i interskalarnih odnosa) kao pretpostavki, medija i ishoda društvenih odnosa (Lefebvre, 2015 (1974): 159-160).⁸ Strukturalnom analizom definiše se „prostor katastrofe“ svakog načina proizvodnje – strateška hipoteza momenta kada reprodukcija odnosa proizvodnje prestaje (Lefebvre, 2009: 235-236). Reprodukcija kapitalizma konstruiše planetarnu razmeru koja uslovljava odnose na nižim teritorijalnim obuhvatima, te stoga predstavlja nužan element analize strategije kapitala u simultanosti ekstenzije, diferencijacije i fragmentacije društvenih odnosa, kao i sagledavanja uslova i mogućnosti njegove transformacije (Lefebvre, 2009: 207).

Teorija nivoa objašnjava posebnost uloge teorije u odnosu na praksu, koja podrazumeva „osećaj za totalitet“ (Lefebvre, 1996: 175). Iz generalne perspektive samoupravljanja, društveni pokreti predstavljaju „pedagogiju“

6 Lefevrov fokus je na poznom neokapitalizmu (tzv. državnom načinu proizvodnje) koji pretpostavlja određen nivo realizacije industrijskog rasta, a time i potrebu za sekundarnim tokom cirkulacije kapitala, usled koje prostor postaje strateški važno sredstvo proizvodnje viška vrednosti. (Lefevr, 1974 (1970): 180; Lefebvre, 2015 (1974): 90)

7 Prema Brenneru i Eldenu, uprkos kasnijim modifikacijama kapitalizma, Lefevrova konceptualizacija samoupravljanja ukazuje na način i nivo na kom samonikla demokratija kao kontinualan projekat na svim geografskim skalama i u okviru svih sektora društveno-političkog života, postaje praktično efikasna, nasuprot njenoj kooptaciji u šire institucionalne mehanizme države, predstavljajući normativnu referencu savremenih politika (Brenner & Elden, 2009: 38)

8 Više o značaju koncepcije nivoa prostorne prakse za razmatranje „politika razmere“ videti u (Brenner, 1998; Stanek, 2011: 231-240)

za progresivnije, demokratskije i egalitarnije načine organizacije prostora i vremena (Lefebvre, 2009: 148). Parcijalnost zahvata ovih pokreta prevazilazi se njihovim uključivanjem u projekat globalne transformacije, koji se oslanja na stratešku ulogu teorije u sagledavanju celine i artikulaciji političke strategije (Lefebvre, 2009: 245).⁹ Polazeći od prostora katastrofe kao kriterijuma društvene transformacije, teorija istražuje i valorizuje neravnomernosti, previde, ekcese i neceovitosti kontrole nad prostorom sa ciljem identifikacije lokacije političkih projekata (Lefebvre, 2009: 235-236).

Takva uloga teorije podrazumeva transformaciju načina proizvodnje disciplinarnog znanja. Lefevr koncipira društvenu praksu proizvodnje prostora kao dinamičku interakciju između momenata prostorne prakse (teritorijalne organizacije proizvodnje i reprodukcije), reprezentacija prostora (nauke (savoir, fr.) kao mešavine poznavanja (connaissance, fr.) i ideologije) i prostora reprezentacije (sistema simbola i neverbalnih znakova); stanje odnosa između ovih momenata objašnjava način proizvodnje prostora.¹⁰ Pretpostavka političke regulacije prostora od strane države kao posrednika kapitalističkog zauzimanja i proizvodnje teritorije jeste njena ideološka reprezentacija kao prirodnog terena, umesto kao polja nasilja, eksploatacije i borbe. Takva reprezentacija objašnjava ideološku funkciju institucionalnih praksi parcijalnih disciplina (Lefebvre, 2009: 242-243). Međutim, kritika reprezentacija prevazilazi Tafurijevu kritiku ideologije po tome što problematizacija disciplinarnog diskursa nije sprovedena direktno iz njegove institucionalne funkcije (izvedene iz kritike političke ekonomije), već uključuje i ispitivanje efekata disciplinarnih operacija u odnosu na multidimenzionalno sagledanu društvenu praksu.¹¹ Za razliku od ideologije, znanje reprodukuje i izlaže proces proizvodnje prostora kroz razmatranje fragmentisane veze između disciplinarnih koncepata i prakse, rekonfigurirajući predmete, teorije i metodologije posebnih područja znanja, njihov odnos među sobom (ka prevazilaženju podele naučnog rada), kao i prema materijalnoj i simboličkoj praksi. Prethodan proces obuhvaćen je pojmom transdisciplinarnosti; pomoću metafizozofskih koncepata i postupka transdukcije,¹² fragmentarni uvidi integrisani su u političku strategiju koja operiše na planu konstelacije disciplinarnosti (Lefevr, 1974 (1970): 153).¹³

U savremenom diskursu teorije arhitekture, transdisciplinarnost

9 U tom procesu, kritika političke ekonomije države, iz razmere planetarnog, pruža poziciju za sagledavanje potencijala i ograničenja samoupravljanja. (Lefebvre, 2009: 148-149)

10 Više o filozofskoj konstrukciji teorije momenata videti u (Schmid, 2008: 28-29); o empirijskoj zasnovanosti Lefevrovog doprinosa marksističkoj teoriji i istorijskom kontekstu teorije o proizvodnji prostora konsultovati (Stanek, 2011).

11 Nužnost sagledavanja društvene prakse kroz relaciono definisane nivoe i razmere predstavlja kriterijum sadržaja transdisciplinarnih istraživanja, kao aspekata teorije koja cilja ka konstrukciji „sistemske pukotine“.

12 Više o metafizozofskom pristupu i postupku transdukcije videti u (Charnock, 2010; Kofman & Lebas, 1996)

13 U knjizi *Pravo na grad – Le Droit à la ville* Lefevr govori da se uloga transformisanih nauka sastoji u formulaciji trendova, predlaganju formi i određivanju mogućeg na osnovu ocene iskustva (Lefebvre, 1996: 150-151)

je definisana kao koordinacija više disciplina, koja podrazumeva zajedničke ontologije, teorije, modele i metodologije, kao i komplementarnost disciplinarno specifičnih i hibridnih vidova istraživanja (Doucet & Janssens, 2011: 2). Takav pristup argumentovan je karakterom problema čija urgentnost, neizvesnost obuhvata, osporena priroda i visoki ulozi povezanih aktera premašuju kapacitete pojedinačnih disciplina, što ističe operativne aspekte istraživanja. Lefevrovo razumevanje transdisciplinarnosti ukazuje na drugačiju ulogu istraživanja u odnosu na konkretne probleme i sa njima povezane društvene akcije – konstrukciju kritičke teorije koja se odnosi na specifične disciplinarnost domene. Ona kvalifikuje operativna tehnička znanja i praktično transformiše formu disciplinarnosti, posredno podstičući rad posebne vrste profesionalnih organizacija i njihov kapacitet za intervenciju na složenijim socio-prostornim nivoima.

ZAKLJUČAK

Istraživanje EPICA pokazalo je da je potrebno preispitati sam koncept participacije u kontekstu njene funkcije i efekata na različite nivoe društvene prakse, tj. da je nužno vezati njeno razumevanje za najgeneralniji plan uticaja na struktuiranje društvenog sistema. Širi pojam demokratije ukazuje na sagledavanje participacije kao stratifikovanog procesa društvene transformacije ka realizaciji principa jednakosti i ljudske emancipacije. Ovaj proces zahteva razumevanje strukturnog konteksta akcije, pozicije različitih aktera u njemu i kapaciteta koji iz njih proističu. Uloga participativnih procesa u demokratizaciji društvene prakse određena je interakcijom između šireg socio-ekonomskog, političkog i kulturnog konteksta posmatrane akcije na jednoj, i strukture, dinamike i odnosa društvenih aktera (kolektivnih i individualnih) okupljenih oko konkretnih problema (poput odbrane, zaštite i unapređenja javnih resursa) na drugoj strani. Eksperti, kao nosioci disciplinarnog znanja i posebnih profesionalnih interesa, zauzimaju različite pozicije, uloge i ciljeve u odnosu na zajednicu.

Koncept transdisciplinarnosti podrazumeva razdvajanje planova razmatranja participacije u kontekstu disciplinarnih praksi – imanentni plan disciplinarnih protokola i diskursa i institucionalni, koji se odnosi na načine na koji su disciplinarnost strategije posredovane u širem kontekstu društvene prakse. U sprezi ovih nivoa otkriva se kontingentnost između participacije shvaćene u disciplinarnim okvirima i participacije shvaćene politički, u sklopu širih emancipatorskih projekata. Umesto zagovaranja inheretne društvene progresivnosti formi praksi koje podrazumevaju angažman za i sa zajednicom, njihovog opisa i katalogizacije, zadatak istraživača je konstrukcija teorije zasnovane na kritičkom tumačenju iskustava terenskog angažmana. Bez obzira na različite institucionalne pozicije koje profesionalci iz različitih oblasti zauzimaju, istraživanje participativnih procesa predstavlja resurs za transformaciju discipline. Transformacija disciplina ka sagledavanju mnogostrukih političko-ekonomskih i socio-kulturnih uslovljenosti disciplinarnih praksi predstavlja taktiku za transformaciju profesija. U tom smislu, transdisciplinarnost predstavlja deo strategije razvijanja složenog sistema

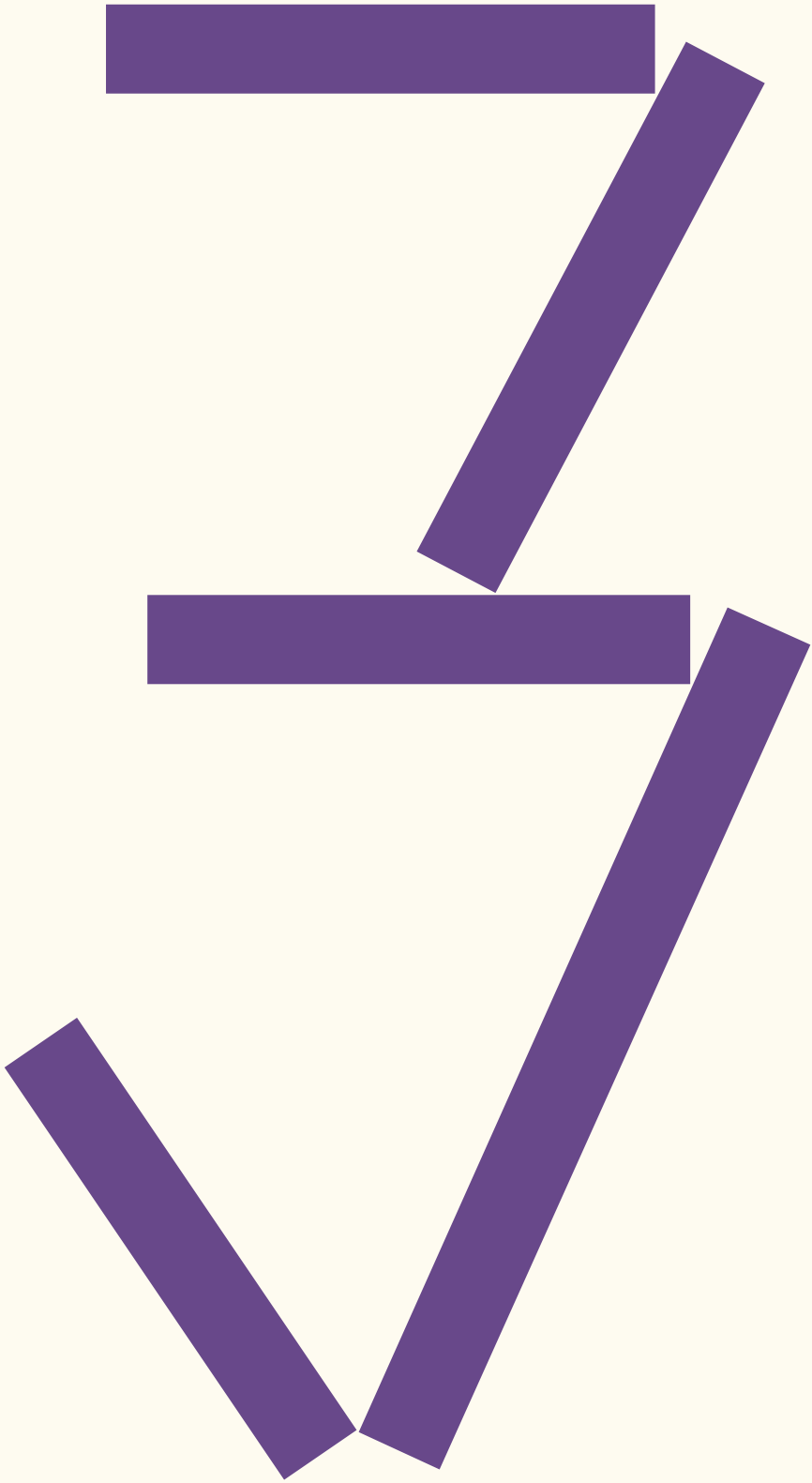
posredovanja, koji poseduje potencijal za umrežavanje i sinergiju odozdo praksi posebnih zajednica/grupa. Pored efekata čijoj realizaciji angažman eksperata u okviru konkretnih akcija doprinosi, uloga istraživača zasniva se na kapacitetu teorije za strateško sagledavanje uslova i mogućnosti daljeg razvoja participacije ka generalnijim nivoima društvene organizacije. Emancipatorska društvena transformacija kao cilj participacije stoga podrazumeva spregu između posebnih momenata generalne političke strategije, transdisciplinarnih istraživanja i praktičnih eksperimenata.

REFERENCE

- Awan, N., Schneider, T., & Till, J. (2011). *Spatial Agency: Other Ways of Doing Architecture*. New York: Routledge.
- Bedford, J. (2023). The End of Theory and the Division between History and Design. In E. G. Haddad, *The Contested Territory of Architectural Theory* (pp. 43–66). London and New York: Routledge.
- Bell, B. (2004). Architecture as Artifact: Housing for Migrant Farmworkers. In B. Bell, *Good Deeds, Good Design* (pp. 175–181). New York: Princeton Architectural Press.
- Boano, C., & Vergara Perucich, F. (2019). Half-happy architecture. *Viceversa*, 4, 58–81.
- Brenner, N. (1998). Between Fixity and Motion: Accumulation, Territorial Organization and the Historical Geography of Spatial Scales. *Society and Space*, 16, 459–481.
- Brenner, N. (2017). Is “Tactical Urbanism” an Alternative to Neoliberal Urbanism? Reflections on an Exhibition at the MOMA. In D. Petrescu, & K. Trogal, *The Social (Re)Production of Architecture. Politics, Values and Actions in Contemporary Practice* (pp. 113–128). London and New York: Routledge.
- Brenner, N., & Elden, S. (2009). Introduction. State, Space, World. Lefebvre and the Survival of Capitalism. In H. Lefebvre, N. Brenner, & S. Elden (Eds.), *State, Space, World. Selected Essays*, transl. G. Moore, N. Brenner, & S. Elden (pp. 1–50). Minneapolis; London: University of Minnesota Press.
- Callinicos, A. (2006). *The Resources of Critique*. Cambridge: Polity Press.
- Chaplin, S., & Stara, A. (2009). *Curating Architecture and the City*. London and New York: Routledge.
- Charnock, G. (2010). Challenging New State Spatialities: The Open Marxism of Henri Lefebvre. *Antipode*, 42(5), 1279–1303.
- Corna, L. L. (2016). *Thinking Through Antinomies: An Enquiry into Manfredo Tafuri’s Historical Method*. Leeds: University of Leeds - School of Fine Art, History of Art and Cultural Studies.
- Cuff, D., & Sherman, R. (2011). Introduction. In D. Cuff, & R. Sherman, *Fast-Forward Urbanism: Rethinking Architecture’s Engagement with the City* (pp. 10–33). New York: Princeton Architectural Press.
- Cunningham, D. (2016). Architecture, Capitalism and the ‘Autonomy’ of the Political. In N. Lahiji, *Can Architecture Be an Emancipatory Project* (pp. 87–105). Winchester: Zero Books.
- Deamer, P. (2016). Architecture/Agency/Emancipation. In N. Lahiji, *Can Architecture be an Emancipatory Project* (pp. 105–120). Winchester: Zero Books.
- Deamer, P. (2020). *Architecture and Labour*. London; New York: Routledge.
- Doucet, I., & Cupers, K. (2009). Agency in Architecture: Reframing Criticality in Theory and Practice. *Footprint: Delft School of Design Journal*, 4, 1–6.

- Doucet, I., & Janssens, N. (2011). Editorial: Transdisciplinarity, the Hybridisation of Knowledge Production and Space-Related Research. In I. Doucet, & N. Janssens, *Transdisciplinary Knowledge Production in Architecture and Urbanism. Towards Hybrid Modes of Inquiry* (pp. 1–14). Dordrecht; Heidelberg; London; New York: Springer.
- Dutton, T. A., & Mann, L. H. (2000). Problems in Theorizing "The Political" in Architectural Discourse. *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, 12(4), 117–129.
- Evans, K., Falconer, I., & Mills, I. (2012). Letter from the Editors. *Perspecta: The Yale Architectural Journal*, 45, 3–5.
- Fraser, N. (2022). *Cannibal Capitalism. How Our System Is Devouring Democracy, Care, and the Planet - and What Can We Do about It*. London, New York: Verso.
- Gadanhó, P. (2014). *Uneven Growth. Tactical Urbanism for Expanding Megacities*. New York: The Museum of Modern Art.
- Gray, N. (2022). *Rethinking Italian Autonomist Marxism: Spatial Composition, Urban Contestation, and the Materialist Geographies of Social Reproduction*. *Antipode. A Radical Journal of Geography*, 1–25.
- Harboe, L. (2012). *Social Concerns in Contemporary Architecture: Three European Practices and Their Works* – PhD Thesis. Oslo: The Oslo School of Architecture and Design.
- Hou, J. (2010). (Not) Your Everyday Public Space. In J. Hou, *Insurgent Public Space: Guerrilla Urbanism and the Remaking of Contemporary Cities* (pp. 1–18). London and New York: Routledge.
- Hutchins, W. O. (2019). *Counterrealisation: Architectural Ideology from Plan to Project* – PhD Dissertation. London: Architectural Association.
- Janssen, J. (2016). *Building Design. A Component of the Building Labour Process*. In K. Lloyd Thomas, T. Amhoff, & N. Beech, *Industries of Architecture* (pp. 183–189). New York; London: Routledge.
- Jones, P., & Card, K. (2011). Constructing "Social Architecture": The Politics of Representing Practice. *Architectural Theory Review*, 16(3), 228–244.
- Kaminer, T. (2017). *The Efficacy of Architecture. Political Contestation and Agency*. London and New York: Routledge.
- Karim, F. (2018). Introduction: Architecture and Social Engagement. In F. Karim, *The Routledge Companion to Architecture and Social Engagement* (pp. xxxiii–xxxviii). New York: Routledge.
- Kofman, E., & Lebas, E. (1996). *Lost in Transposition: Time, Space and the City*. In H. Lefebvre, E. Kofman, & E. Lebas (Eds.), *Writings on Cities*, transl. E. Kofman, & E. Lebas (pp. 3–62). Oxford: Blackwell Publishers.
- Lefebvre, H. (1996). *The Right to the City*. In H. Lefebvre, E. Kofman, & E. Lebas (Eds.), *Writings on Cities*, transl. E. Kofman, & E. Lebas (pp. 63–181). Oxford: Wiley-Blackwell.
- Lefebvre, H. (2009). *Space and the State (De l'Etat, volume 4, 1978)*. In H. Lefebvre, N. Brenner, & S. Elden (Eds.), *State, Space, the World. Selected Essays*, transl. G. Moore, N. Brenner, & S. Elden (pp. 223–253). Minneapolis; London: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2009). *Space: Social Product and Use Value (1979)*. In H. Lefebvre, N. Brenner, & S. Elden (Eds.), *State, Space, the World. Selected Essays*, transl. G. Moore, N. Brenner, & S. Elden, Trans. (pp. 185–195). Minneapolis; London: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2009). *The Withering Away of the State: The Sources of Marxist-Leninist State Theory (Les sources de la theorie Marxiste Leniniste de l'Etat', Les cahiers du centre d'etudes socialistes 42/43 (1964): 31-48)*. In H. Lefebvre, N. Brenner, & S. Elden (Eds.), *State, Space, World. Selected Essays*, transl. G. Moore, N. Brenner, & S. Elden (pp. 69–94). Minneapolis; London: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2009). *The Worldwide and the Planetary (Le mondial et le planetaire', Espaces et societes 8 (1973): 15-22)*. In H. Lefebvre, N. Brenner, & S. Elden (Eds.), *State, Space, World*, transl. G. Moore, N. Brenner, & S. Elden (pp. 196–209). Minneapolis; London: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2009). *Theoretical Problems of Autogestion (Henri Lefebvre ouvre le debat sur la theorie de l'autogestion,*

- Autogestion et socialisme 1 (1966): 59–70.). In H. Lefebvre, N. Brenner, & S. Elden (Eds.), *State, Space, World. Selected Essays*, transl. G. Moore, N. Brenner, & S. Elden (pp. 138–152). Minneapolis; London: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2015 (1974)). *The Production of Space*, transl. D. Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lefevr, A. (1974 (1970)). *Urbana revolucija*, prev. M. Vukmirović-Mihailović. Beograd: Nolit.
- Lepik, A. (2010). *Small Scale, Big Change: New Architectures of Social Engagement*. New York: MoMA: The Museum of Modern Art.
- Miessen, M. (2017). *Crossbenching: Towards a Proactive Mode of Participation as a Critical Spatial Practice*. London: Goldsmiths College / University of London.
- Petrescu, D., & Trogal, K. (2017). Introduction: The Social (Re)Production of Architecture in 'Crisis-Riddled' Times. In D. Petrescu, & K. Trogal, *The Social (Re) Production of Architecture. Politics, Values and Actions in Contemporary Practice* (pp. 1–15). New York: Routledge.
- Rabaneck, A. (2016). *The Place of Architecture in the New Economy*. In K. Lloyd Thomas, T. Amhoff, & N. Beech, *Industries of Architecture* (pp. 190–198). London; New York: Routledge.
- Ruivo Pereira, R. (2018). *Architecture and Counter-revolution: The Ideology of the Historiography of the Soviet "Avant-garde"*. London: Architectural Association Graduate School of Architecture.
- Sadler, S. (2018). *Postscript: How and When Was Architecture Socially Engaged?*. In F. Karim, *The Routledge Companion to Architecture and Social Engagement* (pp. xxxviii–xliv). New York: Routledge.
- Schmid, C. (2008). *Henri Lefebvre's Theory of the Production of Space. Towards a Three-Dimensional Dialectic*. In K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, & C. Schmid, *Space, Difference, Everyday Life. Reading Henri Lefebvre* (pp. 27–45). London and New York: Routledge.
- Sinclair, C. (2012). *Introduction: Lessons Learned...* In A. f. Humanity, *Design Like You Give a Damn [2]: Building Change from the Ground Up* (pp. 11–47). New York: Abrams.
- Somol, R., & Whiting, S. (2002). *Notes around the Doppler Effect and Other Moods of Modernism*. *Perspecta*, 33, 72–77.
- Soules, M. (2021). *Icebergs, Zombies, and the Ultra Thin. Architecture and Capitalism in the Twenty-First Century*. New York: Princeton Architectural Press.
- Speaks, M. (2002). *Design Intelligence and the New Economy*. *Architectural Record*, 1(190), 72–75.
- Spencer, D. (2016). *The Architecture of Neoliberalism. How Architecture Became an Instrument of Control and Compliance*. London: Bloomsbury Academic.
- Spencer, D. (2021). *Critique of Architecture: Essays on Theory, Autonomy and Political Economy*. Berlin; Basel: Birkhäuser Verlag; Bauverlag.
- Stanek, Ł. (2011). *Henri Lefebvre on Space: Architecture, Urban Research and the Production of Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tafari, M. (1976 (1973)). *Architecture and Utopia. Design and Capitalist Development*, transl. B. Luigia La Penta. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Tafari, M. (1980 (1976 (1968))). *Note to the Second (Italian) Edition*. In M. Tafari, *Theories and History of Architecture*. London: Granada.
- The Architecture Lobby (TAL) (n.d.) Retrieved April 13, 2024, from <https://architecture-lobby.org/>
- Tomka, G., ur. (2024). *Pojmovnik participacije: čitanja (ne)učesća u kulturi, arhitekturi, umetnosti, nasleđu i urbanom planiranju*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, preuzeto sa Epica Web site: <https://epica.rs/pojmovnik/>, 01.10.2025.
- Trogal, K., Bauman, I., Lawrence, R., & Petrescu, D. (2019). *Introduction: Architecture and Resilience on a Human Scale*. In K. Trogal, I. Bauman, R. Lawrence, & D. Petrescu, *Architecture and Resilience: Interdisciplinary Dialogues* (pp. 16–28). London and New York: Routledge.

MAPIRANJE PARTICIPACIJE U KULTURI I ARHITEKTURI U SRBIJI OD 2000. GODINE DO DANAS

Vladimir Mentus*¹

*Institut društvenih nauka,
Univerzitet u Beogradu

1 vmentus@idn.org.rs,
ORCID 0000-0002-9057-3659

MAPPING PARTICIPATION IN CULTURE AND ARCHITECTURE IN SERBIA FROM 2000 TO TODAY

The aim is to present the results of a quantitative study on the subjective dimension of participation in participatory processes in Serbia. More specifically, the research focuses on the perception of the effects of participatory processes, their limitations, reasons for quitting work on participatory processes, and, finally, the positive and negative experiences of participating in these processes. Respondents were recruited via email and snowball sampling. A total of 212 respondents from across the country completed an online self-administered questionnaire. The results indicate that the respondents are relatively satisfied with the effects of participatory processes. However, the most frequently cited limitations of participation include the lack of cooperation from public institutions, lack of financial resources, lack of motivation and willingness among citizens to participate, as well as an insufficient number of people involved. The most common reasons for stopping further work on a process are a drop in motivation and interest among participants, financial issues, unrealistic expectations, interpersonal trust issues, and a lack of transparency in decision-making. Among negative experiences, awareness of inequality in decision-making processes is predominant, as well as the assessment that positive outcomes of the processes were short-lived. On the other hand, many positive experiences were rated relatively highly and, overall, outweigh the negative ones. These primarily include assessment that new knowledge and skills were acquired through the participatory process, and that newly created cultural content was accessible to everyone. The data also pointed to some additional characteristics of participatory processes. The local community is overwhelmingly most frequently mentioned as the target group to which participatory processes in Serbia are primarily intended, followed by children and young people, as well as public institutions and decision-makers. According to the respondents, the key donors for

activities are international institutions and foundations, as well as state institutions. Finally, the data also indicate a general absence of personal collaboration between organizers of participatory processes and other participants.

Key words: participatory processes, quantitative research, Serbia

UVOD

Ovaj izveštaj odnosi se na rezultate anketnog istraživanja *Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi* u okviru naučnog projekta pod nazivom *Empowering Participation in Culture and Architecture: Activating Public Resources for and with Community*, koje je sproveo tim istraživača i istraživača sa Instituta društvenih nauka, Filozofskog fakulteta i Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu.

Anketiranje je sprovedeno posredstvom interneta – ispitanici su samostalno popunjavali elektronski upitnik, na sopstvenim digitalnim uređajima (uz pomoć kompjutera, *smart* telefona ili nekog drugog uređaja koji ima pristup internetu).¹ Upitnik² koji se koristi u istraživanju pripremljen je na *open-source* platformi *LimeSurvey*, instaliranoj na IDN serveru. Ispitanici su regrutovani putem *e-maila* i *snowball* uzorkovanjem. Upitnik se popunjavao od 8. juna do 14. jula 2022. Ukupno je 212 ispitanika anketu popunilo parcijalno i 167 u potpunosti.

Ukupan broj pitanja (računajući posebne ajteme) u upitniku je 119 za organizatore, odnosno 105 za učesnike participativnih procesa, a pitanja su podeljena u pet grupa (stranica ili „ekrana“, koji su prikazani ispitaniku). Nastojalo se da grupe čini manji broj tematski i formalno sličnih pitanja, kako bi se ispitanicima olakšalo popunjavanje upitnika.

Osnovne teme koje je pokrивao upitnik su:

- Percepcija efekata participativnih procesa
- Percepcija ograničenja u participativnim procesima
- Razlozi prekida rada na participativnim procesima
- Karakteristike participativnih procesa iz ugla njihovih organizatora
- Karakteristike participativnih procesa iz ugla njihovih učesnika
- Pozitivna i negativna iskustva učešća u participativnim procesima
- Sociodemografski podaci ispitanika.

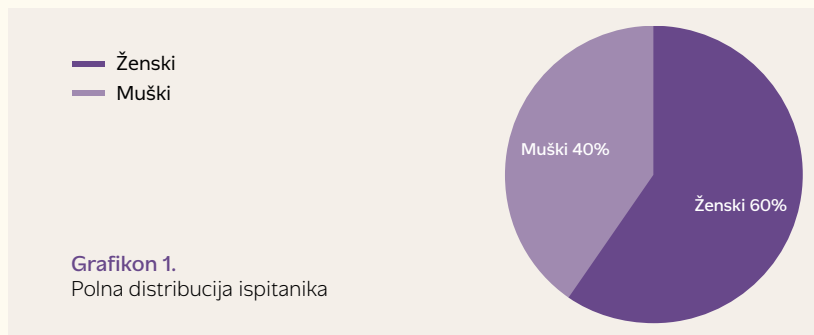
1 Kod ovakvog tipa anketiranja osigurava se motivisanost ispitanika i autentičnost pristiglih odgovora, za razliku od anketiranja metodom lica u lice – gde je jedan od najvećih problema kontrola kvaliteta rada anketara i osiguravanje da su prikupljeni odgovori zaista autentični odgovori ispitanika (Biffignandi and Bethlehem 2021, Fielding et al. 2016, Nardi 2018, Sue and Ritter 2012, Van Selm and Jankowski 2006, Wright and Marsden, 2010).

2 Upitnik su konstruisale/i: Irena Ristić (FDU), Milica Resanović (IFDT), Stefan Jan-ković (Filozofski fakultet u Beogradu), i Vladimir Mentus (IDN).

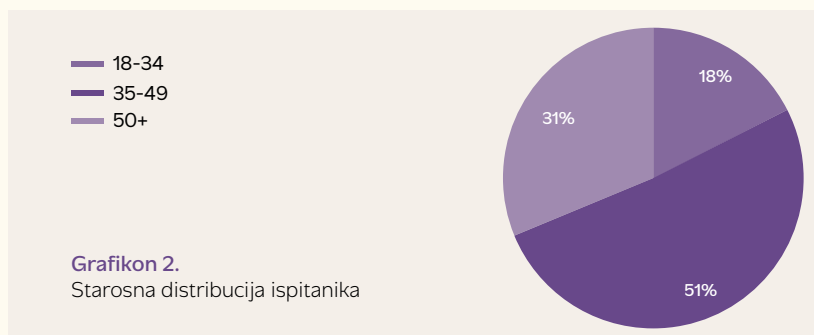

SOCIODEMOGRAFSKA DESKRIPTIVNA STATISTIKA

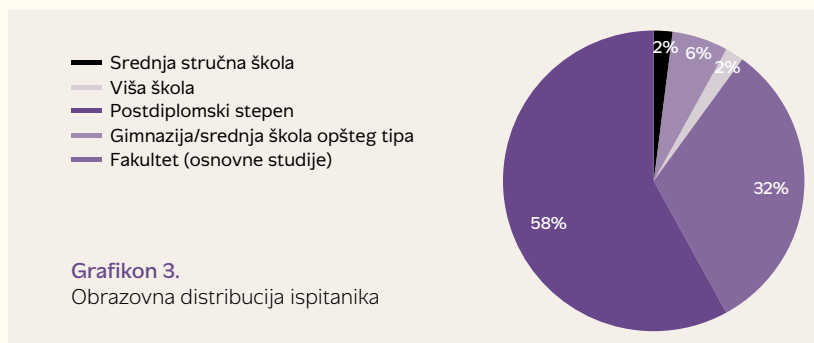
Od ukupnog uzorka 60% je ispitanica ženskog, a 40% ispitanika muškog pola (grafikon 1).

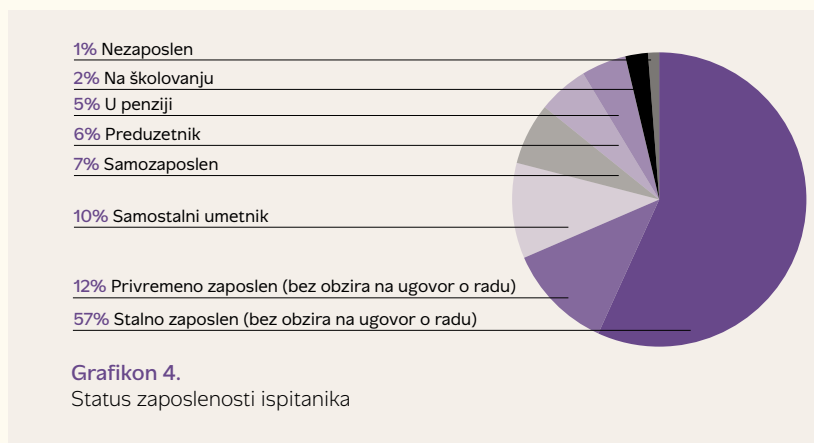
Na grafikonu 2 prikazana je distribucija starosnih kategorija ispitanika. 18% njih spada u starosnu kategoriju najmlađih (18 do 34 godine starosti), 51% srednje starih (35 do 49 godina starosti) i 31% u grupu najstarijih ispitanika (preko 50 godina starosti).

Sledeći grafikon (broj 3) prikazuje stepen obrazovanja ispitanika. Najveći deo uzorka čine visokoobrazovani ispitanici. Konkretno, srednju stručnu školu je završilo 2% njih, gimnaziju odnosno srednju školu opšteg tipa 6%, višu školu 2%, fakultet (osnovne studije) 32%, i postdiplomski stepen je završilo 58% ispitanika.

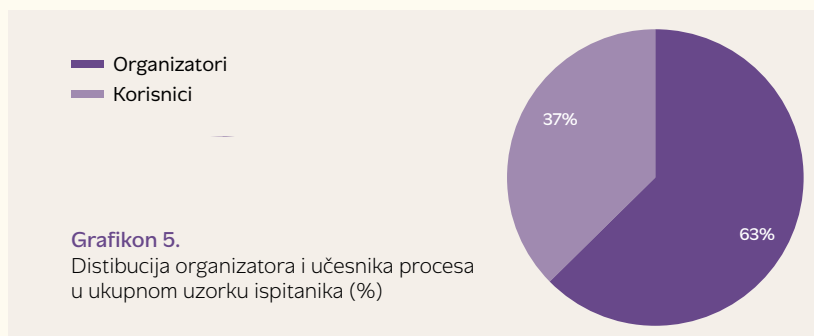

Grafikon 4 prikazuje status zaposlenosti. Stalno je zaposleno 57%, privremeno zaposleno 12%, samostalni umetnik je 10%, samozaposleno je 7%, nezaposleno 2%, u penziji je 3% i još uvek se školuje 2% ispitanika.

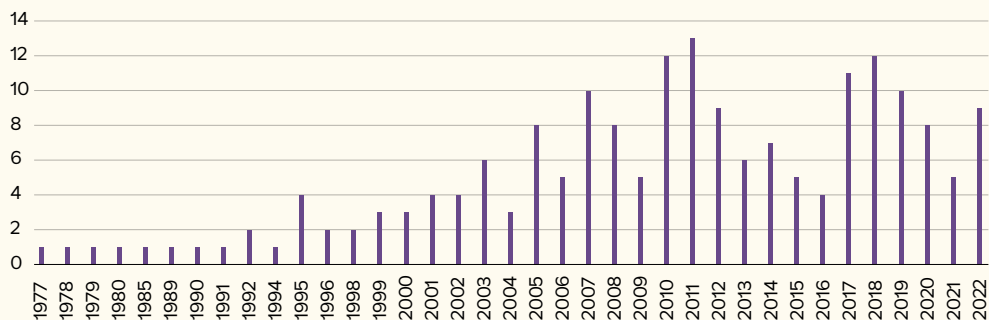
Najveći broj ispitanika je iz Beograda (90) i Novog Sada (25). Ostali gradovi iz kojih potiču ispitanici su: Pančevo (7), Subotica (5), Kikinda (3), Kragujevac (3), Sremski Karlovci (2), Valjevo (2), Niš (2), Pirot (2), Apatin (1), Dimitrovgrad (1), Gornji Milanovac (1), Ivanjica (1), Lebane (1), Markovac (1), Nakovo (1), Pakleštica (1), Požega (1), Šabac (1), Senta (1), Sombor (1), Sremska Mitrovica (1), Stara Pazova (1), Vinča (1), Vrnjačka Banja (1), i Zrenjanin (1).

Konačno, u uzorku je bilo 139 organizatora participativnih procesa, odnosno 63% od ukupnog uzorka, i 83 učesnika procesa (37% uzorka) (Grafikon 5).

PERCEPCIJA EFEKATA PARTICIPATIVNIH PROCESA

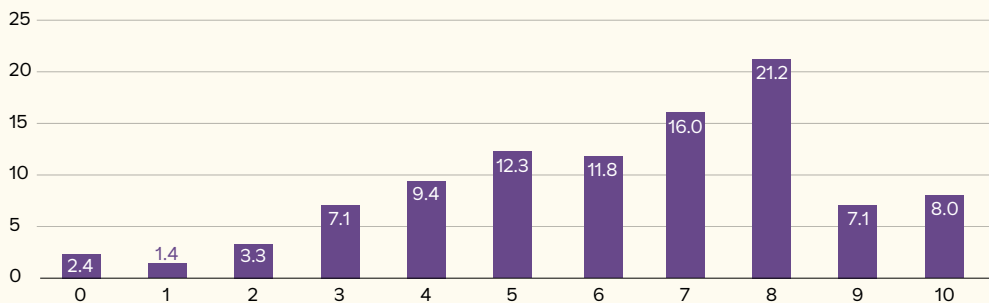
Sledeći grafikon (broj 6) prikazuje distribuciju godina u kojima su ispitanici prvi put učestvovali u nekom participativnom procesu. Krajem sedamdesetih, kao i tokom 80-ih i 90-ih, je bio relativno manji broj projekata gde su oni učestvovali prvi put. Sa početkom dvehiljaditih primetan je skok, koji je uglavnom ostao do danas relativno visok, sa izuzetkom sredine 2010-ih.

Grafikon 6.

Distribucija godina u kojima su ispitanici prvi put učestvovali u nekom participativnom procesu

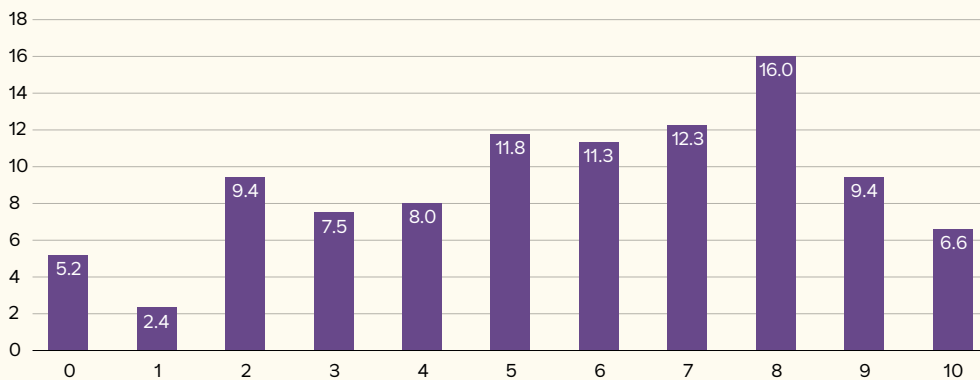
Sledeći deo analize odnosi se na percepciju efekata participativnih procesa od strane ispitanika. U ovom delu upitnika ispitanici su pozvani da procene poslednji participativni proces u kome su učestvovali. Takav pristup izabran je da bi se izbeglo uopštavanje i sekundarne elaboracije, odnosno da bi se generisali odgovori vezani za konkretno iskustvo, tek stečeno, te i manje podložno procesima zaboravljanja (i interferencije). Dobijeni podaci ukazuju da su ispitanici uglavnom zadovoljni delotvornošću poslednjeg (završenog) participativnog procesa u odnosu na svoja početna očekivanja (grafikon 7). Prosečna ocena je 6,25 na jedanaestostepenoj skali, a, konkretnije, 14% njih dalo je ocenu 3 ili niže, 12% ocenilo je neutralno (odnosno peticom), a preko polovine je ocenilo delotvornost ocenom 7 ili više.

Grafikon 7.

Ocena delotvornosti poslednjeg (završenog) participativnog procesa

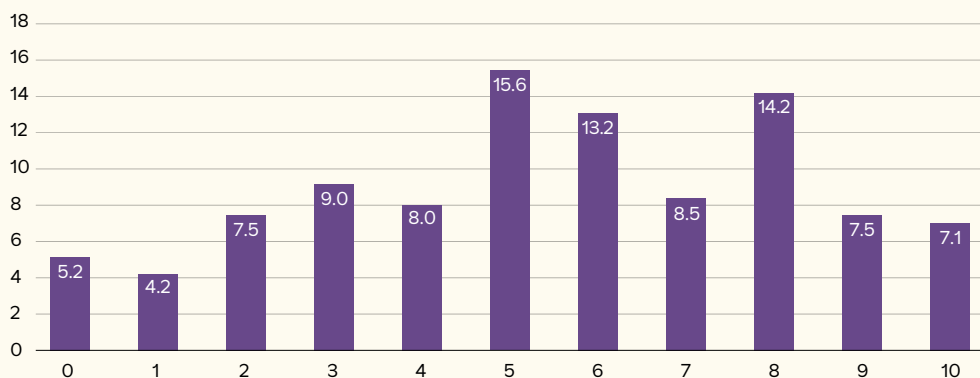
Što se tiče mere u kojoj je taj poslednji proces doveo do jačanja solidarnosti u (lokalnoj) zajednici, ispitanici su davali nešto niže ocene (grafikon 8). Prosečna ocena je 5,68 na istoj skali. Četvrtina njih dala je ocenu 3 ili niže posmatrano prema ovom indikatoru, 12% je dalo neutralno ocenu, a 44% sedmicu ili više.

Grafikon 8.

Ocena mere u kojoj je poslednji proces doveo do jačanja solidarnosti u (lokalnoj) zajednici

Takođe, delotvornost tog procesa u odnosu na pokretanje javne debate o društvenim problemima je ocenjena na sledeći način (grafikon 9). Najveći broj ispitanika dao je neutralnu ocenu. Ovde je takođe četvrtina ispitanika dala ocenu 3 ili niže, a 37% – 7 ili više. Prosečna ocena je 5,47.

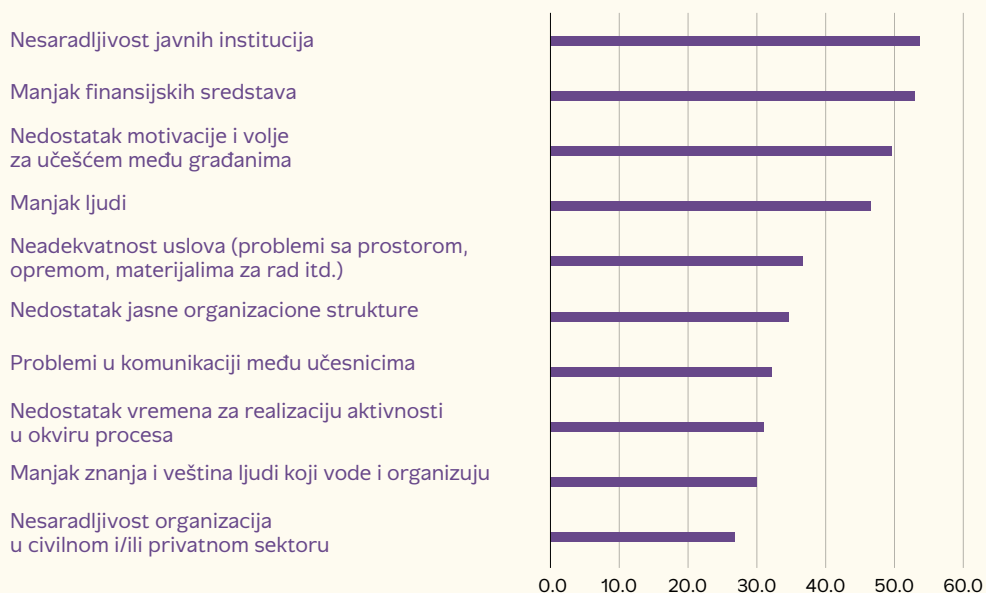
Grafikon 9.

Ocena delotvornosti procesa u odnosu na pokretanje javne debate o društvenim problemima

PERCEPCIJA OGRANIČENJA U PARTICIPATIVNIM PROCESIMA

Sledeće pitanje se odnosilo na percepciju ograničenja sa kojima su se ispitanici susretali tokom nekog od participativnih procesa. Grafikon 10 prikazuje udeo ispitanika koji su se složili da su se susretali sa pojedinim ograničenjima. Preko polovine njih odgovorilo je da se susrelo sa nesaradljivošću javnih institucija (53,3%) i manjkom finansijskih sredstava (52,8%). Blizu polovine njih se susrelo sa nedostatkom motivacije i volje za učešćem među građanima (49,6%) i manjkom ljudi (46,3%). Nešto preko

trećine ispitanih se susretalo sa neadekvatnošću uslova (problemima sa prostorom, opremom, materijalima za rad itd.) (36,2%) i nedostatkom jasne organizacione strukture (34,6%). Nešto manje njih susrelo se sa problemima u komunikaciji među učesnicima (31,7%), nedostatkom vremena za realizaciju aktivnosti u okviru procesa (30,5%), manjkom znanja i veština ljudi koji vode i organizuju (30,1%) i, najzad, nesaradljivošću organizacija u civilnom i/ili privatnom sektoru (26,4%).

Grafikon 10.

Percepcija ograničenja sa kojima su se ispitanici susretali tokom participativnih procesa (mogućnost višestrukog odabira) (%)

Dodatno, na pitanje otvorenog tipa da ispitanici unesu ograničenja koja nisu pokrivena pitanjem, davani su sledeći odgovori:

- Aktivna opstrukcija od strane administracije i samouprave;
- Još uvek prisutna marginalizacija ovakvih procesa, grupacija i vrednosti; manipulacija javnih institucija kroz neiskrenu otvorenost za saradnju;
- Nedefinisana i neartikulisana očekivanja i facilitatora (organizatora) i učesnika;
- Nepripremljenost učesnika;
- Nerazumevanje značaja participacije za rešavanje određenih problema / pokretanja novih tema i slično;
- Nedostatak znanja zaposlenih u institucijama kulture, obrazovanja, javne uprave i javnih preduzeća;
- Nestručnost kadrova koji vode procese, kako u javnim institucijama tako i u civilnom sektoru;

- Partijsko određivanje koji će projekat „proći“ i „odrađivanje“ projekta samo da bi se opravdalo korišćenje budžeta;
- Otvorena subverzija organa lokalne uprave;
- Direktno sukobljavanje sa idejama procesa;
- Perfidno prikriiven animozitet prema samim učesnicima procesa;
- Postojanje najgore vrste oponenta, kolaboracionista sa vršiocima vlasti u svim sredinama. Najgora moguća situacija sa vršiocima vlasti svih nivoa;
- Otvoreno neprijateljstvo rukovodioca javnih institucija, JP, koje je uključivalo čak i pretnje;
- Sujeta, nebriga o volonterima, netransparentnost, nepostojanje zajedničke vizije, odsustvo fokusa;
- Sve se svede na zadovoljavanje forme, bez stvarne namere da se implementiraju želje;
- Uglavnom su ljudi koji se bave društveno angažovanim temama deo istog mehura, svi se znamo, svi posećujemo događaje jedni drugih; bilo bi dobro da se taj mehur poveže sa drugim ljudima;
- Usredsređenost na sopstvenu situaciju i poziciju;
- Zaposleni u državnim ustanovama kulture su uljuljkani i neinventivni.

U pomenutim odgovorima prevladava dodatno nezadovoljstvo usmereno pre svega ka javnim institucijama.

RAZLOZI PREKIDA RADA NA PARTICIPATIVNIM PROCESIMA

Sledeće pitanje odnosilo se na razlog prekida daljeg rada na nekom procesu ili većih teškoća koje su zaustavljale rad (grafikon 11).

Grafikon 11.

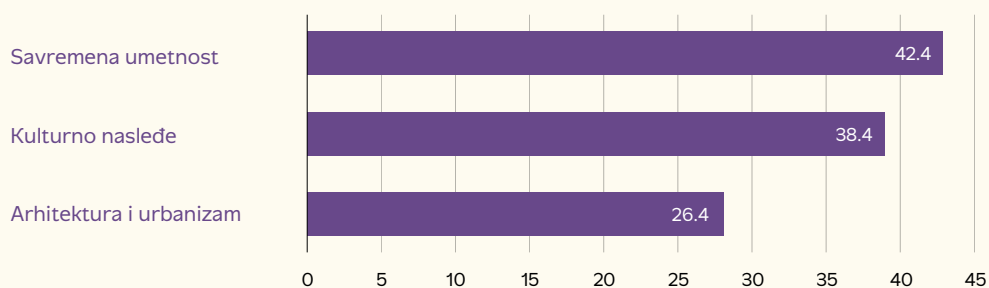
Razlog prekida daljeg rada na nekom procesu ili većih teškoća koje su zaustavljale rad (mogućnost višestrukog odabira) (%)

Preko četvrtine ispitanih je ovde navelo kao razlog pad motivacije i interesovanja učesnika (26,4%) i finansijske probleme (25,6%), a jedna petina nerealistična očekivanja (19,9%). Problemi u poverenju dolaze sledeći (14,6%), zatim, manjak transparentnosti u odlučivanju (13,0%), neefikasno vođenje procesa i aktivnosti (11,8%) i loše planiranje (11,4%). Oko desetine ispitanika navelo je kao razlog prekida rada nedovoljnu stručnost ljudi koji vode i organizuju (10,6%) i nejasno postavljene ciljeve (10,6%). Nešto manji udeo ispitanika naveo je i promene pravaca (8,9%), nedovoljnu informisanost učesnika (7,3%). Konačno, nerealistične rokove je navelo kao razlog prekida samo 5,3% ispitanih.

KARAKTERISTIKE PARTICIPATIVNIH PROCESA IZ UGLA NJIHOVIH ORGANIZATORA

Na sledeću bateriju pitanja odgovarali su ispitanici koji su bili organizator nekog od participativnih procesa tokom poslednjih pet godina. Kako je pomenuto, u uzorku je bilo 139 organizatora participativnih procesa.

Pitani u okviru koje oblasti je participativni proces koji su organizovali tokom poslednjih pet godina bio realizovan, organizatori su davali sledeće odgovore. Oblast savremene umetnosti izabrana je u 42,4% slučajeva, arhitektura i urbanizam u 26,4% slučajeva, a kulturno nasleđe u 38,4% slučajeva (grafikon 12). Ovde treba voditi računa da su podaci dobijeni iz namenskog *snowball* uzorka te je zastupljenost oblasti više izraz dostupnosti ispitanika, no njihove realne prisutnosti u participativnim procesima.

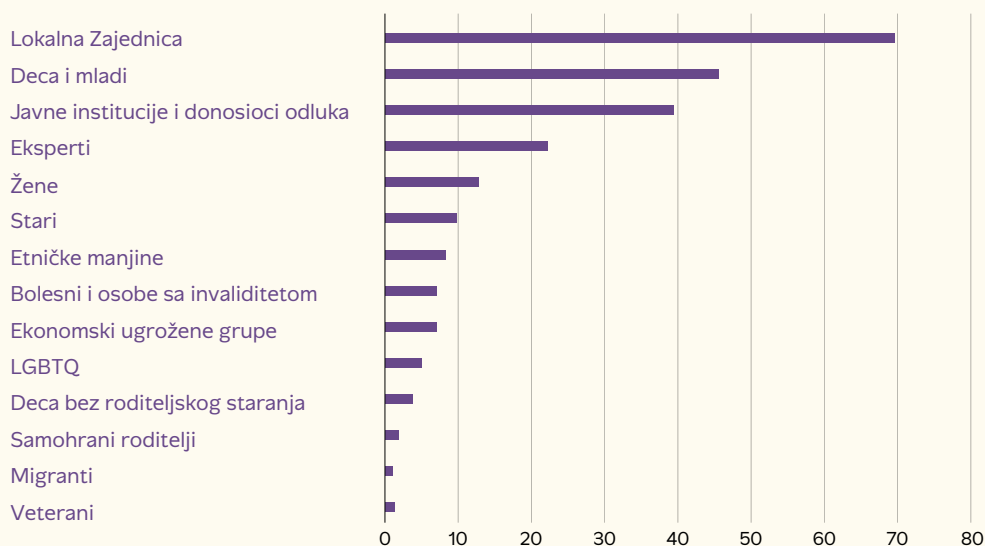
Grafikon 12.

Oblasti u okviru kojih je participativni proces bio realizovan (mogućnost višestrukog odabira) (%)

Sa obzirom da je ostavljena mogućnost unosa i drugih odgovora, sledi i njihov prikaz. Prva grupa odgovora bi se mogla grupisati kao kultura u opštem smislu (strategija kulturnog razvoja, plan razvoja kulture grada, pokretanje Nezavisnog kulturnog centra, pozorišna kultura, muzika, ekološki i komunalni problemi / rešenja kroz umetnost), druga grupa kao migracije i mobilnost (dokumentovanje nasilnih nezakonitih vraćanja migranata u prethodnu zemlju), treća kao politika i civilno društvo (ljudska prava, demokratizacija, kapaciteti lokalne i mesne samouprave), četvrta kao

politike sećanja (kultura sećanja, industrijsko nasleđe), peta kao ekonomije (finansijska forenzika, socijalna ekonomija) i šesta kao životna sredina i održivi razvoj (a u vezi sa tim reciklaža, održiva urbana mobilnost, zaštita prirodnih dobara, urbanističko planiranje, klimatske promene, rezilijentnost zajednice na prirodne katastrofe, kvalitet vazduha, prirodno nasleđe, komunalni problemi).

Ispitanici su pitani kojoj populaciji je primarno bio namenjen participativni proces koji su organizovali. Lokalna zajednica je pomenuta kao jedan od objekata namene procesa u čak 70% slučajeva. Slede deca i mladi, koji su pomenuti u 46% slučajeva. Javne institucije i donosioci odluka su bili objekt namene procesa u 40% slučajeva, a eksperti u 22%. Slede žene sa 13%, populacija starih sa 10%, etničke manjine sa 8% te bolesni i osobe sa invaliditetom, kao i ekonomski ugrožene grupe, sa po 7% slučajeva. Samo retko, procesi su bili namenjeni LGBTQ populaciji (4%), deci bez roditeljskog staranja (3%), samohranim roditeljima (2%), migrantima (1%), i veteranima (1%).

Grafikon 13.

Grupe kojima je primarno bio namenjen participativni proces (mogućnost višestrukog odabira) (%)

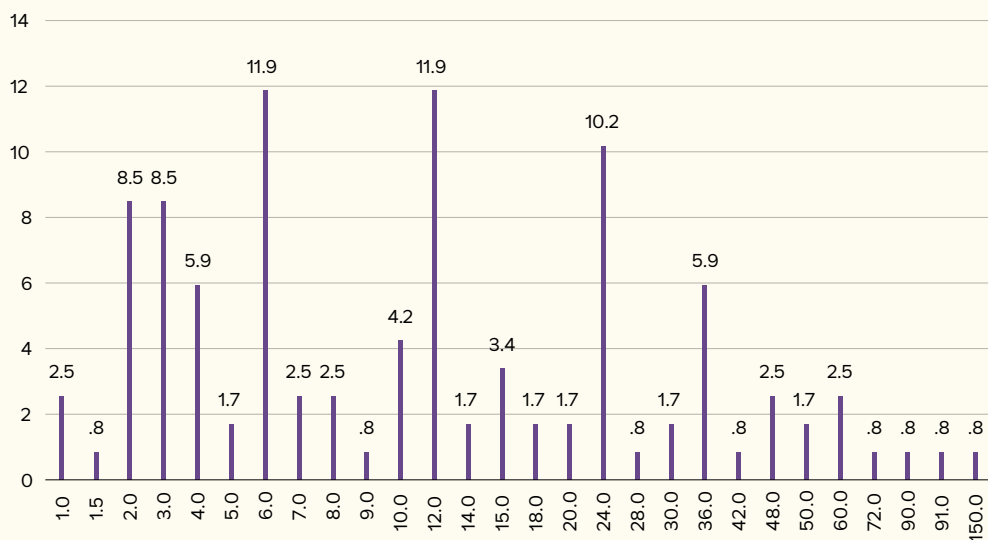
Od ostalih, navedeni su sledeći odgovori (otvoreni):

- Kompletno stanovništvo je bilo ugroženo i zainteresovano za učešće u procesu
- Organizacije civilnog društva, organizacije socijalne ekonomije
- Radnici
- Šira javnost
- Studenti
- Učenici

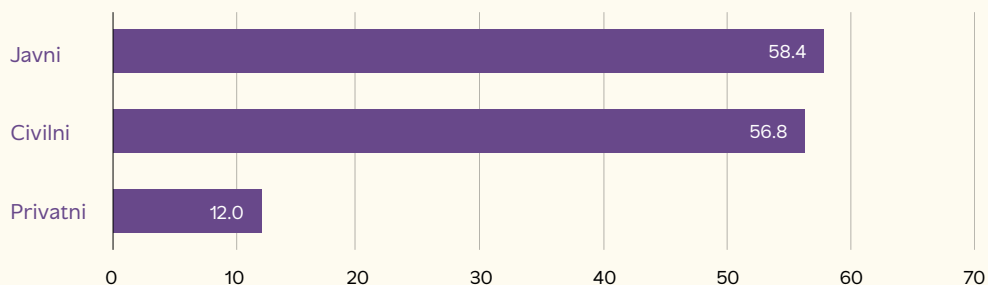
- Turistička ponuda
- Umetnici (posebno pozorišni)
- Pedagozi
- Svakodnevni čovek koji nije imao dodira sa kulturnim aktivnostima

Što se tiče dužine trajanja procesa koji je završen, ili, ukoliko i dalje traje, do ovog trenutka, najčešće je to 6 i 12 meseci, u po 12% slučajeva (grafikon 14). 24 meseca traje oko jedne desetine procesa, a preko toga ukupno 20% procesa. Medijana svih navedenih vrednosti je 11 meseci, a prosek 17,9 meseci.

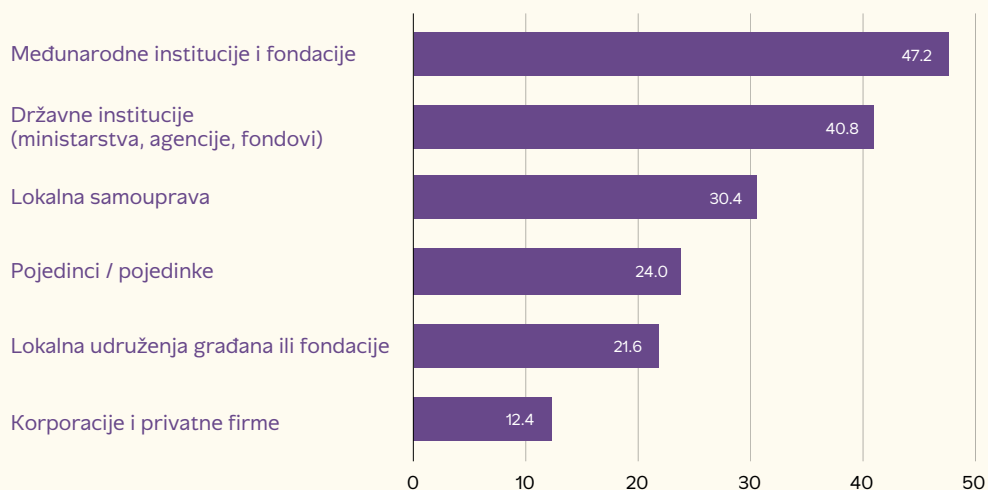
Grafikon 14.
Dužina trajanja procesa (broj meseci)

Kao sektor u okviru koga je organizovani proces realizovan naznačen je javni sektor u 58% slučajeva, civilni sektor u 57% i privatni sektor u 12% slučajeva (grafikon 15).

Grafikon 15.
Sektor u okviru koga je proces realizovan (mogućnost višestrukog odabira) (%)

Kada je reč o ključnim donatorima za aktivnosti u okviru organizovanog procesa, organizatori su navodili na prvom mestu međunarodne institucije i fondacije (koje su naznačene u 47,2% slučajeva). Slede državne institucije (ministarstva, agencije, fondovi), u 40,8% slučajeva, zatim, lokalna samouprava (30,4%), pojedinci i pojedinke (24%), lokalna udruženja građana ili fondacije (21,6%), i konačno, korporacije i privatne firme (10,4%).

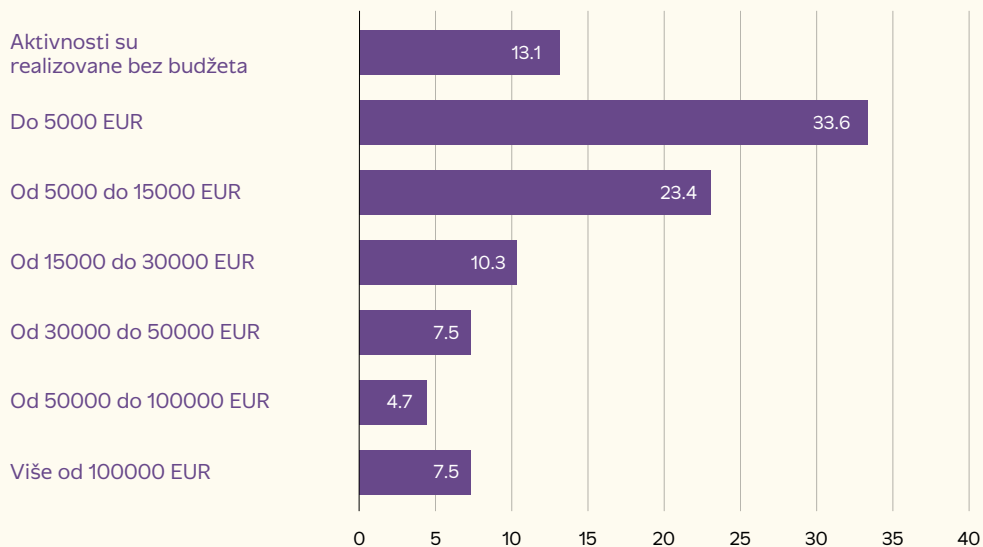
Grafikon 16.

Ključni donatori za aktivnosti u okviru procesa (mogućnost višestrukog odabira) (%)

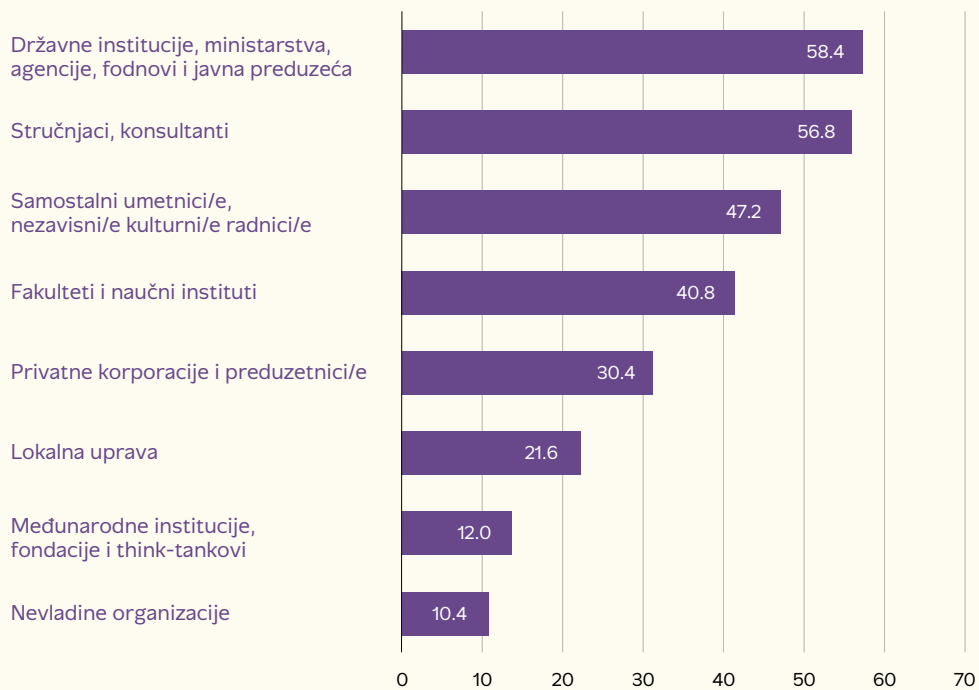
Među ostalim (otvorenim) odgovorima navođeni su i lično finansiranje odnosno samofinansiranje kolektiva, kao i odsustvo finansiranja.

Iznosi planiranih budžeta za aktivnosti u okviru procesa koji su navedeni od strane organizatora su u velikoj meri međusobno diferencirani. Najčešće su iznosi visine do 5000 evra, u, otprilike, trećini slučajeva. U nešto ispod četvrtine slučajeva, iznosi su između 5000 i 15000 evra, a u 13,1% slučajeva su aktivnosti realizovane bez ikakvog budžeta. Tako, 70% svih aktivnosti finansira se iznosima manjim od 15000 evra. Veći iznosi su ređi, i, konkretno, distribuirani na način prikazan na grafikonu 17.

Među partnerima sa kojima je ostvarena ili planirana saradnja na procesu navedeni su državne institucije, ministarstva, agencije, fondovi i javna preduzeća u 58,4% slučajeva, zatim, stručnjaci i konsultanti u 56,8% slučajeva. U blizu polovine slučajeva ostvarena ili planirana saradnja je sa samostalnim umetnicima i nezavisnim kulturnim radnicima (47,2%), a u dve petine slučajeva sa fakultetima i naučnim institutima (40,8%). U 30,4% slučajeva saraduje se sa privatnim korporacijama i preduzetnicima, u nešto preko petine slučajeva sa lokalnom upravom, a u oko desetini slučajeva sa međunarodnim institucijama, fondacijama i *think-tankovima* (12,0%) i nevladinim organizacijama (grafikon 18).

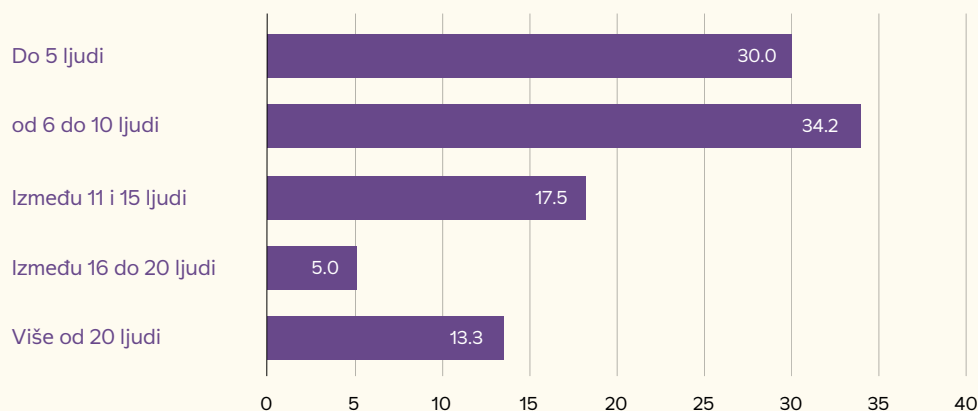
Grafikon 17.
Kategorije iznosa planiranih budžeta za aktivnosti u okviru organizovanih procesa (%)

Grafikon 18.
Partneri na organizovanim procesima (mogućnost višestrukog odabira) (%)

Među ostalim subjektima sa kojima je uspostavljena saradnja (otvoreni odgovori), navođeni su grupe samoorganizovanih aktivista solidarnih sa migrantima, muzeji i galerije, na bazi ličnih kontakata i dobrovoljnog pristupanja akciji, pripadnici manjinskih grupa, alternativni kulturni centri, sindikati, mediji, škole i ustanove kulture.

Tokom rada, u timu je ukupno bilo angažovano 5 ljudi ili manje u 30% svih procesa koje su organizovali ispitanici, zatim, između 6 do 10 ljudi u 34,2% slučajeva, između 11 i 15 ljudi u 17,5% slučajeva, između 16 i 20 ljudi u 5% slučajeva, i konačno, više od 20 ljudi u 13,3% slučajeva (grafikon 19).

Grafikon 19.
Broj ljudi angažovan u organizovanim procesima (%)

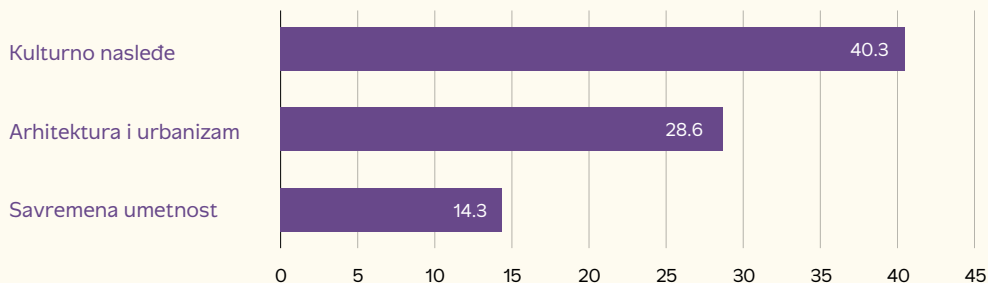
KARAKTERISTIKE PARTICIPATIVNIH PROCESA IZ UGLA NJIHOVIH UČESNIKA

Sledeću bateriju pitanja popunjavali su isključivo učesnici participativnih procesa, bar jednog tokom poslednjih pet godina.

Oblast na koju se odnosila realizacija procesa o kojem su se davali odgovori od strane učesnika je kulturno nasleđe u 40,3% slučajeva, arhitektura i urbanizam u 28,6% slučajeva, savremena umetnost u 14,3% slučajeva.

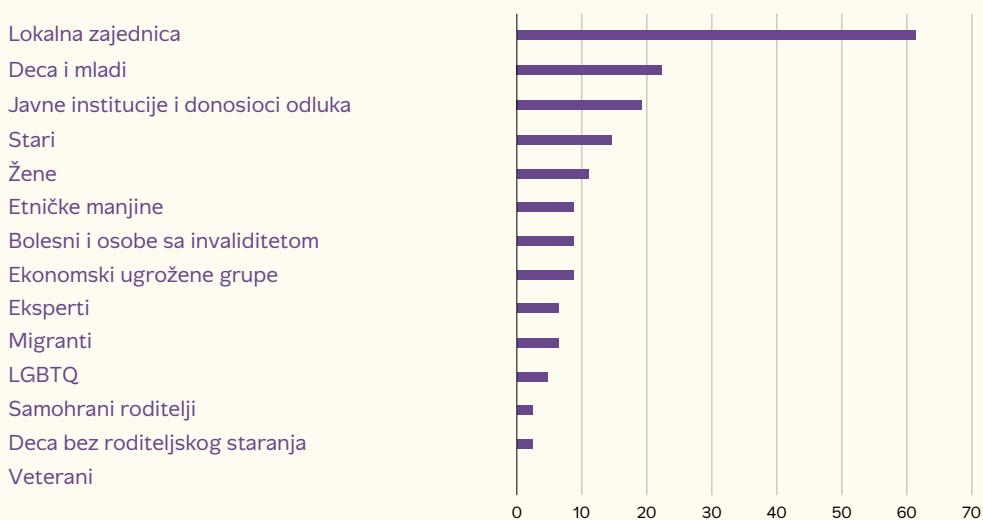
Kao ostali otvoreni odgovori navođeni su:

- Kulturna participacija
- Obrazovanje
- Osnaživanje lokalne zajednice
- Planiranje kulturnog razvoja
- Primena dramskih tehnika i metodologija u obradi matematičkog gradiva
- Primenjeno pozorište
- Uticaj projekta na socijalni razvoj
- Zaštita biodiverziteta
- Građanski aktivizam

Grafikon 20.

Oblasti u okviru kojih je participativni proces realizovan (za učesnike) (mogućnost višestrukog odabira) (%)

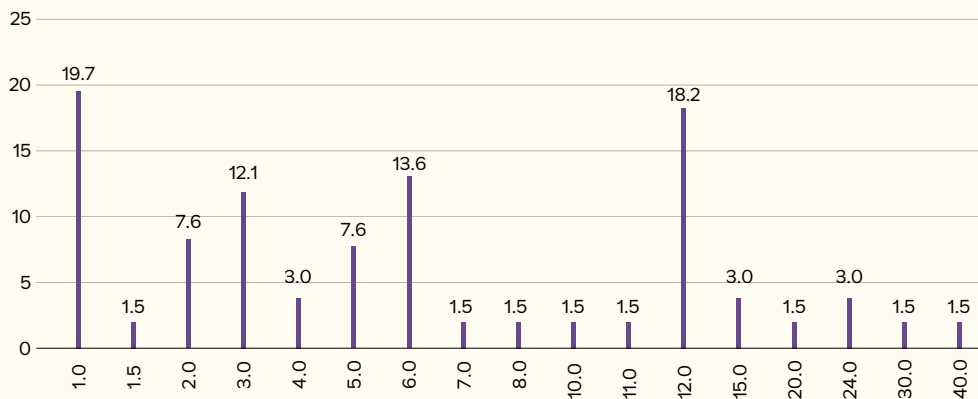

Grafikon 21.

Grupe kojima je primarno bio namenjen participativni proces (poduzorak učesnika) (mogućnost višestrukog odabira) (%)

Upitani kojoj populaciji je primarno bio namenjen taj proces tokom poslednjih pet godina, učesnici su davali sledeće odgovore: lokalna zajednica (61%), deca i mladi (22,1%), javne institucije i donosioci odluka (19,5%), stari (14,3%), žene (10,4%), etničke manjine (9,1%), bolesni i osobe sa invaliditetom (9,1%), ekonomski ugrožene grupe (9,1%), eksperti (6,5%), migranti (6,5%), LGBTQ populacija (2,6%), samohrani roditelji (1,3%) i najzad, deca bez roditeljskog staranja (1,3%).

Među ostalim akterima kojima su namenjeni procesi u kojima su učestvovali učesnici su beskućnici, stanovnici ruralnih sredina, društveno osetljive grupe, osuđena lica u kazneno-popravnim ustanovama, kao i umetnici.

Grafikon 22.
Dužina trajanja procesa (broj meseci) (poduzorak učesnika)

Učesnici ističu da su jedan mesec (19,7%) i jedna godina (18,2%) najčešća trajanja procesa. Najveći deo, oko dve trećine, traje 6 meseci ili kraće (65,2%), a samo 6% dve godine ili duže (grafikon 22).

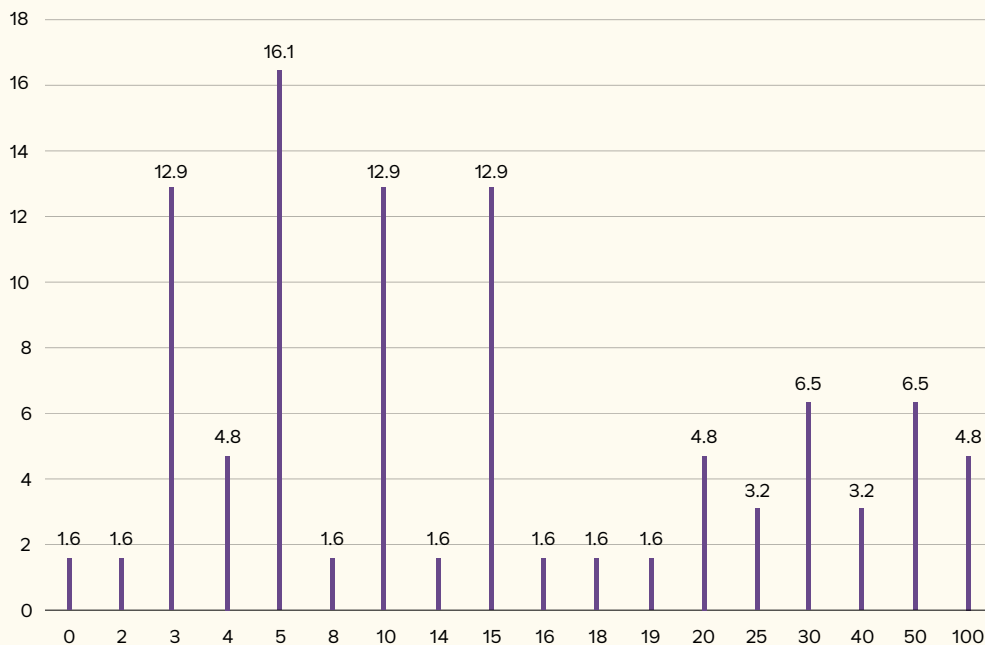
Dalje su učesnici odgovarali na koji način su saznali za participativni proces u kojem su učestvovali (grafikon 23).

Grafikon 23.
Načini na koje su učesnici saznali za participativni proces (mogućnost višestrukog odabira) (%)

Direktno je kontaktirano od strane organizatora sa nešto ispod trećine učesnika, odnosno 32,5%. Preko radnog mesta ili škole za svoj participativni proces je saznalo 27,3% ispitanih učesnika, preko javnih ustanova i institucija 18,2% njih. Dalje, preko porodice, komšija, prijatelja, poznanika, upoznato je njih 14,3%, putem interneta njih desetina (10,4%), Najzad, preko lokalnih udruženja građana saznalo je 7,8% učesnika.

Ostali navedeni odgovori obuhvatali su fakultet, odnosno profesore sa fakulteta i kolege u nekolicini slučajeva.

Grafikon 24.
Broj učesnika participativnog procesa (%)

Grupe učesnika su činile uglavnom manje grupe. U dve trećine slučajeva bilo je angažovano 15 ljudi ili manje, a u jednoj četvrtini preko 20, pa sve do 100 (kijih je bilo u slučajevima 5% procesa).

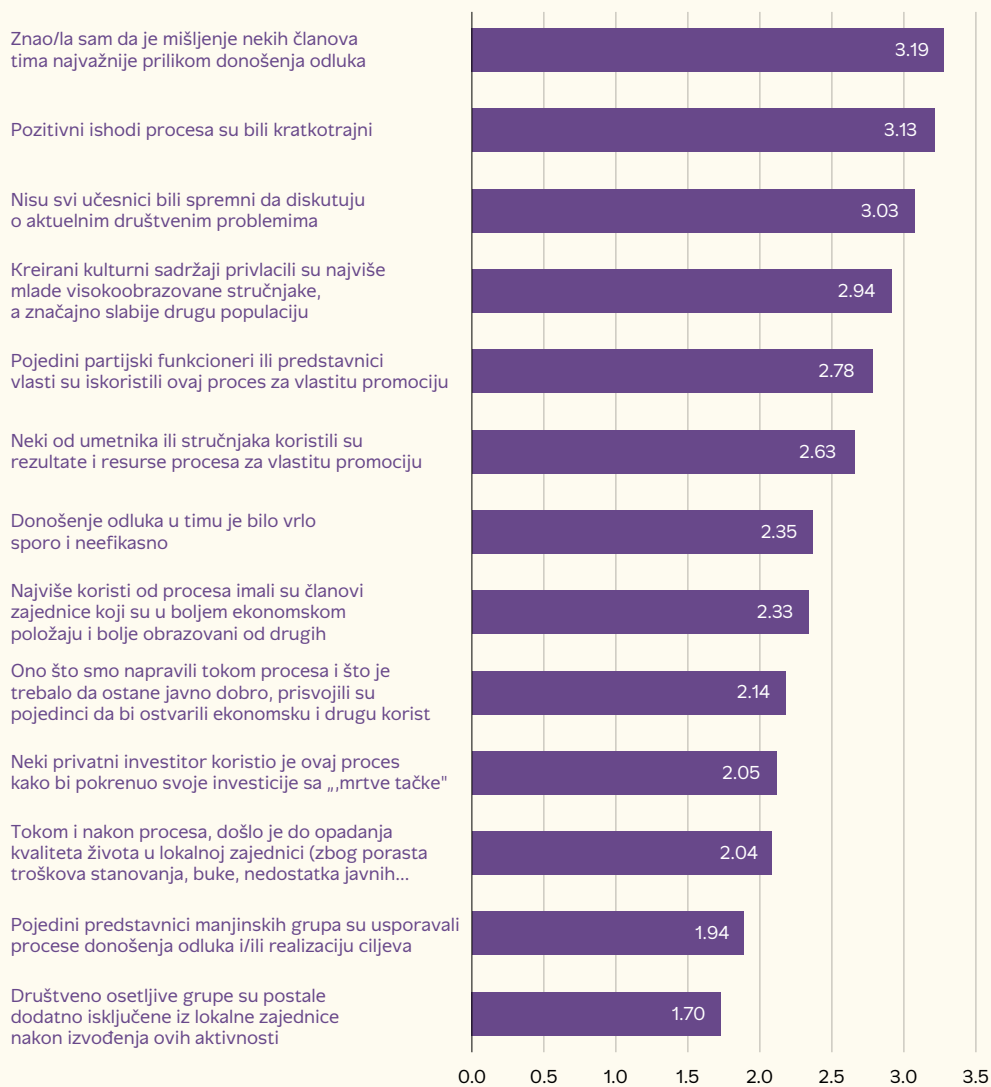
Upitani da odgovore sa koliko organizatora ili organizatorki procesa su lično saradivali, učesnici su naveli 0 u čak 73,1% slučajeva, a 1 u 14,9%. 2 je navelo 3%, 3 njih 6%, a sa 4 organizatora ili oranizatorki je lično saradivalo 3% učesnika.

POZITIVNA I NEGATIVNA ISKUSTVA UČEŠĆA U PARTICIPATIVNIM PROCESIMA

Sledeća grupa pitanja odnosila se na jedan participativan proces u kojem su svi ispitanici bili najviše angažovani u poslednjih pet godina. Na petostepenoj Likertovoj skali odgovarali su koliko se slažu sa pojedinim pozitivnim i negativnim aspektima procesa, kojih je bilo ukupno 39. I ovde je, kao i kod prve baterija pitanja, bila namera da se izbegne uopštavanje, te da se ispitanici prisete konkretnog iskustva, uz procenu da izabrani proces poznaju dobro, te mogu proceniti i njegove pozitivne, ali i negativne aspekte. Pozvani su da procene samo jedno iskustvo, a ne dva (posebno pozitivno i posebno negativno), najpre zbog dužine upitnika, kako bi se izbegli potencijalni problemi vezani za zamor, kao i indukovanje odgovora pozitivnim i negativnim predznakom.

Grafikon 25 prikazuje prosečne vrednosti slaganja sa iskazima koji odražavaju negativna iskustva u vezi sa procesom u kojem su ispitanici

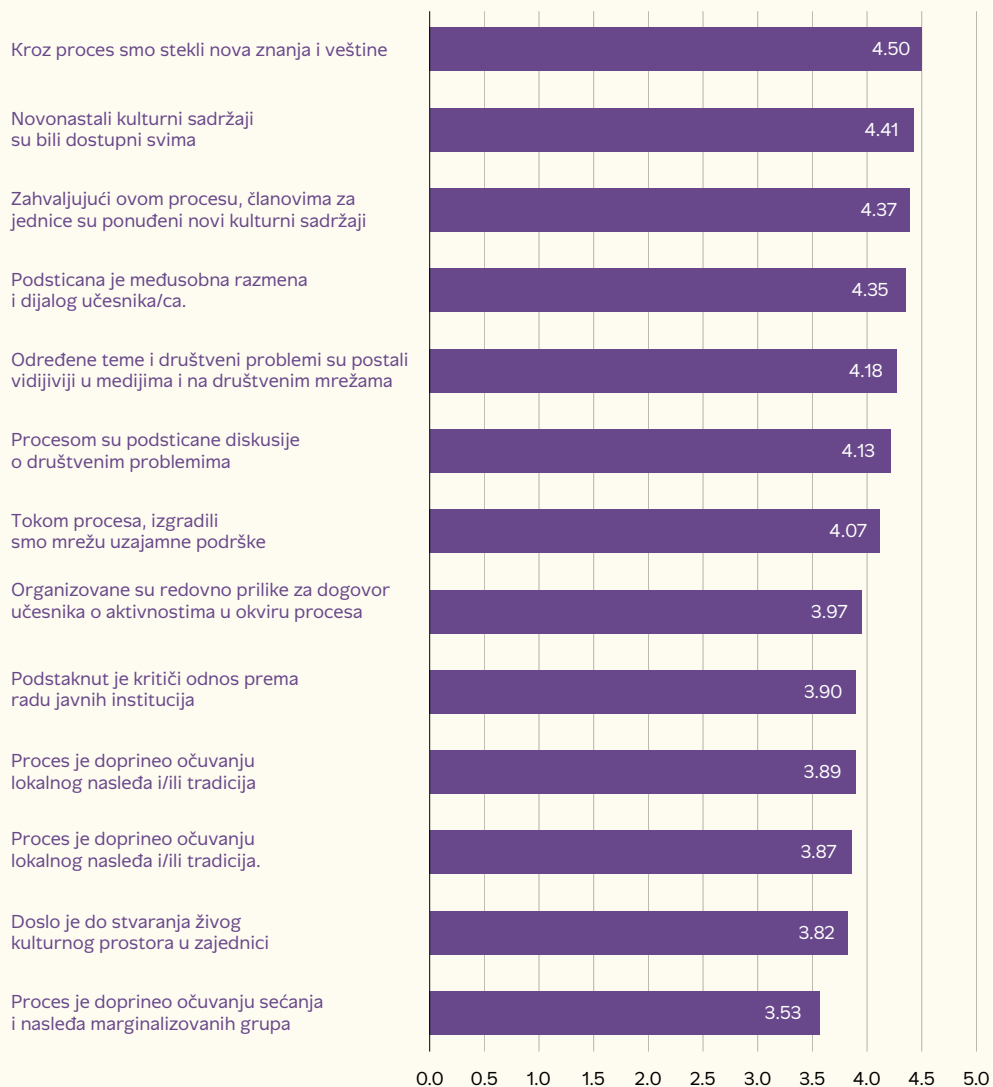
učestvovali. U ovom smislu prednjači iskaz „Znao/la sam da je mišljenje nekih članova tima najvažnije prilikom donošenja odluka“ (3,19), a odmah zatim i ocena da su pozitivni ishodi procesa bili kratkotrajni (3,13). Opažanje da nisu svi učesnici bili spremni da diskutuju o aktuelnim društvenim problemima takođe ima ocenu blago iznad neutralne (3,03). Da su kreirani kulturni sadržaji privlačili najviše mlade visokoobrazovane stručnjake, a značajno slabije drugu populaciju, takođe je ocenjeno približno neutralnom ocenom (2,94). Ostali negativni iskazi su prikazani na grafikonu. Čak i negativan iskaz sa kojim se ispitanici najmanje slažu, da su društveno osetljive grupe postale dodatno isključene iz lokalne zajednice nakon izvođenja ovih aktivnosti, ima ocenu 1,7.

Grafikon 25.
Prosečne ocene slaganja sa negativnim aspektima procesa

Sledeći grafikon (26) prikazuje najviše ocenjene pozitivne aspekte procesa u kojoj su ispitanici bili najviše angažovani. Iskaz da su se kroz proces stekla nova znanja i veštine je relativno visoko ocenjen (4,5), a slede ga iskazi da su novonastali kulturni sadržaji bili dostupni svima (4,41) i da su zahvaljujući procesu članovima zajednice ponuđeni novi kulturni sadržaji (4,37). Da je podsticana međusobna razmena i dijalog učesnika je ocenjeno samo neznatno niže (4,35). Na grafikonu su prikazane prosečne vrednosti ostalih pozitivnih iskaza.

Grafikon 26.

Prosečne ocene slaganja sa pozitivnim aspektima procesa

Grafikon 27 se nastavlja na prethodni grafikon. U njemu su prikazane prosečne vrednosti preostalih pozitivnih iskaza, ali sve slabije ocenjenih nego iznad. Tako, slaganje sa iskazom da su marginalizovane grupe aktivno učestvovalе u procesu iznosi ispod 3,5 (odnosno 3,46). Odmah ispod su iskazi da su stvoreni novi obrazovni programi dostupni svim članovima zajednice (3,44), i da su ispitanici tokom procesa uspeli da izgrade ili adaptiraju prostor za zajedničko korišćenje (3,43). Od svih pozitivnih iskaza, onaj da je proces poboljšao ekonomski položaj učesnika najslabije je ocenjen, sa 2,5.

Grafikon 27.

Prosečne ocene slaganja sa negativnim aspektima procesa (nastavak)

Razlike prema polu

Analiza je ukazala da nema statistički značajnih polnih razlika među ispitanicima u odnosu na njihovu ocenu stepena do kojeg je poslednji proces doveo do jačanja solidarnosti u (lokalnoj) zajednici, zatim, u odnosu na ocenu delotvornosti poslednjeg procesa, u odnosu na pokretanje javne debate o društvenim problemima, kao i u odnosu na njihovu ocenu delotvornosti poslednjeg participativnog procesa, s obzirom na početna očekivanja ispitanika.

Takođe, rezultati su ukazali i da nema značajnih polnih razlika u pogledu broja procesa u kojima su ispitanici učestvovali u poslednjih pet godina. Iako su u poduzorku organizatora muškarci ($M = 14.65$, $SD = 21.19$) bili zastupljeniji nego žene ($M = 9.05$, $SD = 8.70$), a u grupi učesnika žene zastupljenije više ($M = 7.65$, $SD = 11.45$) od muškaraca ($M = 5.50$, $SD = 7.22$), razlike nisu statistički značajne.

Dalje, što se tiče oblasti zastupljenosti, podaci su ukazali da su procesi iz oblasti arhitekture i urbanizma statistički značajno češće organizovane od strane muškaraca (χ^2 [df, 1] = 5.516, $p < .05$; Cramer's $V = .221$, $p < .05$), a procese iz oblasti kulturnog nasleđa od strane žena (χ^2 [df, 1] = 5.089, $p < .05$; Cramer's $V = .221$, $p < .05$). Sa druge strane, procesi iz oblasti savremene umetnosti nemaju razlike prema polu u smislu organizatora procesa.

Planirani iznos budžeta za aktivnosti na procesu ne razlikuje se prema polu organizatora.

Što se tiče slaganja sa stavovima o pozitivnim i negativnim ishodima u lično najangažovanim procesima tokom poslednjih pet godina, hi-kvadrat testovi su ukazali na nepostojanje statistički značajnih razlika stavova u odnosu na pol, uz dva izuzetka. Žene se manje slažu sa iskazom da je proces unapredio dostupnost komunalnih usluga svim članovima lokalne zajednice (χ^2 [df, 1] = 10.937, $p < .05$; Cramer's $V = .326$, $p < .05$), kao i sa iskazom da su tokom procesa odbranjeni ugroženi javni prostori i resursi (χ^2 [df, 1] = 10.946, $p < .05$; Cramer's $V = .300$, $p < .05$).

Konačno, kada se analizira samo poduzorak organizatora, podaci ukazuju na postojanje statistički značajnih razlika samo u stavu da je došlo do stvaranja živog kulturnog prostora u zajednici. Ovde je među ženama takođe primetan manji stepen slaganja sa iskazom u odnosu na muškarce (χ^2 [df, 1] = 9.780, $p < .05$, Cramer's $V = .335$, $p < .05$).

Razlike prema regionu

Pomenuta mesta prebivališta ispitanika su u cilju statističke analize grupisana u tri kategorije: Vojvodina (31% ispitanika iz ukupnog uzorka), Beograd (57% ispitanika) i Centralna Srbija (12% ispitanika). Skoro svi ispitanici, kako se videlo, potiču iz velikih gradova i većih mesta.

Prvo na šta je analiza ukazala je da nema statistički značajnih razlika prema regionu u odnosu na to koliko je poslednji proces na kojem je ispitanik bio angažovan doveo do jačanja solidarnosti u (lokalnoj) zajednici, zatim, u odnosu na ocenu delotvornosti poslednjeg procesa, u odnosu na pokretanje javne debate o društvenim problemima, kao i u odnosu na ocenu delotvornosti participativnog procesa, s obzirom na početna očekivanja ispitanika.

Što se tiče ograničenja sa kojima su se ispitanici susretali u nekom od participativnih procesa, hi-kvadrat testovi su ukazali da je po pitanju nesaradljivosti javnih institucija (χ^2 [df, 1] = 12.046, $p < .01$, Cramer's V = .276, $p < .01$) i nesaradljivosti organizacija u civilnom i/ili privatnom sektoru (χ^2 [df, 1] = 7.385, $p < .05$, Cramer's V = .216, $p < .05$), Beograd ocenjen lošije u odnosu na druga dva regiona.

Po pitanju preostalih vrsta ograničenja, nema razlika u odnosu na regionalnu pripadnost. Hi-kvadrat testovi su dalje ukazali i da nema značajne razlike ni po jednom razlogu prekida daljeg rada na nekom procesu ili do većih teškoća koje su zaustavljale rad.

Planirani iznos budžeta za aktivnosti na procesu ne razlikuje se prema regionu iz kojeg organizator potiče.

Dalje, analiza je ukazala da nema značajnih razlika u odnosu na to u koliko procesa je ispitanik bio angažovan u poslednjih pet godina u odnosu na regionalnu pripadnost, kako u ukupnom uzorku, tako i u poduzorcima organizatora i učesnika.

Kada su u pitanju slaganja sa pozitivnim i negativnim ishodima procesa, analize su ukazale na pojedine statistički značajne razlike između tri regionalne grupe.

- U Centralnoj Srbiji se značajno manje nego u Vojvodini i Beogradu ispitanici slažu da je proces u kojem su bili najviše angažovani osnažio savremeno umetničko istraživanje i izražavanje ljudi u zajednici (χ^2 [df, 2] = 17.592, $p < .05$, Cramer's V = .263, $p < .05$).
- U Vojvodini se znatno više nego u drugim dvama regionima ispitanici slažu da su, zahvaljujući datom procesu, članovima zajednice ponuđeni novi kulturni sadržaji (χ^2 [df, 2] = 18.498, $p < .05$, Cramer's V = .259, $p < .05$).
- U Centralnoj Srbiji se značajno manje nego u Vojvodini i Beogradu ispitanici slažu da su pojedini predstavnici manjinskih grupa usporavali procese donošenja odluka i/ili realizaciju ciljeva (χ^2 [df, 2] = 30.108, $p < .001$, Cramer's V = .356, $p < .001$).
- U Centralnoj Srbiji se značajno manje nego u Vojvodini i Beogradu ispitanici slažu da, tokom participativnog procesa, nisu svi učesnici bili spremni da diskutuju o aktuelnim društvenim problemima (χ^2 [df, 2] = 17.915, $p < .05$, Cramer's V = .253, $p < .05$).
- U Centralnoj Srbiji je znatno viši stepen slaganja u odnosu na druga dva regiona sa iskazom da su kreirani kulturni sadržaji privlačili najviše mlade visokoobrazovane stručnjake, a značajno slabije drugu populaciju (χ^2 [df, 2] = 15.898, $p < .05$, Cramer's V = .250, $p < .05$).
- U Centralnoj Srbiji je značajno više slaganje nego u Vojvodini i Beogradu da je došlo do formiranja novih procedura i načina donošenja odluka u lokalnoj zajednici (χ^2 [df, 2] = 20.610, $p < .01$, Cramer's V = .291, $p < .01$).
- Konačno, u dvama regionima je značajno više nego u Centralnoj Srbiji slaganje ispitanika sa iskazom da je pospešen dijalog

sa javnim institucijama (χ^2 [df, 2] = 17.512, $p < .05$, Cramer's V = .247, $p < .05$).

Razlike prema oblasti

Kada je u pitanju savremena umetnost kao oblast u kojoj je poslednji participativni proces realizovan, podaci ukazuju na veći broj statistički značajnih povezanosti sa pozitivnim i negativnim iskustvima vezanih za participativni proces sa ličnim najvećim angažovanjem. Prvo, ispitanici iz ove oblasti imaju statistički značajno viši stepen slaganja sa iskazom da su stvoreni novi obrazovni programi dostupni svim članovima zajednice (χ^2 [df, 4] = 14.336, $p < .01$, Cramer's V = .330, $p < .01$), zatim, da su redovno organizovane prilike za dogovor učesnika o aktivnostima u okviru procesa (χ^2 [df, 4] = 14.377, $p < .01$, Cramer's V = .302, $p < .01$), kao i da je donošenje odluka u timu bilo vrlo sporo i neefikasno (χ^2 [df, 4] = 9.740, $p < .05$, Cramer's V = .251, $p < .05$). Sa druge strane, u ovoj oblasti je u odnosu na druge dve manji stepen slaganja sa iskazom da je tokom i nakon procesa došlo do opadanja kvaliteta života u lokalnoj zajednici (zbog porasta troškova stanovanja, buke, nedostatka javnih prostora i sl.) (χ^2 [df, 4] = 13.106, $p < .05$, Cramer's V = .345, $p < .05$), i sa iskazom da je neki privatni investitor koristio proces kako bi pokrenuo svoje investicije sa „mrtve tačke“ (χ^2 [df, 4] = 14.974, $p < .01$, Cramer's V = .367, $p < .01$). Takođe, neadekvatnost uslova (problemi sa prostorom, opremom, materijalima za rad itd.) je tip ograničenja koji se statistički značajno češće opaža (χ^2 [df, 1] = 6.618, $p < .05$, Cramer's V = .181, $p < .05$). Konačno, promene pravaca se ovde češće pominju kao razlog prekida daljeg rada na nekom procesu ili uzrok većih teškoća koje su zaustavljale rad (χ^2 [df, 1] = 4.639, $p < .05$, Cramer's V = .152, $p < .05$).

Oblast kulturnog nasleđa je ocenjena kao delotvornija u odnosu na druge dve u smislu pokretanja javne debate o društvenim problemima (χ^2 [df, 1] = 22.358, $p < .05$, Cramer's V = .340, $p < .05$). Takođe, u odnosu na oblasti savremene umetnosti, kao i arhitekture i urbanizma, statistički je značajno veći stepen slaganja sa iskazom da su društveno osetljive grupe postale dodatno isključene iz lokalne zajednice nakon izvođenja aktivnosti procesa (χ^2 [df, 4] = 9.615, $p < .05$, Cramer's V = .285, $p < .05$), a manji je stepen slaganja sa iskazom da su najviše koristi od procesa imali članovi zajednice koji su u boljem ekonomskom položaju i bolje obrazovani od drugih (χ^2 [df, 4] = 9.714, $p < .05$, Cramer's V = .282, $p < .05$).

Razlike prema planiranom budžetu

U cilju ispitivanja povezanosti iznosa planiranog budžeta za aktivnosti i percepcije ograničenja u participativnim procesima, kao i razloga prekida rada na participativnim procesima, korišćeni su hi-kvadrat testovi. Analize ukazuju na nepostojanje statistički značajnih razlika u ovom smislu u odnosu na budžet, uz izuzetak vezan za ljudstvo. Konkretnije, visina budžeta je povezana sa redom percepcijom manjka ljudi na participativnim procesima (χ^2 [df, 2] = 16.398, $p < .05$, Cramer's V = .391, $p < .05$).

U cilju ispitivanja povezanosti iznosa planiranog budžeta za aktivnosti

i percepcije pozitivnih i negativnih ishoda procesa, izvršene su korelacione analize. One su ukazale na negativnu povezanost između iskaza da su pozitivni ishodi procesa bili kratkotrajni i visine iznosa budžeta ($\rho = .233$, $p < .05$), odnosno, veći budžet, iz ugla organizatora, dovodio je do dugotrajnijih pozitivnih ishoda procesa.

Takođe je primetna i negativna korelacija visine budžeta sa stavom da su kreirani kulturni sadržaji privlačili najviše mlade visokoobrazovane stručnjake, a značajno slabije drugu populaciju ($\rho = .257$, $p < .05$). Drugim rečima, procesi koji su budžetirani više uključuju i drugu populaciju osim visokoobrazovanih stručnjaka.

ORGANIZATORI VS. UČESNICI

Rezultati ukazuju da organizatori u odnosu na učesnike pozitivnije percipiraju efekte participativnih procesa, i generalno pozitivnije ocenjuju svoja iskustva sa učešćem u participativnim procesima. Prvo, organizatori bolje ocenjuju delotvornost poslednjeg (završenog) participativnog procesa u odnosu na svoja početna očekivanja (χ^2 [df, 1] = 23.321, $p < .05$, Cramer's V = .332, $p < .05$). Drugo, oni više nego učesnici smatraju da je poslednji participativni proces doveo do jačanja solidarnosti u (lokalnoj) zajednici (χ^2 [df, 1] = 28.674, $p < .01$, Cramer's V = .368, $p < .01$). Međutim, kada su u pitanju ograničenja, oni češće percipiraju nedostatak motivacije i volje za učešćem među građanima, u odnosu na učesnike (χ^2 [df, 1] = 4.505, $p < .05$, Cramer's V = .142, $p < .05$).

Po pitanju pozitivnih i negativnih iskustava sa procesima u kojima su ispitanici bili najangažovaniji tokom poslednjih pet godina, primetne su statistički značajne razlike između organizatora i učesnika. Organizatori se više slažu da je proces osnažio savremeno umetničko istraživanje i izražavanje ljudi u zajednici (χ^2 [df, 1] = 14.544, $p < .01$; Cramer's V = .327, $p < .01$), da su stvoreni novi obrazovni programi dostupni svim članovima zajednice (χ^2 [df, 1] = 13.278, $p < .05$; Cramer's V = .317, $p < .05$), da su zahvaljujući procesu članovima zajednice ponuđeni novi kulturni sadržaji (χ^2 [df, 1] = 11.543, $p < .05$; Cramer's V = .280, $p < .05$), da su novonastali kulturni sadržaji bili dostupni svima (χ^2 [df, 1] = 17.295, $p < .01$; Cramer's V = .351, $p < .01$), da su redovno organizovane prilike za dogovor učesnika o aktivnostima u okviru procesa (χ^2 [df, 1] = 19.460, $p < .01$; Cramer's V = .351, $p < .01$), da su kroz proces stekli nova znanja i veštine (χ^2 [df, 1] = 11.439, $p < .05$; Cramer's V = .268, $p < .05$), da je došlo do stvaranja živog kulturnog prostora u zajednici (χ^2 [df, 1] = 17.215, $p < .05$; Cramer's V = .352, $p < .05$), da su procesom podsticane diskusije o društvenim problemima (χ^2 [df, 1] = 12.450, $p < .05$; Cramer's V = .287, $p < .05$), i, konačno, da je podsticana međusobna razmena i dijalog učesnika (χ^2 [df, 1] = 10.067, $p < .05$; Cramer's V = .287, $p < .05$).

Sa druge strane, kada su negativni ishodi u pitanju, primetno je jače slaganje među učesnicima. Statistički su značajne razlike u slučaju iskaza da ono što se napravilo tokom procesa i što je trebalo da ostane javno dobro, prisvojili su pojedinci da bi ostvarili ekonomsku i drugu korist (χ^2 [df, 1] =

12.391, $p < .05$; Cramer's $V = .310$, $p < .05$), zatim, da su pojedini partijski funkcioneri ili predstavnici vlasti iskoristili proces za vlastitu promociju (χ^2 [df, 1] = 9.774, $p < .05$; Cramer's $V = .273$, $p < .05$), da su najviše koristi od procesa imali članovi zajednice koji su u boljem ekonomskom položaju i bolje obrazovani od drugih (χ^2 [df, 1] = 10.589, $p < .05$; Cramer's $V = .295$, $p < .05$), ali i sa stavom da se tokom procesa izgradila mreža uzajamne podrške (χ^2 [df, 1] = 10.297, $p < .05$; Cramer's $V = .254$, $p < .05$).

KOMENTARI ISPITANIKA

U posljednjem delu, preneseni su dodatni komentari ispitanika ostavljenih na otvorenom pitanju na samom kraju ankete.

Najteže je bilo uspostaviti kontakt sa ljudima sa margine. Nemaju poverenja i radije bi bili anonimni.

Javne ustanove kulture nisu sistemski otvorene za participaciju, već zavise od entuzijazma i motivacije pojedinih zaposlenih ili redakcija unutar ustanova. Recimo, ustanove studentske kulture, sa kojima imam najviše iskustva, izvan pro forma učešća predstavnika Studentskog parlamenta i Univerziteta u upravnim odborima, nemaju sistemski, a to znači: planiran, stalan, transparentan i dugoročan, set procedura putem kojeg uključuju studente u kreiranje svog programa ili u debatu o vrednostima na kojima taj program treba da počiva (recimo: društvena kritika, socijalna pravda, solidarnost, tolerancija, poštovanje ljudskih i manjinskih prava, i druga ustavna načela na papiru, ili bar: originalna umetnost u skladu sa savremenim estetskim kretanjima, davanje prve šanse mladim umetnicima i studentima, promovisanje savremene studentske umetnosti i sl.). Zato je pravi izazov ubediti uprave ustanova da ulože sredstva za sprovođenje nekog participativnog procesa sa studentima unutar ustanova studentske kulture, što je apsurdno. Iz mog iskustva, sličan problem – i izazov za entuzijaste unutar ustanova – javlja se i u drugim javnim ustanovama kulture, koje onda ciljna grupa za participaciju ne doživljava kao otvorene i svoje, i radije odlazi u neformalne ili privatne ustanove, gde rado učestvuje u participativnim procesima.

S obzirom na to da sam više od 20 godina uključena u projekte koji su u najvećoj meri zasnovani na ideji participacije (dece, mladih, migranata, nacionalnih manjina, socijalno ugroženih...), verujem da je princip zajedničkog jedini (ili jedan od retkih) moguć/realan/održiv na putu ka društvenim promenama. Problem je što su svi naši projekti kratkog daha (nekoliko meseci) i teško je, ali ne i nemoguće, obezbediti dugoročniju održivost, kao i neuključenost važnih institucija. Lično sam ubeđena da se kroz obrazovne institucije i ustanove kulture, lokalna udruženja i neposrednu komunikaciju sa građanima (na ulici) dopire do najvećeg broja ljudi, a da je do kreativnosti, dovitljivosti i

otvorenosti forma u koju ove podsticajne ideje treba upakovati da bi bile svima jednako dostupne.

Ključni (lični) problem koji sam ja imala sa ovom vrstom rada je bila usredsređenost organizatora na finansijska sredstva. Projekti su krojeni za fondove, a ne obrnuto. Cilj je uvek bio ispuniti projektne ciljeve, a ne, zapravo, doprineti nekakvoj promeni ili poboljšanju uslova u zajednici. Na primer, učestvovala sam u nekoliko projekata koji su se bavili migrantima. Na papiru, ideja projekata je bila da se pospeši uključivanje migranata u lokalnu zajednicu. U realnosti, migranti su bili korišćeni za svrhe projekta – da se zabeleži njihovo prisustvo na događaju ili participacija u radionici. Njihov položaj ili uslovi života nisu ni na koji način bili poboljšani, niti je to zapravo bio cilj. Projekat se piše da se dobije novac, a ne da se, zapravo, nešto smisleno uradi. To je moje generalno iskustvo u ovoj vrsti posla.

Mislim da su dva ključna izazova bila sledeća: predstavnici institucija potpuno ignorišu poziv da predstave svoju poziciju u deliberativnom procesu, u kom je ključno da budu predstavljene sve relevantne perspektive – skepsa učesnika da ovo nije još jedan od pro forma procesa participacije koji služi za legitimisanje privatnih interesa.

Pitanje odnosa moći mislim da je ključno u ovim procesima.

Konkretna uloga donosilaca odluka i prosto unapređenje; praćenje inicijative, efekti, merenje, zaključak i dalje aktivnosti.

Kreativnost i stvaralaštvo i strast u tome. S tim da ljudi prvo rade, ne čekajući na novac, a i da on ne kasni.

Neophodno je imati ljude različite energije jer su participativni procesi zahtevni i raznovrsni. Najvažniji su socijalno hiperinteligentni. Važno je i učešće relevantnog predstavnika iz javnog sektora.

Iskustvo koje imamo u participativnim projektima je protivurečno, jer od potpuno isplaniranih projekata smo više očekivali nego od onih gde smo ostavili prostor za kreativnu improvizaciju. Analiza pokazuje da je tek u finalizaciji realizacije potreban strogo kontrolisan plan, a kroz proces je bilo mnogo manje problema kod projekata koji nisu bili precizno isplanirani.

Nemamo razvijenu svest o participativnim procesima u planiranju projekata-programa.

Troma administracija državnih institucija (Ministarstva). Nestručnost i nepotizam komisija koje odlučuju o participativnim procesima i projektima. Forsiranje „svetskih“ trendova u kreiranju procesa i za-

nemarivanje sopstvenih vrednosti, a samim tim i blokade u razvoju kreativnosti, koja bi, prirodno, trebala da se naslanja na sopstveni razvojni put.

Problemi su srodni sa drugim praksama ovog tipa: marginalizacija kulture (čak progresivna paraliza) – ukoliko i postoje valjani zakoni, operacionalizacija istih je najslabija tačka; tu se procesi i zaustavljaju, ili nastavljaju u devijantnoj, beskorisnoj formi; – česte promene vlasti uvek donose vrstu „amnezije“ – sve se briše, i kreće se „iz početka“; – nedovoljna fleksibilnost institucija za alternativne prakse, generalno; – parohijalni odnos ka postojećim resursima; – nedovoljna vidljivost i medijska podrška inicijativama u kojima učestvuje nevladin sektor; – još uvek nedovoljna potreba, motivacija za participativnim praksama i manjak resursa NVO za učešće u njima – resursi su prevashodno angažovani na regulisanju egzistencijalnih pitanja.

Problemi sa odnosima moći. (Napominjem da ova iskustva nisu povezana sa procesom koji sam imenovala u prethodnim pitanjima) burn out članica, svojatanje ideja, krađa ideja, mobing, zadržavanje informacija, netransparentnost, samovolja.

Glavni problem koji smo mi imali je, naravno, finansiranje tj. nemogućnost dobijanja sredstava od strane fondova jer nismo podobni (politički). Drugi problem je otimačina, hajdučija naše borbe i 17 godina sistemskog rešavanja problema od strane drugih organizacija i tzv. „nezavisnih“ medija. To su glavni problemi zbog kojih grupe građane ne mogu da ostvare veće pobeđe. Participativni procesi su dobri, ali u lokalnoj sredini (manjoj pogotovu) su često deo i nekih drugih procesa.

Saradnja sa institucijama, finansijske poteškoće, načini sprovođenja i donošenja odluka, medijska prisutnost participativnih procesa.

Participativni pristup je jedan od ključnih segmenta u razvoju i diverzifikaciji aktivnosti ustanove. Verujem da ćemo u narednih 4-5 godina biti dosta usmereni ka tome.

Najveći problem je bila inertnost državnih i poluprivatizovanih institucija, kao i manjak iskustva određenih saradnika iz NVO sektora.

Lokalne zajednice ne pridaju mnogo važnosti kulturi, kulturnom nasleđu i znamenitostima. Oni o tome, na žalost, vrlo malo znaju i smatraju da je to novac koji njima donosi vrlo malo političkih poena.

Razočaravajuće je stanje u kulturi i odnos vlasti prema njoj, kao i nezainteresovanost javnosti za probleme u kulturi.

Zbog dugotrajnih procesa odlučivanja, komplikovane i neusklađene administracije i umreženosti velikog broja učesnika, često dolazi do opadanja početnog entuzijazma u realizaciji aktivnosti. Iako je na početku sve koncipirano kroz timski rad, finalizacija procesa zavisi od par ljudi, uglavnom jedne osobe koja je zadužena za projekat.

Proces uključivanja ljudi u aktivnosti je potpuno nepredvidiv i ne postoji model. Doći do pravih ljudi koji su pouzdani i razumeju da novac nije presudan da bi se stvari pokrenule sa mrtve tačke. To je živ organizam. U konkretnom slučaju je došlo do raspada tima jer je ideja izgledala utopistički. Međutim, ispostavilo se da je ipak bilo moguće pretvoriti bivšu poljoprivrednu apoteku u moderan prostor namenjen kulturi. Uspeli smo da pokrenemo zajednicu, nabavimo potrebne stvari, rasvetu za izložbe, stolice, stolove, angažujemo mesnu zajednicu da se uključi u renoviranje... programi su počeli da se organizuju u leto 2021. godine i od tad ne prestaju. Ovaj način pokretanja ljudi uticao je na nastajanje novih inicijativa koje su (provereno) nastale po ugledu na K3. Zajednica je shvatila da treba negativnu kritiku pretvoriti u konstruktivne ideje i pokrenuti akciju. Smatram da je energija dobrih ljudi presudna u razvoju zajednica, jer ako to postoji, doći će se do novca potrebnog za rad.

Najveći izazov: Kako ostvariti kontakt sa svim relevantnim grupama građana.

Prilikom odabira najužeg tima saradnika ispostavilo se da je jako bitno da se saradnici od ranije poznaju i da uživaju izvestan početni međusobni stepen poverenja.

Moji odgovori odnosili su se uglavnom na iskustva koja smo imali u participativnim procesima kao organizacija civilnog društva. S obzirom da dugi niz godina radim u Odeljenju za urbanizam i predsednik sam Komisije za planove, mogu reći da se zakonska forma participativnog postupka prilikom izrade planskih dokumenata (rani javni uvid i javni uvid, javne rasprave) sprovodi u potpunosti, ali je jako izražena inertnost i nezainteresovanost šire javnosti.

Učesnici procesa nisu nastavili sa radom na inicijativi jer su se pre-rasli prvobitni ciljevi, a novi nisu definisani. Uz to, zbog učešća na volonterskoj osnovi, projekat je postao neodrživ.

Participativni procesi planiranja kulture su bili pozitivno iskustvo za sve učesnike. Negovala se kultura razgovora, konstruktivne kritike, razmene i rada na nečemu što je za zajedničku dobrobit. Iako je početak bio dobar, i kreirani mehanizmi solidno postavljeni, činilo se kao da ne postoji želja da se oni primenjuju i unapređuju. Trenutno imamo situaciju razočarenja, apatije i čini mi se da se proces vratilo

na početak, uz dodatno nezadovoljstvo i animozitet među učesnicima. Potrebno je obratiti pažnju na razvoj publike i tom pitanju prići sistemskim rešenjem uvrštavanja novog javnog konkursa na svim nivoima vlasti.

Participativni proces koji sam opisala nije bio zasnovan onako kako je postavljeno u pitanjima. dakle to nije bio kulturološki proces, već rad sa lokalnom zajednicom na edukaciji u specifičnim uslovima a koja se odnose na zaštitu nepokretnog kulturnog nasleđa. Zato neka pitanja nisu bila relevantna, ali iz mog iskustva mogu da kažem da se lokalna zajednica i upravljači kulturnim dobrima odazivaju i razumeju postupke koje stručnjaci prenose u okviru radnih sastanaka ili radionica. Moj utisak je da je lokalna zajednica pasivna i da očekuje od institucija i stručnjaka gotova rešenja, što čini da je interakcija veoma slaba i traje samo dok se procesi odvijaju, a kad se završe, onda se gasi interesovanje.

Participativni procesi na kojima sam radio su zakonski predefinisani. Iako dopuštaju mogućnost da budu participativniji, lokalna samouprava po pravilu nije zainteresovana.

Na osnovu dodatnih komentara se može zaključiti, kako je pokazano i u prethodnom delu, da su ograničenja sa kojima se susreću organizatori i učesnici participativnih procesa brojna, i da su najčešće vezana za nesaradljivost i nezainteresovanost od strane javnih ustanova (uz opažanu nestručnost i nepotizam), zatim, za pitanja finansiranja (i profitne orijentisanosti), za nezainteresovanost javnosti, kao i za pitanja distribucije moći između onih koji su uključeni u participativne procese.

ZAKLJUČAK

Ovo anketno istraživanje je imalo za cilj da ispita objektivne karakteristike i subjektivnu komponentu učešća u participativnim procesima u Srbiji. Na uzorku od 212 ispitanika, koji su lično popunjavali upitnik **online** putem, ispitanici su percipirali efekte, ograničenja i razloge prekida rada participativnih procesa, odlike procesa specifično iz ugla njihovih organizatora i učesnika, kao i pozitivna i negativna iskustva učešća u ovim procesima.

Što se tiče efekata participativnih procesa, ispitanici su relativno zadovoljni, naročito kada je u pitanju delotvornost poslednjeg (završenog) participativnog procesa u odnosu na svoja početna očekivanja. Druga dva analizirana efekta – jačanje solidarnosti u (lokalnoj) zajednici i pokretanje javne debate o društvenim problemima – ocenjena su u proseku nešto više od neutralnog.

Analiza percepcije ograničenja sa kojima su se ispitanici susretali tokom participativnih procesa ukazuje da su najčešće u ovom smislu isticali nesaradljivost javnih institucija, manjak finansijskih sredstava, nedostatak motivacije i volje za učešćem među građanima i manjak ljudi.

Konkretnije, približno polovina svih participativnih procesa povezuje se sa ovim ograničenjima. Ostala ispitivana ograničenja – problemi u komunikaciji među učesnicima, nedostatak vremena za realizaciju aktivnosti u okviru procesa, manjak znanja i veština ljudi koje vode i organizuju i nesaradljivost organizacija u civilnom i/ili privatnom sektoru takođe se spominju često, približno u trećini slučajeva.

Kada su u pitanju razlozi prekida daljeg rada na nekom procesu ili većih teškoća koje su zaustavljale rad, preko četvrtine ispitanika je navelo kao razlog pad motivacije i interesovanja učesnika, kao i finansijske probleme, a nešto manje i nerealistična očekivanja. Slede problemi u poverenju i manjak transparentnosti u odlučivanju, kao i neefikasno vođenje procesa i aktivnosti te loše planiranje. Približno jedna desetina ispitanika navelo je kao razlog prekida rada nedovoljnu stručnost ljudi koji vode i organizuju i nejasno postavljene ciljeve, kao i promene pravaca i nedovoljnu informisanost učesnika. Nerealistični rokovi su bili veoma retko razlog prekida procesa.

Lokalna zajednica se ubedljivo najčešće pominje kao objekat kojem su primarno namenjeni participativni procesi, i to u čak sedam od deset slučajeva. Deca i mladi su sledeći najznačajniji primaoci namene procesa, zatim, javne institucije i donosioci odluka. Ekspertima je namenjena petina participativnih procesa, a znatno manje ženama, starima, etničkim manjinama, bolesnima i osobama za invaliditetom, ekonomski ugroženim grupama, LGBTQ populaciji, deci bez roditeljskog staranja, samohranim roditeljima, migrantima, i veteranima.

U okviru civilnog i javnog sektora se znatno češće realizuju participativni procesi nego u privatnom. Dalje, ključni donatori za aktivnosti u okviru organizovanog procesa su međunarodne institucije i fondacije, kao i državne institucije. Nešto ređe to je lokalna samouprava, pa i pojedinci i pojedinke, kao i lokalna udruženja građana ili fondacije. Korporacije i privatne firme su najređe ključni donatori. U najvećem broju slučajeva iznos budžeta ne prelazi 15000 evra, a uglavnom je i manji od 5000. Državne institucije, ministarstva, agencije, fondovi i javna preduzeća, kao i stručnjaci i konsultanti su najčešće pominjani kao partneri sa kojima se ostvarila ili planira saradnja na procesu. Timovi koji realizuju participativne procese najčešće imaju do 10 članova.

Načini na koje učesnici participativnih procesa saznaju za sam proces su najčešće direktan kontakt od strane organizatora, kao i preko radnog mesta ili škole. Slede javne ustanove i institucije, pa porodica, komšije, prijatelji, poznanici. Najređe su to lokalna udruženja građana. Podaci takođe ukazuju na generalno odsustvo lične saradnje učesnika sa organizatorima participativnih procesa.

Od negativnih iskustava koje ispitanici navode kao učesnici u participativnim procesima prednjače svest o tome da je mišljenje nekih članova tima bilo najvažnije prilikom donošenja odluka, potom i procena da su pozitivni ishodi procesa bili kratkotrajni. Takođe se veoma često ističe i opažanje da nisu svi učesnici bili spremni da diskutuju o aktuelnim društvenim problemima, i da su kreirani kulturni sadržaji privlačili najviše mlade visokoobrazovane stručnjake, a značajno slabije drugu populaciju. Međutim, sa druge

strane, mnoga pozitivna iskustva su relativno visoko ocenjena i u globalu prevladavaju nad negativnim. Ovde prvenstveno spadaju iskazi da su se kroz participativni proces stekla nova znanja i veštine, da su novonastali kulturni sadržaji bili dostupni svima, da su, zahvaljujući procesu, članovima zajednice ponuđeni novi kulturni sadržaji i da je podsticana međusobna razmena i dijalog učesnika.

Pol je generalno slaba determinanta ispitivanih varijabli. Region je dosta značajniji, u smislu da su participativni procesi u Centralnoj Srbiji uglavnom negativnije ocenjeni u pogledu ličnih iskustava učesnika u procesima. Visina planiranog budžeta, razumljivo, povezana je sa redom percepcijom manjka ljudi na participativnim procesima, redom percepcijom kratkotrajnosti pozitivnih ishoda procesa, kao i redom percepcijom da kreirani kulturni sadržaji tokom procesa privlače najviše mlade visokoobrazovane stručnjake, a značajno slabije drugu populaciju. Organizatori pozitivnije percipiraju efekte participativnih procesa i generalno pozitivnije ocenjuju svoja iskustva sa učešćem u participativnim procesima, u poređenju sa ispitanicima iz poduzorka učesnika.

Ono što je primetno iz otvorenih odgovora je da ispitanici, kada govore o participativnim iskustvima, koriste veći broj termina za iste procese, ili pojmovi semantički variraju, što je moglo uticati na preciznost njihovih odgovora. Širok semantički opseg i teškoće usled raznolikosti pristupa prilikom definisanja osnovnih pojmova uočeni su već prilikom pripreme upitnika, kada su sakupljeni predlozi od koleginica i kolega iz različitih disciplina. Stoga, fokus grupe u sledećoj fazi empirijskog istraživanja mogu biti značajan izvor za dopunu i elaboraciju ovde prikupljenih podataka.

REFERENCE

- Biffignandi, S., and Bethlehem, J. (2021). *Handbook of web surveys*. Hoboken: John Wiley and Sons.
- Sue, V. M. and Ritter, L. A. (2012). *Conducting Online Surveys*. London: Sage Publications Ltd.
- Fielding, N. G., Blank, G., and Lee, R. M. (2016). *The SAGE handbook of online research methods*. Los Angeles: Sage.
- Van Selm, M., and Jankowski, N. W. (2006). Conducting online surveys. *Quality and quantity*, 40, 435-456.
- Nardi, P. M. (2018). *Doing Survey Research: A Guide to Quantitative Methods* (4th ed.). New York: Routledge.
- Wright, J. D., and Marsden, P. V. (Eds.) (2010). *Handbook of survey research* (2nd ed.). Bingley: Emerald Group Publishing.

W

A

H

H

H

A

O

U

L

R

F

U

S

S

W
L
H
E
N
A
C
W
L
H
E
N
A
C

4. Participativne prakse za zaštitu i unapređenje javnog i zajedničkog dobra na području Savskog keja na Novom Beogradu
Participatory practices for the protection and improvement of public and common property in the Sava quay area in New Belgrade
Danijela Milovanović Rodić, Milica Kočović De Santo, Marija Maruna, Petar Cigić, Milena Dragičević Šešić
-
5. Participativne prakse u odbrani javnog dobra i stvaranju zajedničkog na području sela Topli Do, opština Pirot
Participatory practices in the defense of the public good and creation of the commons in the area of the village of Topli Do, municipality of Pirot
Milica Kočović De Santo, Danijela Milovanović Rodić, Marija Maruna, Petar Cigić, Milena Dragičević Šešić
-
6. Participativni procesi u Kulturnom predelu Bača
Participatory processes in Cultural landscape of Bač
Višnja Kisić, Goran Tomka
-
7. Participacija građana u očuvanju nasleđa Almaškog kraja
Participation of citizens in heritage preservation of Almaški Neighborhood
Goran Tomka, Višnja Kisić
-
8. Umetnost u spomen budućnosti: Studija slučaja participativnog projekta u Staroj Pazovi – ULUS 2022-23
ART IN PRAISE OF THE FUTURE: Case study of a participatory project in Stara Pazova - ULUS 2022-23
Petar Cigić, Irena Ristić, Milan Đorđević
-
9. Aktiviranje zajednice kroz inkluziju: studija slučaja *Prostor*
Community activation through inclusion: case study Prostor
Nina Mihaljinac, Milena Dragičević Šešić

PARTICIPATIVNE PRAKSE ZA ZAŠTITU I UNAPREĐENJE JAVNOG I ZAJEDNIČKOG DOBRA NA PODRUČJU SAVSKOG KEJA NA NOVOM BEOGRADU

Danijela Milovanović Rodić^{*1},
Milica Kočović De Santo^{**2},
Marija Maruna^{*3},
Petar Cigić^{*4},
Milena Dragičević Šešić^{***5}

* Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

** Institut ekonomskih nauka,
Univerzitet u Beogradu

*** Fakultet dramskih
umetnosti, Univerzitet
umetnosti u Beogradu

1 danijela@arh.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0002-5691-865X

2 mickocovic@gmail.com,
ORCID 0000-0003-3304-7801

3 marija.maruna@arh.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0001-9015-0683

4 cigicm@gmail.com,
ORCID 0009-0008-2301-9202

5 msesic@gmail.com,
ORCID 0000-0003-2107-292X

PARTICIPATORY PRACTICES FOR THE PROTECTION AND IMPROVEMENT OF PUBLIC AND COMMON PROPERTY IN THE SAVA QUAY AREA IN NEW BELGRADE

The paper deals with the research of participatory activities of citizens in the area of the Sava quay in New Belgrade between 2013 and 2023. The focus is on the initiatives of the residents of blocks 44, 45, 70 and 70a, who reacted to the violation of public spaces due to illegal construction, commercialization and neglect by the relevant institutions. Using case study methodology, data were collected through an analysis of available sources, interviews, focus groups and observations. The research covers various aspects of participatory practices, including their motivations, organization and implementation, as well as their results at the levels of an individual, community and wider society. The results show that citizens have developed a variety of strategies to defend public spaces, including protests, petitions, public forums, labor actions, and community information campaigns. Digital tools, such as social networks, have played a key role in mobilizing and raising awareness of the problems related to degradation of natural and urban space. Although the activities often encountered resistance from private interests and institutional passivity, their persistence resulted in increased visibility of the problem and partial success in protecting key public spaces. These practices highlight the importance of civic engagement in the democratization of the decision-making process and the preservation of the public interest. In addition to their local importance, the activities on the Sava quay have wider implications as an example of good

practice of participatory action. They shed light on current issues, such as the management of public spaces, the protection of natural resources and the role of citizens in the decision-making process. The paper concludes that participatory practices are not only a reaction to current challenges but also a means for long-term empowerment of communities, creation of sustainable urban development and preservation of democratic values. These findings can serve as inspiration for other local communities facing similar challenges.

Key words: participatory practices, Sava quay, public spaces, local community, collective actions

UVOD

U radu su predstavljeni rezultati istraživanja participativnih aktivnosti koje su stanovnici novobeogradskih blokova 45, 44, 70 i 70a na Novom Beogradu preduzeli u periodu od 2013. do 2023. godine radi zaštite i unapređenja Savskog keja i nasipa i otvorenih javnih prostora u blokovima. Pod participativnim aktivnostima podrazumevamo one aktivnosti koje grupe građana preduzimaju da bi učestvovali u odlučivanju o razvoju područja i zajednice – tiču se odbrane javnog i zajedničkog interesa, unapređenja postojećih i stvaranja novih javnih i zajedničkih dobara, unapređenja uslova i kvaliteta života i odbrane demokratije i vladavine prava, bez obzira na dužinu trajanja, broj uključenih ljudi, stepen formalizacije i dometa, tj. mogu se ticati samo njihove lokalne zajednice i njene teritorije ili celokupnog društva i države.

Na području Savskog keja i nasipa i savskih blokova 45, 44, 70 i 70a na Novom Beogradu događaji povezani s narušavanjem javnih prostora i prirodnog okruženja su tokom prethodne decenije izazvali reakciju velikog broja stanovnika i podstakli ih da se organizaciju u više različitih inicijativa. Inicijalnu kapislu je predstavljalo intenziviranje nelegalne gradnje vikendica i drugih objekata u prostoru namenjenom zaštiti od poplava, uz narušavanje kvaliteta životne sredine, prirodnog ekosistema i bezbednosti naselja. Uz obalu Save, na Savskom keju, postavljen je veliki broj ugostiteljskih objekata, čime su javno dobro i javni prostor komercijalizovani i privatizovani. Na taj način je usled otežanog pristupa reci, povećanju buke i inteziteta korišćenja, gomilanja otpada i rečnih nanosa, degradacije zelenih površina došlo do opadanja kvaliteta života u blokovima. Planovi za izgradnju novih objekata i komercijalnih sadržaja dodatno su izazvali nezadovoljstvo građana koji su želeli da sačuvaju javni karakter prostora i omoguće njegovo korišćenje za rekreaciju i svakodnevni život. Pasivnost i nereagovanje javnih institucija samo su povećali osećaj nepravde i potrebu za aktivnim građanskim angažmanom.

Stoga su stanovnici Savskih blokova pokrenuli različite protestne akcije i okupljanja kako bi skrenuli pažnju na pomenute probleme, ali i organizovali kulturne i edukativne aktivnosti, umetničke performanse i javne tribine, radi promovisanja značaja očuvanja javnih prostora i prirodnog okruženja. Društvene mreže postale su ključni alat za mobilizaciju građana i

širenje informacija o štetnim aktivnostima, a uz to su korišćene i za deljenje dokumentarnih materijala koji su svedočili o stanju na terenu.

Njihove aktivnosti postale su relevantne i za druge teritorije i zajednice, jer predstavljaju paradigmatičan primer kako lokalne zajednice mogu mobilisati kolektivnu energiju za odbranu javnih dobara, prirodnih resursa i demokratskih principa. Njihov značaj prevazilazi lokalne okvire, jer osvetljavaju globalno aktuelna pitanja kao što su upravljanje javnim prostorima, zaštita životne sredine i građanska participacija u odlučivanju.

CILJEVI I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Teritorija Savskog keja na Novom Beogradu je javna svojina sa dvojakom funkcijom – predstavlja hidrotehnički objekat (nasip) u funkciji zaštite Novog Beograda od visokih voda reke Save i kao takav spada u kategoriju dobra od opšteg interesa u javnoj svojini¹, a kao javni prostor (kej) predstavlja dobro u opštoj upotrebi u javnoj svojini². Takođe, ovaj prostor spada u užu zonu sanitarne zaštite vodoizvorišta³, što predstavlja treći nivo njegove pravne zaštite i okvir definisanja njegovog korišćenja i izgradnje. U odnosu na navedeno, studija slučaja je usmerena ka istraživanju participativnih aktivnosti koje se tiču zaštite teritorije Savskog keja od aktivnosti koje (1) ugrožavaju nasip, (2) ugrožavaju vodoizvorište, (3)

1 „Dobra od opšteg interesa u javnoj svojini, u smislu ovog zakona, su stvari koje su zakonom određene kao dobra od opšteg interesa (poljoprivredno zemljište, šume i šumsko zemljište, vodno zemljište, vodni objekti, zaštićena prirodna dobra, kulturna dobra i dr.), zbog čega uživaju posebnu zaštitu“ (Zakon o javnoj svojini, 2020, član 10)

2 „Dobrima u opštoj upotrebi u javnoj svojini, u smislu ovog zakona, smatraju se one stvari koje su zbog svoje prirode namenjene korišćenju svih i koje su kao takve određene zakonom (javni putevi, javne pruge, most i tunel na javnom putu, pruži ili ulici, ulice, trgovi, javni parkovi, granični prelazi i dr.)“ (Zakon o javnoj svojini, 2020, član 10)

3 „Na područjima koja se koriste kao izvorišta za snabdevanje vodom za piće određuju se tri zone sanitarne zaštite, i to: šira zona zaštite, uža zona zaštite i zona neposredne zaštite. Zone sanitarne zaštite iz stava 1. ovog člana predstavljaju zaštićenu oblast i određuju se u skladu sa hidrološkim, hidrogeološkim i drugim svojstvima zemljišta i podslivova, vrstom izvorišta i njegovog okruženja, kapacitetom izvorišta i drugim činiocima koji utiču na izdašnost izvorišta, a koristi se i održava na način koji ne izaziva i ne može da izazove zagađivanje vode na izvorištu“ (Zakon o vodama, 2018, član 77)
Prema Pravilniku o načinu određivanja i održavanja zona sanitarne zaštite izvorišta vodosnabdevanja (2008, član 28): „U zoni II ne mogu se graditi ili upotrebljavati objekti i postrojenja, koristiti zemljište ili vršiti druge delatnosti, ako to ugrožava zdravstvenu ispravnost vode na izvorištu, i to:

- 1) izgradnja ili upotreba objekata i postrojenja, korišćenje zemljišta ili vršenje druge delatnosti iz člana 27. ovog pravilnika;
- 2) stambena izgradnja;
- 3) upotreba hemijskog đubriva, tečnog i čvrstog stajnjaka;
- 4) upotreba pesticida, herbicida i insekticida;
- 5) uzgajanje, kretanje i ispaša stoke;
- 6) kampovanje, vašari i druga okupljanja ljudi;
- 7) izgradnja i korišćenje sportskih objekata;
- 8) izgradnja i korišćenje ugostiteljskih i drugih objekata za smeštaj gostiju;
- 9) produbljivanje korita i vađenje šljunka i peska;
- 10) formiranje novih grobalja i proširenje kapaciteta postojećih.

Po Zakonu o zaštiti životne sredine (2018) urbanističkim planovima se definišu zaštite vodoizvorišta, što su u ovom slučaju GUP i PGR.

devastiraju kvalitet javnog prostora, kao i onih koje se tiču (4) unapređenja kvaliteta javnih i zajedničkih prostora sa bezbednosnog, funkcionalnog, estetskog, kulturološkog i ambijentalnog aspekta.

Istraživanje je realizovano tokom 2023. godine. Podaci su, osim iz stručnih i naučnih radova koji su se bavili ovom temom i teritorijom (Tošić, 1969; Jovanović, 2018; Gligorijević, Graovac, 2018; Kocovic De Santo et. al, 2022; Maruna, Teofilović, Milovanović Rodić, 2023; Čolić, Milovanović Rodić, Fokdal, 2023, Milovanović Rodić et. al, 2024), prikupljeni tokom boravka na terenu direktnim posmatranjem i neposrednim uvidima, sprovođenjem pojedinih intervjua i grupnih razgovora sa učesnicima participativnih aktivnosti na predmetnom području i analizom internet dostupnih sadržaja koje su kreirali i plasirali u vezi sa njima. Njihovi sajtovi i profili na Fejsbuku i Instagramu su bili, a i dalje jesu, ključni alati informisanja zajednice i mobilizacije učesnika, te su stoga bili važan izvor dokumentarnih materijala.

Osnovni cilj istraživanja je bliže razumevanje ovih participativnih aktivnosti i procesa – njihovih pojava oblika, učestanosti, ključnih tema i motivacija, kao i načina na koje se ovakve prakse ponovno produkuju kroz vreme, stvarajući novo javno i zajedničko dobro. Radi razumevanja participativnih aktivnosti izvršeno je prikupljanje podataka na dvama nivoima:

- 1. Pogled spolja.** Mapiranje i izrada hronološkog pregleda participativnih aktivnosti u periodu od 2013. do 2023. godine analizom sadržaja dostupnih preko interneta: veb sajtovi građanskih inicijativa, prikazi događaja u medijima, stručni i naučni radovi koji su se bavili ovom tematikom. Hronološki pregled participativnih aktivnosti je dat u vidu tabele sa sledećim kategorijama informacija:
  - Opis participativne aktivnosti: vreme odvijanja; cilj aktivnosti, šta je aktivnost iniciralo;
  - Specificiranje učesnika: direktno (učesnici) ili indirektno (nadležni, prozvani i sl.) uključeni;
  - Ishodi participativnih aktivnosti;
  - Ilustracije i izvor informacija.
- 2. Pogled iznutra.** Konsultacije, intervjui i grupni intervjui u fokus grupama sa učesnicima participativnih aktivnosti radi prikupljanja dodatnih podataka o participativnim aktivnostima. Koncipirani su tako da se na osnovu njih mogu analizirati i razumeti tri aspekta participativni praksi:
  - Individualne motivacije i kritične tačke: razumevanje faktora koji su uticali na (1) mobilisanje pojedinaca (samorefleksija – ispitanici o ličnom slučaju), (2) formiranje kritične mase u zajednici za pokretanje i realizaciju zajedničke akcije (ispitanikova percepcija), i (3) razumevanje relacija između (različitih) individualnih motiva (sličnosti i razlika) i faktora koji utiču na pokretanje zajedničkih akcija.

- Organizacija i realizacija zajedničkih akcija: razumevanja (1) načina komuniciranja međusobno i sa javnošću, (2) načina donošenja odluka i prevazilaženja konflikta i (3) ključnih problema pri realizaciji zajedničkih akcija.
- Efekti participativnih aktivnosti: razumevanje efekata na nivou pojedinca, na nivou zajednice, i nivou šireg okruženja.

Okosnice definisane teme su bile okosnice za definisanje pitanja za intervju, kao i razgovore u okviru fokus grupa. Intervjui su sprovedeni na dva načina: (a) onlajn – izabranim sagovornicima pitanja dostavljena u vidu Gugl upitnika koje su oni popunjavali, i (b) uživo razgovori – pitanja su predstavljala okosnicu razgovora, bez insistiranja na redosledu i diskusiji svih u skladu sa procenom svrsishodnosti i primerenosti.

Ograničenja ovog dela istraživanja proizlaze iz nevoljnosti sagovornika da dozvole snimanje razgovora, uz insistiranje svih učesnika na očuvanju anonimnosti. Ovo je povezano s prirodom analiziranih participativnih praksi, koje se temelje na konfliktu između lokalnih zajednica i građana s jedne strane, i javnih institucija i privatnih interesa s druge strane, u vezi sa odlukama o ciljevima, upravljanju i korišćenju javnih dobara. Oba slučaja karakteriše značajna neravnoteža moći između uključenih strana. Javno istupanje mnogim pojedincima sa kojima je postojala želja za vođenjem i snimanjem razgovora, predstavlja potencijalni izvor nesigurnosti i rizika za lični i profesionalni život.

OPIS I ANALIZA STUDIJE SLUČAJA SAVSKI KEJ

Okosnicu prve studije slučaja predstavlja teritorija Savskog keja na Novom Beogradu sa blokovima 44, 45, 70 i 70a, s obzirom da je njen razvoj poslednjih desetak godina predmet interesovanja i delovanja izuzetno aktivne lokalne zajednice. Kao najistaknutiji predstavnici lokalne zajednice prepoznate su inicijative: Blok 70 – Zajednička akcija, Savski nasip, Za naš kej, Blok 45 – Akcija i Za zeleniji i uredeniji blok 44. Teritorija Savskog keja predstavlja jednu od 25 urbanističkih celina koja zbog svojih „arhitektonskih, urbanističkih, tehničko-tehnoloških i kanonskih vrednosti ima veliki značaj za istoriju moderne arhitekture Srbije“ (Jovanović, 2018:4). Nije formalno pod zaštitom države i pretrpela je značajnu degradaciju usled neodržavanja, ilegalnim ili neadekvatno izvedenim intervencijama na njemu.

Ova kompleksna participativna praksa, koja u kontinuitetu traje već više od deset godina, sastoji se od različitih vidova učešća stanovnika savskih blokova, ali i ostalih građana Beograda, u zaštiti i odbrani Savskog keja, nasipa i otvorenih javnih blokovskih prostora, kao prostora u javnoj svojini namenjenih za javno korišćenje, od uzurpacije i degradacije usled legalnih i nelegalnih formi korišćenja i izgradnje. Osim aktivnosti u funkciji njegove zaštite, ova participativna praksa se sastoji i od aktivnosti u funkciji njegovog unapređenja.

OPIS POLITIČKOG, KULTURNO-ISTORIJSKOG I DRUŠTVENOG KONTEKSTA

Na prostoru Savskog keja se prelamaju institucionalne nadležnosti na svim nivoima upravljanja, od nacionalnog, preko gradskog, do opštinskog nivoa, što se može smatrati jednim od mogućih uzroka njegove degradacije. Takođe, legislativni okvir koji određuje specifične institucionalne pozicije i njihove nadležnosti sadrži međusobno neusklađene propise u horizontalnom i vertikalnom smislu, što se smatra jednom od tipičnih karakteristika društava u tranziciji (Maruna, Čolić, Milovanović Rodić, 2018; Maruna, Teofilović, Milovanović Rodić, 2023).

Promena statusa svojine nad zemljištem, regulisana Ustavom iz 2006. godine⁴, od isključivo javne (nekadašnje društvene, odnosno državne) do svih oblika svojine, uticala je na promene u urbanističkom planiranju kao ključnom mehanizmu države za određivanje načina korišćenja zemljišta (Zeković & Vujošević, 2018). Društvena i državna svojina su omogućavale da država ima potpunu kontrolu nad zemljištem, te su odluke o njegovom korišćenju bile bazirane na razumevanju planera i uprava sadržaja javnog interesa. Pojavom privatne svojine, vlasnici nekretnina zemljišta postali su značajni akteri u procesu planiranja, što je zahtevalo balansiranje privatnog i javnog i pregovaranje o sadržaju javnog interesa (Milovanović Rodić, 2015, Milovanović Rodić, Slavković & Maruna, 2021).

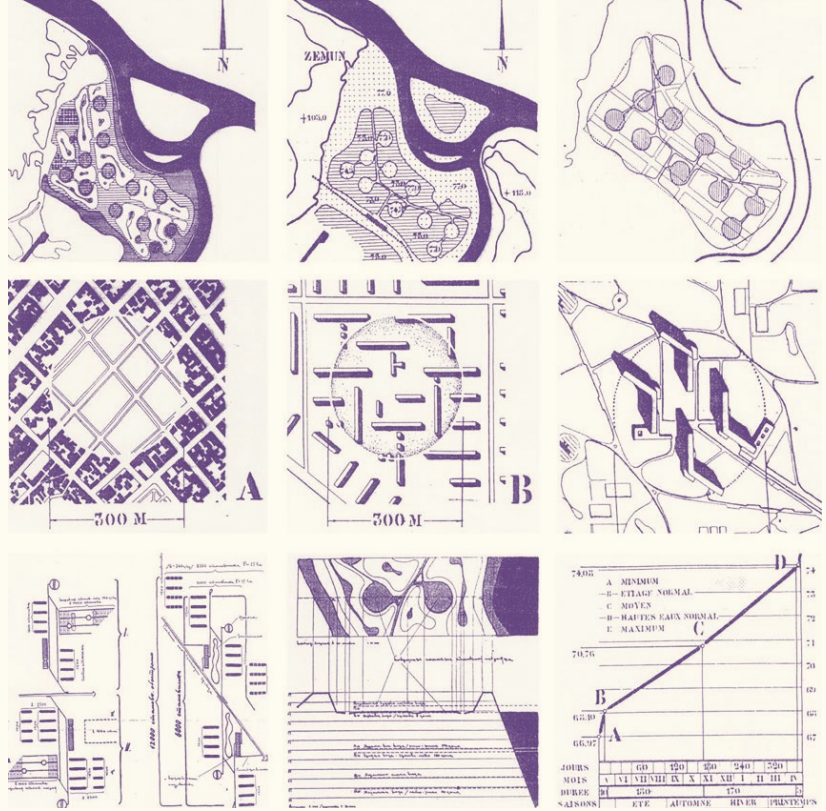
Generalni urbanistički plan Beograda iz 1950. godine (Slika 1) je prvi usvojeni urbanistički dokument kojim se definiše uređenje i izgradnja Novog Beograda. Bazirao se na velikom broju različitih tipova rešenja generisanih u prethodnom periodu – planova, studija i konkursnih rešenja (Tošić, 1969). Područje Novog Beograda je planirano za 250.000 ljudi i sastojalo se iz 5 zona: državne uprave i kulturnih ustanova, zone stanovanja, zone stanovanja i distribucije, zone industrije i zone rekreacije (Iguman, Ničić, 2019). Stanovanje je planirano u skladu sa konceptom rejona za 60.000 stanovnika i mikro rejona u okviru kojih su postojali objekti društvenog standarda, slobodne površine za rekreaciju i parkovske površine namenjene njihovim stanovnicima. Planirana visina stambenih objekata je bila u rasponu od četiri do osam spratova, a gustina naseljenosti 300st/ha. Veće parkovske površine su planirane duž obala obeju reka i na Velikom ratnom ostrvu. Planom je definisana ortogonalna saobraćajna matrica i sistemi nasipanja terena, vodosnabdevanja, toplifikacije itd. Ovim planom se predviđalo „spuštanje grada na reke“ (Gligorijević, Graovac, 2018:10).

Razvoj Novog Beograda zahtevao je objedinjavanje geo-inženjerskih i urbanističkih rešenja kako bi se savladali tehnički izazovi, poput obezbeđenja obala i nasipanja močvarnog tla. Regulacija obala visokim kejevima bila je ključna za omogućavanje sigurne upotrebe prostora. Tokom izrade Studije za novi Generalni plan Novog Beograda iz 1953. godine (Slika 2), koju je predvodio Stanko Mandić, razmatrani su različiti pristupi nasipanju

4 U članu 86. se jamči ravnopravnost svih oblika svojine, pri čemu se prepoznaju privatna, zadružna i javna svojina. U istom članu se dalje navodi „Svi oblici svojine imaju jednaku pravnu zaštitu“.

Slika 2.
 Studija za generalni plan Novog Beograda iz 1953.
 godine. Izvor: Gilgorijević, Graovac, 2018: 13

Slika 1.
 Generalni urbanistički plan Beograda, izdanje Izvršnog
 odbora N.O. Beograda, 1951. Izvor: www.urbel.com

terena – od potpune nivelacije celokupne površine do koncepta „arhipelaga“, koji je predviđao nasipanje samo delova predviđenih za stanovanje i saobraćaj (Gligorijević, Graovac, 2018:12).

Generalni urbanistički plan Novog Beograda iz 1958. godine označio je početak „urbanističko-komunalno-ekonomskog planiranja“, zasnovanog na ideji grada kao sistema čiji se delovi planiraju i projektuju istovremeno i racionalno (Slika 3). U okviru ovog plana, razmatrane su opcije poput „stambenih zajednica“ ili „jedinica susedstva“ dimenzija 400x400 metara (Gligorijević, Graovac, 2018:16).

Prema Regulacionom planu za područje opštine Novi Beograd iz 1962. godine, blokovi 45 i 70, smešteni uz reku Savu, osmišljeni su kao najveće stambene jedinice Novog Beograda, površinom četiri puta veće od modernističkog koncepta bloka od 400x400 metara (Slika 4). Detaljni urbanistički planovi blokova 45 i 70 na Novom Beogradu iz 1966. godine su bazirani na rešenju arhitekta I. Tepeša, J. Miškovića i V. Gredelja, koji su osvojili I mesto na Opštem jugoslovenskom konkursu iz 1965. godine (Slike 5 i 6). Nakon toga je organizovan konkurs za arhitektonska rešenja objekata, te su na osnovu prvonagrađenog rešenja arhitekata G. Popovića, R. Šekerinskog, M. Čanka i B. Aleksića objekti i izgrađeni. Reka Sava i zelene površine bile su osnovni elementi organizacije i kompozicije prostora, dok je stambena spratnost rasla od obale ka Bežanijskoj kosi. Šetalište Lazaro Kardenasa, planirano kao veza između blokova i centralnog bloka

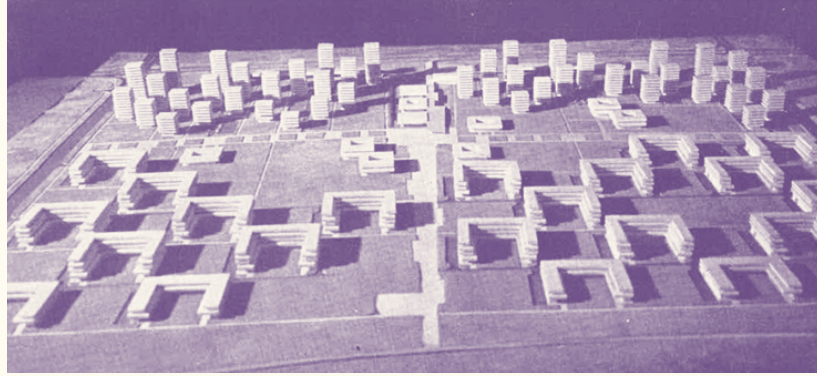
Slika 3.
Generalni urbanistički plan Novog Beograda, izdanje
Izvršnog odbora N.O. Beograda, 1958.
Izvor: Gligorijević, Graovac, 2018:17

Slika 5 i 6.

Maketa kompozicionog rešenja Detaljnog urbanističkog plana blokova 45 i 70 na Novom Beogradu.

Izvor: Gligorijević, Graovac, 2018:30

Slika 4.

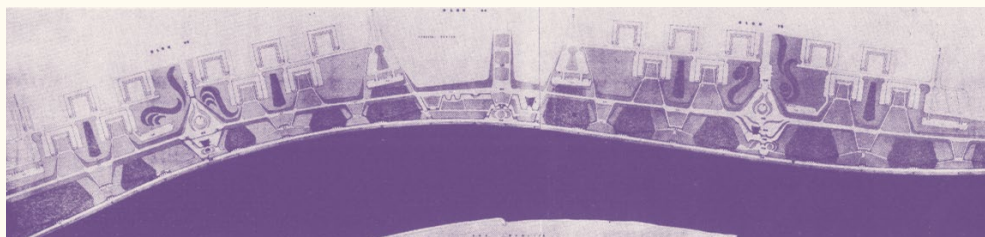
Regulacioni plan za područje Opštine Novi Beograd, 1967.

Izvor: Gligorijević, Graovac, 2018: 25

44, okupljalo je sadržaje van stanovanja. Iako su svi stambeni kapaciteti realizovani, polovina planiranih javnih sadržaja – uključujući tri obdaništa i dve škole – nije izgrađena (Gligorijević, Graovac, 2018:30).

Regulacionim planom Novog Beograda iz 1962. godine je predviđeno da obala ispred blokova 45, 44 i 70 u dužini od oko 2300m, širine od 100-150m bude „izdvojena priobalna zona koja će se koristiti pored lokalnih potreba i u opšte gradske svrhe“. Detaljno je razrađena arhitektonsko-inženjerskim rešenjem koje su 1967. godine izradili arh. B. Jovin i arh. V. Tošić (Mišković, 1969:5) (Slika 7). Obala je rešavana kao integralni deo naselja i pojasa obaloutvrde: hidrotehnički elementi obaloutvrde prilagođeni su tako da pored utilitarnih funkcija budu i arhitektonsko-pejzažni elementi prostorne kompozicije:

Slika 7.

Urbanističko rešenje uređenja obala ispred blokova 45 i 70.

Autori B. Jovin, V. Tošić. Izvor Tošić, 1969:6

„Centralni prodori između blokova 45 i 70 širokim parterom se prelivaju preko nasipa spuštajući se terasasto do same obale Keja – šetališta, omogućavajući doživljaj izvanredne siluete beogradskog grebena preko zelenih masiva Ade Međice i Ciganlije. Planirano je razvijanje rečnog saobraćaja i pristaništa za turističke i sportske brodove. Dijagonalne staze su u funkciji povezivanja svih punktova (restoran, fontana, cvetne kasete, odmorišta i sl.) i odmorišta sa obalom i zaleđem. Uspostavljen je sistem koji sa stepeništem koje se pojavljuje u ritmu ali nije istovetno obrađeno – to su prostori za sedenje i odmor, a imaju funkciju kontakta sa vodom kada nivo vode poplavi obalu keja. Sistemom staza i grupacijama visokog i srednjeg rastinja se razbija monotonija poteza. Ovaj projekat predstavlja prvi projekat obale sa naglašenim pejzažnim karakterom“ (Tošić, 1969:6).

Usvojene su kote nivoa keja, šetnih staza i krune nasipa na osnovu proučavanja ponašanja reka Save i Dunav nakon izgradnje Đerdapske brane. Usvojena je kota keja 73.5m. Nasip predstavlja deo urbanističko-arhitektonske kompozicije.

Generalni urbanistički plan Beograda 2000 iz 1972. godine nastavlja i dalje razvija koncepte prethodnog, te naglašava važnost funkcionalne integracije stambenih blokova sa javnim sadržajima i infrastrukturom:

„pojam stanovanja obuhvata mnoge aktivnosti koje se ne mogu iscrpeti samo u okviru prostora i funkcije stana. Ovaj kompleksan pojam obuhvata mnoge pojave koje su sastavni deo svakodnevnog života: kretanje, snabdevanje, korišćenje usluga, rekreacija, društveni kontakti i društvene aktivnosti, itd.“ (*Arhitektura urbanizam*, 70-72:106)

Nudi četvorostepenu hijerarhiju centara ravnomerno raspoređenih po celoj teritoriji grada, radi zadovoljavanja svih praktičnih potreba stanovnika u okviru stambenog okruženja:

„... predviđena je mreža reonskih i lokalnih centara mesnih zajednica. Lokalni centri mesnih zajednica, pored funkcionalnih udobnosti koje pružaju u snabdevanju stanovnika, imaju i sociološki značaj; oni pomažu da se mesna zajednica afirmiše i kao značajna urbanistička ćelija u strukturi grada“ (*Arhitektura urbanizam*, 70-72:4)

Slika 8.
Generalni urbanistički plan Beograda 2000 iz 1972. godine.
Izvor: Gilgorijević, Graovac, 2018:57

Savski blokovi 45, 44 i 70 su planirani kao stanovanje izuzetno velikih gustina u kojima se nalaze lokalni centri, dok je u bloku 44 planiran rejonski centar (Slika 8). Izmene i dopune GUP Beograda 2000 koje su usvojene 1985. godine potvrđuju prethodna planska rešenja za tu teritoriju.

Promena društveno-ekonomskog sistema Srbije, započeta devedesetih godina 20. veka, traje još uvek i do sada je ishodovala brojnim promenama razvojnog i regulatornog okvira i transformacijom celokupnog planskog sistema. U periodu od 1990. do 2000. godine socijalistički sistem se niskim

Slika 9.
Generalni plan Beograda 2021 iz 2003. godine.
Izvor: www.urbel.com

intenzitetom promena transformiše u funkciji stimulisanja privatnih investitora⁵, da bi se nakon 2000. godine, u takozvanom postsocijalističkom periodu, a naročito u drugoj deceniji 21. veka, promene radikalno i ubrzano dešavale u potpunoj hegemoniji neoliberalnog kapitalističkog diskursa (Lazarević Bajec, 2009; Petrović, 2009; Vujošević & Petovar, 2010; Nedović Budić, Đorđević & Dabović, 2011; Zeković & Vujošević, 2018, Milovanović Rodić, Maruna, 2022).

Na području Novog Beograda, u celini planiranom i izgrađenom u periodu socijalističkog sistema samoupravljanja i državne svojine nad građevinskim zemljištem, distribucija namena površina je u svemu rađena prema dominantnim vrednostima pravde, humanosti i ravnopravnosti (Zeković & Vujošević, 2018; Milojević, Maruna & Đorđević, 2019). Međutim, u nastupajućem periodu promene vlasničke strukture nad zemljištem i pokrenutog procesa privatizacije i prelaska iz društvene u privatnu svojinu, planiranje na području Novog Beograda je postalo poseban izazov.

Razvoj predmetnog područja je u periodu od 2000. godine do danas bio definisan sledećim urbanističkim planovima:

- Generalni urbanistički plan Beograda 2021 iz 2003. godine i njegova izmena i dopuna iz 2009. godine (2003 GUP; 2009 ID GUP) (Slika 9),

⁵ Usvajanjem seta građevinskih zakona 1995. godine uvode se kategorije javnog i ostalog građevinskog zemljišta koje može biti u državnoj i privatnoj svojini uz pravo korišćenja ili dugoročnog zakupa (Zakon o građevinskom zemljištu, 1994).

- Generalni urbanistički plan iz 2016. godine (2016 GUP),
- Plan generalne regulacije građevinskog područja sedišta lokalne samouprave – Grad Beograda, celine I-IXI iz 2016. godine i njegova izmena i dopuna iz 2022. godine (2016 PGR; 2022 ID PGR),
- Plan generalne regulacije sistema zelenih površina Beograda iz 2019. godine (2019 PGR SZP),
- Plan detaljne regulacije područja Bloka 44, GO Novi Beograd (u vidu Elaborata za RJU) iz 2017. godine (2017 PDR44),
- Plan detaljne regulacije područja Bloka 70a, GO Novi Beograd (u vidu Elaborata za RJU) iz 2017. godine (2017 PDR70a), i
- Plan detaljne regulacije za izgradnju pešačko-biciklističke veze između ulica Omladinskih brigada i Ade Ciganlije, GO Novi Beograd i Čukarica iz 2023. godine (2023 PDR most).

Generalni urbanistički plan Beograda 2021 iz 2003. godine uspostavlja kontinuitet planskih rešenja Savskih blokova sa prethodnim planovima. Prva značajna promena se dešava u Generalnom urbanističkom planu Beograda 2021 iz 2016. godine, kada se planira širenje građevinskog područja grada neposredno uz predmetno područje, proširuje uža zona sanitarne zaštite vodoizvorišta na samom području, otvara mogućnost tretiranja površine za sportske komplekse kao površine za ostale namene i ostavlja otvoreno tumačenje za površine javnih službi.

Značajnije izmene donosi Plan generalne regulacije građevinskog područja Beograda iz 2016. godine i njegove izmene iz 2022. godine – most ka Adi Ciganliji pozicioniran je u nastavku Ulice Agostina Neta, površine za objekte i komplekse javnih službi u blokovima 44, 45 i 70 su smanjene, a u bloku 70a su ukinute. U svim blokovima umesto ovih površina planirane su površine za stanovanje. Smanjena je površina za sportske objekte i komplekse u bloku 44 na račun saobraćajnih površina i površina za infrastrukturne objekte i komplekse (Maruna, Teofilović, Milovanović Rodić, 2023:9).

Ključne teme i motivacija za uključivanje

Na primeru planskog razvoja blokova Savskog keja, postaje vidljiva transformacija urbanističkog planiranja, koje od ključnog instrumenta u funkciji zaštite javnog interesa i emancipacije postaje sredstvo za redistribuciju prostornih resursa u korist interesa privatnog kapitala. Tu transformaciju u periodu postsocijalističke tranzicije karakterišu učestale i značajne promene zakonskih rešenja koje, uprkos uvođenju instituta ranog javnog uvida, omogućavaju centralizaciju odlučivanja i otvaranje prostora za partikularne interese na ishode planskih rešenja. Takođe, uprkos razvoju informacionih i komunikacionih alata koji mogu da podrže lak pristup informacijama, planski procesi su sve manje transparentni i odvijaju se u uskom krugu institucija gradske uprave uz povećan uticaj viših nivoa vlasti. Pritisak na prostor od strane privatnog kapitala je velik i sve je više situacija da donosioci odluka zastupaju privatni, a ne javni interes. Transformacija institucionalne strukture urbanističkog planiranja se odvija u skladu sa vrednostima neoliberalnog koncepta razvoja, kojima

se promovišu deregulacija, preduzetništvo i kompeticija. Kriterijumi odlučivanja o prostornim rešenjima, su pre svega, u funkciji podrške podizanja profitabilnosti ulaganja u gradski prostor, a manje u domenu unapređenja kvaliteta života, stanja životne sredine i uticaja na zajednicu, kulturno i prirodno nasleđe (Maruna, Teofilović, Milovanović Rodić, 2023; Đokić, J. et al., 2023; Perić, Maruna, 2023; Slavković et al., 2021; Maruna, Graovac, 2021; Savet za borbu protiv korupcije, 2023).

Takva transformacija načina donošenja odluka o prostornom razvoju, ali i razvojni koncepti i tipovi rešenja koji iz njih proizilaze, izazivaju veliko negodovanje lokalne zajednice, ali i stručnjaka i šire javnosti. Planskim rešenjima i setom odluka nadležnih institucija, kao i nečinjenjem na primeni propisa u oblasti prostornog razvoja i upravljanja javnom svojinom, na predmetnom području se u poslednjih dvadesetak godina značajno i sve intezivnije narušavaju balans između stanovanja, javnih usluga i rekreativnih potreba. Lokalno stanovništvo sve jasnije uviđa da se degradacija javnih i zajedničkih prostora odvija usled odlučivanja ili nečinjenja nadležnih institucija u korist profitnih interesa, te to predstavlja jednu od ključnih tema i motiva za uključivanje u kontinuirane i raznolike participativne aktivnosti na području. Takođe, postalo je očigledno iz brojnih primera širom zemlje i grada da pretvaranje površina za javne službe i namene u stambene zone dovodi do povećanja broja stanovnika i povećanog pritiska na postojeću infrastrukturu (saobraćaj, komunalne usluge, parkiranje), koja je već nedovoljna. Plansko favorizovanje stanovanja na račun javnih sadržaja percipira se kao rezultat uspešnog zastupanja interesa investitora, a ne građana, što izaziva osećaj nepravde i zanemarivanja javnog interesa.

U vremenskom periodu od 2013. do 2023. godine posmatrane su participativne aktivnosti lokalne zajednice u vezi sa odbranom i unapređenjem Savskog keja i nasipa⁶. Mapirano je ukupno 128 participativnih aktivnosti koje je moguće razvrstati na šesnaest tipova različitih po temama, motivima/pokretačima, korišćenim instrumentima, učestalosti, učesnicima i ishodima. Mapirane su sledeće participativnih aktivnosti:

U posmatranom vremenskom periodu stanovnici blokova su uputili 32 formalna zahteva nadležnim institucijama, organizovali 26 protesta, 10 javnih tribina, 10 participativnih sportskih, edukativnih i umetničkih događaja-radionica, realizovali 9 radnih akcija i 7 zborova – komšijskih sastanaka, 7 puta učestvovali u formalnim procedurama izrade urbanističkih planova – ranim i javnim uvidima, organizovali 6 peticija, formirali 5 kanala za komunikaciju i mobilizaciju zajednice, pokrenuli 5 kampanja informisanja zajednice o lokalnim problemima, organizovali 3 anketna izjašnjavanja u sardanji sa ekspertskim OCD-ovima, organizovali 2 kampanje za prikupljanje sredstava, uradili 2 studije problema i alternativnog predloga razvoja i registrovali jedno udruženje (Tabela 1, Slika 10).

6 Istraživanje je delom rađeno u okviru seminara „Grad i građani: dizajn participativnih i kolaborativnih praksi“ na doktorskim studijama na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu.

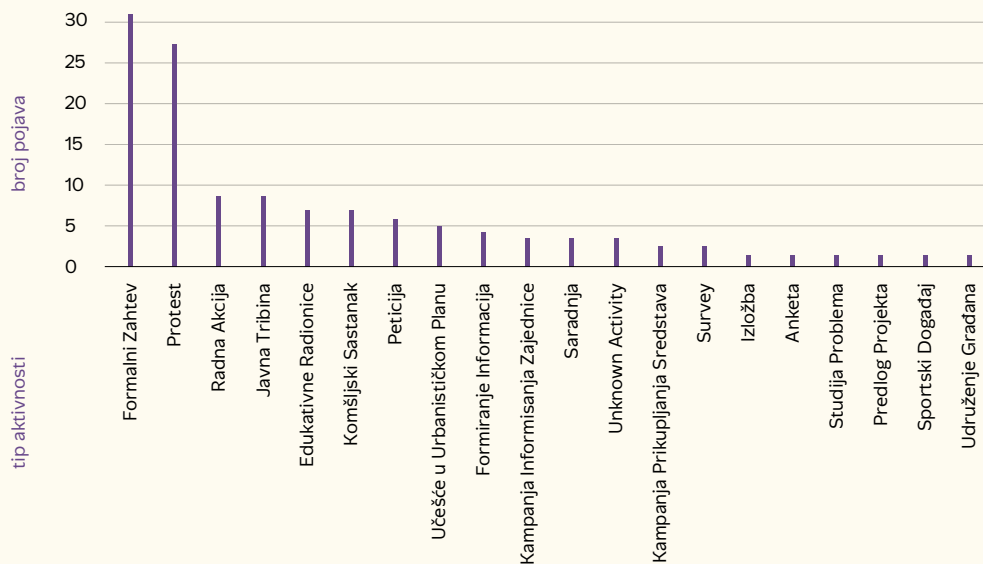

Tipovi participativnih aktivnosti	Broj aktivnosti
1. Upućivanje formalnog zahteva nadležnim institucijama	32
2. Protest	26
3. Javna tribina	10
4. Radna akcija	9
5. Sportski događaji, edukativne i umetničke participativne radionice	10
6. Zbor - komšijski sastanak	7
7. Učešće u formalnoj proceduri izrade urbanističkog plana	7
8. Peticija	6
9. Formiranje medija komunikacije i mobilizacije	5
10. Kampanja informisanja zajednice	5
11. Anketa	2
12. Uspostavljanje saradnje sa ekspertskim OCD	3
14. Kampanja prikupljanja sredstava	2
15. Studija problema i izrada alternativnog predloga razvoja	2
16. Registracija udruženja građana	1
UKUPNO:	128

Tabela 1.

Tipologija i broj realizovanih participativnih aktivnosti u periodu od 2013. do 2023. godine.

Slika 10.

Broj realizovanih participativnih aktivnosti po tipovima u periodu od 2013-2023. godine.

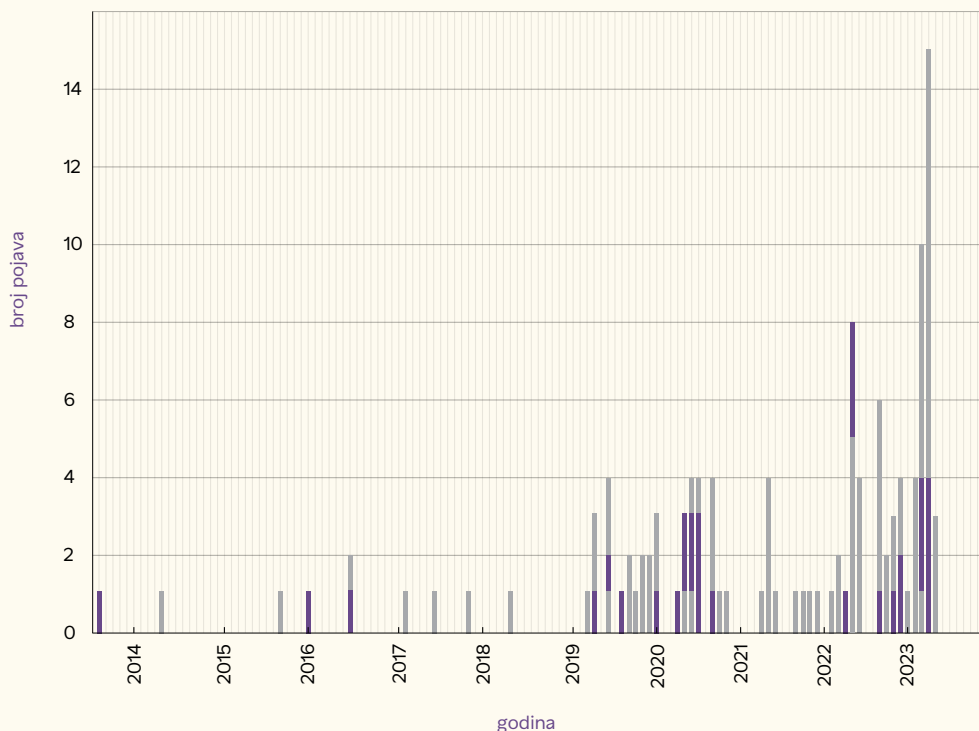

U najzastupljeniji tip participativnih aktivnosti **Upućivanje formalnog zahteva nadležnim institucijama** (32/128) spadaju različite vrste učešća zajednice u formalnim procedurama putem predavanja zahteva, prijava i molbi u kojima izražavaju svoje stavove i predloge o određenim pitanjima. Ukazuju na potrebu građana da na zakonit način iskažu svoje zahteve, zaštite svoja prava i utiču na donošenje odluka koje direktno utiču na kvalitet života i javno dobro. Ti formalni mehanizmi omogućavaju da se problemi dokumentuju i evidentiraju, što može biti osnov za neku buduću akciju, uključujući i eventualne pravne korake ukoliko institucije ne reaguju adekvatno. Formalni postupci legitimizuju građanske inicijative, povećavaju njihov kredibilitet i vrše pritisak na institucije da postupaju u skladu sa zakonom. Takođe, omogućavaju dijalog i potencijalnu saradnju s institucijama, stvarajući uslove za održiva rešenja koja zadovoljavaju interese zajednice. Navodimo neke od aktivnosti lokalnih inicijativa koje spadaju u ovu grupu:

- **Prijava komunalnih i građevinskih problema** (odlaganja šteta u delu nasipa, krađa struje i vode, kopanje septičkih jama pored reči bunara, nelegalna gradnja objekata od čvrstih materijala, seča stabala, postavljanje žičanih ograda pored nasipa), zahtev za utvrđivanje nadležnosti javnih službi i podsticanje nadležnih da preduzmu aktivnosti za njihovo saniranje i zaustavljanje, koju su građani blokova – neformalno udruženje „Savski nasip“, uputili gradonačelniku Beograda. Prijava upućena 6. 08. 2013.
- **Zahtev za pristup informacijama od javnog značaja** povodom kretanja neobeleženih teretnih i putničkih vozila krunom Savskog nasipa (identifikacija tipova vozila koje imaju pravo kretanja krunom nasipa i regulativa kojom je to kretanje regulisano – pravo pristupa – razlozi kretanja, nadležne institucije za kontrolu, načini obeležavanja i vrste vozila) koji su građani savskih blokova – neformalno udruženje „Savski nasip“ uputili JKP Beogradski vodovod i kanalizacija. Zahtev upućen 22. 1. 2016.
- **Prijava radi sprečavanja nelegalnih aktivnosti na keju** (organizacije žurki na splavovima Cunami) koju su građani savskih blokova – neformalno udruženje „Za naš kej“ uz snimke uputili Beokom-u i Komunalnoj policiji. Prijava upućena 18. 05. 2020.
- **Zahtev za pristup informacijama od javnog značaja** u vezi s obustavom rekonstrukcije šetališta (pitanja o budžetu i zvaničnim odlukama o obustavi obnove u bloku 70 i preusmeravanja namenskih sredstava pre isteka kalendarske godine) koje su građani savskih blokova – udruženje građana Blok 70 – Zajednička akcija uputili Upravi grada Beograda i Sekretarijatu za komunalne i stambene poslove. Zahtev poslat 23. 05. 2022.
- **Zajedničko saopštenje** „Osnivanje JKP Parkovi nije rešenje – građani traže da se zaštite parkovi i zelene površine“ je predstavljalo odgovor na donošenje Odluke grada Beograda o osnivanju novog JKP „Beogradski parkovi“ koje je trebalo da „izdaje zemljište u komercijalne svrhe“. Udruženja Zajednička

akcija - Blokovi 70 i 70a, Za naš kej i Savski nasip su u saradnji sa 12 beogradskih udruženja formulisala i 1. 10. 2022. uputila nadležnim organima saopštenje u kom navode da žele da spreče nenamensko trošenje budžeta grada, nejasne i duplirane nadležnosti imalaca javnih ovlašćenja i, posebno, spreče komercijalizaciju javnih površina.

Slika 11.

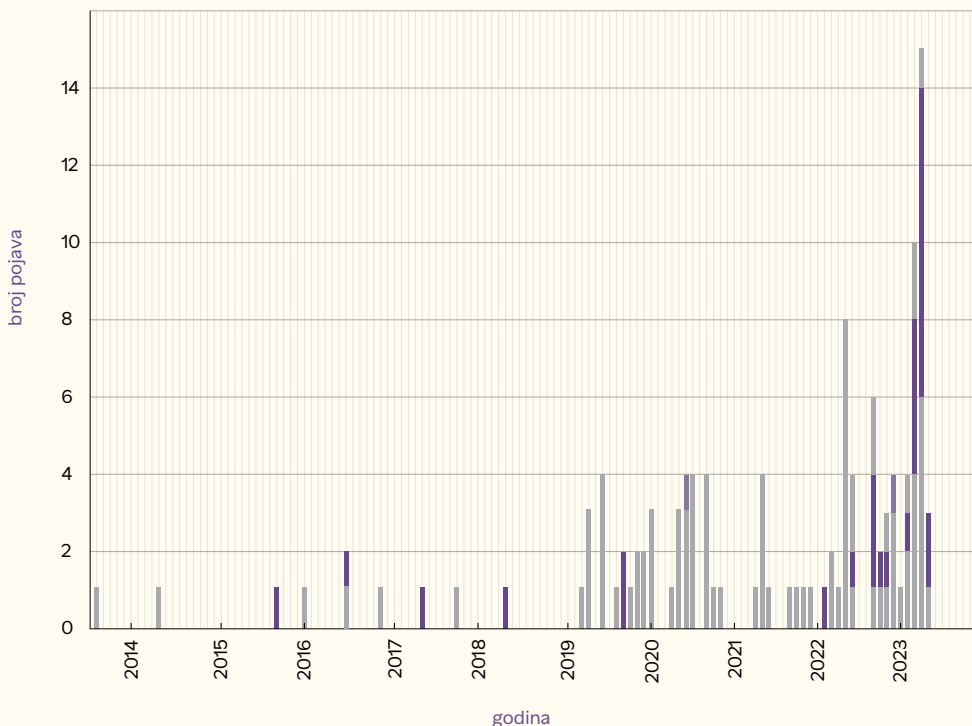
Učestalost aktivnosti po mesecima. Ljubičastom bojom su obeležene aktivnosti Upućivanje formalnog zahteva nadležnim institucijama.

Građani savskih blokova su organizovali 26 *protesta*, što ih čini drugom aktivnosti po zastupljenosti. Glavni razlog za proteste je neadekvatna reakcija nadležnih institucija na zaštitu javnih dobara i očuvanje životne sredine – Savskog nasipa, Savskog keja i otvorenih javnih prostora u blokovima. Kada formalne procedure, poput predavanja zahteva ili prijave, ne daju rezultate, građani se često okreću protestima kao vidljivijem i direktnijem sredstvu pritiska na vlast. Protesti su omogućili sa građani izraze svoj stav i skrenu pažnju na probleme i zatraže konkretne akcije. Protesti takođe pružaju priliku za mobilizaciju i stvaranje zajedništva među građanima koji dele iste vrednosti i ciljeve. Kolektivni izlazak na ulice šalje snažnu poruku o hitnosti problema, dok medijska pažnja može dodatno

pojačati uticaj protesta i osnažiti javnu podršku. Navodimo neke od aktivnosti koje spadaju u ovu grupu:

- **Protestna biciklistička vožnja na Savskom nasipu** „Kritična masa – nasip nije autoput“ kojom se široj javnosti i nadležnim institucijama ukazuje na ugrožavanje bezbednosti nasipa (stanovnika Novog Beograda) i opasnosti usled nepoštovanja zakona (uklanjanje rampi i kretanje kamiona i ostalih vozila po kruni nasipa, nasipanje forlanda i ugrožavanje obaloutvrde izgradnjom objekata i pristupnih puteva, i sl.). Protest su organizovali udruženje građana „Ulice za bicikliste“ i građani savskih blokova. „Kritična masa“ je zajednička biciklistička vožnja sa ciljem skretanja pažnje na probleme sa kojima se biciklisti susreću u svakodnevnom saobraćaju. U posmatranom periodu održano je četiri „Kritične mase“ na Savskom nasipu: 26. 09. 2015., 06. 05. 2018., 08. 09. 2019. i 01. 03. 2022.
- **Protestna šetnja „Buna protiv mafije“** je imala za cilj da ukaže na uništavanje beogradskih vodoizvorišta i nasipa. Zahtevi su bili da se „(1) spreči vožnja na Savskom nasipu i uklone svi nelegalni objekti sa obale reke Save, (2) sanira Savski nasip, koji je urušen zbog vožnje i bušenja, kao i Reni bunari koji su takođe izbušeni od strane vlasnika nelegalnih objekata, (3) smanji broj splavova, i uredi njihova infrastruktura, i (4) uz reku napravi Savski park prirode sve do Obedske bare“. U šetnji je učestvovalo više stotina građana blokirajući protivzakonito kretanje motornih vozila po nasipu. Proteste su organizovali Udruženja Savski nasip, Za naš kej, Blokovi.com, Da blokovi prodišu i Blok 70 – Zajednička akcija. Na protestima su govorili članovi tih udruženja, nezavisni eksperti i predstavnici različitih partija. Šetnje su organizovane dva puta, sa podnaslovima „Hoćemo reku!“ 11. 9. 2022. i „Stop uništavanju infrastrukture!“ 25. 9. 2022.
- **Protestna okupljanja** ispred Gradske uprave, zbog toga što gradski službenici nisu odgovorili na prethodno formalno upućen zahtev za uvid u projekat rekonstrukcije infrastrukture na nasipu, su organizovana dva puta. Nakon što su 20. 4. 2023. neuspešno pokušali da ostvare uvid u projektnu dokumentaciju, 21. 4. 2023. su predali formalni zahtev, te su nakon neodgovaranja institucija 27. 4. 2023. i 3. 5. 2023. protestovali ispred gradske skupštine. Nakon toga ih je 17. 05. 2023. primio v. d. podsekretar Sekretarijata za urbanizam, koji im je za 18. 05. 2023. zakazao uvid u traženu dokumentaciju, a nakon što se obećanje nije realizovalo, građani su 22. 05. 2023. podneli zahtev za njegovu ostavku. 28. 05. 2023. je omogućen uvid u deo projekta. Protest su preko svojih profila na društvenim mrežama organizovala udruženja Savski nasip, Blok 70 – Zajednička akcija, Za zeleniji i uređeniji Blok 44 i Blokada smrada.

Slika 12.

Učestalost aktivnosti po mesecima. Ljubičastom bojom su obeležena protestna okupljanja.

Građani savskih blokova su organizovali 9 *radnih akcija* koje su bile posvećene unapređenju uslova i kvaliteta života u kraju. Konkretno teme su čišćenje blokova i Savskog keja i sadnja drveća. Radne akcije se vezuju za obeležavanje značajnih datuma kojima se promovišu vrednosti zajednice (Dan Zemlje, Svetski dan reka i sl.) i podržavanje akcija šireg društvenog značaja (regionalnog, nacionalnog) kroz aktivno učešće udruženja građana (Akcija „Zavrni rukav“) i sl. Posledica su izostanka adekvatnog rada nadležnih službi na održavanju javnih površina, a zajedničko im je da se tiču podizanja svesti šire zajednice o značajnim društvenim temama – javnom i zajedničkom interesu, zaštiti životne sredine i značaju zajedničkog delovanja i solidarnosti. Jedna od prvih akcija je *Zajednička akcija čišćenja i uređenja*, koja je organizovana 19. 09. 2020. na Svetski dan čišćenja, a zatim i tokom sledećih nekoliko vikenda tokom 2020. godine (27. 09. 2020., 28. 09. 2020., 31. 10. 2020. i 13. 11. 2020., a sličan ciklus od 4 akcije i tokom 2021. godine) sa ciljem da se od smeća očiste i unaprede zapušteni javni i zajednički prostori. Osim čišćenja i sadnje, tim prilikama organizovani su razgovori o važnosti reka, reke Save i priobalja, reni bunara, splavova, neodržavanja zelenih površina bloka, čistoće na keju i urbanog mobilijara, problema parkiranja i dr., podsticani predlozi i inicijative za rešavanje

problema. Organizovale su ih udruženja Savski nasip, ZaNašKej, Blok 70 – Zajednička akcija i Za zeleniji i uređeniji blok 44. Radne akcije čišćenja i sadnje drveća u zajednici predstavljaju praktičan i simboličan način da građani preuzmu odgovornost za svoje okruženje, unaprede kvalitet prostora i doprinesu izgradnji održivije zajednice. Ove aktivnosti imaju dalekosežne ekološke, društvene i edukativne koristi, koje osnažuju zajednice i grade socijalni kapital i poverenje, koji su veoma važni za pokretanje budućih zajedničkih aktivnosti.

Građani savskih blokova su organizovali sedam *Učešća u formalnoj proceduri izrade urbanističkog plana* tokom procedura izrade urbanističkih planova za savske blokove na svim nivoima planiranja (GUP, PGR, PDR), kao i samim zakonodavstvom u oblasti urbanističkog planiranja. Konkretno teme od interesa za udruženja građana tiču se samih savskih blokova: Izmene i dopune PGR Beograda, GUP Beograda 2041, PDR pešačko-biciklističkog mosta, izrada planova detaljne regulacije blokova 44, 45, 70 i 70a, kao i izmene i dopune Zakona o planiranju i izgradnji. Motivi ovih aktivnosti su vršenje uticaja na predložena planska rešenja korišćenjem zakonski definisane procedure, u kojem je predviđeno učešće javnosti u planskom procesu (rani javni uvid, javni uvid, javna rasprava, usvajanje planskog dokumenta na Skupštini grada Beograda). Pored toga, građani su izrazili neslaganje sa usvojenim predlogom o izmenama i dopunama Zakona o planiranju usvojenim od strane Vlade RS, kao i usmeravanje višegodišnje izrade planskih dokumenata za pojedinačne blokove 44, 45, 70 i 70a kroz saradnju sa nadležnim institucijama. Građani u ovoj grupi aktivnosti koriste širok spektar raspoloživih instrumenata: zajedničke primedbe na plansko rešenje; učešće na javnoj raspravi o planskom rešenju; sastanak sa nadležnim institucijama u vezi sa izradom planskih dokumenata.

U analiziranom periodu građani su organizovali šest **peticija**. Ovaj tip participativnih aktivnosti je veoma značajan jer angažuje najveći broj građana:

- **Peticija Stop stanogradnji na Novom Beogradu** je organizovana 06. 11. 2022. sa zahtevom „da se obustave svi projekti stanogradnje na Novom Beogradu, zaštite i uredite preostale zelene površine u pojasu oko ulice Jurijaga Gagarina ili namene za izgradnju potrebnih javnih objekata društvenog standarda“. Potpisalo ju je 5276 građana, a peticiju su organizovala udruženja Savski nasip, Blokada smrada, Bežanija ostaje - Kosa prkosi i Da blokovi prodišu.
- **Peticiju protiv izgradnje biciklističkog mosta do Ade i izgradnje parkirališta, kao i za inicijativu za stvaranje Linijskog parka Novog Beograda** je pokrenulo udruženje Blok 70 – Zajednička akcija, a potpisnici su bili stanovnici blokova 70, 70a, 44, 45, 61, 62, 63, 64 i naselja Ivana Ribara. Za pet dana prikupljeno je 3500 potpisa građana. Peticija je pokrenuta 15. 12. 2022., povodom javnog uvida u nacrt Plana detaljne regulacije za izgradnju biciklističko-pešačkog mosta između ulice Omladinskih brigada i Ade Ciganlije.

- **Peticiju protiv usvajanja izmena i dopuna Zakona o planiranju i izgradnji** su članovi pokrenuli i sa četrdeset pet udruženja iz Srbije organizovali 2023. godine članovi udruženja Blok 70 – Zajednička akcija. Peticija je imala preko 30.000 potpisa.

Građani savskih blokova su u navedenom peridu **sarađivali sa drugim udruženjima** i to oko tema koje se tiču neposrednog okruženja (izgradnja poslovnog objekta u Bloku 37, uklanjanje Starog savskog mosta – protest „Veži se“) ili opštih društvenih izazova i vrednosti koji nisu nužno i neposredno u vezi sa samim područjem (zaštita prirode, zaštita pravne države i sl., kao što su obeležavanje dve godine od blokiranja istovara građevinskog otpada u ekološko područje od međunarodnog značaja Baru Revu ili odavanje počasti arhitekti Dragoljubu Bakiću). Motivi su razmena iskustava i angažovanje u aktivnostima od šireg društvenog značaja. Zajedničko za pokretače u okviru ove participativne aktivnosti je da imaju edukativni potencijal, da se tiču rešavanja, i u konačnici, da kroz umrežavanje imaju za cilj jačanje kapaciteta civilnog sektora u celini, a kroz povećanje vidljivosti u široj javnosti jačanje društvenog uticaja samog udruženja. Instrumenti (mehanizmi) koji se koriste u svrhu ostvarivanja cilja su učešće u akcijama i protestima, kao i zajednički razgovori. Takođe, uspostavljena je saradnja i sa političkim organizacijama radi upoznavanja sa programom političke organizacije u vezi sa njihovim planovima razvoja savskih blokova i rešavanja postojećih problema, ali istovremeno, i upoznavanje političkih predstavnika sa idejama i prioritetima udruženja građana za unapređenje uslova života u kraju. Motiv je nastojanje dobijanja političke podrške za realizaciju interesa udruženja građana.

Radi unapređenja informisanosti, motivisanja i mobilisanja zajednice za akciju, sva pomenuta blokovska udruženja su formirala profile na društvenim mrežama. Udruženje Blok 70 – Zajednička akcija se jedino formalno registrovalo. Relacije među aktivnostima ukazuju na dobro osmišljene strategije kombinovanja direktne akcije (protesti, radne akcije) sa institucionalnim pristupom (predstavke, peticije) i digitalnom mobilizacijom. Smatramo da je ovakva sveobuhvatna strategija znatno povećala šanse za postizanje vidljivih rezultata i održivost inicijativa.

A. Hronološki pregled participativnih aktivnosti

Prva registrovana aktivnost u analizi je prijava komunalnih i građevinskih problema (odlaganje šuta u delu nasipa, krađa struje i vode, kopanje septičkih jama pored reni bunara, nelegalna gradnja objekata, seča stabala, postavljanje ograda u zoni nasipa) koju su aktivisti neformalnog udruženja „Savski nasip“ iz Beograda uputili gradonačelniku Beograda. Gradonačelnik je istu prosledio predsedniku opštine Novi Beograd, komunalnom inspektoru Odeljenja za inspeksijske poslove Uprave gradske opštine Novi Beograd, sudu, sanitarnoj i građevinskoj inspekciji GO Novi Beograd i JKP Beogradvode. Predsednik opštine Novi Beograd je „Savskom nasipu“ poslao pismo u kom se pojašnjavaju nadležnosti navedenih institucija u vezi sa nabrojanim problemima i najavljuje odgovor istih o njima. Ova aktivnost je

veoma važna jer dokazuje da su nadležne institucije na nivou Grada Beograda i opštine Novi Beograd informisane o problemima, kao i da formalno obraćanje institucijama proizvodi rezultate u vidu njihovog oglašavanja, te time i preuzimanja dela odgovornosti za (ne)rešavanje problema. Takođe, ta prepiska predstavlja ilustraciju dvosmerne komunikacije, koja je, na žalost, postajala sve ređa u posmatranom periodu.

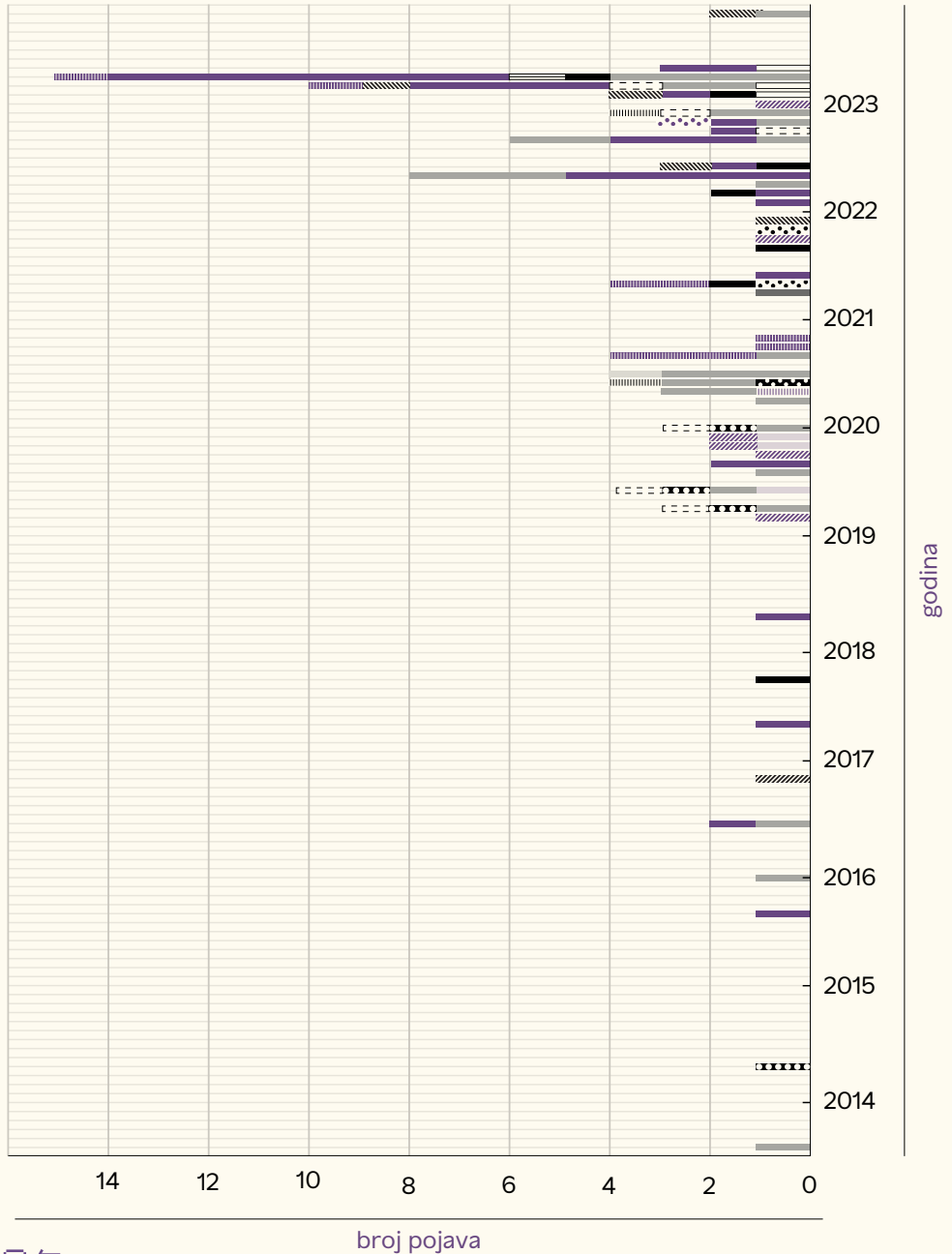
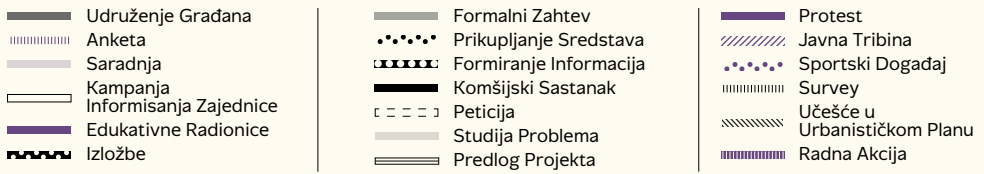
Posmatrano hronološki, najveća gustina aktivnosti lokalnih zajednica je zabeležena 2023. godine u kojoj je mapirana je čak 41 aktivnost koje su veoma raznolike – zastupljeno je 13 od ukupno 15 tipova aktivnosti. U toj godini je kojoj je organizovano 14 protesta, upućeno 9 zahteva, pokrenuto 5 kampanja informisanja zajednice, 3 puta su građani učestvovali u formalnim procedurama izrade urbanističkog plana.

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	ukupno
Upućivanje formalnog zahteva	1			2			3	10		7	9	32
Protest			1	1	1	1	2			6	14	26
Javna tribina				1			4		1	3	1	10
Radna akcija								5	3		1	9
Sportski događaji, edukativne radionice								1		7	2	10
Zbor – komšijski sastanak					1				2	2	2	7
Učešće u proceduri izrade plana								1		3	3	7
Peticija							2	1		2	1	6
Formiranje medija komunikacije		1					2	2				5
Kampanja informisanja zajednice											5	5
Anketa								1			1	2
Uspostavljanje saradnje sa OCD							3					3
Kampanja prikupljanja sredstava									2		1	3
Studija problema i izrada predloga								1			1	2
Registracija udruženja građana									1			1
ukupno	1	1	1	4	2	1	16	22	9	30	41	128

Tabela 2.

Broj participativnih aktivnosti po godinama u periodu od 2013. do 2023.

Slika 13. Učestalost aktivnosti po mesecima u periodu 2013. do 2023. godine.

Broj aktivnosti značajno raste od 2019. godine i smatramo da je ona i prelomna za kasnije izuzetno angažovanje zajednice. Tada je realizovano više aktivnosti koje su omogućile značajno podizanje vidljivosti problema sa kojima se zajednica suočava. Od posebnog su značaja organizovanje i učešće na javnim tribinama, kojih je u 2019. godini bilo četiri. Kao primer navodimo tribinu „Nije filozofski čutati“ posvećenu ekološkim problemima sa kojima se zajednica suočavaju, na kojoj su govorili prof. dr Ratko Ristić, dekan Šumarskog fakulteta u Beogradu, Oliver Ilić, aktivista i predstavnik neformalnog udruženja građana „Savski nasip“, i Dragan Simić, ornitolog, eko-aktivista i pokretač peticije „Spasimo Beljaricu – beogradsku Amazoniju“ uz moderaciju prof. dr Jelene Mrgić, istorijskog geografa sa Odeljenja za istoriju Filozofskog fakulteta. Osim povezivanja sa akademskom zajednicom, lokalna udruženja su u 2019. godini tri puta organizovala razgovore, tribine i panel diskusije sa ekspertskim organizacijama civilnog društva – kolektivom „Ministarstvo prostora“ - radi „unapređenja razumevanja procedura i zakonodavstva u oblasti urbanističkog planiranja“. Te godine je formirano i neformalno udruženje građana „Za naš Kej“, koje je pokrenulo svoju Fejsbuk stranicu i Jutjub kanal. Održane su i dve protestne vožnje „Kritična masa“ u organizaciji UG „Ulice za bicikliste“ od kojih je „Biciklom za slobodan Savski nasip“ – lokalna po trasi, bila posvećena problemu nebezbednosti biciklističkog i pešačkog saobraćaja na nasipu zbog nepoštovanja propisa o ograničenju drumskog saobraćaja duž Savskog keja i nasipa, a „Piknik na Savskom nasipu“ – gradska po trasi (kretala sa Trga Republike i završavala na nasipu) problemu nelegalne izgradnje na Savskom nasipu.

Broj participativnih aktivnosti značajno raste narednih godina, tako da ih je 2020. godine bilo 22, 2022. godine 30 i 2023. godine 41, sa padom jedino 2021. godine, što se može dovesti u vezu sa anti-kovid-19 merama koje su cele te godine bile na snazi. Te 2021. godine kao posebno značajno izdvajamo registraciju i regulisanje pravnog statusa udruženja građana Blok 70 – Zajednička akcija i tri radne akcije čišćenja Savskog keja i otvorenih prostora u blokovima, koje su lokalna udruženja organizovala samostalno ili u saradnji sa neformalnim udruženjem „Eko straža“ u okviru kampanje „Zavrni rukave“. Radne akcije su imale za cilj ne samo da očiste određene lokacije i podstaknu nadležne institucije da se pozabave problemom, već i da mobilišu lokalno stanovništvo za ovu i buduće akcije od značaja za zajednicu. Njima je prethodilo pet radnih akcija čišćenja, organizovanih tokom 2020. godine, a u 2023. godini je organizovana i radna akcija sadnje drveća. Tokom 2022. godine izdvajamo 7 različitih edukativnih, sportskih i umetničkih događaja-radionica, koji su, kao i radne akcije čišćenja i sadnje, motivisali za učešće i one delove stanovništva blokova koji se nisu prethodno angažovali u aktivnostima odbrane i protesta. Tokom 2022. i 2023. godine su mapirana po tri učešća zajednica u formalnoj proceduri izrade urbanističkog plana.

Veliki broj aktivnosti je bio vezan za procedure izmena i dopuna Plana generalne regulacije građevinskog područja Beograda (nadalje PGR Beograda), koja se odvijala tokom 2022. godine i izrade Plana detaljne regulacije za pešačko-biciklistički most do Ade Ciganlije (nadalje PDR

mosta preko Ade Ciganlije) tokom 2022. i 2023. godine što ukazuje na poseban značaj njima pokrenutih tema za interese lokalne zajednice. Zbog združenih akcija udruženja Blok 45 – akcija, Za zeleniji i uređeniji Blok 44, Blok 70 – Zajednička akcija, Zeleni Beograd i Savski nasip u procesu formulisanja i predaje primedbi, organizovanja okupljanja ispred Sekretarijata za urbanizam i aktivnog učešća na javnoj sednici povodom izmena PGR Beograda, kojima su želeli da iskažu neslaganje sa daljom stambenom izgradnjom i uzurpacijom zelenih površina, savski blokovi su isključeni iz njihovog obuhvata. Tokom ranog javnog uvida U PDR mosta preko Ade Ciganlije je pokrenuta onlajn anketa, organizovan komšijski sastanak prvi javni (zajednički) sastanak stanovnika blokova 70 i 70a, formirana Radna grupa za pisanje prigovora na plansko rešenje Gradskoj upravi i Sekretarijatu za urbanizam, sakupljeno 7500 potpisa protiv planskog rešenja. Tokom javnog uvida prikupljeno je 3500 potpisa građana, što sa prethodnim daje ukupno 10000 potpisa protiv planskog rešenja. Na javnoj sednici sve primedbe građana su odbijene, a PDR je usvojen od strane Skupštine grada Beograda. Ove kombinacije različitih *pro* i *contra* aktivnosti su se pokazale kao veoma uspešne za izgradnju aktivnih zajednica i produktivnog zajedništva. Iako izuzetno angažovanje udruženja građana u odbrani interesa zajednice ipak nije ishodovalo željenim rezultatima u potpunosti, to ne umanjuje značaj njihovog mobilisanja i anagažovanja, naročito u vezi sa budućim zajedničkim aktivnostima i procesima saradnje.

B. Individualne motivacije i kritične tačke

Pojedinačni i grupni intervjui su sprovedeni radi dubljeg razumevanja tri aspekta participativnih aktivnosti. Prvi aspekt ispituje individualne motivacije i kritične tačke od značaja za mobilizaciju pojedinaca i formiranje kritične mase za zajedničke akcije. Drugi aspekt se tiče organizacije i realizacije zajedničkih akcija, sa fokusom na komunikaciju, donošenje odluka, prevazilaženje konflikata i ključne probleme pri sprovođenju aktivnosti. Treći aspekt analizira efekte participativnih aktivnosti na pojedince, zajednicu i šire okruženje. Intervjui su vođeni onlajn putem Gugl upitnika i uživo, uz fleksibilan pristup prethodno pripremljenim pitanjima u skladu sa procenom njihove primerenosti razgovoru u datom trenutku.

Među ključnim razlozima za angažovanje u participativnim aktivnostima, ispitanici su navodili vrednosti kao što su solidarnost, stvaranje zajednice, bolje i pravednije društvo, očuvanje javnih prostora i javne svojine, pravna država, zdrava životna sredina, izgradnja institucija i sl. Takođe, pojedini ispitanici su naveli da ih motiviše potreba za suprotstavljanje „korumpiranim institucijama“ i „diktaturi“:

Mislim, naš identitet je vezan za naš život. Mi ćemo telima da branimo svoju zgradu.

Kao razlog za formiranje aktivne zajednice, ispitanici navode veliko neslaganje sa pojedinim prostornim rešenjima donetih od strane javne uprave. Ta rešenja se doživljavaju kao uzurpacija zajedničkih dobara i

pretnja bezbednosti stanovanja u datom kraju, što posledično indukuje potrebu za udruživanjem u pravcu zaštite zajednice.

Mnoštvo i kontinualnost namera ka transformaciji prostora u blokovima i na Savskom keju, kako realizovanih, tako i onih u najavi, direktno je uticalo na osnaživanje zajednice, udruživanje i istrajnost u angažovanju.

„Za naš kej je nastao kada je Vesić, bivši zamenik gradonačelnika, rekao kako će se Savski kej rekonstruisati po ugledu na Beograd na vodi. I tada su se ljudi digli.. da se ni slučajno ne rekonstruiše po uzoru na promenadu, nego da se samo poprave i obnove mobilijar, rasveta i sl.. Uglavnom, tada je formirana komšijska grupa i napravljena je peticija koju je 5000-6000 ljudi potpisalo iz komšiluka, da ne žele takvu rekonstrukciju. I onda je od te neformalne komšijske grupe nastalo udruženje Ne dam Kej“.

C. Organizacija i realizacija zajedničkih akcija

Intenzitet aktivnosti je u direktnoj korelaciji sa dobrom internom komunikacijom članova zajednice koja se obavlja preko *Viber* grupa. Pored interne komunikacije najaktivnijih članova zajednice, uspešnost aktivnosti je rezultat i obaveštavanja šire zajednice putem društvenih mreža – *Fejsbuk*, *Tviter*, *Instagram* i sl. Dogovori i donošenje odluka unutar zajednice se primarno odvijaju između desetak najaktivnijih članova. Različiti stavovi se diskutuju, uvažavaju se mišljenja drugih, dok se konačne odluke donose većinom glasova. Za pojedina stručna pitanja, pre svega u vezi sa problemima urbanističkog planiranja, pozivaju se i konsultuju stručnjaci.

Sama realizacija zajedničkih aktivnosti je uslovljena raspoloživim vremenom, kako pojedinaca, tako i šire zajednice, kao i raspoloživim novčanim resursima. Pojedini ispitanici kao probleme u pokretanju i realizaciji zajedničkih aktivnosti navode pritiske i pretnje.

„I sada, poslednji put kad su oni došli, to je bilo pre dve, tri nedelje, u osam ujutru, radni dan, znači, oni su oko četiri ili pet ujutru ogradili neki prostor, doveli privatno obezbeđenje.. sigurno da kreću da rade. Uvek je najveći problem radno vreme. Svi ljudi odu [na posao]. Najmanje je populacije između dvadeset i trideset godina.. Kad su gradili pre par nedelja, u osam ujutru se skupilo nas dvadeset koji smo vrlo raspoloženi da uklonimo tu ogradu i uklonili smo je za dvadeset minuta. Kad je bilo urgentno.. u osam uveče dođe četrdeset ljudi sa lopatama. I zatrpa to. Tako da ako budu počeli opet da rade, ljudi će da dođu“.

Novčana sredstva za realizaciju zajedničkih akcija se primarno prikupljaju kroz privatne donacije, kao i kroz podršku različitih fondacija koje se bave lokalnim inicijativama.

D. Efekti participativnih aktivnosti

Učešće u aktivnostima zajednice je značajno uticalo na promene u stavovima i ponašanjima pojedinaca. Pored novih saznanja i stvorenih partnerstava, učešće u zajedničkim aktivnostima je uticalo na promenu

u sagledavanju zajednice i sopstvene uloge u njenom razvoju, kao i na inspirisanje za pokretanje akcija na ličnom planu.

Pojedini rezultati sprovednih akcija su razvili poverenje zajednice u predvodnike aktivnosti, doveli do razvoja svesti o moći koju imaju građani u odlučivanju i posledično uticali na dalja udruživanja i aktiviranje šire zajednice.

„Možda ima nas dvadesetak koji nešto stalno vrtimo i radimo. Ali mi imamo konstantno neke najsitnije aktivnosti: akcije čišćenja, akcije sadnje, i sl. Nama stalno dolaze novi ljudi na te akcije čišćenja. I uvek, nakon akcije čišćenja imamo druženje uz neko piće, muziku i tako provedemo nekih dva sata zajedno. I onda na tim druženjima neki novi ljudi iznose nove ideje... i tako nekako mi regrutujemo njih, kroz te stvari. Po meni su te akcije čišćenja nama mnogo značajnije zbog te regrutacije ljudi, nego zbog samog čišćenja“.

Međutim, iako su neke od sprovedenih akcija donele rezultate, oni su samo kratkotrajni, jer suštinska saradnja sa donosiocima odluka nije ostvarena. Dominantan je utisak da se sa intenziviranjem aktivnosti jaz između lokalne zajednice i donosilaca odluka sve više produbljuje.

„...ušli smo u raspravu sa Gradskim zelenilom ne znajući kakav nam se rat sprema sa Goranom Vesićem, vezano za rekonstrukciju šetališta [Lazaro Kardenas], gde smo mi pokušavali, u stvari, ne da stopiramo projekat, nego da kažemo, okej, ovde je jako važno da građani imaju uvid u projekat. E to je bila, recimo, kontroverzna tema. I tu smo bili naivni. Pa smo pali na foru. I došli smo do te situacije gde su oni rekli: „Okej, vi ste nezahvalni. . Mi povlačimo sada sredstva i preusmeravamo ih na neke zahvalnije opštine.“ I to je onda kreiralo bunt među građanima. Oni su na taj način nas, taj aktivistički deo, hteli da ubace u kanal. Pa smo onda mi morali da se pravdamo. . srećom pa smo izgledili to“.

Ipak, može se smatrati da su intenzivne aktivnosti zajednice usmerene ka odbrani prostora od različitih uzurpacija donele rezultate. Izvršen je uticaj na odluku od postavljanju pešačkog mosta, na zaustavljanje bušenja nasipa usled sprovođenja internih instalacija, na promišljanje repositioniranja splavova duž obale.

Pored toga, mnogobrojne i intenzivne aktivnosti zajednice su inspirisale i podstakle druge zajednice širom Srbije da se okupe i organizuju oko lokalnih pitanja i problema. U svojim pozivima, ističu da su ih hrabrost i odlučnost koju su videli u aktivnostima zajednica u blokovima osnažile da se i sami pokrenu.

„I kad pričamo o umrežavanju, možda je dobro reći da smo, na primer, prošle godine mi otišli u Šodroš i posetili njih. A onda su oni nama uzvratili. Isto se desilo i ovo kad je bilo sa Savskim nasipom. Nama su dolazili ljudi iz drugih opština. I ne samo iz opština, nego iz gradova, prosto se stvorila neka mreža koja je fenomenalna. Tako da nije ostalo samo na lokalnu. Što je stvarno sjajno“.

Na širem nivou, ove inicijative su pokazale kako građanski otpor može postati ključni instrument za preispitivanje i izazivanje dominantnih struktura moći, koje često favorizuju komercijalne interese nauštrb javnog

dobra. Njihove aktivnosti su doprle do javnosti kroz medije i društvene mreže, skrećući pažnju na teme poput nelegalne gradnje, gentrifikacije i ekološke degradacije. Na taj način, njihova borba nije ostala izolovana, već je podstakla širu diskusiju o značaju participativne demokratije, odgovornosti institucija i važnosti transparentnog upravljanja resursima.

Ove inicijative su važne za istraživanje i izučavanje jer pružaju jedinstven uvid u metode građanskog organizovanja i delovanja, posebno u urbanim sredinama gde se javna dobra i prostori često nalaze pod pritiskom privatizacije i komercijalizacije. Kroz njih se mogu analizirati procesi kolektivne mobilizacije, strategije korišćene za privlačenje pažnje i ostvarivanje ciljeva, kao i prepreke s kojima se suočavaju u sukobu s moćnim interesima i institucionalnom pasivnošću. Proučavanje ovih inicijativa doprinosi razumevanju kako se grassroots pokreti mogu razviti, kako utiču na društvo i politiku, i na koji način mogu doprineti stvaranju pravednijih i održivijih zajednica.

Njihove aktivnosti su značajno doprinele podizanju svesti o važnosti očuvanja javnih prostora i prirodnih resursa, kao i o ulozi građana u oblikovanju urbanih politika. Kroz proteste, edukativne kampanje, kulturne događaje i praktične intervencije, ove grupe su uspele da mobilišu širu javnost, kreirajući platforme za dijalog i uključivanje različitih aktera. Takođe, doprinosile su očuvanju prirodnog i kulturnog nasleđa, zaštiti prava lokalnih zajednica i jačanju kapaciteta za buduće građanske inicijative. Na taj način postale su primer kako lokalna akcija može imati dugoročan uticaj na društvene procese i kreiranje boljeg okruženja za sve.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Slučaj odbrane javne svojine na području Savskog keja na Novom Beogradu predstavlja značajan primer udruženog delovanja mnogobrojne i heterogene zajednice građana u ostvarivanju prava na bezbedan i kvalitetan život u neposrednom stambenom okruženju. U pitanju su izuzetno aktivne lokalne *bottom-up* inicijative različitih komšijskih grupa i udruženja građana, reaktivnog i proaktivnog tipa delovanja. Odlikuje ih snažna svest o demokratskim pravima na učešće u procesima odlučivanja o prostornom razvoju, a u cilju očuvanja javnih dobara.

Specifičnost ove participativne prakse proizlazi iz samog urbanog sklopa novobeogradskih blokova, kreiranih na osnovu principa „moderne“, koji promovišu zajedništvo i jedinstvo stambene zajednice, što u krajnjem ishodu rezultuje brojnim prostorima za okupljanje i socijalizaciju, kao i izuzetno visokim standardom stambenog okruženja i pratećih servisa. Urbani sklop kreiran na ovaj način je predstavljao poželjan model stambene izgradnje, i samim tim uspostavljen kvalitet stanovanja, tokom višedecenijskog perioda socijalističke izgradnje.

Jasno je da je sa prelaskom na tržišnu ekonomiju i kapitalističku logiku distribucije zemljišta, primarno uspostavljen model urbanog sklopa, postao neprihvatljiv. Shodno tome, država je počela da donosi niz javnih politika kojima se promoviše nov društveno-ekonomski okvir za

preraspodelu zemljišta, od Ustava, preko legislative, do samih prostornih i urbanističkih planova. Međutim, u tom složenom procesu tranzicije sistema izostala je javna diskusija o poželjnim modalitetima društveno-ekonomskog uređenja o odgovarajućim javnim politikama, pa samim tim i o redistribuciji zemljišta.

Odsustvo uključivanja građana u odlučivanju o pitanjima urbanog razvoja, iako formalno sprovedeno kroz instituciju ranog javnog uvida i javnog uvida u procesu urbanističkog planiranja, ishodovalo je rešenjima koja su predstavljala veliko i neprijatno iznenađenje za veliki broj susedstava širom Beograda. Najradikalnija rešenja su se pojavila upravo u okviru urbanih sklopova novobeogradskih blokova, gde su javni otvoreni prostori postali poligon za novu intenzivnu izgradnju. Pri tome, postalo je jasno da je intenzitet nove izgradnje direktno uslovljen atraktivnošću same lokacije.

Stoga ne čudi da se jedan od najsnažnijih otpora intenzivnoj izgradnji desio (i još uvek se dešava) u okviru novobeogradskih blokova. Dodatno, snaga inicijativa koja se dešava u blokovima 70, 70a, 44 i 45 na Savskom keju, potiče od specifičnosti lokacije, odnosno pozicije stambenih blokova na samoj obali reke. Naime, velika atraktivnost savske obale prevazilazi lokalni karakter i predmet je interesovanja celokupnog stanovništva grada, što je indukovalo svojevrsnu uzurpaciju obale komercijalnim sadržajima u vidu plutajućih objekata, odnosno izgradnjom privatnih objekata za povremeno korišćenje duž savskog nasipa. Oba procesa su sprovedena mimo planskih procedura i u suprotnosti su sa mnogobrojnim zakonskim rešenjima.

Sučaj participativnih aktivnosti na prostoru Savskog keja je pokazao da udruženi građani mogu predstavljati izuzetno snažnu polugu moći u društvu. To je izraženo u situacijama kada se promišljaju teme od neposrednog interesa za bezbednost i kvalitet života zajednice. Pokazalo se da građani imaju izraženu svest o prostornoj pravdi i kapacitet da je artikulišu u konkretne zahteve i operativne korake.

Ovaj aspekt građanskog učešća je posebno značajan u situacijama kada institucije nisu u stanju da izvršavaju poslove iz svojih nadležnosti, najpre usled nedovoljnog znanja kao posledice tranzicionog perioda usklađivanja sa novim društveno-ekonomskim sistemom, a potom i drugim anomalijama institucionalnog sistema države koja je skliznula u autoritarni neoliberalizam. Paradoksalno, u takvim situacijama, aktivni građani postaju baštinici društvenih vrednosti i svojevrsna savest društva.

Takođe, pokazalo se da su građani motivisani za dodatno učenje o temama od neposrednog interesa i spremni da se angažuju oko pronalaženja adekvatnih sagovornika. Dodatno, svesni su da snaga njihovog zalaganja zavisi od širokog fronta informisanih sugrađana, te su stoga spremni da stečena znanja dele sa drugima i u tu svrhu kreiraju pristupačne platforme za informisanje i razmenu znanja.

Tako osnaženi građani predstavljaju reprezentativnog sagovornika u društvenom promišljanju razvojnih strategija i pravaca.

Posebno treba istaći aspekt osnaživanja same zajednice kroz participativne aktivnosti. Naime, učešćem u različitim inicijativama, građani se upoznaju međusobno, dolaze u prilike da sagledaju perspektive drugih,

razumeju drugačije motive i razloge za delovanje, razvijaju osetljivost za druge i u krajnjem ishodu postanu tolerantni i otvoreni za dalji dijalog.

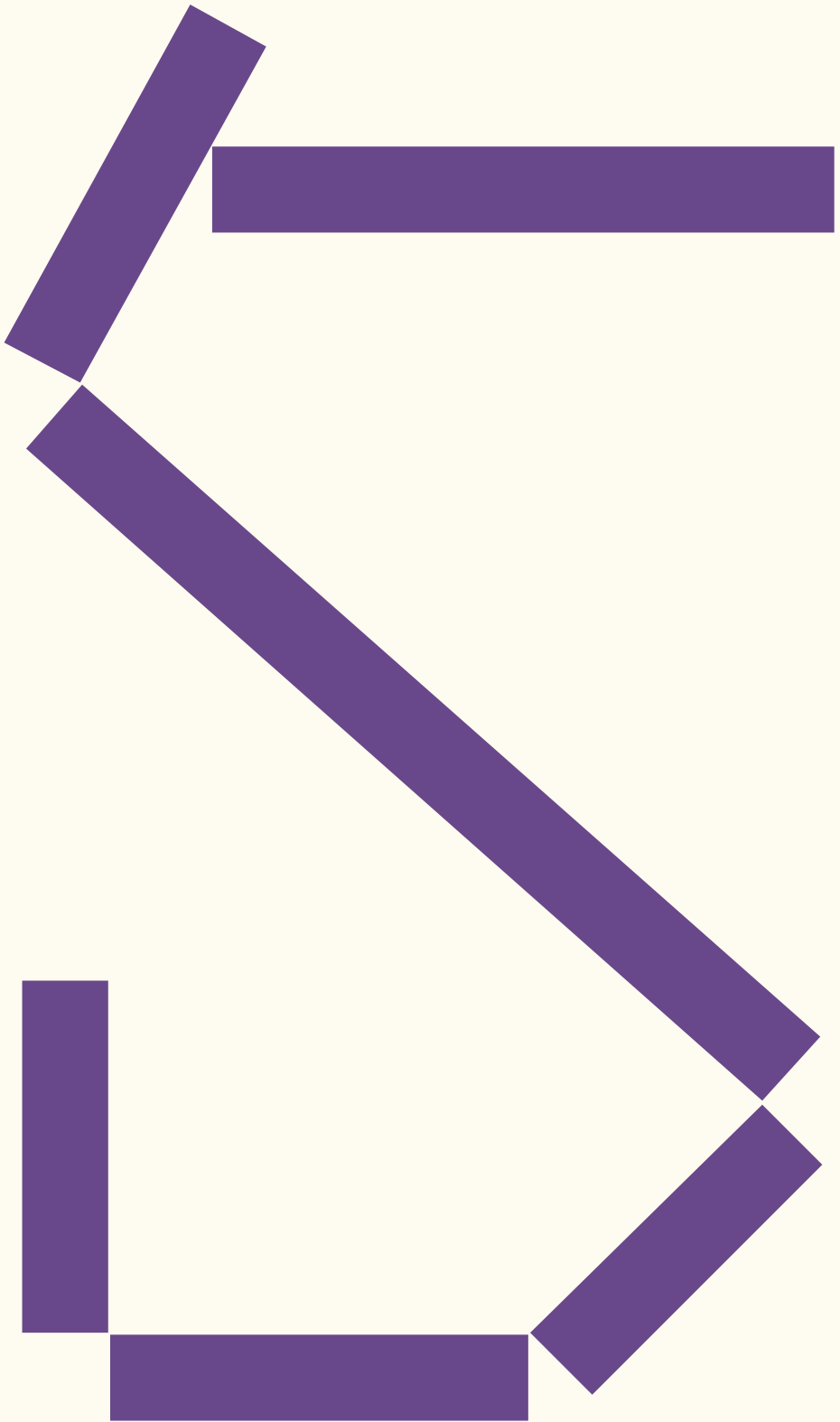
Pored internog osnaživanja zajednice, slučaj građanskih inicijativa na Savskom keju je pokazao da postoji potreba, spremnost i otvorenost za saradnju i razmenu iskustava sa drugim sličnim inicijativama u neposrednom, kao i van neposrednog okruženja. Pored toga, razvijena je i svest o značaju šireg udruživanja i stvaranju mreža građanskih inicijativa, kao širokog i snažnog fronta za zastupanje pozicija.

REFERENCE

- Dokić, J., Graovac, A., Slavković, Lj., Radovanović, K. (2023). *Razorni trendovi srpskog urbanizma: demontaža planiranja u nekoliko koraka*. Beograd: Nova planska praksa.
- Gligorijević, Ž., Graovac, A. ur. (2018). *70 godina Urbanističkog zavoda Beograda. Knj. 2, planovi*. Beograd: Urbanistički zavod grada Beograda.
- Iguman, S., Ničić, M. (2019). Postsocialism and 'ordinary' tourism: New Belgrade. *International Journal of Tourism Cities Emerald Publishing Limited*, 5(3), 307-325.
- Jovanović, J. ur. (2018). *Registar moderne arhitekture i urbanizma u Srbiji 1945-1990*. Beograd: Društvo arhitekata Beograda, Docomomo Srbija. Preuzeto sa: <http://dab.rs/downloads/REGISTAR%20MODERNE%20ARHITEKTURE%20I%20URBANIZMA%20U%20SRBIJI%201945-1990%20s.pdf>
- Kočović De Santo, M., Rodić Milovanović, D., Babović, D., Kužma, I. (2023). Empowering Strategic Priority Areas of Cultural Policy: Empirical Findings on Cultural Participation Processes in Serbia. *Strategic Management*, 28(2), 45-63. DOI: 10.5937/StrMan2200030K
- Maruna, M., Graovac, A. (2021). Ka kritičko-refleksivnom planeru: prilog unapređenju prakse na primeru kompleksa *Avala filma*. *Arhitektura i urbanizam*, 52, 16-26.
- Maruna, M., Čolić, R., Milovanović Rodić, D. (2018). A New Regulatory Framework as both an Incentive and Constraint to Urban Governance in Serbia. In J.C. Bolay, T. Maričić & S. Zeković (Eds.) *A Support to Urban Development Process* (pp. 80-108). Belgrade: EPFL & IAUS.
- Maruna, M., Teofilović, V., Milovanović Rodić, D. (2023). Transformacija institucionalne strukture urbanističkog planiranja u post-socijalističkoj tranziciji: primer Savskog keja na Novom Beogradu. *Arhitektura i urbanizam*, 57, 5-16.
- Milovanović Rodić, D. (2015). Development Strategies Without Strategic Thinking: Lost in Between Politicians' Games, Administrations' Rigidity and Planner's Depression. *SAJ: Serbian architectural journal*, 7(3), 381-400.
- Milovanović Rodić, D., Maruna, M. (2022). Kolaborativni pristup za utvrđivanje i odbranu javnog interesa. U Milovanović Rodić, D., Slavković, L., Maruna, M. (Eds.) *U potrazi za javnim interesom: dometi urbanizma* (str. 63-85). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Milovanović Rodić, D., Đukić, A., Antonić, B., Šabanović, A., (2024). Engaging Local Communities' Knowledge and Ideas for Natural and Cultural Heritage Integration. In Vukmirovic, M., Djukic, A., Vanista Lazarevic, E., Krstic, A. (Eds.) *Digital Dreams, Urban Realities: Crafting Sustainable, Inclusive, and Beautiful Cities*, Springer (in print)
- Milojević, M., Maruna, M., Djordjević, A. (2019). Transition of collective land in modernistic residential settings in New Belgrade, Serbia. *Land*, 8, 174. DOI:10.3390/land8110174

- Perić, A., Maruna, M. (2022). Post-socialist discourse of urban megaproject development: rom 'City on Water' to 'Belgrade Waterfront'. *Cities*, 130: 103876. DOI: 10.1016/j.cities.2022.103876
- Planovi – publikacija zavoda. Preuzeto sa: <http://timeline.urbel.com/pdf/UzB-70god-K2-Planovi.pdf>
- Pravilnik o načinu određivanja i održavanja zona sanitarne zaštite izvorišta vodosnabdevanja (2008) „Službeni glasnik RS“, br. 92/2008.
- Savet za borbu protiv korupcije (2023). *Izveštaj o devastaciji Beogradske tvrđave kao spomenika kulture od izuzetnog značaja za Republiku Srbiju*. Preuzeto sa: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/izvestaji/cid1028-3350/izvestaj-o-devastaciji-beogradske-tvrave-kao-spomenika-kulture-od-izuzetnog-znacaja-za-republiku-srbiju>
- Slavković, Lj., Graovac, A., Đokić, J., Radovanović, K. (2021). *Javnost na distanci/Demokratija u krizi: Analiza planskih procedura u periodu pandemije*. Beograd: Nova planska praksa.
- Tošić, V. (1969). Urbanističko rešenje uređenja obala ispred blokova 45 i 70 u Novom Beogradu. *Urbanizam Beograda* 3, str. 6. Beograd: Urbanistički zavod grada Beograda https://www.urbel.com//files/File/Urbanizam_Beograda/UB3.pdf
- Ustav Republike Srbije (2006) „Službeni glasnik RS“, br. 98/2006 i 115/2021)
- Čolić, R., Milovanović Rodić, D., Fokdal, J. (2023). To what extent can collaborative platforms in urban planning education enhance transformative learning outside of academia?. *International journal of sustainability in higher education*, 2 March 2023.
- Zakon o građevinskom zemljištu (1994). „Službeni glasnik SRS“, br. 20/79, 16/83, 38/84, 14/86, 27/86 – prečišćeni tekst, 45/89, 2/90 – ispr., 23/90 – prečišćeni tekst i „Službeni glasnik RS“, br. 3/90 – ispr., 53/93, 67/93 i 48/94.
- Zakon o javnoj svojini (2020). „Službeni glasnik RS“, br. 72/11, 88/13, 105/14, 104/16 – dr. zakon 108/16, 113/17, 95/18 i 153/2020.
- Zakon o vodama (2018). „Službeni glasnik RS“, br. 30/2010, 93/2012, 101/2016, 95 /2018, – dr. zakon.
- Zakon o zaštiti životne sredine (2018). „Službeni glasnik RS“, br. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – dr. zakon, 72/2009 – dr. zakon, 43/2011 – odluka US, 14/2016, 76/2018, 95/2018 – dr. zakon i 95/2018 – dr. zakon)

PARTICIPATIVNE PRAKSE U ODBRANI JAVNOG DOBRA I STVARANJU ZAJEDNIČKOG NA PODRUČJU SELA TOPLI DO, OPŠTINA PIROT¹

Milica Kočović De Santo^{*1},
Danijela Milovanović Rodić^{**2},
Marija Maruna^{**3},
Petar Cigić^{**4},
Milena Dragičević Šešić^{***5}

* Institut ekonomskih nauka,
Univerzitet u Beogradu
** Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
*** Fakultet dramskih
umetnosti, Univerzitet
umetnosti u Beogradu

1 mickocovic@gmail.com,
ORCID 0000-0003-3304-7801

2 danmilrod@gmail.com,
ORCID 0000-0002-5691-865X

3 marija.maruna@arh.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0001-9015-0683

4 cigicm@gmail.com,
ORCID 0009-0008-2301-9202

5 msesic@gmail.com,
ORCID 0000-0003-2107-292X

¹ Tekst je
sastavljen
na osnovu
Izveštaja
radnog
paketa 4,
projekta
EPICA

PARTICIPATORY PRACTICES IN THE DEFENSE OF THE PUBLIC GOOD AND CREATION OF THE COMMONS IN THE AREA OF THE VILLAGE OF TOPLI DO, MUNICIPALITY OF PIROT

This study examines participatory practices in defending public and common goods and interests in the village of Topli Do, Municipality of Pirot. The research employs qualitative participatory methodology by combining field research, interviews, focus groups, and direct observation. Additionally, the study extensively analyzes social media content created by citizen activist groups who initiated and coordinated actions, which significantly enhanced visibility and effectiveness of their initiatives.

The primary objective is to understand how, where, and under what conditions collective practices emerge in defense of public goods and interests. The research methodology consists of two main components: (1) mapping and chronological analysis of participatory actions and activities through media content analysis, and (2) data collection through interviews and focus groups through field work and participatory living lab. Special attention is paid to the outcomes which assumed (after defence), the regeneration of public goods and creation of new commons over time.

The study identifies several key aspects of participatory practices, including individual motivations, critical mobilization points, organizational dynamics, and communication strategies. The findings contribute to understanding how collective action emerges in defense of public goods and how these practices evolve within communities facing institutional challenges as re- commoning processes.

Key words: public goods, commons, participatory actions and activities, activism, grassroots

UVOD

Studija sumira nalaze istraživanja participativne prakse sprovedene u vezi sa odbranom javne imovine / javnog dobra / javnog i zajedničkog interesa u selu Topli Do, opština Pirot. Kao pomoć u istraživanju koristi se kvalitativna tehnika, koja se sastoji od terenske studije, intervjua i grupnih intervjua unutar fokus grupa, kao i direktnog posmatranja i prikupljanja podataka. Štaviše, istraživanje se u velikoj meri oslanja na materijale dostupne na profilima društvenih mreža koje su kreirale grupe građana koje su pokrenule, koordinisale i sprovele najznačajnije participativne akcije, što je rezultiralo povećanom vidljivošću i efikasnošću. Ovi profili i stranice su bili i ostaju značajno sredstvo za informisanje i mobilizaciju pojedinaca u participativnim aktivnostima.

Primarni cilj istraživanja je bolje razumevanje ovih participativnih procesa kako bi se odgovorilo na pitanja kako, gde i pod kojim uslovima nastaju kolektivne prakse i akcije u odbrani javnih dobara/imovine/interesa, odnosno kako se te prakse javljaju. Posebna pažnja poklonjena je i ishodima tih praksi, javnim dobrima ponovo proizvedenim/uspostavljenim tokom vremena, što rezultira i novim javnim i zajedničkim dobrima.

Pod participativnim aktivnostima podrazumevamo različite tipove aktivnosti koje građani preduzimaju da bi učestvovali u odlučivanju o razvoju sopstvene zajednice u cilju zaštite i ostvarivanja pojedinačnih, zajedničkih i javnog interesa. Aktivnosti se mogu odnositi na poboljšanje životnih uslova i kvaliteta života, zaštitu, obnovu i stvaranje zajedničkih i javnih dobara, odbranu ljudskih prava, demokratskih principa, vladavine prava i zaštite prirode, kratkoročne ili dugoročne. Pojam participacije, podrazumeva okupljanje raznolike grupe ljudi, formalna i neformalna udruženja građana, a tiču se jedne zajednice i teritorije ili čitavog društva i države.

CILJEVI ISTRAŽIVANJA I METODOLOGIJA

Kompleksni metodološki pristup primenjen u istraživanju oslanja se na teorijski okvir koji odražava posebnosti studije slučaja Topli Do, a bio je razvijen u istom metodološkom ključu kao i u studiji slučaja Savski kej, te obuhvata dve celine:

- Mapiranje i izradu hronološkog pregleda različitih grupa participativnih aktivnosti kroz analizu sadržaja dostupnih preko medija i interneta (veb sajtovi građanskih inicijativa, prikazi događaja u medijima, stručni i naučni radovi koji su se bavili ovom tematikom).
- Prikupljanje podataka o participativnim aktivnostima putem intervjua i razgovora u fokus grupama. Ta istraživanja su obuhvatila sve različite aktere koji su bili učesnici/ili osobe kojih se ovi participativni procesi tiču.

Na osnovu prikupljenih podataka, sprovedena je analiza kako bi se bolje razumeo nivo, uticaj kao i perspektive odabranih participativnih akcija, te procena različitih faktora koji su uticali na njihov uspeh – definisanje ključnih prednosti, slabosti, prepreka i mogućnosti. U tom procesu nužno dolazi do transdisciplinarnе integracije znanja kroz različite analitičke (analiza sadržaja) i interpretativne metode.

Analiza participativnih praksi – pogled spolja: mapiranje aktivnosti

Osnovni cilj mapiranja je ispitivanje i razumevanje participativnih praksi koje se tiču korišćenja javne svojine. Osnovni metod za prikupljanje podataka je analiza sadržaja dostupnih preko interneta (veb sajtovi građanskih inicijativa, prikazi događaja u medijima, stručni i naučni radovi koji su se bavili ovom tematikom).

Mapiranje participativnih aktivnosti u ovom istraživanju vršeno je prikupljanjem i izradom hronološkog pregleda sledećih pokazatelja:

1. **Opis participativne aktivnosti:** vreme odvijanja; cilj aktivnosti i njen detaljan opis, šta je aktivnost iniciralo; ko ju je realizovao;
2. **Specificiranje učesnika:** uključeni direktno (učesnici) ili indirektno (nadležni, prozvani i sl.);
3. **Ishodi participativnih aktivnosti;**
4. **Ilustracije i izvor informacija.**

Na osnovu prikupljenih podataka o aktivnostima prepoznati su i diskutovani tipovi praksi i njihove međusobne relacije.

Analiza participativnih praksi – pogled iznutra: intervju i fokus grupe

Intervju i razgovori u okviru fokus grupa su bili koncipirani tako da se na osnovu njih mogu analizirati i razumeti tri aspekta participativnih praksi:

1. **Individualne motivacije i kritične tačke.** Ciljevi ovog dela istraživanja su razumevanje faktora koji su uticali na mobilisanje ljudi i aktiviranje zajednice:
  - Identifikacija kritičnih izazova/pokretača-motiva koji su u konkretnom kontekstu doveli do mobilizacije pojedinaca (samorefleksije – ispitanici govore o ličnom/sopstvenom slučaju),
  - Identifikacija kritičnih tačaka koji su u konkretnom kontekstu rezultirali formiranjem kritične mase/zajednice koja je pokrenula i realizovala zajedničke akcije (ispitanikova percepcija situacije u zajednici),
  - Razumevanje relacija između (različitih) individualnih motiva (sličnosti i razlika) i faktora koji utiču na pokretanje zajedničkih akcija.

2. **Organizacija i realizacija zajedničkih akcija.** Ciljevi ovog dela istraživanja su razumevanje participativnih procesa:
  - Načina na koji učesnici participativnih procesa komuniciraju međusobno i sa javnošću,
  - Načina donošenja odluka i prevazilaženja konflikata usled različitih ideja, stavova, znanja i interesa,
  - Ključnih problema sa kojima se suočavaju u realizaciji zajedničkih akcija.

3. **Efekti participativnih aktivnosti.** Ciljevi ovog dela istraživanja doprinose razumevanju efekata participativnih praksi:
  - Na nivou pojedinca – ličnom nivou,
  - Na nivou zajednice, i
  - U odnosu zajednice i šireg okruženja.

Ovako definisane teme su bile okosnice za definisanje pitanja za intervjue, kao i razgovore u okviru fokus grupa. Pitanja su predstavljala okosnicu budućih razgovora, bez insistiranja na redosledu i postavljanju i diskusiji svih pitanja po svaku cenu (prepušteno je istraživačima da na terenu, na licu mesta, procene svrsishodnost i primerenost unapred pripremljenih pitanja).

Ograničenja ovog dela istraživanja proizlaze iz neraspoloženja svih sagovornika da razgovori budu zabeleženi, gde su pojedini učesnici insistirali na anonimnosti. Ovo proizlazi iz prirode analiziranih participativnih praksi – obe u korenu imaju konflikt između lokalnih zajednica i građana sa jedne i javnih institucija i privatnih interesa sa druge oko rešenja/odluka koje se tiču ciljeva, načina upravljanja i korišćenja javne svojine. Obe situacije karakteriše velika neravnoteža moći uključenih aktera. Veliki broj pojedinaca sa kojima smo želeli da razgovaramo i te razgovore zabeležimo javno istupanje smatra izvorom nesigurnosti i potencijalnih šteta na ličnom i profesionalnom planu.

OPIS I ANALIZA STUDIJA SLUČAJA – TOPLI DO

Selo Topli Do pripada gradu Pirotu. Bogato je materijalnim i nematerijalnim kulturnim nasleđem (običaji, verovanja, vrednosti, tradicionalno graditeljsko nasleđe). Okruženo je planinskim vrhovima, a najveći broj vodopada Stare planine nalazi se na teritoriji sela Topli Do. U selu danas živi oko trideset meštana starije životne dobi, koji se svi bave poljoprivrednim aktivnostima.

Od 2019. godine, kada je lokalna zajednica odlučila da ne dopusti realizaciju projekta mini hidroelektrane (MHE) derivacionog tipa, odbrana reke je predstavljala zamajac društvenog samoorganizovanja, čin na koji se nadovezao niz drugih pozitivnih ishoda. Najpre, niz participativnih akcija koje su prethodile odbrani javnog dobra – reke, za ishod su donele moratorijum na projekte MHE u narednih 15 godina za MHE lokacije na teritoriji grada Pirota. Ubrzo se i na republičkom nivou odustalo od ovih štetnih

projekata, zahvaljujući velikom pritisku zabrinutih građana, kako iz zemlje tako i regiona, iskazanim ekspertskim mišljenjima naučnika i akademije, te posebno delovanju aktivista i lokalne zajednice u celini.

Opis političkog, kulturnog i društveno-istorijskog konteksta

Stara planina je zaštićeno područje, Nacionalni park. I (prva) kategorija zaštite ukazuje na to da je Stara planina zaštićeno područje međunarodnog, nacionalnog odnosno izuzetnog značaja gde je upravljač JP „Srbijašume“. Područje zaštite prostire se na površini od 114.332 ha. U okviru teritorije postoje različiti režimi zaštite I (prvog), II (drugog) i III (trećeg) stepena.¹ Stara planina se nalazi u istočnoj Srbiji, na granici sa Bugarskom, kao deo prostornog masiva Balkan; omeđena je dolinama Belog i Trgoviškog Timoka, Visočice i državnom granicom na istoku. Ukupna površina Parka prirode „Stara planina“ iznosi 142.219,64 ha, regionalno pripada istočnoj Srbiji, a administrativno se prostire na teritoriji četiri opštine: Zaječar (9.958 ha), Knjaževac (57.968 ha), Pirot (63.194 ha) i Dimitrovgrad (11.099 ha).

Teritoriju odlikuje izuzetna geološka i raznovrsnost biljnog (1.190 vrsta, odnosno 34% ukupne flore Srbije) i životinjskog sveta (116 vrsta dnevnih leptira, 18 vrsta vodozemaca i gmizavaca, 203 vrste ptica i više od 30 vrsta sisara). Neke od pomenutih vrsta uživaju najviši nivo zaštite, zbog čega postoje zakonske restrikcije za sve privredne aktivnosti koje bi mogle da ih ugroze. Posebne predele Stare planine karakteriše bogatstvo površinskim i podzemnim vodama; formacije stena koje su strukturno, paleontološki, stratografski i mineraloški značajne, lepota i raznolikost predela, kulturne vrednosti, koje obuhvataju bogato materijalno i nematerijalno nasleđe i dobra (srednjovekovni manastiri, predhrišćanski

1 Na području Parka prirode „Stara planina“ utvrđuju se režimi zaštite I, II i III stepena. **Režim zaštite I stepena**, ukupne površine 3.680 ha, odnosno 3,23% područja Parka prirode „Stara planina“, obuhvata sledeće površine odnosno lokalitete: 1) Sinjina-Mirica, površine 306 ha, opština Knjaževac, katastarska opština Crni Vrh; 2) Golema reka, površine 34 ha, opština Knjaževac, katastarska opština Crni Vrh; 3) Babin zub, površine 22 ha, opština Knjaževac, katastarska opština Crni Vrh; 4) Orlov kamik – Kopren, površine 3.318 ha, opština Pirot, katastarske opštine **Topli Do** i Dojkinci. **Režim zaštite II stepena**, ukupne površine 20.159 ha, odnosno 17,63% područja Parka prirode „Stara planina“, obuhvata sledeće površine, odnosno lokalitete: 1) Suvodol, površine 231 ha, grad Zaječar, katastarska opština Selačka; 2) Novo Korito, površine 2.042 ha, opština Knjaževac, katastarske opštine Novo Korito, Ošljane i Suvodol; 3) Papratska reka, površine 1.447 ha, opština Knjaževac, katastarske opštine Gornja Kamenica, Pričevac, Dejanovac, Papratna i Gabrovnica; 4) Sveti Nikola – Jabučko ravnište – Srebrna glava, površine 12.235 ha, opština Knjaževac, katastarske opštine Tatrasnica, Aldina reka, Ravno Bučje, Crni Vrh, Čuštica, opština Pirot, katastarske opštine Zaskovci, **Topli Do**, Gostuša, Dojkinci, Jelovica, Rosomač i opština Dimitrovgrad, katastarske opštine Senokos i Gornji Krivodol; 5) Temštica, površine 735 ha, opština Pirot, katastarske opštine Zavoj, Pokrevenik i Temska; 6) Vrtibog, površine 388 ha, opština Pirot, katastarske opštine Gostuša, Pakleštica i Dojkinci; 7) Vladikina ploča, površine 1.555 ha, opština Pirot, katastarske opštine Pakleštica, Dojkinci, Brlog, Visočka Ržana i Rsovci; 8) Jelovica, površine 245 ha, opština Pirot, katastarske opštine Jelovica i Rosomač; 9) Rosomač, površine 301 ha, opština Pirot, katastarske opštine Rosomač, Slavinja i Visočka Ržana; 10) odsek Vidliča, površine 980 ha, opština Pirot, katastarske opštine Rsovci, Visočka Ržana i Slavinja i opština Dimitrovgrad, katastarske opštine Bračevci i Izatovci. **Režim zaštite III stepena**, površine 90.493 ha, odnosno 79,14% područja Parka prirode „Stara planina“, obuhvata preostali deo zaštićenog područja koji nije obuhvaćen režimom zaštite I i II stepena. (Dokument Osnova gazdovanja šumama za GJ „Stara planina – Prelesje“ (2019-2028), 2018).

kulturno-istorijski spomenici, tradicionalna gradnja, predmeti, običaji i način života lokalnog stanovništva).

Tragovi nosilaca kulture današnje istočne Srbije, prema arheološkim nalazima, datiraju još od praistorijske epohe. Na osnovu pećinskih artefakata ovog kraja dokazano je prisustvo neandertalaca iz perioda 100.000 – 40.000. g. p. n. e, zatim stara neolitska, starčevačka i vinčanska kultura, sve do bronzanog perioda, 1.400 – 800. g. p. n. e.

Antički izvori iz V veka pre nove ere ukazuju na prve etničke grupe ovih prostora. Tribali se pominju kao veliko i moćno pleme, locirano na prostorima Istočne Srbije, od Morave do reke Isker. Herodot (484-425. g. p. n. e.) je pisao o Tribalima kao „najmnogobrojnijem i najmoćnijem narodu na severu tračkoilirskog poluostrva“; dok su Sokrat (470-399. g. p. n. e.) i Aristofan pod nazivom Tribali označavali divlje i ratoborne. Sam Sokrat je o njima pisao kao o narodu koji je stariji od Grka, odnosno da su Grci bili potčinjeni tim „varvarima“ i da su govorili njihov jezik. Grčki istoričar Strabon (64. g. p. n. e. – 24. g. n. e.) je pisao da su po planinskim predelima živeli Tribali (ili Brđani) koji su se odlikovali rusom kosom i plavim očima. Plinije Stariji (23-79. g. n. e.) je u svom delu „Istorija prirode“ pisao o Tribalima i njihovom verovanju u „zle oči“, dok je Ptolomej (100-170. g. n. e.) pisao o teritoriji Tribala koja se pružala „između reka Ciabrus (danas Cibrica) i Utus (danas Vit) sa glavnim gradom Eskusom“.

Prema istraživanjima dr Milorada Stojića, plemena Tribala su naseljavala oblasti današnjeg srpskog Podunavlja, kompletno Pomoravlje, donju Posavinu, deo Kolubare, istočnu Srbiju, severozapadnu Bugarsku. Njihove naseobine stizale su na jugu do Skoplja. Kontinuitet Tribala na ovim područjima trajao je od trinaestog veka pre nove ere, sve do drugog veka naše ere. Neki istoričari su Tribale svrstali u Tračane, dok su po drugima posebna etno-politička grupacija. Mojsije Korenski (jermenski istoričar, 370-489. g. n. e.) pisao je da „zemlja Tračana leži istočno od Dalmacije, da Trakija ima pet manjih i jednu veću provinciju, u kojoj živi pet slovenskih plemena“. Na pomenutim antičkim izvorima zasnovana je kasnija teorija koja govori da su najstariji narodi koji su naseljavali Balkansko poluostrvo upravo bili Sloveni. Tu teoriju su još u XIX veku razvili Surovječki i Šafarik. Pripadnici takozvane Srpsko-slovenske teorije smatraju da su svi Sloveni bili poznati pod zajedničkim imenom Srbi, tj. da je to bio nekadašnji naziv za Slovene, čiji su koreni u Indiji, te da su se tokom vremena od tog velikog naroda izdvojili svi današnji slovenski i neslovenski narodi.

Tokom I milenijuma pre nove ere obrada zemljišta je uglavnom napuštena, a osnovno zanimanje stanovništva ovih predela bilo je stočarstvo, uz lov, rudarstvo i zanatstvo. Dolaskom Rimljana i zatvaranjem granice duž obala Dunava za duže vreme su bile prekinute tradicionalne kulturne veze ovih krajeva sa srednjim Podunavljem, kao i populacioni priliv iz tih krajeva. Smatra se da su tada u timočkom kraju živeli (svrstani u plemenima od severa prema jugu) Skordisci, Tribali i Dardanci. Njihove naseobine su bile male, a stanovništvo se uglavnom bavilo stočarstvom, manje zemljoradjom. Sredinom druge polovine III veka, pod pritiskom svih brojnih plemena, Rimljani su napustili Dakiju i vratili granicu carstva na Dunav. Car Aurelijan

je tada od bivše Mezije obrazovao na desnoj priobalnoj teritoriji novu provinciju pod nazivom Nova Dakija. Rimljani su nastojali da u Novoj Dakiji, posebno na Staroj planini i današnjoj istočnoj Srbiji, razvijaju rudarstvo i preradu ruda radi obezbeđenja neophodnih metalnih sirovina i zlata (Velojić & Radovanović, 2007).

Broj stanovnika u planinskim područjima Srbije je po poslednjem popisu u 2011. godini bio tek nešto veći od broja stanovnika na početku sistematskog prikupljanja statističkih podataka u Srbiji 1948. godine. Negativna stopa rasta stanovništva, uz kontinuirane migracije, dovodi do potpunog nestajanja sela u nekim slučajevima. Iako opšti podaci o broju stanovnika u planinskim područjima Srbije pokazuju da se od 1948. do 2002. stanovništvo uvećalo za oko 10%, podaci pokazuju da su istovremeno naselja preko 600 m nadmorske visine ostala bez više od 40% svog stanovništva (Jokić, 2004; RZS, 2014; Pantić, 2019), što ukazuje na negativnu demografsku situaciju ovoga kraja. Godina 1981. će biti zapamćena kao godina u kojoj je ruralno stanovništvo izgubilo demografsku prednost nad urbanim stanovništvom čak kada je u pitanju i stopa nataliteta (Pantić, 2019). Gubitkom demografske baze, slabe se ili potpuno gube kultura, tradicija, ali i važni elementi biološke održivosti, čime se narušava ravnoteža između nezaobilaznih elemenata održivog prostornog razvoja – socijalnog, ekonomskog i ekološkog aspekta (Pantić, 2019).

Situacija u Srbiji ukazuje na ekstenzivnu polarizaciju između znatno razvijenijih urbanih područja i rečnih dolina u kojima se koncentriše najveći deo stanovništva s jedne i zapostavljena ruralna planinska područja i druga marginalizovana područja s druge strane (Maksin et al., 2011). Iz ovih razloga planinski resursi se ne koriste u meri u kojoj bi mogli na održiv način (ZPPRS, 2010), a Srbija zaostaje za zemljama Evropske unije, i čak nekim zemljama u regionu, kada su u pitanju savremeni pristupi upravljanja i principi razvoja (Maksin et al., 2011; Pantić, 2019).

Svrha zaštite prirodnih dobara i područja kao što je Stara planina jeste javni interes (Milovanović Rodić i Maruna, 2020) koji se suprotstavlja vrednostima danas u većini društava integrisanog globalnog kapitalizma i njegove neoliberalne kosmogonije. One svim javnim politikama nameću interese privatnog sektora, privrednog rasta i ulaganja u ono što će dalje donositi prihode, bez obzira na posledice na održivi razvoj, prirodu, kulturu (Kisić i Tomka, 2021). A bliže određena svrha zaštite prirodnih dobara i područja je u funkciji **interesa nauke, obrazovanja, unapređenja kulture, održivog privrednog i demografskog razvoja** (Zavod za zaštitu prirode, 2020). Zbog svoje ranjivosti, da bi se upravljalo zaštićenim područjima, neophodno je konsultovati minimum 16 zakona koji se odnose na zaštitu različitih prirodnih dobara, prostora, i bar 5 zakona koji se odnose na zaštitu kulturnog nasleđa (materijalnih i nematerijalnih dobara); tu su i ostali zakoni i podzakonska akta koji bliže određuju moguće privredne aktivnosti (ekonomske i druge antropogene aktivnosti). Finalno, pored zakonske vlasti i okvira, neophodna je volja i snaga sudske i izvršne vlasti u slučajevima kada se javi nesklad između načina realizacije projekata i zakonskih uslova pod kojima se oni moraju realizovati.

Prostorni kontekst Stare planine odlikuju geografske specifičnosti koje otežavaju pristupačnost, čineći ga izolovanijim, a istovremeno autentičnijim u pogledu na prirodna i kulturna bogatstva, koja su zbog manjeg uticaja šireg okruženja očuvana. Zbog toga, Stara planina treba da bude prihvaćena, kao i ostala planinska područja sa „... izuzetnim potencijalom za Evropu u ispunjavanju raznolikih ekoloških, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i poljoprivrednih funkcija“ i u kojima „politika prostornog razvoja treba da posveti posebnu i odgovarajuću pažnju očuvanju i razvoju planinskih regiona“ (CEMAT, 2000; Pantić, 2019). Perspektive evropskog prostornog razvoja (Evropska komisija, 1999), Vodeći principi održivog prostornog razvoja evropskog kontinenta (CEMAT, 2000), kao i Prostorni plan Republike Srbije imaju slična polazišta kada je u pitanju ravnoteža između očuvanja i korišćenja resursa. Ono što oni ističu jeste integrativni pristup u pogledu na postizanje održivog i socio-ekonomskog razvoja, koji treba biti praćen očuvanjem i zaštitom (Pantić, 2019).

Dominantne delatnosti stanovništva sela Stare planine su stočarstvo, poljoprivreda i skupljanje šumskog bilja i gljiva, koje su istorijski duboko ukorenjene u svakodnevni način života tj. kulturnu praksu u okviru teritorije. Teritorija sa kulturnim praksama ljudi oblikovala je duh mesta. U ovom kraju postoji jako kolektivističko nasleđe, kroz praktikovanje mobe – kao nematerijalne baštine socijalnog reciprociteta koji je uključivao zajednički rad i stvaranja infrastrukture. Istorijski se ovo nasleđe vidi kroz „pojate“, koje predstavljaju **kamene strukture**, zajednički građene od strane lokalnog stanovništva u planinama, sa ciljem zaklona od vremenskih neprilika i odmora za pastire i životinje. Ipak, zajednički rad nije sprečio i stvaranje posebne grupe zanatlija – kamenorezaca, zidara itd., koji su širom nekadašnje Jugoslavije bili čuveni po svojoj stručnosti.

Interesantno je da je jedan od najznačajnijih srpskih arhitekata XX veka – Bogdan Bogdanović (1922, Beograd – 2010, Beč), radeći na spomenicima memorijalne arhitekture (20 realizovanih spomenika) uvek saradivao sa majstorima – kamenorescima iz Temske (Janakova Grujić, 2024: 289). Od kada ih je upoznao prvi put, 1970. godine, gradeći spomen park u Knjaževcu, pa do 1981. godine, kada podiže svoj poslednji memorijal u Popini, oni su bili nezaobilazan deo njegovog tima (praktično, izvođači polovine njegovog spomeničkog opusa). Ta praksa postepeno nestaje, ali znanja stečena u kolektivnom radu još postoje, tako da, što će se u istraživanju kasnije pokazati, renoviranje objekata u Toplom Dolu vrše pre svega lokalni stanovnici, solidarno! Taj duh solidarnosti i zajedničkog svakako je deo tradicionalnog nematerijalnog nasleđa regiona.

Ipak, procesi industrijalizacije u ovom regionu sa najznačajnijim fondom stoke, i mlečnim proizvodima (pre 1948), u dolazećim decenijama utiču na opadanje primarnih delatnosti, praćenih pritiscima na tradicionalnu kulturu (jezik, itd.), društvo, lokalnu ekonomiju niskog obima i životnu sredinu.

Važna karakteristika naselja Stare planine dolazi iz činjenice da su sva sela nastajala i razvijala se oko reka, pa je identitet stanovništva određen topografijom – planina i vode (**hydrocitizenship** – važan koncept za

razumevanje otpora i odbrane javnog dobra).² Većina sela Stare planine suočena je sa problemima migracija i starenja stanovništva kroz višedecenijski trend, što je dovelo do postepenog nestajanja sela koja su gubila svoje populacione kapacitete. Pomenuti negativni trendovi su doprineli i tome da se na teritoriju sa pripadajućim selima Stare planine gleda kao na investiciono pogodan prostor i „lak plen“ za aktivnosti koje nisu usklađene sa zakonima i načelima održivosti i/li dopuštaju relativizaciju ovih načela.

Ključne teme i motivacija stanovnika za uključivanje

„Nije reka samo reka. Reka je sećanje, reka je detinjstvo, gde smo proveli najlepše godine svog života“, Snežana Đorđević iz sela Pakleštica, (Insajder, 2020).

„... Jer voda pamti večno, pamtiće vas po dobru ili po zlu, razmislite dobro i ponašajte se kao ljudi“, Aleksandar Panić, Odbranimo reke Stare planine (ORSP) aktivista (obraćanje ljudima na zboru).

Građanski protesti širom Srbije, danonoćne straže, u kojima su reke branjene svim sredstvima, godinama prate većinu zvaničnih i nezvaničnih vesti o projektima MHE. Problem malih hidroelektrana postoji već više od decenije. U realizaciji ovih projekata, javili su se ekstremno negativni ishodi – neke reke su uništene kao posledica činjenice da je lični interes pobedio javni interes. Doduše, argumenti za izgradnju MHE pre svega leže u činjenici da je energija dobijena snagom vode – čista energija iz obnovljivih izvora, te kao takva doprinosi rešavanju problema zagađenja vazduha i očuvanju životne sredine, pod uslovom da su istovremeno očuvani i sami rečni tokovi.

Glavni dokument koji je pružio osnov za izdavanje lokacijskih dozvola za projekte MHE, bio je Katastarski list iz 1987. godine. Ovaj dokument je izrađen za potrebe tadašnje Vojske (JNA), u kome je zabeleženo 856 lokacija na kojima može da se gradi „u slučaju rata“. Autori dokumenta su apostrofirali da se oni nisu bavili efektima i uticajem izgradnje MHE na životnu sredinu i lokalno stanovništvo. Mnoge reke iz pomenutog dokumenta, koje su mapirane pre više od 30. godina, danas su presušile ili imaju značajno manje vode (Insajder, 2020). Najverovatnije da nije postojao ni jedan noviji dokument na koji bi se opštinska vlast oslonila, pa su odlučili da iskoriste pomenuti dokument i lokacije za moguće obnovljive izvore energije. Projekti koji su realizovani ukazali su na veći broj propusta, koji su vodili ekocidu. Mnogi fakulteti i stručnjaci počinju da izražavaju bojazan i mišljenje da se za razvoj elektroenergetskog sistema mogu naći prihvatljivija rešenja od izgradnje MHE, kao i da je neophodno zaustaviti projekte MHE koji dovode do uništenja čistih planinskih reka, te revidirati ukupnu

2 *Hydrocitizenship, (hidrograđanstvo, ili hidroidentitet)* je koncept koji objašnjava uspostavljene relacije između odnosa društva i vode. U razumevanju koncepta, polazi se od prošlosti i sadašnjeg konteksta, kako bi se shvatile buduće relacije, kroz istraživanja u interdisciplinarnom, holističkom, multidisciplinarnom maniru. Rečni sistemi predstavljaju opipljivu i materijalnu bazu za razumevanje hibridnih odnosa: društvo – voda – priroda (Latour, 1993). Konceptom hidrograđanskog identiteta su obuhvaćeni sledeći elementi: kultura (pripadnost, identitet), prostor (teritorija, duh mesta), društvo (zajednica, politički akteri, ostali), priroda i važnost upravljanja procesima koji se odvijaju između svih strana.

energetsku politiku. Ovo izražavaju kroz otvorena pisma Ministarstvu za zaštitu životne sredine i opštinskim predstavnicima (pisma upućuju dekan: Biološkog, Geografskog, Rudarsko-geološkog i Šumarskog fakulteta i direktor Instituta za biološka istraživanja).

Ministarstvo za zaštitu životne sredine je 2018. godine podržalo i finansiralo projekat za izradu studije *Smernice za održivo planiranje i upravljanje slivnim područjima malih hidroelektrana u zaštićenim prirodnim dobrima* (Ristić, 2018). Projektom je rukovodio tadašnji dekan Šumarskog Fakulteta Ratko Ristić, koji je sa grupom saradnika obišao 46 lokacija na kojima su izgrađene MHE, kako bi se utvrdilo realno stanje na terenu. Nalazi su bili poražavajući: Korisnici MHE često ni „biološki minimum“ ne poštuju, već celokupnu vodu uvedu u derivaciju izazivajući ekološku tragediju. Ni jedna riblja staza nije bila funkcionalna (ili ribe ne mogu da ih koriste, ili vlasnici ne puštaju vodu u riblje staze).

U trenutku pristupa evropskoj energetskoj zajednici, Srbija se obavezuje za proizvodnju električne energije, sa većim udelom iz obnovljivih izvora energije.³ Država Srbija se time praktično obavezala da će do kraja 2020. godine 27% struje biti proizvedeno iz obnovljivih izvora energije, zbog izazova velikog zagađenja kom direktno najviše doprinose termoelektre. Resursni osnov za proizvodnju struje iz obnovljivih izvora energije čine: voda, vazduh, sunce, biomasa, geotermalna energija, sa ostavljenom slobodom državi da se opredeli za izbor i procentualno učešće izvora koji će se koristiti. Država je 2006. godine ušla u čitav projekat nepripremljeno, jer resori vodoprivrede, energetike i građevinarstva nisu sproveli neophodna istraživanja u vezi sa utvrđivanjem bližih uslova i razumevanja na kojim rekama se uopšte može graditi i precizno pod kojim uslovima.

„Tačno je da MHE ne dovode do zagađenja, ne zagađuju vodotokove. Međutim, one ubijaju život u tim vodotokovima i remete život ljudi koji egzistiraju oko tih vodotokova. To nikako nije obnovljivo i nije održivo“ (..) „Zašto nikome ne padne na pamet kampanja da svaka individualna zgrada/kuća u RS dobije foto naponske ploče za krov, kako bi se proizvela topla voda? Zamislite kada ne bi palilo bojler nekoliko desetina hiljada domaćinstava u zemlji. Široko je polje za proizvodnju električne energije iz OIE i uštedu. Ne razumem zašto bi bilo koja država ugrožavala svoje primarne resurse, baveći se nečime što nije javni interes i što ne zadovoljava većinu građana u ovoj zemlji.“ Ratko Ristić, redovni profesor Šumarskog fakulteta, prorektor Beogradskog Univerziteta (*Insajder*, 2020).

Vlada Mirka Cvetkovića, još 2009. godine, da bi privukla investitore, donela je Uredbu, kojom oni dobijaju status povlašćenog proizvođača (*Insajder*, 2020). To je u praktičnom smislu značilo da je EPS u obavezi da otkupi svu struju koju povlašćeni proizvođači proizvedu, i to po duplo većoj

3 Promene u regulativi koje su prethodile bitkama za reke: „Ugovor o osnivanju energetske zajednice – Evropske zajednice i Republike Albanije, Republike Bugarske, Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske, Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije, Republike Crne Gore, Rumunije, Republike Srbije i privremene misije UN na Kosovu u skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti UN“ *Službeni glasnik*, br. 63/2006.

ceni po KW od tržišne, na osnovu **fid-in** tarifa – kao političke odluke koja formira visoku otkupnu cenu. Ugovori o otkupu električne energije između EPS-a i investitora traju dvanaest godina. Status povlašćenog proizvođača dobijao se vrlo lako, nošen jakim ličnim materijalnim interesima (investitora). Međutim, tim rešenjem svi građani Srbije kroz račun za struju plaćaju dodatnu stavku „naknadu za investitore“ koji proizvode struju iz održivih izvora energije (OIE). Iako je ova Uredba trasirala put za povlašćen položaj privatnog interesa u odnosu na javni, ni jedna naredna Vlada pomenutu Uredbu nije ukinula. Poslednja Uredba je doneta 2018. godine, a istekla je 31. 12. 2019. Veliki broj organizacija zahtevao je od Vlade Srbije da ukine pomenutu Uredbu i pre nego što je istekla. Izazov predstavlja i činjenica da svaki ugovor o snabdevanju strujom koji je potpisan do 2019. godine važi u narednih 12 godina, tj. građani će kroz račune za električnu energiju plaćati investitore minimum do 2031. godine. Dragan Josić, kao investitor u intervjuu za Insajder, složio se da investitori ne bi imali interes da ulažu u MHE i mnoge druge OIE kada ne bi bilo **fid-in** tarifa.

„Kada je reč o RS, postoji veoma mali broj profila gde se MHE mogu graditi pod određenim uslovima, tako da ne proizvode štetne posledice i ne remete život lokalnog stanovništva.“ Ratko Ristić, redovni profesor Šumarskog Fakulteta u Beogradu, prorektor Beogradskog Univerziteta (Insajder, 2020).

„Energetski miks je stvar suvereniteta svake zemlje. Jasno se određujemo protiv MHE, jer one daju struju samo onda kada i velike hidroelektrane – obično kada i ne treba.“ Janez Kopač, Direktor sekretarijata energetske evropske zajednice (Insajder, 2020).

Zbog nedostataka u regulativi, preciznih okvira i uslova koji moraju biti ispunjeni prilikom realizacije ovih projekata i gradnje, projekti MHE u Srbiji su se izvodili na neprimeren i neodrživ način. Za posledice su doneli uništavanje reka, otkup struje po povlašćenim cenama (koju građani plaćaju), neopravdano visoku zaradu investitorima, a lokalnim zajednicama gubitak vodnih kapaciteta, kao i niz drugih povezanih problema za čitavu državu koje je posledično teško rešiti. Takođe, mnoge izdate građevinske dozvole, kao što je slučaj sa toplodolskom dozvolom za MHE, nisu pratila dva neophodna Akta: „Mišljenje“ Zavoda za zaštitu životne sredine o tome da li neka MHE treba da bude izgrađena ili ne (MZŽS, 2018) i Akt o „Uslovima za gradnju“, kako bi se što manje ugrozila priroda.⁴

Posle većeg broja protesta, građanskih otpora, incidenata i preko 110 izgrađenih projekata MHE 2020. godine, čekalo se formiranje nove Vlade u RS koja bi zabranila ove projekte u zaštićenim područjima, iako ni to ne bi rešilo trajne nastale probleme. Čak i u slučaju usvajanja zakonskih izmena o zabrani izgradnje MHE u zaštićenim i svim ostalim područjima, to ne bi

4 Mišljenja ZZŽS se ne uzimaju uvek u obzir, kao što je slučaj sa MHE projektom „Županj“ na Jošanici pokazao. U tom slučaju, mišljenje je glasilo da bi „Županj“ sa ostalim trima planiranim MHE projektima značajno opteretili reku Jošanicu i ekosistem. Opština Raška investitoru je ipak izdala građevinsku dozvolu za lokacijske uslove – apsolutno nezakonito, ne uvažavajući Mišljenje ZZŽS.

značilo sankcije za štetne projekte koji su već izgrađeni. Predstavnici vlasti i ministarstava prepoznali su nastale štete, koje se ogledaju u restrikciji pristupa lokalnom stanovništvu vodi (Jasmina Jović, zamenica Ministra životne sredine u intervjuu, Insajder, 2020). Za investitore, ovi projekti MHE bili su prilika za zaradu; za građane alarm za uzbunu, a za državu problem.

A. Hronološki pregled participativnih aktivnosti

U analiziranom vremenskom periodu od nepune četiri godine, na fejsbuk stranicama udruženja građana i komšijskih inicijativa je dokumentovan veći broj participativnih aktivnosti u vezi sa odbranom, unapređenjem i stvaranjem novih javnih i zajedničkih dobara. Sprovedenim mapiranjem u okviru EPICA projekta identifikovano je sedam tipova participativnih aktivnosti različitih po temama, motivima/pokretačima, korišćenim instrumentima, učestalosti, učesnicima i ishodima.

Mapirani su sledeći tipovi participativnih aktivnosti:

- Legislativni procesi sa manjim ili većim učešćem građana (akcije inicirane odozgo) poput regulatornih izmena i dopuna koje su omogućile projekte MHE
- Performativne akcije: poput performansa „Moleban za reke“
- Samoorganizovanje i institucionalno oblikovanje (npr. iniciranje Saveza mesnih zajednica Stare planine)
- Delovanje preko društvenih mreža
- Koordinirane pripreme akcionog delovanja NVO: (Proglašena ekološka pobuna protiv MHE na Staroj planini)
- Akcije direktne odbrane: Topli Do – odbrana javnog dobra
- Akcije razvoja novih vrednosti: stvaranje zajedničkog i javnog dobra
- Političko delovanje i politički projekti: Od **bottom-up** i **grassroots** do političkog delovanja („Ekološki ustanak“)

Svi ovi tipovi mogli su se naći i analizirati u različitim fazama odbrane zajedničkog dobra:

- Regulatorne izmene i dopune koje su omogućile projekte MHE

Hronologija otpora i formi delovanja

- Performans „Moleban za reke“ 2018.
- Iniciranje Saveza mesnih zajednica Stare planine 2018/19.
- Formiranje Fejsbuk stranica: Odranimo reke Stare planine, Savez mesnih zajednica Stare planine, Ja <3 Topli Do [Ja volim Topli Do] (2018/19)
- Proglašena ekološka pobuna protiv MHE na Staroj planini, Savez mesnih zajednica Stare planine (jul 2019)
- Topli Do – odbrana javnog dobra 2019.
- Topli Do – stvaranje zajedničkog i javnog dobra 2019/23.
- Od **bottom-up** i **grassroots** do političkog delovanja „Ekološki ustanak“.

Sve ove faze karakterisao je visok stepen participacije građana jer su one fundamentalno građanske, inicirane kao *grassroots, bottom-up* inicijative (Višnić i Dragojević, 2008) kao odgovor na sistemski izazvane probleme. Uz pomoć daljeg umrežavanja na okružnom nivou, uspostavljena je dublja participacija građana u odlučivanju i planiranju odbrane.

Vidljivost kroz društvene mreže je obezbedila participativnost građana u daljim aktivnostima, koja je daleko prevazišla lokalni kontekst; motivisala druge lokalne zajednice da se po sličnim principima samoorganizuju; privukla naučnike, intelektualce, aktiviste – sa celog Balkana.

Na osnovu konteksta i događaja koji su prethodili, omogućeno je razumevanje toplodolske studije slučaja u odbrani i stvaranju javnih i zajedničkih dobara. Pre svega, jasna teritorija i identitet su dve pretpostavke koje smatramo odlučujućim faktorima u uspešnosti odbrane – kroz participativne akcije nošene kolektivnim identitetom otpora. Čin proglašenja „narodne pobune“ od strane Saveza mesnih zajednica Stare planine u julu 2019. legitimisao je praksu kolektivnog otpora u Toplom Dolu i postavljanje barikada u trajanju od 120 dana.⁵

Opšti vrednosni kontekst je Janko Đorđević, stanovnik Temske, opisao kao:

„S jedne strane kilovati, evri, projekti, hipoteke, krediti, „veliki“ investitori kojima je svejedno čija je to parcela, drvo ili reka.. Na drugoj strani „mali“ narod, koji je uz reku odrastao, koji pije tu vodu, koji poji svoju stoku, koji tačno zna međe svojih njiva, bašta i voćnjaka. Koji zna ko je zasadio voćku, ko je kalemio (otac, deda.. koga više nema), ko svake godine bere plodove sa te grane koje više nema, koja je posečena u bahatom petnaestominutnom piru onih kojima

5 U daljem tekstu je Proglas u celosti: „Proglašena je ekološka pobuna protiv MHE na Staroj planini: U nedelju 21. 07. 2019. održana je serija protestnih skupova lokalnog stanovništva i ekoloških aktivista širom zemlje protiv malih hidrocentrala (MHE) na Staroj planini. Ovi neformalni skupovi su organizovani od strane Saveza mesnih zajednica Stare planine i drugih organizacija širom Srbije i iz regiona. Narod se ponovo okupio u knjaževačkom selu Janja i pirotskim selima Temska, Topli Do i Rudinje kako bi poslednji put upozorili nadležne institucije da zaustave ludilo koje sa sobom stvaraju male hidrocentrale. Nepojmljivo je da u okviru zaštićenih područja nadležne institucije odobravaju ove destruktivne aktivnosti. Prema Arhuskoj konvenciji koju je Republika Srbija potpisala i ratifikovala, lokalno stanovništvo ima pravo uvida i odlučivanja u vezi svih pitanja vezanih za životnu sredinu. U skladu sa time, a s obzirom na to da nadležne institucije Republike Srbije već više od dve godine ignorišu MHE stihiju i dopuštaju izdavanje dozvole za izgradnju, u mnogim slučajevima i mimo naroda. Pobuna podrazumeva pokretanje redovnih straža i podizanje borbene gotovosti među narodom kako bi fizički zaustavili investitore da realizuju svoje sulude planove. Narod na području Stare planine već decenijama je ugrožen zbog izrazite depopulacije, emigracije, nemaštine, nezaposlenosti, nedostatka ulaganja, tako da je žalosno što od svoje države ne može da očekuje ni ostvarenje postojećih prava i ne može da se ostvari pravo na najvažniji životni resurs – vodu. S obzirom da je Ustavom Republike Srbije narodu zagarantovano pravo na zdravu životnu sredinu, a pojedine državne institucije krše ovaj stav, narod ovom pobunom upravo brani najviši pravni akt države Srbije. Molimo nadležne da ovo ne shvataju kao pretnju, već kao poslednju opomenu i vapaj naroda za svoj biološki opstanak. Ljudi su raspoloženi za razgovor i rešavanje ovog problema, ali ne na štetu naroda, reka i biodiverziteta – zahtevamo punu odbranu malih hidrocentrala na Staroj planini. Savez mesnih zajednica Stare planine“ (Status na Fejsbuk stranici Ja volim Topli Do iz 24. 07. 2019).

sve to smeta i ne znači ništa. To je sukob različitih svetova. Sukob divljaštva i ljudskosti. Sukob materijalizma i duhovnosti, hedonizma i žrtve, površinskog i suštinskog. Sukob između prava i pravde, života i smrti, ljudi i bivših ljudi. . U tom sukobu nema kompromisa. Pobjednik je unapred određen. Dobro uvek pobeđuje na kraju. Ako nije dobro, znači da još nije kraj.“ Fejsbuk stranica „Ja volim Topli Do“

Detalje otvorenog sukoba meštana sa predstavnicima investitora, koji se desio 7. 10. 2019. godine, Miljan Stojanović opisuje na sledeći način: „Taj dan ovde je bio rat. Razbijene glave i na jednoj i na drugoj strani. Investitor je otišao, napustio selo i više se nije vratio, a mi smatramo da je to neka naša mala pobjeda. Zakon kaže da ako postoji samo jedna strogo zaštićena vrsta, reku ne smete da dirate. Ovde postoje tri strogo zaštićene vrste, a neko je ipak izdao građevinsku dozvolu (da se ova reka strpa u cev). Građevinske dozvole važe, međutim, investitora sprečava to što smo mu mi pružili otpor i on više ovde jednostavno ne sme da dođe.“ Fejsbuk stranica „Ja volim Topli Do“

Nakon konfrontacije na terenu sela Topli Do, investitor je odustao od projekta, a gradska vlast Pirotu ubrzo stavila moratorijum na projekte MHE za Pirotski kraj Stare planine.

Posmatrano hronološki, najveća aktivnost na društvenoj mreži Fejsbuk u vezi sa Toplim Dolom i njegovom odbranom zabeležena je 2019. godine, na svim pomenutim stranicama. Odnosila se na dane barikada, konfrontaciju, a kasnije i izveštavanje o odbačenim tužbama (6) od strane investitora prema članovima lokalne zajednice. Na stranici Savez mesnih zajednica Stare planine (od 7 objava, 6 se direktno odnose na uzbuđivanje javnosti u vezi sa projektom MHE u Toplom Dolu; preko 20 objava beleže stranice „Ja volim Topli Do“ i „Odranimo reke Stare planine“ samo u mesecima barikada. Primetno je i podsećanje na konfrontirajući događaj, koji se simbolično deli svakog 7. 10. u svakoj narednoj godini – kao dan odbrane reke u Toplom Dolu.

Od 2020. godine organizuje se *Festival slobodnih reka i planina*, a stranica „Ja volim Topli Do“ je veoma aktivna u kreiranju sadržaja (od programa festivala, do brige o atmosferi, širenjem svake godine i žanrovskog opsega festivala, poput uvođenja projekcija amaterskih filmova koji odražavaju lepote predela i sl.). Pored toga, predstavnik mesne zajednice Topli Do redovno obaveštava o planiranim participativnim akcijama, koje za cilj imaju unapređenje kvaliteta života, u koje se uključuje stanovništvo okolnih mesta.

Moguće je reći da je Covid19 pandemija i mere koje su se odnosile na kretanje unutar zemlje, pozitivno doprinela posetama Toplom Dolu, koji je te godine primio oko 30.000 posetilaca. Oblikovani su održivi turistički sadržaji, kroz vođene ture i obilaske vodopada, te šetnje po netaknutoj prirodi od strane lokalne zajednice. Ostvarena kohezija i kolektivni duh grade dalje kapacitete za participativne aktivnosti koje doprinose *unapređenju uslova i kvaliteta života u kraju*, te u krajnjoj liniji i do obnove sela. Fokus je dominantno na lokalnim aktivnostima koje su složene, jer se otvaraju teme šireg društvenog značaja i uticaja (gradski, nacionalni nivo, promene prostornog plana i moguće nove opasnosti od masovne turističke infrastrukture i sl.).

B. Direktni ili indirektni učesnici u participativnim aktivnostima

Prepoznati učesnici su označeni i kategorizovani kao pripadnici lokalne zajednice, civilnog, javnog, privatnog sektora, te akademske, kulturne i medijske javnosti.

Lokalna zajednica i stanovništvo Toplog Dola viđeni su kao nosioci i(li) inicijatori u najvećem broju participativnih aktivnosti. Ostale aktivnosti sprovedene su uz učešće brojnih udruženja građana istih ili sličnih interesa (npr. NVO Pravo na vodu, ORSP, planinarska i ribolovačka udruženja). Učesnici iz javnog sektora, uključuju se pre svega partnerski kroz projekte poput Festivala reka i planina, kao i fakulteti sa profesorima i istraživačima, stručnjaci iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture, dok su predstavnici turističke organizacije i Srbijašume uz saradnju sa gradskom vlašću uticali na proces donošenja odluka važnih za pirotski kraj, kao i za odluke koje su donete na nivou Grada Pirota, što se kasnije sve reflektovalo i na republički nivo).

Mediji koji su se bavili ovim temama su RTS, N1, Nova S, Danas, Vreme, Politika, B92. Veći broj emisija dokumentarnog i kulturnog sadržaja posvećen je lepotama i dinamikama Toplog Dola. Akademska javnost je uzela neposredno učešće, izražavajući nedvosmisleno jasan stav protiv projekata MHE.

Moć interneta i društvenih mreža (Fejsbuka, Jutjuba i drugih platformi) kao informacionih platformi bila je od presudnog značaja u informisanju javnosti, uz kreativne pristupe oblikovanja narativa o građanskom aktivizmu. Protestne šetnje i organizovani protesti protiv MHE postali su sve masovniji, a narativi uokvireni video i štampanim porukama imali su sve veći domet posredstvom internet prostora. Pokret ORSP je značajan kao faktor kohezije, kroz čiju Fejsbuk stranicu i Jutjub kanal se javnost informisala o velikom broju ekoloških izazova koji ugrožavaju vodu, zemlju i vazduh.

Za početak delovanja **pokreta „Odbranimo reke Stare planine“** – ORSP može biti uzet umetnički performans – Moleban za reku 2018. godine, organizovan na reci u selu Temska sa ciljem alarmiranja javnosti i zaustavljanja ideja o ponovnom pokretanju projekta prevođenja toplodolske reke kroz tunel u Zavojsko jezero. Postojale su naznake da će se ovaj projekat ponovo pokrenuti 2017. godine, iako je lokalno stanovništvo još osamdesetih godina prošlog veka bilo protiv njene realizacije. Početkom 2018. godine formirana je grupa na društvenoj mreži Fejsbuk sa ciljem informisanja u vezi sa MHE. Već sredinom novembra 2019. godine, grupa broji 84.000 članova, prateći sve dinamike i aktivnosti odbrane u Toplom Dolu. Ova grupa predstavljala je iz dana u dan sve značajniju fokalnu tačku slobodnog informisanja javnosti, dok je neformalni ORSP pokret pružao podršku inicijativama širom Srbije sa sličnim problemima (Kočović De Santo, 2020).

Društveni aktivizam ORSP ogledao se u terenskom delovanju, legislativnom kontrolisanju procedura, pokretanju sudskih postupaka, pravnih lekova, objašnjavanju problema MHE kroz prizmu održivosti i pravovremenom informisanju javnosti posredstvom interneta i društvenih mreža. Domet njihovog narativa u okviru društvenih mreža bio je veliki. ORSP je

ukazivao na zakonske propuste (do kojih je došlo prilikom dodele dozvola za investitore MHE), koji su rezultirali ekološkim, ekonomskim, društvenim i kulturnim konfliktima i štetama. Delovanje ORSP podrazumevalo je korespondenciju sa relevantnim domaćim i međunarodnim organizacijama i institucijama. ORSP informacije od značaja za javnost pretvaraju u saopštenja za sve interesne strane, vršeći pritisak na donosiocima odluka sa ciljem ukazivanja na pravne propuste, kao i zaustavljanja ovih projekata usled većih šteta do kojih može doći. Centralna ideja aktivističke grupe je da reke Srbije budu spasene, kao i da se ne dopusti nastajanje novih šteta posredstvom delovanja MHE. Kako pitanja u vezi sa suprotstavljenim interesima u vezi sa MHE poprimaju sve veće i snažnije razmere, ORSP je doprinio vidljivosti lokalnih kolektivnih otpora i participativnih akcija, koji su na legalne i legitimne načine vraćali pravdu, baš kao i reke – na svoje mesto. Pokrenut je veliki broj sudskih postupaka, upućivanjem tužbi, organizovanjem veštačenja i pozivom na poštovanje zakona. Pomenute pravne aktivnosti bile su usmerene isključivo protiv uništavanja prirode, kulture i kršenja Ustava i zakona Republike Srbije. Pored velikog broja volonterskih odbrana (RERI i drugi advokati), sredstva kojima se navedene pravne aktivnosti finansiraju prikupljana su na bazi dobrovoljnih donacija. Jedini cilj koji ova grupa od početka ima, pretočen u zahtev, jeste da reke u Srbiji budu spasene. Kasnije svoju borbu proširuju i na druga ekološka žarišta (projekte rudarenja koji ugrožavaju rečne slivove i zemljište, zagađenje vazduha i dr.) (Kočović De Santo, 2020).

C. Ishodi participativnih aktivnosti

Na primeru studije slučaja Topli Do, moguće je sagledati kako je kolektivni duh otpora i hidroidentiteta aktiviran – kao odgovor na kritičnu tačku – planiranog projekta MHE. Planirani projekat bi, realizacijom, značio ugrožavanje javnog dobra (vode) i javnog interesa (uz restrikciju prava na upotrebu vode lokalnog stanovništva).

Odbrana javnog dobra je na kolektivnom nivou razvila duh otpora stanovnika i oživela zajedništvo stanovnika sela Topli Do.

„Sloga je oduvek postojala u ovom selu, kada je u interesu svih nas. Ovo je stočarski kraj, nekada je bilo 20.000 ovaca i ljudi su primorani da budu zajedno u divljini oko zajedničkih interesa. Danas imamo Vajber grupu sa preko 80 Toplodolaca (potomaka) u grupi. Sve što radimo, iznosimo mišljenje, dogovaramo radove, i krećemo u delo. Sada se organizujemo i kroz internet prostor, mi mlađi.“ (Miljan Stojanović, grupni intervju, 27. 05. 2023).

Nakon odbrane javnog dobra i interesa, kolektivni kapaciteti su ojačani, što je dovelo do daljih participativnih akcija kroz stvaranje, obnovu i dalje praktikovanje zajedničkog. U Toplom Dolu se od 2019. godine nastavlja sa participativnim akcijama, koje su za cilj imale da doprinesu obnovi sela (rekonstrukcija crkve, zgrade zadruge, muzeja, privatnih kuća, 6 manjih mostova, istovremeni radovi na septičkim jamama uz zajedničko organizovanje i učešće u troškovima za bager), ukupno se radilo na oko 20 projekata obnove – vodeći računa da se ne naruši seoska ambijentalna celina.

Na inicijativu Miljana Stojanovića, koji je kao harizmatični lider u periodu otpora sela kasnije postao predstavnik MZ Topli Do, pristupilo se najpre obnovi crkve.

„Postojali su pokušaji obnove crkve, nekoliko godina se počinjali zaustavljalo, dolazili su iz Niške parohije, fotografisali, beležili, mi smo pisali dopise; Pisali smo Eparhiji Niškoj, ali dok nismo naveli da sami finansiramo nismo dobili saglasnost. Kada smo ukazali da sami finansiramo, dobili smo saglasnost. Zavod za zaštitu spomenika kulture Niš je poslao stručnjake, da se vidi šta dalje sa ikonama.“ (Miljan Stojanović, intervju 27. 05. 2023).

„Sledeća kuća koja je obnovljena je Miletova, jer je Mile čovek koji sve radi u selu, svima pomaže, i to je jedina kuća koju smo zajednički rekonstruisali i preuredili preko udruženja *Ja volim Topli Do* i početnih sredstava od oko 64.000 dinara. U akciji sređivanja Miletove kuće učestvovalo je celo selo. Baš bukvalno, svi smo radili i pomagali, kroz mobu, svi su po nešto doneli. Ja imam dizalicu, mešalicu, Maki ima kamion, skelu sam pozajmio i već je tri godine u selu, pa kome treba – koristi se. Imao sam puno građevinskog materijala, delio sam svima, sugerisao sam da se koristi krečni, a ne cementni malter. Pojedini su počeli da se ljute kada više nije bilo materijala, ali to je brzo prošlo i nastavili smo svi da polako sređujemo, svako koliko može odvaja za svoju kuću, a celo selo je moba. Obećao sam da svake godine po jednu do dve kuće sređujem ja, vodeći računa da pomognem ovima koji realno nemaju. Do sada sam uradio dve kuće (finansijski), uz pomoć zajednice koja je uložila rad, a troškovi su bili od 1500 do 4000 evra. Do sada je sređeno oko 20 kuća. Cvetkovići – Srđan i Vlada, su lepo renovirali porodičnu kuću, čak su i angažovali radnu snagu, organizovali bager za kopanje septičkih jama (kamene, zidane u najvećem broju slučajeva, ja sam ugradio betonsku sa tri komore zbog svojih smeštajnih kapaciteta, odvojena je siva voda od hemijske). Preko Trag fondacije smo dobili 400.000 dinara, od čega smo uložili u popravku seoske infrastrukture – mostića (sajle, konopce.), a višak materijala je išlo za crkvu, put i mostove do Babinog zuba). Cilj nam je da uredimo obroke (zapise) na ulazu u selo, jer ih ima više. Pokušaćemo za vreme festivala reka da se osvetli obala, ozida ograda, a ako propadne projekat, tada ja finansiram. Imamo dva problema u selu, kada nekome kažemo da treba svi da učestvujemo novcem, tada dolazi do konflikta. Neko ceo dan zaliva travu, dok neko nema vode da opere posude za sir. Za put razumeju da mora da se da novac. U selu je 31 osoba koja živi stalno, vikendom 60-70 ljudi bude tu. Neki divni ljudi koji su nam došli da žive u Topli Do, došli su zahvaljujući snimcima odbrane reka, poželeti su da žive sa nama.“ (Miljan Stojanović, intervju 27. 05. 2023).

Lansiranje Festivala slobodnih reka i planina (koji se održava poslednje 4 godine u selu) značajno je doprinelo vidljivosti sela. U ove participativne akcije, pored potomaka Toplodolaca, uključuju se i prijatelji i stanovnici

drugih sela (Zaskovci, Dojkinci, Temska). Mesto Topli Do je inspiracija za filmske stvaraocce (6 dokumentarnih filmova je nastalo inspirisano događajima iz Toplog Dola u odbrani javnog dobra i interesa (reke, prava na život, prirodu, kulturu – odnosno pričaju kroz sve ove elemente), ogroman broj kratkih amaterskih filmova, dokumentarnih i emisija kulturnog sadržaja. Događaji iz Toplog Dola inspirisali su na dalje uključivanje umetnike, istraživačke novinare, naučnu, aktivističku zajednicu, ljubitelje prirode i ostalu javnost. U Toplom Dolu snimljen je i nagrađivan dugometražni igrani film *Ovuda će proći put* scenaristkinje i rediteljke Nine Ognjanović (2023). Ukratko, sve ovo doprinelo je počecima ostvarivanja prava na kulturu kao jednog od osnovnih ljudskih prava čijim se poštovanjem obezbeđuju preduslovi održivog razvoja jedne zajednice (Balta & Dragičević Šešić, 2017; Veldpaus, Kisić, Stegmeijer, Janssen, 2021).

Posete Toplom Dolu na godišnjem nivou posle 2019. godine broje i do 30.000 ljudi. Ponosno, jako, izdržljivo, hrabro i skromno seosko stanovništvo je svakodnevnim načinom života duboko ukorenjeno u teritoriju, odnosno prirodno okruženje. Uspostavljena veza čovek-priroda kao jedno, uz sve individualne razlike, izgradila je jak kolektivni duh, kojim je lokalna zajednica bila senzibilisana i stekla kapacitete da razume systemske pretnje, dinamike i pritiske, te pravovremeno ostvari mobilizaciju za zajednički odgovor, kroz razne participativne akcije.

Pored obnova, stalni neposredni pregovori su rezultirali u blokiranju individualnih interesa na primeru izgradnje kaptažnih sistema, koji bi ugrozili snabdevanje vodom lokalnoj zajednici – uz cilj da se zajednički participira u izgradnji kaptaže za celo selo. Problemi sa kojima su suočeni odnose se i na različite aršine za dobijanje dozvola (recimo, dozvole za septičke jame u nekim slučajevima se izdaju za izgradnju pored reke, a u nekim slučajevima se takvi zahtevi blokiraju); ili dozvole za inoviranje kroz bio jame (sa prelivnicima) itd.

Buduće ideje se ogledaju u zajedničkim ulaganjima u infrastrukturu sela, sistem kanalizacije za celo selo (IPARD projekti i dr.). Razvojni planovi se u velikoj meri oslanjaju na tradicionalne aktivnosti sela.

„U Toplom Dolu sve što se proizvede se i proda. Plan je da se poveća broj smeštajnih kapaciteta sa 50 na 250 do 2025. godine, i da se napravi eko selo od čitavog sela. Oni koji žele da nastave sa stočarstvom, njima smo rešili da pomognemo. Plan je da lokalna zajednica pokrene proizvodnju sira, obnovom zajedničke/javne seoske kuće u kojoj će se odvijati proizvodnja. Zadrugom su upravljali neki drugi ljudi. Na putu je da zadruga stane na zdrave osnove. Ima dodatnih prostorija koje mogu da se iskoriste za suvenirnice, i proizvode koje ljudi imaju da ponude (lekovito bilje, sirevi, čarape i sl.).“

Analiza navedenih ishoda ukazuje na impozantno angažovanje lokalne zajednice, najpre kroz neformalno samoorganizovanje u odbrani javnog dobra. Ovaj čin je doveo do toga da na MHE projekte bude stavljen matorijum na petnaest godina, za teritoriju Stare planine pirotskog kraja.

Individualne motivacije i kritične tačke

Ključni razlog za angažovanje u participativnim aktivnostima predstavlja razumevanje negativnih posledica koje nastaju izgradnjom MHE. Prekretnicu za aktiviranje samih meštana je predstavljalo pravovremeno informisanje građana od strane upućenih komšija.

„Čim smo u februaru 2019. saznali da se pojavila dozvola za gradnju MHE, okupili smo se da razgovaramo na nivou sela o svemu. Shvatili smo da su ljudi pogrešno informisani o svemu. U prodavnici sam okupio ljude i objasnio šta će stvarno da se desi. Otišao sam u selo Rakita i slikao da im pokažem kako to izgleda. Svi meštani su se potpisali u peticiji protiv projekta. Odmah je investitor stigao da ubeđuje narod.“ Miljan Stojanović, intervju 27. 05. 2023. Topli Do.

Na širem planu, učešće u odbrani staroplaninskih reka je uzela i šira zajednica (aktivisti, akademski sektor, itd.). U motivima za učešće se najpre prepoznaje visoka svest o značaju voda i reka kao javnog dobra.

„Reka je život. Kao takva ona je najvažnija i najživlja kategorija javnog dobra, koja pripada svima, neotuđiva je, trebalo bi kao takva da je nemoguća za privatizaciju. Odbrana vode je odgovor na pitanja koja se tiču svih nas od strane odgovornih ljudi koji učestvuju u participativnim i kolektivnim akcijama odbrane. Uzimamo odgovornost u naše ruke ovim činom odbrane“ Milica Kočović De Santo (Insajder, 2020)

Pobuna meštana sela Topli Do protiv izgradnje MHE na njihovoj teritoriji je dovela do izuzetno neugodne situacije u kojoj je postala upitna pozicija javnih institucija kao zaštitnika prirodnog i kulturnog nasleđa. Pritisci sa kojima su bile suočene lokalna zajednica i javnost bili su ogromni. Različiti narativi su se pojavljivali u medijskim sadržajima. Ipak, bilo je lako prepoznati „strane“ i interese u vezi sa projektima MHE.

„Naše muke su bile ogromne. Lepo je kada gledate na televizoru i svi vam tapšu i kažu: 'Bravo, ljudi! Uspeli ste da odbranite reku, borili ste se protiv svih.' Investitor je našu borbu predstavljao kao borbu protiv države. On kaže: „ja imam državni projekat, a vi se sada borite protiv države“. To nije bilo lako slušati, da budemo stavljeni u funkciju strane koja udara na državu. Stvari na terenu su bile značajno drugačije, gde babe od 70, 80, 90 godina tokom 4 meseca svakodnevno sede na mostu, ljudi spavaju na mostu. Bila je to muka, šta da vam kažem. Mislim da je Topli Do pokazao šta može sloga u jednom malom mestu da uradi. Ušao je u istoriju srpske odbrane. U opštini Pirot nas zovu 'galsko selo'.“ (Miljan Stojanović, intervju: 27. 05. 2023)

Kao jedna od važnijih kritičnih tačaka se prepoznaje pozicija najangažovanijeg člana zajednice, koji je samim tim bio izložen velikim pritiscima, ne samo od strane investitora i njemu bliskih struktura vlasti, već i od članova neposredne zajednice.

„Pritisci su bili veliki i tokom 2019. godine, a sada mi se čini da su ponekad još veći, jer se uspeh ne prašta. Čini mi se da smo prošli kroz veći broj izazova i kao porodica. Miljan zna sve lekove koje su potrebne babama sela, a gubi iz vida potrebe naše porodice i dece. Mnogo posla u vezi sa negom i brigom za stanovnike sela je prepušteno Miljanu. Čak

i familija najbliža, kada je zima, ne može fizički da postigne da dođe i obiđe svoje starije rođake. Od vikenda do vikenda, Miljan dovozi sve što je potrebno svima.. Nije bilo svejedno nositi se sa pritiscima u odbranama, od strane raznih interesnih grupa, bez obzira što sam profesionalni policajac. Shvatam da je tu previše odricanja i ulaganja, i postaje sve teže sa vremenom koje dolazi – u pogledu na ugostiteljstvo i našu ponudu sela. Ulaganja i troškovi su sve veći, jer sve sami organizujemo (transport, spremanje i sl.). Ipak, svesna sam koliko je sve ovo što se desilo veliko.“ (Ivana Stojanović, [supruga Miljana Stojanovića], intervju: 27.05.2023)

Pobuna meštana sela Topli Do je inspirisala i doseljavanje novih stanovnika i njihovo uključivanje u dalje zajedničke aktivnosti.

„Ovo je mesto prepuno pozitivne energije. Mi kao porodica, žena, sin i ja, i kao ljubitelji prirode zaljubili smo se u ovo selo. To sve osetite tek kada ste deo svega. Kada podelite sa zajednicom i dobro i loše. Na kraju, to što smo osetili nas je ispunilo. Nešto živo ovde. Što se u gradu izgubilo. U gradu je otuđenost totalna, bezobrazluk. Pomoć, ljudi samo dođu, priđu kada vide da se nešto radi. Šta je glavni motiv? Priroda, energija koju su ljudi imali i stekli – sloga, borba, duh sela. Dostojanstvo i ponos. Ovde toga ima mnogo, vrednosti koje ova zemlja gubi. Tu smo tek dve godine i osećamo se kao da smo tu oduvek. Mi se svo troje radujemo kada dođemo. Fascinantan je duh srca Stare planine, ovo je to mesto. Dve trećine svih vodopada nalaze se ovde. Mi smo na Staroj planini prisutni poslednjih 15 godina. Poznajemo je u prste, ali ovde je nešto što fali svima nama neki kvalitet koji se izgubio.“ (član porodice koja se doselila i renovira kuću u Toplom Dolu, grupni intervju, 27. 05. 2023)

D. Organizacija i realizacija zajedničkih akcija

Glavna komunikacija među meštanima se odvija preko **Vajber** grupe, koja zajedno sa potomcima broji oko 90 članova. Pored ove neposredne komunikacije, informisanje i obaveštavanje se odvija putem **Facebook** grupa, čiji se broj uvećavao srazmerno pokretanju novih aktivnosti.

Pored digitalnog prostora, meštani se okupljaju i u centru sela, ispred prodavnice, zadruge, kao i u prostoriji mesne zajednice. To su svojevrsna zborna mesta, gde se sredom i po potrebi spontano okupljaju ljudi. Kada završe sa poslom, stariji ljudi uglavnom idu kući da odmore, dok mlađi svrate uvek do prodavnice ili zadruge na druženje i informisanje. Formalizacija praktikovanja zajedničkog je podržana kroz postavljanje Miljana Stojanovića za formalnog predstavnika mesne zajednice, kako bi se nastavilo sa kontinuitetom u odbrani interesa zajednice i stvaranju boljih uslova za život.

Miljan Stojanović je 2019. godine izabran za predsednika mesne zajednice sela Topli Do i Zaskovci.

„Uslovljavali su me da moramo imati 100 glasača, što nije bilo po zakonu. Bez provere, ljudi su se samoorganizovano počeli prijavljivati za prebivalište u Zaskovcima i Toplom Dolu, pa, kada smo stigli do 68, objašnjeno nam je da može i manje i da prva informacija (o neophodnosti

minimuma od 100) nije istinita. Prihvatio sam i Zaskovce, zbog toga što mora neko i tamo da povuče stvari, slabo ima mladih ljudi, imaju reku, vodopade, Babin zub, nema prodavnice pa su za sada vezani za Topli Do. I to nekako funkcionise sada. Nije tako strašno kako sam mislio, što je bolji ishod svakako nego da su nas prikazali za selo Temska. To bi u praksi značilo smanjeno odlučivanje, mi bismo bili delegati. U praktičnom smislu, nekoliko nas bismo bili delegati a meštani Temske bi mogli da nas preglasaju po pitanjima koja se odnose na naše selo Topli Do, i odluče šta će se tu raditi. Jedina mesna zajednica od 81 u kojoj nije pobedio SNS na lokalnom nivou je Topli Do, dok je pomenuta partija dobila podršku na izborima za republički nivo". Miljan Stojanović, intervju 27. 05. 2023. Topli Do.

E. Efekti participativnih aktivnosti

Uspostavljenim kolektivnim duhom otpora i hidroidentiteta, nakon odbrane javnog dobra – vode, lokalna zajednica je nastavila sa stvaranjem zajedničkog i javnog dobra. Pre svega kroz samoorganizovane aktivnosti koje su doprinele unapređenju uslova i kvaliteta života u kraju – kroz primere rekonstrukcije sela, kuća, zadruga i crkve, kulturi – kroz Festival slobodnih reka, saradnji, umrežavanju i solidarnosti – uspostavljenoj u 120 dana barikada sa drugim organizacijama i pojedincima. Takođe, ojačan je kolektivni kapacitet za dalje zajedničko delovanje.

„Prostor sale seoskog kulturnog centra stavljen je u funkciju svih dogovora za participativne akcije od odbrane do obnove. Evo, ova sala, u kojoj smo svi mi, svedok je svih naših planiranih akcija. Ovde smo se dogovorili da branimo reku, ovde smo se dogovorili da obnavljamo crkvu, pa vodovod, ovde smo se dogovorili da ne dajemo Munji da pravi bazen (zbog ugrožavanja vodosnabdevanja sela), znači, sve smo ovde dogovarali. U selu živi 31 osoba, svakog koga sretnete znajte da je učestvovao u odbrani reka. Postoji jedan, kao i da ne postoji koji nije reku branio.. Selo ko selo, ima probleme i svađe. Ali bilo šta što se zajednički radilo, od tuče za odbranu, do rada za obnovu, svi su učestvovali. Dok smo branili reku i držali barikadu, rešili smo da otpočnemo sa obnovom crkve. Shvatili smo da imamo sve: majstore, ljude, i novac smo svi dali. Međusobno smo sakupili novac, ko je šta mogao je dao i uradili smo za 11 dana radova skoro 90% radova. Obezbedili smo sredstva za promenu par stotina metara cevi kada smo utvrdili probleme sa vodosnabdevanjem. Obnova kuća je krenula masovno, preko 20 kuća je obnovljeno. Obnove su bile organizovane kao mobe, uz značajnu prednost što imamo majstore za sve. Obaveze po planini u junu/julu onemogućavaju ljude da se uključe u obnove, što je razumljivo. Do pre dve godine u Toplom Dolu su kuće koštale 1.500-2.000e. Sada je cena neupotrebljivih kuća (u lošem stanju) od 20.000 do 30.000 evra, a zapravo niko neće ni da prodaje svoje kuće. Dok nismo napravili moju kuću, Najda, pa Munja – pokazali su da se može i od održivog turizma živeti. Ovih 50 kreveta koje imamo, pokazalo je da svima može biti dobro; i babama da pričaju sa nekim,

i onima koji prodaju sir, rakiju, pečurke, i Makiju i meni, koji smo ih vodili na vodopade. Uglavnom su renovirane kuće koje su bile u najlošijem stanju, u njima sada gore sijalice. Celo naše selo je 1930. godine bilo belo. Kreč se sljuštio, pa je sada crveno od zemlje. Poslednji čovek iz Amerike je kupio kuću za 30.000 evra, u čiju obnovu su uključeni naši majstori. Čuvena rečenica investitora nam je oči otvorila: „kome će da smetaju MHE ovde u Toplom Dolu, kad ovde za deset godina neće više biti nikoga“. Najda je povukla, zatim Munja i ja, pa su ljudi počeli da shvataju da se može nešto zaraditi i mimo stočarstva i poljoprivrednih kultura. Ljudi kada dođu ne pitaju za cenu, kupuju sve jer znaju da je zdravo i prirodno. Ljudi sami dođu i kupe. Niko ne mora da nosi na pijac.“ (Miljan Stojanović, grupni intervju 27. 05. 2023)

Značajan rezultat predstavlja probuđen interes potomaka za obnovu sela i aktiviranje prostora zajednice.

„Problem MHE je napravio vezu između ljudi u Toplom Dolu, i vraćanje potomaka. Sve je to povezano. Viši problem je mirio posvađane ljude koji ne govore. Recimo, tokom barikada, kada se shvati da nema dovoljno drva, ljudi koji godinama nisu razgovarali su bili spremni da zajedno odu da obezbede drva za grejanje ljudi na mostu. Reše viši problem, pa nastave svađu kasnije. Kada su informisani šta realno može da se desi realizacijom MHE u selu, stvoreno je jedinstvo. Miljana zaustavljaju i ljudi koji ga lično ne poznaju da ga podrže i pohvale. Još od bitki koje su se vodile na terenu, vidljive u društvenim mrežama, do danas. Definitivno je sve to podstaklo nešto malo više od same odbrane. Mnoga sela počinju da se aktiviraju, počinju da obnavljaju kuće. Topli Do se štiti, jer su ljudi svesni da se ne dopušta lak dolazak tek tako. Naša zajednica se pita i vodi računa. Kada neko dođe ko nije iz Toplog Dola, prolaze velike provere sve po redu da shvatimo namere. Mi komuniciramo i preko Vajber grupe sa potomcima starih Toplodolaca. Ljudi koji su se iselili odavno odavde (Dolovo kod Pančeva, inostranstvo) počeli su da se vraćaju i pomažu, ili daju donacije pomoći u odbrani. Aktivacija ljudi je nakon odbrane najviše bila oko obnove crkve. Sreća je što u selu ima neimara koji mogu da urade mnogo radova na obnovi. Na smenu su radili na obnovi, besplatno. To su finansirali ljudi iz sela i potomci. Vidovdan je seoska slava, dođu i popovi, kolektivni ručak: jagnjetina, kolači i druženje blizu zapisa.“ (Ivana Stojanović, intervju 27. 05. 2023)

Na sličan način su efekti odbrane reke podstakli značajnije angažovanje doseljenika i razvoj osećaja pripadnosti.

„Prvo hoću da se kao najstarija doseljenica obratim. Nisam Toplodolka, nisam ovde rođena, ali sam srcem i dušom Toplodolka i volim sve ljude ovde... Nama se događa istorija obnove sela, koja nije počela sa odbranom reka. Ovde postoji jedna spora struja vraćanja i obnove... Nešto se pokrenulo, od toga da smo popravili ovu salu u kojoj sedimo, put, vodu. Miljane, ti si bio jako mali kada smo krenuli. Nije bilo onda ni Fejsbuka. Ovde se igrala Gospođa ministarka, gostovalo je Pozorište na Terazijama. Za vreme proslave Vidovdana, vraćali su se učitelji, svi

koji su u selu radili. Topli Do je imao sreću da se sporo razvija i da se stalno nešto događa. Mlađi ljudi, Miljan koji je vrlo ambiciozan, Srđan Cvetković, naučni savetnik, njihovo prisustvo je naša sreća. Tradicija Srba je da svi uskaču ako se nešto loše događa. Mi možemo biti loši ovako jedni prema drugima, mi se glođemo bez razloga, ali ako se dešava nešto što ne valja – onda svi uskačemo isvi smo za jednog. Mogu reći da je to srpska tradicija. Tako je bilo i u odbrani reka. Evo je Branka, ona je od mene starija. Ona je na barikadama na mostu poplavela dok je sedela. Verujte mi, uplašile smo se da će nam žene poumirati na onom mostu. Ima dosta mladih koji dalje rade. Dobro je da mi možemo da kažemo da ćemo imati kapacitet da nastavimo da postojimo kao selo, jer naša sela umiru u zemlji. Neka se vidi da možemo da zaživimo. To treba da vide svi, Evropa i svet koliko je ovde lepo. Naši posetioци nisu turisti. Oni žele autentičan život. Potencijala ima. Imamo podršku od nauke. Tek će se za nas čuti.” (Najda, Topli Do, grupni intervju 27. 05. 2023)

Aktivnosti meštana sela Topli Do su inspirisale stanovnike komšijskih naselja na sličan angažman. Tako, je, na primer, u (napuštenom) selu Pa-pratna, izvršen pritisak na investitora da odustane od projekta MHE. To ukazuje na solidarnost sa pitanjem odbrane javnog interesa, koji prevazilazi lokalni nivo.

Umrežavanje i vidljivost toplodolskog slučaja odbrane reke, dala je snagu i motiv za dalja zajednička delovanja i umrežavanja na republičkom nivou. Indirektno, ovi neformalni pokreti, inicirani i razvijani kroz participativne prakse, kao *bottom-up* i u političkom smislu vodili su formalnom umrežavanju i lansiranju „Ekološkog ustanka“ čiji su predstavnici ušli u Parlament na poslednjim političkim lokalnim i parlamentarnim izborima.

NACRT PREPORUKA ZA PARTICIPATIVNO KORIŠĆENJE JAVNE IMOVINE. IMPLIKACIJE NA POLITIKE I PRAKSE PARTICIPACIJE

Na osnovu sprovedene analize, izdvojene participativne aktivnosti ukazuju na obrasce u participativnim akcijama koje su se javile kao odgovori na kritične tačke izazvane sistemskim nepravdama uobičajenim u globalnom kapitalizmu (Kisić i Tomka, 2021) i tržišnim fundamentalizmom. Razumevanje istorijsko-kulturnog konteksta pomoglo nam je da shvatimo koliko su duh mesta i identitet zajednice teritorijalno ukorenjeni. To nam je omogućilo razumevanje da je pitanje tretmana i upravljanja vodom kompleksna tema, duboko kontekstualizovana multiplikovanim krizama u sukobu različitih interesa, iako je priroda vode – javno i zajedničko dobro, sfera i interes. Zbog svega toga naša pozicija u oblikovanju predloga za javne praktične politike, polazi od toga da je neophodno tražiti rešenja koja uvažavaju prirodu javnih i zajedničkih dobara i javnog interesa (Milovanović Rodić i Maruna 2020). Takva rešenja za cilj imaju da transformišu javne praktične politike i integrišući pravdu (društvenu i ekološku) kroz demokratsko-inkluzivne oblike upravljanja i (konvivijalne) konzervacije. Time podrazumevamo da lokalna zajednica treba biti nosilac pomenutih

politika, uz razumevanje njenih znanja i ukorenjenosti u mesto za koje predlaže i osmišljava politike.

Studija slučaja je ukazala da u aktuelnim procesima planiranja i prostornog razvoja nedostaju društvena i ekološka pravda. U tom smislu, preporuke se mogu grupisati oko tri ključna cilja:

- Prvi cilj u pogledu na mere koje treba da obuhvate buduće javne politike, odnosi se na **konceptualizaciju društvene i ekološke pravde**, kao i načine procene uticaja projekata na kulturu, društvo i životnu sredinu;
- Drugi cilj odnosi se na **uspostavljanje drugačijih relacija u procesima upravljanja**, koji redefinišu odnose između ljudi i prirode, ljudi i ljudi – rasvetljavajući (uspostavljene) obrasce moći, interesa, koegzistiranja, koji su teritorijalno ukorenjeni;
- Treći cilj odnosi se na **razmatranje postojećih i razvoj novih metoda i modela delovanja** koji će podržati transformativnu pravdu i promene u praktičnom smislu, gde je lokalna zajednica kroz duboke participativne forme angažovanja postavljena na centralno važnu ulogu nosioca javne politike.

Kao posebni ciljevi se izdvajaju:

- Negovanje kolektivnog duha otpora, kako bi se pravovremeno reagovalo na epistemičko nasilje, kroz neposlušnost – sa ciljem oblikovanja rešenja koja su jedinstvena za mesto i zajednicu koja mu pripada, uključujući tradicionalna i lokalna znanja, inicijative, vrednosti i smisao za pravdu i uspostavljene relacije ljudi-priroda;
- Inspirisanje postojećim politikama upravljanja i strukturama, sa ciljem oblikovanja jedinstvenih politika, gde su društveno i ekološko blagostanje integrativno tretirani kao jedinstveni koncept nošen brigom i pravdom za **teritorije života**;
- Kritičko preispitivanje svih oblika upravljanja i odbijanje logike slobodnog tržišta u zaštićenim područjima i upravljanju javnim i zajedničkim dobrima – cilj osnaživanje lokalne zajednice da osmisli rešenja koja polaze od održive upotrebe i očuvanja prirode, uz uvažavanje prirodno-kulturnih relacija, gde se traži pravedan kompromis i najviši stepen poklapanja između stručnih dobronamernih i endogenih znanja (Massarella, Krauss, Kiwango, Fletcher, 2023);
- Dodatne mehanizme, metodologije i modele crpimo iz knjige Elinor Ostrom Upravljanje zajedničkim dobrima: Evolucija institucija za kolektivnu akciju (*Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, 1990), to jest iz njene teorije o zajedničkom fondu resursa i kolektivnom policentričnom upravljanju. Policentričnost je reflektovana kroz činjenicu da nema potrebe za hijerarhijom u upravljanju. Sa pravim institucijama, saradnja može biti postignuta između nezavisnih aktera kroz veću horizontalnu saradnju. Iz pomenute

teorije o policentričnosti dolaze dodatni koncepti koji se odnose na: *zajedničke gradove (co-cities)*, *zajedničko planiranje (co-planning)*, *zajedničku proizvodnju usluga (co-production of services)*, *ново urbano/ruralno blagostanje (new urban / rural welfare)*, *preduzetništvo u vlasništvu zajednica (communities enterprizes)*, *društvene inovacije (social innovation)*, *deljene ekonomije (shared economies)*, *deljene politike (shared policies)*, koji se mogu naći i u konceptima razrađivanim i u regionalnim teorijama kulturnih politika i menadžmenta u kulturi (Kočović De Santo, 2021; Dragičević-Šešić, 2006; Dragičević-Šešić i Drezgić, 2018, Dragojević & Pascual i Ruiz, 2007; Dragojević, 2011; Tanurovska, 2021), i dr.

Sve pomenute koncepte moguće je svesti na neophodnost saradnje između građana / lokalne zajednice i javne administracije sa ciljem uspostavljanja kolektivnog upravljanja i/ili regeneracije komonsa (zajedničkog) – pri čemu ovi oblici upravljanja postaju otvoreni za sve članove društva, zajednice i građane (Milovanović Rodić, 2013; Dragičević-Šešić, 2002).

Proces zajedničkog planiranja izgleda uobičajeno ovako:

1. Građani primete da postoji potreba u delu grada / sela i posvete se (samoorganizovano) negovanju, obnavljanju, sa ciljem kolektivne upotrebe i koristi
2. Najčešće građani/zajednica sami izraze volju, odlučnost da iniciraju konkretne akcije
3. Građani kontaktiraju sa javnom administracijom, koja drži formalnu političku moć, sa ciljem predloga i razmatranja modela o daljim procesima
4. Partnerstva u saradnji, koja uključuju formalno strategiju povezivanja, pravne garancije od strane javne administracije.

Neophodnost uključivanja zajednice, jasnih pravila i granica, efikasnog praćenja, sprovođenja i prilagodljivosti – pretpostavke su za uspešni model upravljanja zajedničkim resursima. Iako se konkretni detalji mogu razlikovati od slučaja do slučaja, ove zajedničke teme služe kao vodeći principi za održivo upravljanje resursima prema Elinor Ostrom. Zbog toga su važni elementi za modelovanje policentričnog upravljanja. **Višestruki centri za donošenje odluka**, jer policentrično upravljanje prepoznaje da različiti akteri, uključujući lokalne zajednice, grupe korisnika i regionalne ili nacionalne vlade, mogu imati ulogu u upravljanju resursima. Zbog toga postojanje većeg broja centara za donošenje odluka znači i pravo da svaki ima sopstveni skup pravila i odgovornosti. Drugi je model centara za donošenje odluka koji Ostrom naziva **ugneždenim institucijama** – mogu biti „ugneždene“ jedna u drugoj, što znači da mogu da rade na različitim nivoima. Na primer, lokalna zajednica može imati sopstvena pravila i institucije za upravljanje **zajedničkim fondom resursa** (common pull of resources – CPR), dok istovremeno funkcioniše u okviru šireg pravnog i regulatornog okvira koji postavlja regionalna ili nacionalna vlada.

Svi oni moraju imati i raznovrsne karakteristike.

Fleksibilnost i prilagodljivost – Policentrični sistemi upravljanja su često fleksibilniji i prilagodljiviji lokalnim uslovima i promenljivim okolnostima. Lokalne zajednice mogu prilagoditi svoja pravila i institucije specifičnim karakteristikama svog CPR-a i potrebama svojih članova.

Koordinacija i saradnja – Policentrično upravljanje naglašava važnost koordinacije i saradnje između različitih centara za donošenje odluka. Iako svaki centar može imati svoja pravila, oni moraju da rade zajedno kako bi postigli održivo upravljanje resursima.

Rešavanje konflikata – Policentrični sistemi često uključuju mehanizme za rešavanje konflikata i sporova koji mogu nastati između različitih centara za donošenje odluka. Ovi mehanizmi pomažu u održavanju saradnje i sprečavanju eskalacije sukoba.

Priznavanje lokalnog znanja – Policentrično upravljanje prepoznaje vrednost lokalnog znanja i stručnosti u upravljanju resursima. On osnažuje lokalne zajednice da igraju aktivnu ulogu u donošenju odluka i podstiče ih da koriste svoje znanje o resursu i njegovom okruženju.

Integrativno policentrično upravljanje kao dodatni cilj u oblikovanju modela koji prevazilazi upravljanje sistemima prirodnih dobara

Osim različitih pristupa policentričnom upravljanju u upravljanju vodama i rečnim sistemom, oni često obezbeđuju saradnju između lokalnih, regionalnih i nacionalnih vlasti, kao i aktivno angažovanje lokalne zajednice. Smatramo da se policentrično upravljanje zajedničkim dobrima može zaista proširiti izvan upravljanja prirodnim resursima i očuvanja životne sredine tako što će biti obuhvaćeni kulturni i društveni aspekti, uključujući prava zajednica, identitet i duh mesta. Ovaj širi pristup bi uvažio da zajednička dobra jesu kulturna i društvena, koja su od presudnog značaja za identitet i dobrobit zajednice.

Policentrično upravljanje u funkciji kulture i identiteta obuhvatilo bi aspekte koji se odnose na svakodnevni način života, jezik, materijalno i nematerijalno nasleđe. Na Staroj planini to bi se odnosilo na očuvanje dijalekta i koegzistiranje više jezika i nasleđa, koje je osnaženo policentričnim upravljanjem. Zajednice se mogu udružiti kako bi uspostavile model za objedinjeno upravljanje mestima i nasleđem, obezbeđujući njihovo očuvanje i dostupnost. Lokalne vlasti, organizacije zajednice i regionalna ili nacionalna tela mogu zajedno da rade na zaštiti ovih lokacija. Lokalno planiranje i razvoj tada pretpostavljaju participativno planiranje i razvojne procese koji uzimaju u obzir jedinstveni duh mesta različitih zajednica. Lokalno stanovništvo, organizacije zajednice i vlade mogu da saraduju na oblikovanju prostora, zaštite kulturnog i istorijskog karaktera područja i prirodnog nasleđa. Uključivanje lokalnih zajednica u donošenje odluka u vezi sa urbanim i ruralnim razvojem može pomoći u održavanju duha mesta i sprečavanju homogenizacije. Policentrično i polivalentno upravljanje (Kočović De Santo et. al., 2023) može da se pozabavi pitanjima socijalne i ekološke pravde tako što će obezbediti da marginalizovane zajednice i „više-od-ljudi“ imaju glas ili glasnogovornike u odlukama koje ih se tiču.

To može osnažiti ove zajednice da se zalažu za svoja prava i brane svoje interese. U slučajevima kada su prava na zemljište, vodu i čist vazduh sporna, policentrični mehanizmi upravljanja mogu pomoći u posredovanju u sukobima i zaštititi prava lokalnih zajednica da pristupe i koriste ova zajednička dobra. Takođe, deo integrativnog modela policentričnog upravljanja može odgovoriti i na cilj zaštite tradicionalnog znanja i kulturnih izraza od eksploatacije. Upravljanje infrastrukturom i prostorima zajednice, kao što su KC, zadruge, parkovi i javni trgovi, koji su od vitalnog značaja za društvenu interakciju, kulturne aktivnosti i očuvanje osećaja pripadnosti mestu, može se postići i partnerskom saradnjom zajednice sa lokalnim vlastima i umetničkim organizacijama kako bi razvile i podržale umetničke i kulturne programe koji slave lokalni identitet, prirodno i kulturno nasleđe.

U suštini, policentrično upravljanje u kontekstu odbrane prava na zajednička dobra, identitet i duh mesta uključuje kolaborativne i participativne procese donošenja odluka koji osnažuju lokalne zajednice i zainteresovane strane da štite i promovišu svoja kulturna, prirodna i društvena dobra. Time se uspostavlja upravljački model koji dopušta konvivialnu konzervaciju, gde se zajednička dobra protežu izvan prirodnih resursa i uključuju materijalno i nematerijalno kulturno nasleđe, koji definišu identitet zajednice i vezu sa njenom okolinom.

Procena uticaja projekata na lokalnu zajednicu – povraćaj investicija (Return on investment – ROI) u kulturi, društvu i životnoj sredini

„Društveni povraćaj investicija“ (SROI), „ekološki povraćaj investicija“ (EROI) i „kulturni povraćaj investicija“ (CROI) su koncepti koji prevazilaze tradicionalne metode ekonomske procene, i smatramo da ih je neophodno uvesti na lokalnom nivou prilikom procene uticaja bilo kog projekta. Time bi se postiglo merenje širih društvenih, ekoloških i kulturnih uticaja i koristi, kao i šteta od projekata, politika ili inicijativa. Smatramo da su ovi koncepti odlučujuće važni za lokalni kontekst i zaštićena područja od same ekonomske procene. Oni omogućuju sveobuhvatnu procenu uticaja, za razliku od ekonomske procene, koja je uobičajeno fokusirana na finansijske aspekte (prinose i monetarnu vrednost). **SROI, EROI i CROI su holističke metrike**, koje reflektuju uticaje na društvo, kulturu i prirodu. Ovaj sveobuhvatni pristup omogućava potpunije razumevanje posledica delovanja u zaštićenim područjima i lokalnim kontekstima. One će **uključiti i negativne eksternalije**, za razliku od ekonomskih procena koje možda neće adekvatno obuhvatiti eksternalije — pozitivne ili negativne uticaje koji se ne odražavaju na tržišne cene. SROI, EROI i CROI eksplicitno razmatraju ove eksterne efekte, čineći ih relevantnim za zaštićena područja u kojima se vrednost usluga ekosistema, kulturnog nasleđa i dobiti zajednice ne može i ne sme u potpunosti izraziti isključivo na ekonomski način.

Lokalna relevantnost ovakve procene efekata doprinosi **dobrobiti zajednica i ekosistema**, koji su neodvojivo povezani sa nemonetarnim faktorima kao što su kulturno nasleđe, društvena kohezija i zaštita životne sredine. Procena ovih faktora kroz SROI, EROI i CROI osigurava da su projekti usklađeni sa lokalnim vrednostima i prioritetima.

Dugoročna održivost je zagantovana procenom koja uključuje esencijalne faktore. Zaštićena područja često postoje radi očuvanja prirodnih i kulturnih resursa za buduće generacije. Ekonomske procene možda ne uzimaju u obzir dugoročnu održivost ovih resursa. SROI, EROI i CROI inherentno objašnjavaju održivost procenom širih uticaja na društveni, ekološki i kulturni kapital.

U lokalnom kontekstu i unutar zaštićenih područja, zajednice često imaju direktan doprinos ishodima projekata i politika. SROI, EROI i CROI uključuju angažovanje i učešće zajednice, omogućavajući lokalnim zainteresovanim stranama da definišu, procene i daju prioritet uticajima koji su im najvažniji.

Usklađivanje smernica lokalnih politika i politike zaštićenih područja često naglašavaju važnost društvenih, ekoloških i kulturnih razmatranja pored ekonomskih. SROI, EROI i CROI pružaju pogodniji okvir za evaluaciju i usklađivanje projekata i politika sa ovim višestrukim ciljevima.

U zaštićenim područjima turizam i rekreacija igraju značajnu ulogu u lokalnim ekonomijama. Vrednovanje kulturnih i ekoloških aspekata turizma (CROI i EROI) može pomoći u zaštiti prirodnih i kulturnih dobara uz podršku održivih ekonomskih aktivnosti.

Očuvanje jedinstvenih identiteta i kulturnog nasleđa kao karakteristike lokalnih zajednica i zaštićenih područja. CROI pomaže u proceni i očuvanju ovih jedinstvenih identiteta, koji su od vitalnog značaja za dobrobit zajednice i očuvanje kulturne raznolikosti.

Polazeći od SROI, EROI i CROI zajedno sa ekonomskim procenama, donosioci odluka, na osnovu informacija koje su u skladu sa lokalnim prioritetima, mogu zajednički obezbediti održivost zaštićenih područja i promovisati holističko blagostanje za zajednice i ekosisteme, gde je zajednica suštinski važna u procesima odlučivanja. Ovi pristupi prepoznaju da ekonomska razmatranja treba da budu izbalansirana sa društvenim, ekološkim i kulturnim faktorima kako bi se postigli inkluzivniji i održiviji

rezultati.

REFERENCE

- Balta, J. & Dragičević Šešić, M. (2017). Cultural rights and their contribution to sustainable development: implications for cultural policy. *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 23, No. 2, 159–173. DOI: 10.1080/10286632.2017.1280787
- CEMAT [Evropska konferencija ministara zaduženih za regionalno planiranje] (2000). *Guiding Principles of Sustainable Spatial Development of the European Continent* (srp. Vodeći principi održivog prostornog razvoja evropskog kontinenta), Hanover.
- Dragičević Šešić, M. & Drezgic R. (2018). Methods of Institutional Agency in the Public Sphere: Cultural Policy Challenges and Achievements. In Bodrožić, N., Kachakova, V. and Tanurovska Kjulavkovski, B. (Eds.), *Modelling Public Space(s) in Culture, Rethinking Institutional Cultural Practices in South East Europe and Historical (Dis)continuities* (pp. 42–63). Skopje: Lokomotiva.
- Dragičević Šešić, M. (2006). Shared policies: future of cultural development. In Cvjetičanin, B. (Ed.) *Dynamics of Communication: New Ways and New Actors* (pp. 103–111). Zagreb: Culturelink.
- Dragičević Šešić, M. ur. (2002). *Javna i kulturna politika: socio-kulturološki aspekti*. Beograd: Magna agenda.
- Dragojević, S. (2011). Kulturna decentralizacija u kontekstu jugoistočne Europe. *Kultura* (Beograd), vol. 43, br. 130, 51–59.
- Dragojević, S. & Pascual i Ruiz, J. (2007). *Guide to Citizen Participation in Local Cultural Policy Development for European Cities*. Barcelona: Interarts Foundation, Bucharest: Ecumest Association, Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Evropska komisija (1999). *European Spatial Development Perspective (ESDP) – Towards Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union*, dogovoreno na Neformalnom Savetu Ministara odgovornih za prostorno planiranje u Potsdamu.
- Gaio, A., Joffe, A., Hernández-Acosta, J. J. & Dragičević Šešić, M. (2023). Decolonising the cultural policy and management curriculum—reflections from practice. *Cultural Trends*, 1–18.
- Insajder (2020). *Nije reka samo reka* [video]. Insajder produkcija. Preuzeto sa: <<https://www.youtube.com/watch?v=7h-ligDBoH8>>, poslednji put pristupljeno 23. 01. 2025.
- Ja <3 Topli Do. Facebook. Preuzeto sa: <https://www.facebook.com/groups/329993894614871/?hoisted_section_header_type=recently_seen&multi_permalink=1238487670432151>, poslednji put pristupljeno 23. 01. 2025.
- Janakova Grujić, M. ur. (2024). *Bogdan Bogdanović – Večito*. Beograd: Centar za istraživanje i valorozaciju graditeljskog nasleđa VAM
- Jokić, V. (2004). Formiranje geografskog informacionog sistema (GIS) za potrebe i istraživanja planinskih područja. U (grupa autora) *Strategije i polazišta za održivi razvoj Srbije* (str. 339–348). Beograd: IAUS.
- Kočović De Santo, M. (2020). *Rast i Odrast – ekonomski stub kao pretnja kulturnoj i ekološkoj održivosti zajedničkih resursa (komonsa)*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju.
- Kočović De Santo, M. (2021). Platformske zadruge kao šansa za (post-kriznu) transformaciju tržišta kulture. U Dragičević Šešić M. i Nikolić T. (ur.) *Digitalni horizonti kulture, umetnosti i medija* (str. 379–398). Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju.
- Kočović De Santo, M., Rodić Milovanović, D., Babović, D., Kužma, I. (2023). Empowering Strategic Priority Areas of Cultural Policy: Empirical Findings on Cultural Participation Processes in Serbia. *Strategic Management*, Vol. 28(2), 45–63. DOI: 10.5937/StratMan2200030K

- Kisić, V., & Tomka, G. (2021). Milena Dragičević Šešić: Imagining post-capitalist cultural policy futures. *Cultural Trends*, Vol. 31, No. 3, 273–286. DOI: 10.1080/09548963.2021.2017233
- Latour, B. (1993). *We Have Never Been Modern*. London: Prentice Hall.
- Maksin, M., Pucar, M., Milijić, S., Korać, M. (2011). *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji*. Beograd: IAUS.
- Massarella, K., Krauss, J., Kiwango, W. & Fletcher, R. (2023). *Convivial Conservation: From Principles to Practice*. Cambridge University Press.
- Milovanović Rodić, D. i Maruna, M. (2022). Kolaborativni pristup za utvrđivanje i odbranu javnog interesa u neoliberalnom, politizovanom i polarizovanom urbanom pejzažu. U Milovanović Rodić, D., Slavković, Lj. i Maruna, M. (ur.) *U potrazi za javnim interesom: dometi urbanizma* (str. 63–84). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Milovanović-Rodić, D. (2013). *Redefinisanje modela učešća građana u urbanističkom planiranju Srbije u skladu sa komunikativno kolaborativnom paradigmom*, doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- MZŽS (Ministarstvo za zaštitu životne sredine) (2018). *Studija Smernice za održivo planiranje i upravljanje slivnim područjima malih hidroelektrana u zaštićenim prirodnim dobrima*.
- Odbranimo reke stare planine. Facebook. Preuzeto sa: <<https://www.facebook.com/groups/1925328764350247/>> i youtube kanal <<https://www.youtube.com/@odbranimorekestareplanine6729>>, poslednji put pristupljeno 23. 01. 2025.
- Osnova gazdovanja šumama za GJ „Stara planina – Prelesje“ (2019–2028) (2018). JP „Srbijašume“ – Beograd, ŠG „Piroć“ – Piroć, ŠU „Piroć“ Piroć. Preuzeto sa: <<https://upravazasume.gov.rs/wp-content/uploads/2018/09/OGS-za-GJ-Stara-planina-I-Prelesje-2019-2028.pdf>>, poslednji put pristupljeno 23. 01. 2025.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge University Press, DOI: 10.1017/CBO9780511807763
- Pantić, M. (2019). *Izazovi demografskih promena u planinskim područjima Srbije, Posebna izdanja, br. 87*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
- Republički zavod za statistiku [RZS] (2014). *Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011*. Beograd: RZS.
- Ristić, R. (2018). *Smernice za održivo planiranje i upravljanje slivnim područjima malih hidroelektrana u zaštićenim prirodnim dobrima*. Beograd: Univerzitet u Beogradu Šumarski fakultet. Preuzeto sa: <<https://issuu.com/dejan.milosevic.kg/docs/projekat>>, poslednji put pristupljeno 23. 01. 2025.
- Savez mesnih zajednica Stare planine. Facebook. Preuzeto sa: <<https://www.facebook.com/people/Savez-mesnih-zajednica-Stare-planine/100064582276269/>>, poslednji put pristupljeno 23.01.2025.
- Tanurovska, B. (2021). *Modelling cultural and art institutions*, ENCATC Book series Vol. 8. Berlin: Peter Lang.
- Ugovor o osnivanju energetske zajednice – Evropske zajednice i Republike Albanije, Republike Bugarske, Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske, Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije, Republike Crne Gore, Rumunije, Republike Srbije i privremene misije UN na Kosovu u skladu sa 1244 rezolucije Saveta bezbednosti UN (2006) „Službeni glasnik RS“, br. 63/2006.
- Uredba o zaštiti parka prirode „Stara planina“ (2009). „Službeni glasnik RS“, br. 23/2009.
- Uredba o zaštiti parka prirode „Stara planina“ (1997). „Službeni glasnik RS“, br. 19/1997.

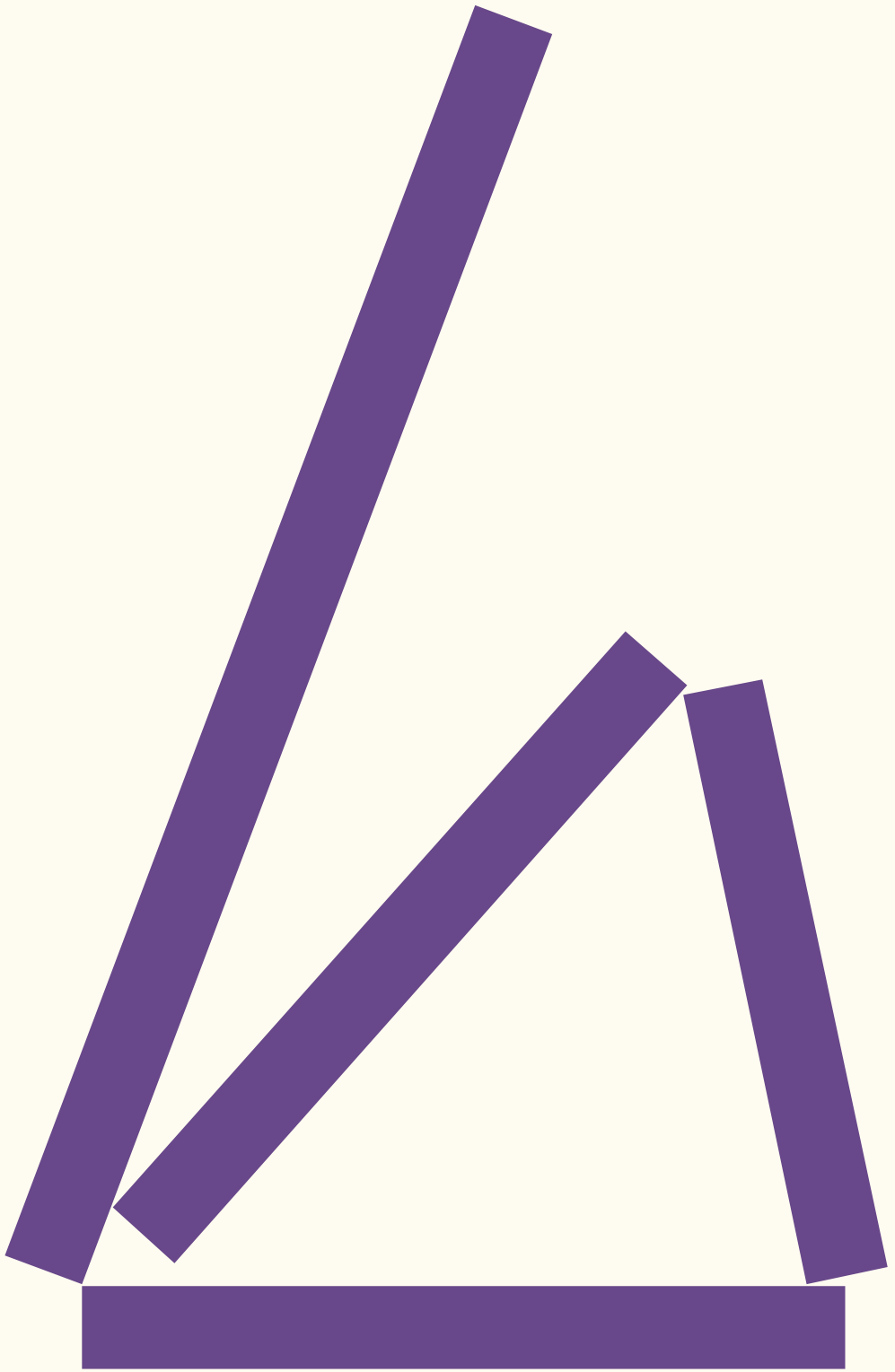
Veldpaus L., Kisić V., Stegmeijer E., Janssen J. (2021). Towards a more just world: an agenda for transformative heritage planning futures. In Veldpaus L., Kisić V., Stegmeijer E., Janssen J. (eds.) *A Research Agenda for Heritage Planning* (pp. 201–220). Edward Elgar Publishing.

Velojić, M., Radovanović, O. (2007). *Stanovništvo Stare planine – Zaglavak*. Zaječar: Istraživačko društvo Kraljevica.

Višnić E. i Dragojević S. (2008). *A Bottom-up Approach to Cultural Policy Making*. Bucharest: Policies for Culture.

Zakon o Prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine [ZPPRS] (2010). „Službeni glasnik RS“, br. 88/2010.

Zavod za zaštitu prirode (ZZP) (28. februar 2024). *Park prirode „Stara planina“*. Preuzeto sa: <<https://zzps.rs/парк-природе-стара-планина/>>, poslednji put pristupljeno 23. 01. 2025.

PARTICIPATIVNI PROCESI U KULTURNOM PREDELU BAČA

Višnja Kisić*¹
Goran Tomka*²

* Fakultet za sport i psihologiju,
TIMS, Univerzitet Edukons,
Sremska Kamenica

1 visnja.kisic@tims.edu.rs,
ORCID 0000-0002-8837-7229

2 goran@tims.edu.rs,
ORCID 0000-0001-7646-7473

PARTICIPATORY PROCESSES IN CULTURAL LANDSCAPE OF BAČ

This paper presents a case study of the Cultural landscape of Bač, carried out within the EPICA project, with the aim of researching the participatory practices of citizens in the processes of preserving cultural heritage. The research included a critical analysis of the modalities, limitations and potential of participation, through a long-term observation of institutional approaches to heritage preservation. The methods used include desk research, stakeholder mapping, focus groups, semi-structured interviews, participant observation and field research conducted between 2022 and 2023. The focus is placed on the roles of local actors, institutions and informal initiatives in the processes of valuing and preserving heritage. The results indicate that participation is often more complex and flexible than theoretical models predict, with greater potential for long-term effects through informal approaches. The Cultural landscape of Bač points to the importance of continuous work, human contacts and support, as well as the importance of recognizing the daily practices of local communities as key to preserving heritage. At the same time, the institutionalization of participation requires decades of effort and adaptation. This study contributes to the understanding of participation as a key element of sustainable heritage management and affirms the importance of international frameworks in recognizing local communities as important actors in heritage conservation.

Key words: participatory heritage, citizen participation, cultural landscape, international cultural policies, rural heritage

UVOD

Ideje o učešću građana u nasleđu prisutne su već bar pola veka u politikama, istraživanjima i praksama u ovoj oblasti, ali su svoj zamah doživele nakon 2000-ih. One su inicirane pokretima dekolonizacije, borbe za ljudska prava i razvojem paradigmi demokratizacije javnog i političkog života, koji su prodrмали autorizovani diskurs nasleđa (Smith, 2006), i postavili temelje praksi i politika koje zagovaraju inkluzivne, participativne i pluralističke pristupe nasleđu, sa ciljem redistribucije moći, reartikulacije

istorijskih narativa i emancipacije od hegemonih autoriteta. Sa druge strane, tendencije jačanja globalnog neoliberalnog kapitalizma, okretanja od nasleđa ka tržištu, te pokušaja smanjenja demokratskog deficita, otvorili su i tokove upotrebe „participacije“ u nasleđu kao prakse koja dodatno komodifikuje i instruiira (Kisić, 2014).

Argumenti da nasleđe treba da se demokratizuje, da građani treba da aktivno učestvuju u očuvanju nasleđa i da institucije i profesionalci treba da dele moć i autoritet sa građanima, danas boje stavove i pokušaje generacija stručnjaka, donosilaca odluka i istraživača, iako su dometi ovih pokušaja upitni ili još uvek u procesu eksperimenata (Iguman Glušac, 2024; Emett, 2000; Chirikure et al., 2010). Pitanje učešća se nikada ne odnosi samo na prisustvo ili odsustvo istog, već i na to koja znanja i iskustva se smatraju relevantnim, koji oblici angažovanja se računaju kao učešće i čije učešće se smatra vrednim. Na njih često utiču dominantni javni, profesionalni i politički diskursi o učešću nasleđa, u kojima su mitovi o učešću koji oblikuju želje, s jedne strane, i realnosti učešća u stvarnim praksama, daleko od podudaranja. Istraživanja učešća lokalnog stanovništva u očuvanju nasleđa ukazuju i na to da što su znanje i svest o vrednostima i značaju nasleđa veći, veći je i nivo učešća, što je manja motivacija, to je manje učešće, a što su veće prilike za lokalno stanovništvo, to je učešće veće (Rasoolimanesh, 2017).

Mnogi procesi participacije odvijaju se kroz jednokratne, kratkoročne, projektne finansirane aktivnosti, sa jednako kratkoročnim i retko održivim efektima i ishodima. Upravo to potvrđuju i rezultati empirijskog istraživanja rađenog u okviru EPICA projekta tokom 2022. godine, kojim su mapirana mišljenja o ishodima i ograničenjima participativnih projekata od strane učesnika i pokretača istih u Srbiji. Projekti u oblasti nasleđa, bilo da se radi o muzejima, zaštićenim lokalitetima ili angažovanju građana u odbrani istorijskih gradskih celina, prednjačili su po zastupljenosti. Ipak, rezultati pokazuju da je ključna kritika uperena na kratkoročnost participativnih procesa, manjak održivosti ovih procesa, te nejednakost distribucije moći među učesnicima.

Kao način da nadomestimo ove rezultate, u kvalitativnom istraživanju studije slučaja tokom 2023, odabrali smo participativne procese u okviru Kulturnog predela Bača, koji imaju drugačiji karakter: dugoročne; zasnovane ne samo na projektima, već dužim procesima, programima i strukturama; u kojima građani i stručnjaci zauzimaju različite i promenjive uloge; te u kome participacija nije bila cilj po sebi, niti jedini aspekt aktivnosti, već je bila sastavni deo dvadesetogodišnjih aktivnosti vrednovanja, istraživanja, artikulisanja i očuvanja nasleđa. Iako se u literaturi smatra da „učešće“ u areni nasleđa znači aktivno uključivanje zainteresovanih strana u niz procesa i projekata (Neal, 2015), participaciju u ovom radu shvatamo kao uzimanje učešća onih koji po uobičajenim praksama, politikama i zakonima ne bi učestvovali u očuvanju nasleđa, te ga stoga shvatamo i kao napor da se prodrmaju dodeljene uloge i pozicije moći zarad njenog redistribuiranja. Ova definicija omogućava analizu širokog spektra praksi, ali uvek imajući u vidu da učešća koja nemaju nameru reartikulacije autorizovanog diskursa nasleđa, redistribucije moći i ustaljenih uloga, najčešće spadaju u procese lažiranja participacije.

CILJEVI ISTRAŽIVANJA I METODOLOGIJA

Glavni cilj radnog paketa 6, u okviru koga je studija slučaja participacije Kulturnog predela Bača analizirana, je da kritički analizira postojeće participativne prakse mapiranja, valorizacije, dokumentovanja, tumačenja, i upravljanja nasleđem, kako bi doprinela poboljšanju budućih participativnih praksi i javnih politika, kao i teorijama participacije u okviru studija nasleđa. Konkretni cilj istraživanja ove studije bio je uvideti koji su modaliteti, ograničenja i iskoraci participacije u oblasti nasleđa u slučaju kada je participacija građana usvojena kao važan element institucionalnog bavljenja očuvanjem nasleđa, i to u dugom vremenskom periodu.

Istraživačka pitanja

- Na koji način politički, ekonomski i društveni kontekst utiče na (ne)učesće različitih grupa u procesima očuvanja nasleđa?
- Koja je uloga učesća? Na koji način učesće legitimise nasleđe i institucije, ali i lokalne aktere? Kakva simbolička moć, ali i mreže podrške, dolaze kao posledica aktivnijeg učesća različitih aktera, uključujući i lokalne stanovnike?
- Na koji način se procesi vrednovanja i upravljanja nasleđem menjaju, proširuju, transformišu i artikulišu kroz procese učesća?
- Kakvu je ulogu nasleđe imalo i ima u procesima učesća? Na koji način nasleđe kao akter, ambijent, resurs, identitetsko pitanje ili kao odnos sa prošlošću podstiče, oblikuje, omogućava ili otežava učesće?
- Kako, sa kim i kroz koje mehanizme su se stvarale mreže podrške za anagažovanje?
- Na koji način participacija otvara mogućnosti korišćenja javnih resursa kao i javne svojine?
- Šta su dometi, ali i ograničenja dugoročnih procesa participacije?

Kriterijumi za odabir studije slučaja

Studiju slučaja učesća u Kulturnom predelu Bača odabrali smo kroz nekoliko unapred postavljenih kriterijuma: a) slučaj mora da bude aktuelan da bi se posmatrali procesi dok se odigravaju; b) neophodno je da postoji eksplicitna namera građana i lokalnih zajednica (sa posebnim fokusom na: neprofesionalne, marginalizovane i nepriviligovane grupe) da se uključe u procese mapiranja, valorizacije, dokumentovanja, tumačenja, predstavljanja i/ili upravljanja nasleđem; c) postoji eksplicitna namera aktera da procese očuvanja nasleđa učine demokratskim i da razviju pluralne prakse pamćenja, podstaknu višeslojne identitete i korišćenje nasleđa za širu javnu ili zajedničku korist; d) i konačno, nasleđe treba da bude tretirano od strane ključnih aktera kao javno, opšte dobro i te stoga da postoji posvećenost stvaranju javnog pristupa, korišćenja i koristi. Slučaj Kulturnog predela Bača zadovoljava sve ove kriterijume, ali je specifičan i po još nekoliko njih. Naime, slučaj reflektuje široko, holističko razumevanje nasleđa, koje uključuje ne samo zvanične spomenike kulture i institucije nasleđa, već i

etnografske, lične, nematerijalne, ekološke i ekonomske aspekte, koji značajno demokratizuju pojam nasleđa i time otvaraju mogućnost za intenzivniju participaciju građana; slučaj oslikava procese učešća u dugom vremenskom trajanju; slučaj oslikava procese učešća dominantno podsticane od strane institucije ka građanima; i slučaj oslikava participativne procese očuvanja nasleđa u ruralnoj sredini.

Istraživačke metode i postupak istraživanja

Tim ovog radnog paketa koristio je nekoliko metoda kvalitativnog istraživanja. Pre svega, i kao prvi korak istraživanja, korišćeno je desk istraživanje, tokom koga je prikupljena obimna dokumentacija o procesima: prostorni planovi, projektne dokumentacije, dokumenta u vezi sa radom Fondacije za upravljanje KP Bača, dokumentacija i istraživanja u vezi sa Nominacionim dosijeom za Listu svetske baštine i Planom upravljanja KP Bača, objavljenim publikacijama, brošurama, istraživanjima o dosadašnjem radu na očuvanju KP Bača, kao i medijskim izveštavanjima o istom.

Uz to, sprovedeno je mapiranje organizatora, ključnih zainteresovanih strana, učesnika i neučesnika u kulturnom predelu i u navedenim procesima baštinjenja. Na osnovu mapiranja, urađen je odabir aktera sa kojima će se raditi fokus grupe i intervjui. Urađena je fokus grupa sa stručnjacima koji su angažovani na različitim segmentima upravljanja KP Bača, i participacije; fokus grupa sa članovima Upravnog odbora Fondacije za očuvanje KP Bača, koja u svom Planu upravljanja ima integrisane mehanizme participacije građana i deluje na tom polju; kao i fokus grupu / razgovor sa lokalnim stanovnicima-akterima koji se bave nasleđem i učestvuju aktivno u saradnjama i procesima očuvanja istog. Urađeni su i polustrukturirani intervjui sa odabranim lokalnim stanovnicima koji su posebno angažovani u nekim aspektima očuvanja nasleđa, što kroz samonikle inicijative, što kroz saradnju i umrežavanje sa drugim inicijativama i institucijama, kao i intervjui sa osobama koje su angažovane na podsticanju učešća iz perspektive institucija, pre svega Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture – Petrovaradin.

Posebno važan aspekt i metod istraživanja bili su duži istraživački boravci na terenu. Prvi se desio aprila 2022. godine, u okviru predmeta Lokalni razvoj, sa studentima turizma Fakulteta za sport i psihologiju. U okviru ove posete četiri grupe studenata obišle su lokalna naselja Bač, Vajsku, Bođane, Bačko Novo Selo, selo Deronje i okolne salaše, te slučajnim uzorkom prikupljali odgovore na upitnik koji se sastojao od deset pitanja – od opšte demografskih, zatvorenih pitanja na temu pravaca razvoja, kao i otvorenih pitanja na temu potreba, navika i želja. Upitnik je predstavljao povod i smernicu za razgovor, a razgovori su snimani i naknadno analizirani, dok su odgovori ukratko i zapisivani. Ukupno su sprovedena i zabeležena 23 kompletna razgovora u svim mestima.

Drugi boravak se desio u periodu 24-28.4.2023. u okviru studijske posete u saradnji Fakulteta za sport i psihologiju TIMS, studenata UNESCO katedre za kulturnu politiku i menadžment i Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, u okviru kursa Menadžment nasleđa, od strane

doc. dr. Višnje Kisić, tokom koga su vršeni neki od zvaničnih intervju, ali i neformalni susreti i razgovori sa lokalnim akterima, poseta školi i lokalnim udruženjima u okviru kulturnog predela. Treći boravak odvijao se kroz samostalni boravak istraživača na terenu, posete lokalitetima i akterima na lokalnu, u periodu 6-12.7.2023. Četvrta istraživačka poseta desila se u periodu 25.7-3.8.2023, u okviru evaluacione posete stručnjaka ICOMOS-a za UNESCO Listu svetske baštine, tokom koje je jedan od ciljeva bila upravo evaluacija učešća i angažovanja lokalnih aktera u očuvanju kulturnog predela, sa pregršt poseta i razgovora sa lokalnim salašarima, nastavnicima, lovcima i ribolovcima, udruženjima posvećenim očuvanju etnografskog nasleđa, predstavnicima opštine i mesnih zajednica, itd.

Uz to, u okviru ove studije, dva člana tima koristila su metod učesničkog posmatranja, jer su bila pasivni učesnici u procesima vrednovanja, participacije i koncipiranja struktura upravljanja i zaštite od 2011, a aktivni od 2017, tj. 2020. godine. Istraživački dnevници, beleške sa terena, učešća na sastancima i procesima donošenja odluka u ovom dužem vremenskom trajanju, doprineli su tome da se usvoji kritička perspektiva u odnosu na zvanični govor i diskurs ispitanika tokom intervju, ali i da se u istraživanje slučaja integrišu uvodi o odnosima, pozicijama, uverenjima i praksama koji nisu lako vidljivi kada se podaci generišu kroz konvencionalnije i kratkotrajnije metode intervju i fokus grupa.

Ograničenja

Postoji nekoliko ograničenja ove studije, koje su u uskoj vezi sa njenim fokusom i ciljem. Kako se ova studija bavila procesima učešća u dugom trajanju od dvadeset godina, njome smo uočavali opšte dinamike procesa, projekata i aktivnosti koje su se dešavale na teritoriji Kulturnog predela Bača. Samim tim izostavili smo detaljno, partikularno bavljenje pojedinačnim aktivnostima ili projektima participacije, između ostalog i zato što se oni dešavaju kroz mrežu nekih od nasleđenih odnosa, pozicija i praksi. Ograničenje je upravo u tome što su akteri kroz neke aktivnosti ili projekte mogli da iskoče ili iskorače iz koloseka koji su većinski negovani, ili da se specifične brobe i pregovori dese upravo u nekoj od aktivnosti, ali ne drugima. Uz to, pomenuto je da je kao jedan od metoda korišćeno učešće samih istraživača u procesima participacije i širim procesima artikulacije i očuvanja Kulturnog predela Bača, povremeno od 2011, ali aktivno od 2017. godine. Ovo obogaćuje uvide i refleksije na slučaj u tom periodu, ali ograničava sagledavanje prethodnih perioda, od 2003, kroz iste metode. Napokon, u primarnom odabiru studije, bilo je predviđeno da će se tokom 2023. godine održati nekoliko Foruma zainteresovanih strana, što nije bio slučaj, i što je donekle ograničilo uvide u odnose koji se dešavaju kada se akteri sastanu da diskutuju i rade na zajedničkim projektima – a što ne može da se generiše kroz intervju, fokus grupe i desk istraživanje već postojećih materijala.

OPIS STUDIJE SLUČAJA: KONTEKST, KLJUČNI AKTERI, ISTORIJAT I FAZE PARTICIPACIJE

Politički, ekonomski, kulturni i društveni kontekst

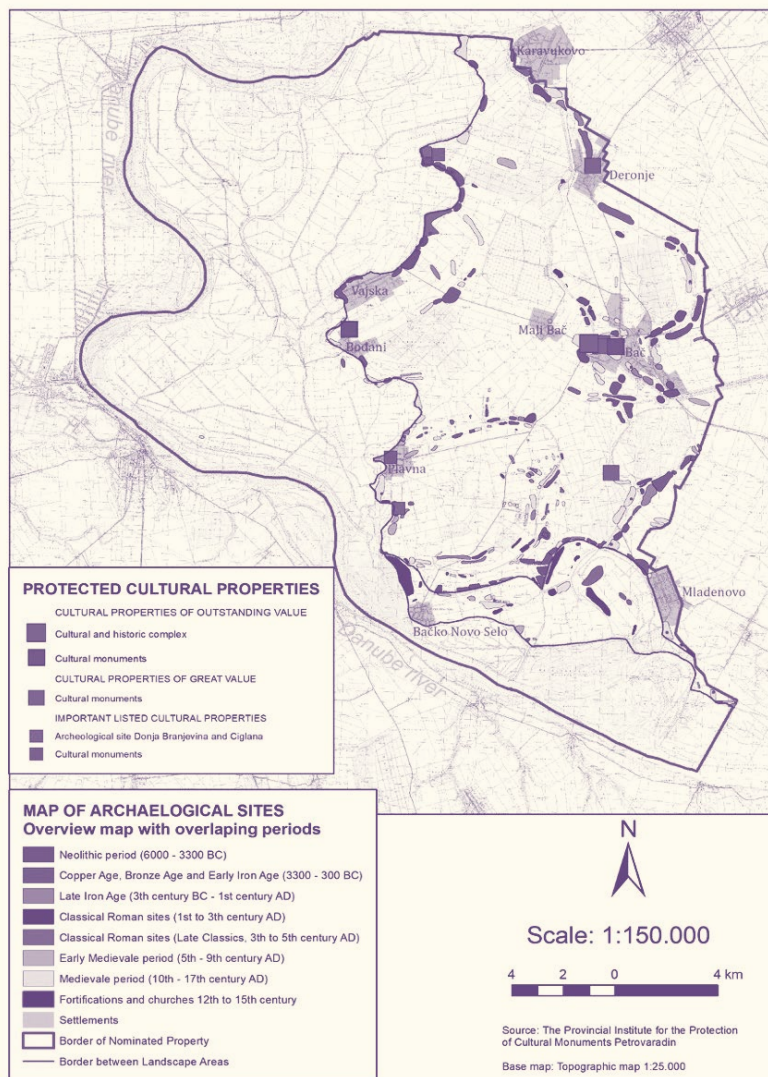
Kulturni predeo Bača zahvata dominantno opštinu Bač, koja je jedna od najsiromašnijih opština u Autonomnoj pokrajini Vojvodina, mesto Deronje u opštini Odžaci i Mladenovo u opštini Bačka Palanka. Ovo je područje ruralnog karaktera, sa nešto manje od 20.000 stanovnika. Područje Kulturnog predela predstavlja izrazito multikulturalnu, multietničku i multikonfesionalnu sredinu, sa zvanično 23 manjine, u kome prakse očuvanja „nasleđa drugih“ (Kisić, 2023) traju vekovima. Karakteriše ga ne samo kontinuirana istorija migracija kroz osam hiljada godina, već i današnje migracije mladih iz sela i ruralnih područja u gradove, usled čega je evidentan sve manji broj stanovnika koji ostaje na teritoriji Kulturnog predela. Dominantne aktivnosti u okviru Kulturnog predela su poljoprivreda, lov i ribolov, a karakteriše ih nizak nivo tehnologizacije i izostanak značajne infrastrukture i industrije. Upravo u takvom razvojnom kontekstu, i opština Bač, i većina lokalnog stanovništva, vidi kao poželjne ideje o nasleđu kao regenerativnom faktoru na kome se zasniva lokalni razvoj.

Ove ideje o nasleđu kao važnom faktoru lokalnog razvoja poseban mah uzimaju nakon političkih promena 2000. godine, novim entuzijazmom u lokalnim opštinama i zajednicama, i pokušajem da lokalne zajednice privuku pažnju na svoja mesta i pokrenu njihov razvoj. Upravo u ovom kontekstu, opština Bač 2003. godine kontaktira Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture po pitanju revitalizacije tvrđave Bač, koju vidi kao važan identitetski marker i lokalni razvojni resurs koji propada. Ovaj period karakteriše i novi talas osnivanja udruženja, lokalnih grupa žena i manjinskih udruženja u čitavoj Srbiji, pa tako i na teritoriji KP Bača. Uz to, iz perspektive politika i praksi u oblasti nasleđa, velik je broj novih međunarodnih konvencija i koncepata u oblasti nasleđa na međunarodnom nivou, koji reartikulišu ulogu i mesto zajednica i pojedinaca u očuvanju nasleđa. Međunarodni projekti i programi podrške revitalizacije nasleđa na prostoru bivše Jugoslavije, koji se realizuju od ranih 2000-ih otvaraju nove mogućnosti za saradnju, finansiranja revitalizacije nasleđa, ali i edukaciju stručnjaka, koja u slučaju Kulturnog predela Bača jeste imala veliki uticaj.

Kratak istorijat

Na prostoru koji se danas prepoznaje kao Kulturni predeo Bača, aktivnosti dokumentovanja, istraživanja i konzervacije kroz institucionalne okvire odvijale su se od 1950-ih. Karakteristično za Kulturni predeo Bača je postojanje tri spomenika kulture od izuzetnog značaja za Republiku Srbiju – Tvrđava Bač, Manastir Bođani i Franjevački samostan – što jeste privlačilo pažnju istraživača i konzervatora. Tokom ratova za vreme raspada SFR Jugoslavije, ovo granično područje ponovo je zabeležilo migracije, iseljavanja i doseljavanja, a nasleđe na teritoriji bilo je zanemareno, ali i dodatno devastirano vandalskim napadima. Novo poglavlje za ovaj kraj počinje 2003, kada se na inicijativu lokalnih opštinskih vlasti angažuju

Mapa 1.

Teritorija Kulturnog predela Bača sa zaštićenim kulturnim dobrima i arheološkim lokalitetima

stručnjaci Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, na čelu sa dr Slavicom Vujović, u planovima revitalizacije Tvrdave Bač. Kao posledica ovih napora 2006. pokrenut je višegodišnji razvojni projekat integrativne zaštite nasleđa „Vekovi Bača“, koji je testirao „holistički“ pristup nasleđu i delovao kroz mnogobrojne saradnje, podprojekte i angažovanja velikog broja aktera. Holistički pristup sastojao se iz tri komponente, od kojih je jedna bila upravo podizanje svesti i saradnja sa zajednicama. Prva komponenta, konzervacija, sastojala se iz aktivnosti brižljive konzervacije sa minimalnim intervencijama, kako bi se očuvao istorijski ambijent. Konzer-

Slika 1.
Letnja škola u Baču, fotografija: N. Marković

vacija je podrazumevala i planiranje za održivo korišćenje kulturnog predela i specifičnih lokaliteta, kao i njihovu integraciju u koncept difuznog muzeja kao turističkog, interpretativnog i obrazovnog mehanizma. Druga komponenta, istraživanje, obuhvatala je nova istraživanja, čiji je cilj bio da uvećaju znanja o predelu i lokalitetima, što je potom uticalo na pionirska otkrića, revidirane odluke o zaštiti i obrazovne aktivnosti. Kao deo treće komponente, podizanja svesti i edukacije, svaki korak istraživanja i konzervacije bio je bar donekle praćen edukacijom i angažovanjem lokalnih zajednica.

Vekovi Bača funkcionisali su kao zajednička platforma za brojne međusobno povezane projekte – sprovedene kroz brojna partnerstva i finansirane iz lokalnih, nacionalnih i evropskih fondova. Tako je Bač postao područje u kome je testiran, pilotiran i primenjen pionirski pristup kulturnom predelu u Srbiji, koji uključuje brojne struke, institucije i civilne aktere. Područje Bača i okoline prvi je primer valorizacije i zaštite kulturnog predela u Srbiji, a pionirski Prostorni plan područja posebne namene Kulturnog predela Bača usvojen je 2014. godine. Od 2017. godine područje rezervata biosfere Bačko Podunavlje uključeno je u UNESCO program Čovek i biosfera. Projekat Vekovi Bača i posebno integrisani konzervatorski pristup koji se primenjuje u zaštiti Tvrđave Bač, osvojio je 2018. godine Grand Prix Evropske unije i Europe Nostre za kulturno nasleđe.

Takođe, od upisa Kulturnog predela Bača na Tentativnu listu UNESCO, u proces vrednovanja, zaštite, interpretacije i prezentacije nasleđa uključeni su svi zainteresovani akteri: monaške i crkvene zajednice pri očuvanju i prezentaciji Manastira Bođani i Franjevačkog samostana; manjinske zajednice na interpretaciji i prezentaciji multikulturalnog nasleđa Bača – kroz

Didinu kuću, udruženja žena, etno kuće u Deronjama, muzejsku jedinicu u Baču; škole, nastavnici i brojne generacije dece i mladih – na edukaciji o nasleđu; šira zajednica kroz promociju Kulturnog predela Bača i učešće u Danima evropske Baštine, koji se organizuju u Baču kontinuirano od 2006. godine; nadležne javne institucije i javna preduzeća, posebno ona koja se bave zaštitom prirode; brojni univerziteti i instituti kao partneri u procesu istraživanja i edukacije stručnjaka i lokalnih zajednica. Tokom 2022. godine, predati su Nominacioni dosije i Plan upravljanja UNESCO Centru za svetsku baštinu, a ovaj proces uključivao je i institucionalizaciju participacije kroz novoosnovano pravno lice – Fondaciju za upravljanje Kulturnim predelom Bača. Tako je tokom dve decenije Kulturni predeo Bača valorizovan, negovan, tumačen i promovisan kao višeslojni kulturni predeo, istovremeno stvarajući široku mrežu aktera čiji su svest, angažovanje i posvećenost predelu doprinosili idejama razvoja zasnovanim na nasleđu.

Od kulturnog predela kao koncepta do Kulturnog predela Bača

Kulturni predeo nije datost sama po sebi, već prostor i skup vrednosti koje se prepoznaju, vrednuju i artikulišu kroz dejstvo niza aktera, zakonskih okvira i upravljačkih mehanizama.

Evropska konvencija o predelu (2001) trasirala je put konceptu i praksama koje pokušavaju da razumeju i očuvaju suživot i odnos čoveka i više-ljudskih-bića (Abram, 1997), isprepletanost kulture i prirode, pa samim tim i istorijskih interakcija i celovitosti onog što se inače deli na kulturno i prirodno nasleđe. Po ovoj konvenciji, koja je ratifikovana i u Republici Srbiji, kulturni predeo označava „određeno područje, onako kako ga vide ljudi, čije su karakteristike rezultat međusobnog delovanja prirodnih i/ili ljudskih faktora“, i uz to, on se razume kao „ključni element kvaliteta individualnog i društvenog blagostanja, a njegova zaštita i planiranje prava i odgovornosti svih“. Za razliku od dominantne moderne prakse zaštite i upravljanja pojedinačnim kulturnim dobrima, kulturni predeo poziva na celovito razumevanje određene teritorije, njenu višeznačnost i višeslojnost, međusektorsku saradnju, kao i prepoznavanje i angažovanje lokalnih zajednica i stanovnika u prepoznavanju, vrednovanju, očuvanju i korišćenju nasleđa. Uz to, koncept i prakse očuvanja kulturnih predela sve više pozivaju na postantropocentrična razumevanja i vrednovanja nasleđa (Kisić, Tomka, 2023).

Kulturni predeo Bača postepeno je istraživao i formulisan, a zatim i zaštićen i prepoznat od 2003. godine do danas, kroz saradnju Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, na čelu sa arhitekticom konzervatorkom dr Slavicom Vujović, lokalnim opštinama Bač, Odžaci i Bačka Palanka, lokalnim stanovnicima, udruženjima i verskim zajednicama, pokrajinskim ustanovama posvećenim prostornom planiranju, očuvanju prirode, kao i velikom broju partnera iz javnog, civilnog i obrazovnog sektora u Srbiji i inostranstvu (Vujo- vić, 2016). Njihovim zajedničkim angažmanom započet je proces regeneracije područja inspirisan nasleđem u kome transdisciplinarna istraživanja, zaštita i konzervacija, obrazovne aktivnosti i uključivanje zajednice pokušavaju da doprinesu vrednovanju višemilenijumskog odnosa čoveka sa ekosistemom,

Slika 2.

Pogled na tvrđavu u Baču i stari grad, fotografija: N. Marković

poboljšanju kvaliteta života i društveno-ekonomskom razvoju.

U smislu nasleđa koje karakteriše ovaj predeo, nudimo isečak iz Plana upravljanja KP Bača, koji sumira ove vrednosti:

„Kulturni predeo Bača, definisan je bogatstvom i karakteristikama prirodnog, materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa. Evolucija čoveka i njegovog prirodnog okruženja na ovom delu Podunavlja, koja traje i danas – započeta krajem mezolita, pre više od osam milenijuma, vidljiva je kako kroz promene koje su nastale u prirodi, tako i kroz kulturno nasleđe, koje svedoči o svim istorijskim periodima bogate prošlosti ovih prostora. Kulturni predeo Bača, sa gradom Bač kao centrom, bio je toliko značajan u ranom srednjem veku da je celo područje između reka Tise i Dunava po njemu dobilo ime Bača. Različita arheološka nalazišta na tom području svedoče o prisustvu ljudi i kontinuiranom suživotu sa okruženjem tokom osam milenijuma, dok nematerijalno nasleđe i preostala arhitektura od 12. do 19. veka pokazuje brojne kulturne uticaje. Tragovi zapadnoromaničkog, gotičkog, renesansnog i baroknog stila, kao i vizantijska i islamska umetnost, svedoče o burnim i impresivnim vezama između kultura Balkana sa Zapadom i Istokom. Kulturni predeo Bača kao pogranično područje uslovljeno je kretanja i fluktuaciju stanovništva sa naglašenim multikulturnim i multireligijskim karakterom. Tokom dvadesetog veka Kulturni predeo Bača zaobilazila je teška industrija, kao i autoputevi i ubrzana modernizacija. To je, međutim, i omogućilo da ovaj kulturni predeo, prošaran plodnim ravninama, šumama, rekama, kanalima, rezervatima prirode i specifičnim graditeljskim nasleđem sačuva svoj istorijski karakter.“ – Plan upravljanja KP Bača, str. 11.

Ključni akteri

Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture (PZZZSK) na čelu sa arhitekticom konzervatorkom dr Slavicom Vujović treba posmatrati kao ključnog aktera, inicijatora ili podršku mnogih procesa konzervacije, podizanja svesti i istraživanja nasleđa u saradnji sa lokalnim zajednicama i stručnjacima. Učešće lokalnih zajednica i interesnih strana u očuvanju kulturnog predela Bača ima kontinuitet od 2003. godine. Nakon lokalne opštinske inicijative za revitalizaciju bačkog kulturnog nasleđa, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture pokrenuo je niz projekata i saradnji u kojim je važan element bio učešće lokalnih zajednica, kao i širokog spektra interesnih strana. Dve su ključne grupacije koje su uzimale učešća u ovim procesima, često na inicijativu ili uz podsticaj PZZZSK, i to:

Stručnjaci i institucionalni akteri:

Zavod za zaštitu spomenika prirode, Urbanistički zavod Vojvodine, Vode Vojvodine, Vojvodinašume, predstavnici Prirodno-matematičkog fakulteta, Tehnološkog fakulteta i drugih, stručnjaci različitih disciplina (etnolozi, heritolozi, hidrolozi, arheolozi, arhitekta, istoričari, itd.) profesionalna udruženja koja se bave nasleđem, itd. Iako bi bilo moguće isključiti ove aktere iz istraživanja argumentom da oni nisu samo „građani“ ili „predstavnici zajednica“, već neko ko svojom pozicijom ili strukom treba da se bavi pitanjima očuvanja nasleđa, argumenti za uključivanje stručnjaka kao aktera participacije mnogo su slojevitiji. Pre svega, uključivanje ovog dijapazona i broja aktera nije institucionalna praksa zaštite nasleđa u Srbiji, niti zakonska obaveza, te se procesi istraživanja i konzervacije nasleđa najčešće dešavaju isključivo u okviru ingerencija zaposlenih u zavodima za zaštitu spomenika kulture. Princip uključivanja interdisciplinarnih timova i pokretanja i održavanja međusektorske i međuresorne saradnje jedan je od ključnih iskoraka u bavljenju prepoznavanjem i očuvanjem Kulturnog predela Bača. Kao drugo, mnogi od ovih aktera učestvovali su u procesima kao volonteri, kroz kolegijalne mreže podrške, ili upravo zbog posvećenosti vrednostima demokratizacije nasleđa. Kao treće, njihovo učešće često je bilo važno i za podsticanje učešća ili saradnje sa lokalnim zajednicama i inicijativama, jer je nudilo drugačije fokuse, aktivnosti i tačke kontakata sa lokalnim stanovnicima. Napokon, kako je proces rada na Kulturnom predelu Bača često bio gledan kao neka lokalna i marginalna stvar od strane donosilaca odluka i stručnjaka na republičkom nivou, uključivanje ovog spektra aktera donosilo je sa sobom legitimizaciju samih procesa rada na Kulturnom predelu Bača.

Lokalni baštinici:

U ovu grupu spadaju pojedinci, pojedinke i grupacije koje deluju i žive na teritoriji Kulturnog predela Bača. Zainteresovanost za nasleđe mnogih od njih je posledica institucionalnog angažmana Pokrajinskog zavoda, dok su mnogi već na neki način bili angažovani u očuvanju lokalnih istorija, praksi i tradicija. U sklopu ove grupacije su inicijatori baštinjenja „odozdo“; lokalna tradicionalna udruženja, uključujući i ribolovačka, pčelarska, i poljoprivredna;

udruženja žena; kao i lokalne škole i nastavnici. Kako se proširivalo razumevanje nasleđa Kulturnog predela Bača – da obuhvati poljoprivredne prakse, lov, ribolov, salašarstvo, odnos sa zemljom, itd. – tako se proširivala i lista aktera koji svojim radom doprinose i učestvuju u vrednovanju i očuvanju Kulturnog predela Bača. Neki od aktera angažovaniji su i posvećeniji nasleđu od drugih sugrađana, i nisu samo učesnici u aktivnostima iniciranim odozgo, već inicijatori aktivnosti istraživanja, dokumentovanja, očuvanja i edukacije o nasleđu u svojim zajednicama. Upravo su ovo akteri sa kojima smo birali da radimo dubinske intervjuje, dok smo se sa stanovnicima koji nisu aktivno angažovani u procesima očuvanja nasleđa sretali kroz terenska istraživanja, neformalne razgovore i ankete.

KLJUČNI NALAZI

Participacija kao komponenta holističkog pristupa nasleđu

Procese učešća i uključivanja građana u Kulturnom predelu Bača potrebno je razumeti ne kao cilj sam po sebi, već kao neizostavan segment intergrativnog, holističkog pristupa nasleđu koji se ovde odvijao u poslednjih dvadeset godina. Za razliku od dominantnog, zakonski utvrđenog pristupa nepokretnom nasleđu u kome se radi na konzervaciji pojedinačnih spomenika kulture od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture, holistički pristup podrazumeva napore da se nasleđe ne samo konzervira nego i revitalizuje, da se razume na najširi način, kroz materijalne, nematerijalne i prednosne elemente, i da se tretira kao važan segment okupljanja i izgradnje zajednica. U slučaju kulturnog predela Bača, ovaj pristup realizovao se kroz tri komponente: konzervaciju, koja se bavila ne samo konzervatorskim radom već i planiranjem i opremanjem za buduće korišćenje obnovljenih spomenika kulture; istraživanje, koje je osvetljavalo nove uvide u vrednosti nasleđa i čitavog predela, te davalo materijal za edukaciju i uključivanje građana; i podizanje svesti i edukaciju, koja je podrazumevala povezivanje, podršku i saradnju sa lokalnim udruženjima i pojedincima, ali i brojne apekte komunikacije vrednosti nasleđa, edukacije i slično, pogotovo u radu sa decom, mladima i studentima. Upravo u tom svetlu, arh. dr. Slavica Vujović, koja je idejni tvorac i osoba na čelu procesa revitalizacije Kulturnog predela Bača objašnjava u intervjuu:

„Ja sam shvatila da mi nećemo imati kapacitete da radimo pojedinačna dobra, nego moramo imati neku platformu gde ćemo moći pozajmljivati stručnjake, napraviti jednu projektnu platformu. Onda sa te platforme ti imaš neke istraživačke timove koji uskaču, zato što jednostavno nije problem obnoviti tvrđavu, ali će se istovremeno pojaviti još problema, tako da je to za jedan duži period, dok je trajao projekat Vekovima Bača, funkcionisao kao jedna koordinirana aktivnost. Od samog starta, ta njegova C komponenta korišćenja je podrazumevala učešće građana, to je njegovo strateško opredeljenje, zato što apsolutno taj projekat nije računao samo na institucionalni angažman, već je imao svest da mi to radimo za lokalnu zajednicu i u saradnji sa njom. Zato

su toliko prostora dobili Dani Evropske baštine, toliko prostora su dobila udruženja i saradnja sa udruženjima, i našao se takav model da mi to radimo preko Fonda.“

Upravo zato kroz nalaze i intervjuve provejava konstantna borba da se prošireni pristup nasleđu prepozna i prizna, ali i svest o tome koliko su dominantni zakonski i institucionalni okviri tromi da to i prigrlje. U svim tim situacijama, međunarodni okviri razumevanja nasleđa, međunarodno finansirani projekti i saradnje, kao i međunarodne edukacije, jesu bile podrška za primenu holističkog pristupa i delovale kao kontrateža užem zakonskom okviru Republike Srbije. Upravo u situacijama kada je nacionalni okvir ignorisao mogućnost učešća zajednica, formiranja kulturnog predela ili sveobuhvatnog pristupa nasleđu, međunarodna dokumenta i podrška otvarala je vrata za primenu novih koncepata, kako ističe Vujović u intervjuu:

„Meni je pomogao program Saveta Evrope (za rehabilitaciju nasleđa), zato što je on u stvari doneo te nove koncepte i mi smo prošli konsolidovanje projekata i zahvaljujući tome sam uspela postati i ekspert Saveta Evrope za rehabilitaciju nasleđa. Puno toga smo mi naučili od drugih, to su međunarodni projekti. Ko god nije iskoračio iz institucija u međunarodne projekte, on je ostao u našem glibu i to je na neki način hendikep.“

U tih dvadeset godina, bilo je puno uspona i padova, kao i podsticajnih i otežavajućih faktora u širem kontekstu. Kontinuitet aktivnosti može se čitati kao posvećenost i upornost osobe koja ima viziju i institucionalnu poziciju, koja može da osigura kakav-takav kontinuitet. Uz to, važan element je to što se neumorno radilo na okupljanju ljudi, što sa lokala, što stručnjaka, kako bi se Kulturni predeo prepoznavao, a sa njim i zajednica koja tu živi.

„Znači to su spojeni sudovi – podrška ili manjak podrške, svetska finansijska kriza, političke promene, itd. Ono što je konstanta u toj priči jeste ta moja idiotska upornost. Što kao pojedinac i individualni angažman vidiš da tu ne sme da se stane, to je poruka. Ne samo ja, nego mi svi nismo stali. Manastir Bođani od 2013. godine slikarstvo, onda od 2003. u kontinuitetu tvrđava, od 2003. faktički i arheološka istraživanja i guramo to pod sve te 3 komponente, bilo para ili ne bilo, uvek nešto... i ono što je važno, i u toj knjizi sam navela, dugo smo se trudili da bude kvalitetno. Ja sam se trudila da ta istraživanja budu jednako zastupljena i da se jednako ulaže u neke aktivnosti sa lokala.“ – Slavica Vujović

U ovakvom pristupu, diskurs o važnosti angažovanja lokalnih zajednica bio je prisutan od samih početaka, i istican kroz publikacije, video materijale, nastupe na konferencijama, i slično. Istovremeno, realni dometi tog diskursa na terenu, bili su praćeni nestalnim finansiranjima, marginalnom pozicijom aktivnosti rada sa zajednicama od strane donatora, ali i većine struke, kao i nepoznavanjem i neobučenošću za sistemski, strateški rad sa zajednicama od strane angažovanih stručnjaka. Upravo zato, pristup participaciji često se svodio na pitanje reprezentacije lokalnih zajednica i aktera – na prepoznavanje, popisivanje, vrednovanje, davanje podrške i mogućnosti za prikazivanje određene kulture i tradicije. Sa druge

strane, kroz brojne programe i projekte učestvovao je veliki broj stručnjaka čije je učešće na neki način bilo presedan, tj. koje ne bi bilo očekivano u uobičajenim institucionalnim okvirima. Za učešće su često bili malo plaćeni ili su učestvovali volonterski, pa upravo zato njihova aktivnost i pravljenje mreže podrške i saradnje predstavlja važan fenomen kad je učešće u pitanju.

Faze participacije

Učešće građana i stručnjaka se dešavalo u nekoliko važnih faza:

Faza I: Od konzervacije ka širem pristupu nasleđu: artikulacija strateškog pristupa Vekovi Bača

Ova faza, koja je trajala od 2003. do 2006. godine, bila je pripremna faza, ili faza artikulacije. Ona je započeta na inicijativu lokalne zajednice i opštine Bač da se osvetli tvrđava Bač, najstariji i najznamenitiji spomenik kulture na tom području, i osposobi za korišćenje. Upravo odatle počinju saradnja i naponi Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture – PZZSK, da se osmisli dugotrajno prisustvo i okvir za aktivnosti revitalizacije nasleđa. U ovom periodu dešavalo se upoznavanje sa lokalnim akterima, predstavnicima opštine i udruženjima, radilo na pripremi projekata za konzervaciju i restauraciju, i artikulisao sveobuhvatniji pristup nasleđu, pod nazivom Vekovi Bača, koji je u narednoj fazi institucionalizovan. Participacija je u ovoj fazi marginalna, inicirana aktivnošću opštine ka Pokrajinskom zavodu, a onda povratno prepoznavanjem Pokrajinskog zavoda da neće biti moguće na adekvatan način čuvati lokalno nasleđe bez aktivnije uloge lokalne zajednice. Ona od 2003. ima svoj diskurzivan i reprezentativan prostor u vidu manifestacije Dani evropske baštine, koja se od tada do danas u kontinuitetu svake godine održava na Tvrđavi Bač. Manifestacija okuplja i daje ulogu lokalnim udruženjima koja se bave folklorom, lokalnim proizvođačima hrane i zanatlijama, kao i crkvenim horovima koji baštine to specifično nasleđe. Takođe, od samog početka postoji značajan fokus na edukaciju dece, kroz zabavne sadržaje zasnovane na nasleđu, kao i njihovo učešće kroz izvođenje nematerijalnih oblika nasleđa. Napokon, već u ovim prvim fazama razmišljalo se o tome kako uključiti i veći broj stručnjaka iz različitih institucija i polja, koji ne bi mogli formalnim putevima da budu uključeni, te je važna komponenta bila upravo građenje partnerstava i privlačenje zainteresovanih pojedinaca koji imaju različite ekspertize potrebne za očuvanje, istraživanje i upravljanje ovim prostorom.

Faza II: Učešće kao strateško opredeljenje: komponenta C platforme Vekovi Bača

U fazi od 2006. do 2010. dolazi ne samo do jasne strateške artikulacije učešća, već i do osnivanja lokalne institucije kulture, Fonda vekovi Bača, koja ima cilj da se bavi upravo radom sa zajednicama. Procesi revitalizacije nasleđa u okviru platforme Vekova Bača imali su tri komponente: komponentu A: konzervaciju; komponentu B: istraživanja; i komponentu C: podizanje svesti i edukaciju. Rad Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u okviru ove šire platforme se odvija kroz specifične projekte, koji svi čine stratešku

celinu Vekovi Bača, kroz koju se integriše rad na različitim spomenicima kulture, ali i procesima istraživanja, konzervacije i rada sa zajednicama na lokalnu. U ovoj fazi, u saradnji sa PZZZSK i AP Vojvodine, opština Bač osniva fond Vekovi Bača, i otvara jedno radno mesto za arheološkinju iz Bača. Fond razvija brojne aktivnosti podizanja svesti, komunikacije, neformalnog i formalnog obrazovanja, ali uglavnom na inicijativu PZZZSK. S tim u vezi, iako je osmišljen kao izuzetno lokalna institucija, sa lokalnom osobom na čelu, njegov glavni pokretač aktivnosti i dalje je bio Pokrajinski zavod, na čelu sa Slavicom Vujović, koja ističe:

„Ta C komponenta je faktički realizovana preko Fonda. Projekat vodi institucija PZZZSK, tu C komponentu vodi Fond. S tim što je to bilo utegnuto, ili je problem u tome, ili sam ja pogrešno procenila osobu i njene kapacitete pa nije došlo do razvoja Fonda, ali najverovatnije nije to u pitanju jer sam ja među postojećim svetom imala nekog ko jako voli arheologiju, ko je kooperativan i tako dalje... i ona se i borila i ona je bila veza sa svim tim ostalim svetom kao lokalac.“

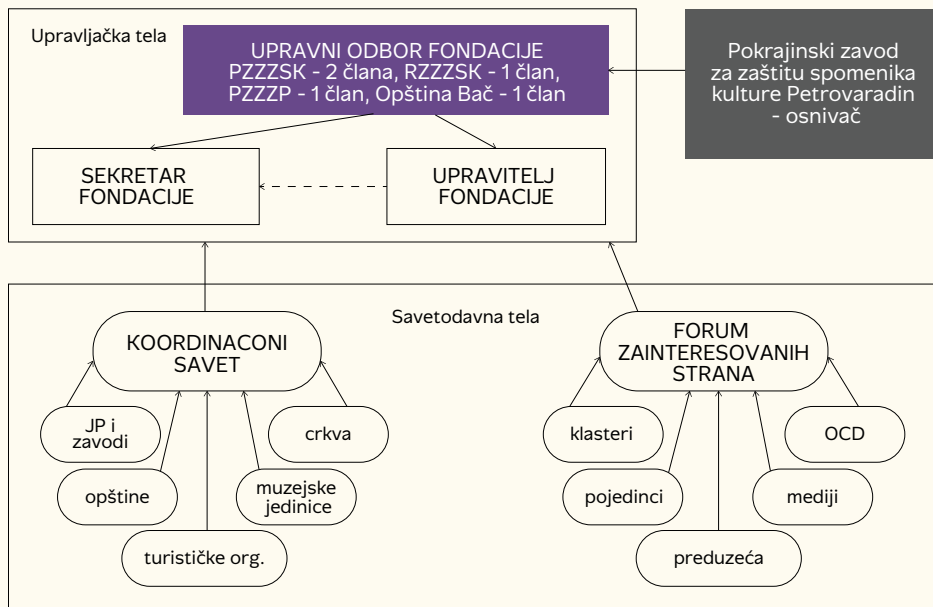
Paralelno sa aktivnostima Fonda i platforme Vekovi Bača, uspeva se sa pozicioniranjem nasleđa Bača kao kulturnog predela, i podizanja važnosti ove teritorije kroz proces upisa na Listu svetske baštine (LSB), kada je pod nazivom „Istorijski grad Bač sa okruženjem“ ušla na Preliminarnu listu za UNESCO LSB 2010. godine.

Faza III. Borba za prepoznavanje: nastavak aktivnosti uprkos poteškoćama

Sudbina Fonda u velikoj meri je zavisila i od razumevanja i volje lokalne administracije u opštini Bač, tako da je promena političkih struja dovela do urušavanja Fonda, čestih izostanaka plata, i neizvesnosti u smislu opstanka Fonda.

„I 2010. godine svetska kriza, nema čelnih ljudi koji razumeju potrebu za ovim i nema para za Fond, pretvara se u neke programčice i tako dalje. Znači, to su spojeni sudovi, za tu neku vrstu analize je zaista potrebno pogledati tu neku širu sliku i ono što je konstanta u toj priči jeste ta moja idiotska upornost. Što kao pojedinac i individualni angažman vidiš da tu ne sme da se stane, to je poruka. Ne samo ja, nego mi svi nismo stali.“ – Slavica Vujović.

Kao vetar u leđa Fondu, došlo je i do finansiranja rekonstrukcije Edukativnog centra u podgrađu Bača, sredstvima AP Vojvodine, kao prostora namenjenog upravo za aktivnosti Fonda, edukacije, sastanke, itd. Fond će se zatim ugasiti, a umesto njega javiti inicijativa za osnivanje Muzejske jedinice u Baču, koju bi bilo lakše finansirati iz sredstava Pokrajine. Iako Muzejska jedinica i danas postoji, opština Bač ne finansira nijedno radno mesto već dve godine, te njene aktivnosti jenjavaju. U celom periodu postojanja Fonda, ali i platforme Vekovi Bača, radi se na projektima saradnje sa brojnim institucijama, fakultetima i stručnjacima. Iako postoji institucija na lokalnu koja se bavi učešćem, učešće se najpre definiše odozgo na dole, i obuhvata aktivnosti podizanja svesti, komunikacije, reprezentacije i podrške akterima na lokalnu, kao i konkretno učešće stručnjaka na nekim od

Slika 3. Upravljačka struktura Kulturni predeo Bača

projekata i procesa. Paralelno sa tim, 2015. godine, kroz saradnju brojnih institucionalnih aktera, artikuliše se i zakonski i planski koncept Kulturnog predela Bača, koji dobija svoj Plan područja posebne namene i postaje prvi prepoznati kulturni predeo u Republici Srbiji. Od 2018. intenziviraju se procesi na izradi nominacije i pratećih dokumenata za Listu svetske baštine, sa proširenim konceptom – Kulturni predeo Bača.

Faza IV. Institucionalizacija participacije: Fondacija za upravljanje KP Bača i nominacija na UNESCO Listu svetske baštine

Proces upisa na Listu svetske baštine donosi potrebu za ustanovljavanjem upravljačke strukture i Plana upravljanja Kulturnim predelom Bača. Ova prilika se koristi da se participacija institucionalizacije u okviru strukture upravljanja predelom i formalnih dokumenata. Učešće mnogih institucija, organa vlasti, javnih preduzeća, udruženja građana, verskih zajednica, privrednika i lokalnog stanovništva u procesima upravljanja Kulturnim predelom Bača nije bio samo etički i politički izbor, već i upravljačka nužnost. Za razliku od upravljanja pojedinačnim spomenicima kulture, u kojima institucije zaštite, vođene zakonom i svojim statutima, često mogu da izaberu da budu jedini upravljač, ili jedan od nekoliko upravljača, to u slučaju kulturnog predela nije moguće. Predeo obuhvata aspekte upravljanja zaštićenim prirodnim celinama, koje su nadležnost Pokrajinskog zavoda za zaštinu prirode, zatim upravljanje vodama, kanalima i vodotokovima, pod nadležnošću Vode Vojvodine; manastirskim posedima kojima upravljaju monaške zajednice, poljoprivrednom zemljom čiji je dominantni vlasnik lokalno stanovništvo, itd. Postoji dugačka lista aktera koji imaju neke

ingerencije za određene aspekte kulturnog predela, ili vlasništvo nad teritorijom, i mogućnost da svojim praksama doprinesu ili se suprotstave viziji očuvanja predela.¹

Upravo zato, pitanje upravljanja predelom rešeno je kroz osnivanje novog pravnog lica pri PZZZSK, čija je glavna odgovornost da koordinira aktivnosti ovih aktera, okuplja ih, pomaže uspostavljanju zajedničkih akcionih planova, i edukacija, i radi na specifičnim strateškim projektima od značaja za kulturni predeo. Sa tim u vidu je 2019. osnovana Fondacija za upravljanje Kulturnim predelom Bača u sklopu Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, i definisani su organi upravljanja kulturnim predelom. Ovi organi, pored upravnog odbora, uključuju i Koordinacioni savet, koji čine svi koji su na neki način nadležni i odgovorni za upravljanje nekim od segmenata kulturnog predela; kao i Forum zainteresovanih strana, koji uključuju sve članove Koordinacionog saveta, plus sve one koji nisu zakonom nadležni, ali žive, rade i deluju na teritoriji KP Bača (Kisić, Tomka, & Živanović, 2021). Ovo uključuje lokalno stanovništvo, udruženja ribara, pčelara, žena, KUD-ove, neformalne grupe, etno-kuće, poljoprivrednike, i sve koji su na neki način zainteresovani. Fondacija je odgovorna da vodi listu kontakata i aktera koji su izrazili interesovanje da učestvuju u Forumu, i širi tu listu. Takođe, Fondacija je odgovorna da saziva sastanke Koordinacionog saveta i Foruma. Pored same strukture Fondacije, većina strateških usmerenja i principa upravljanja prisutnih u Planu upravljanja (Kisić, Tomka, & Živanović, 2021), usmereni su na podsticanje aktivne uloge lokalnih zajednica.

S obzirom na čitav niz zakonskih nadležnosti institucionalnih aktera, i Forum i Koordinacioni savet, ali i Fondacija, funkcionišu na principu saveta, koordinacije, međusobnog obaveštavanja o aktivnostima i razvoja zajedničkih projekata, ali niko od aktera nema ingerencije da donosi odluke koje sežu u domen nadležnosti nekog aktera, ako sam taj akter ne želi da ih usvoji i sprovodi. Ovo je i jedna od ključnih mana institucionalne participacije, jer iako omogućava međusektorsku i međuresornu saradnju, kao i aktivnu ulogu lokalnog stanovništva, saradnja i učešće dešavaju se na principu dobre volje, a ne suštinske raspodele moći. Ova institucionalizacija participacije još uvek je u svojevrsnom probnom periodu, i mnoge su prepreke u realizaciji iste. Pre svega, nedostatak zaposlenog u Fondaciji ko bi se bavio koordinacijom, nedostatak resursa za sastajanja i održavanja Foruma i sastanaka Koordinacionog saveta, kao i ustaljeni načini saradnje i kontakata sa akterima, koji se dešavaju ad hoc i u malim grupama, po potrebi, a ne planski i strateški.

Pristup participaciji: participacija kao direktan kontakt, reprezentacija, podrška i mreža

Iako je platforma Vekovi Bača služila kao okvir za holističko delovanje na očuvanju nasleđa, iako su postojale neke institucionalne strukture, poput fonda Vekovi Bača, koji se bavio radom sa zajednicom, procesima participacije nikada nije strateški pristupano. Oni su shvaćeni kao strateški važni,

ali ne kroz strateški postavljene planove i aktivnosti, već više diskurzivno i reprezentativno. Iako je postojala volja, i praksa uključivanja, ona nije bila formulisana na nivou svakodnevnog, dugoročnog delovanja. Nisu postojali jasni okviri i metodi participacije, kao ni željeni ishodi participacije, osim osvešćenijeg lokalnog stanovništva spremnijeg da čuva nasleđe na svojoj teritoriji. Participacija je mnogo više bila podsticana ličnom posvećenošću, kontaktima i motivacijom, nego strukturnim, institucionalnim delovanjem; ad hoc podrškom, nego planskim usmerenjem; brigom i podrškom, nego zacrtanim aktivnostima i finansijama. Ovaj pristup nastavljen je čak i nakon formalizovanja i institucionalizacije participacije kroz Fondaciju za upravljanje KP Bača, u kojoj se institucionalizacija kroz planska dokumenta i strukturu upravljanja nije zaista i desila na terenu. U tom smislu, mnogi od promovisanih metoda participacije u teorijama nasleđa, ne bi mogli da se primene na proces koji se odvijao u Baču. I pored toga, vidljiva je važnost participacije i kroz viđenje lokalne zajednice kao pravih čuvara, i kroz izgradnju mreže podrške, i kroz zajedničke projekte, i kroz rad na edukaciji i angažovanju dece kao čuvara nasleđa. U nastavku diskutujemo upravo te ključne manifestacije participacije u okviru Kulturnog predela Bača.

Stručnjaci kao servis, lokalne zajednice kao „pravi čuvari“

Zakonski okvir očuvanja nasleđa u Republici Srbiji izuzetno je hijerarhizovan i institucionalizovan. Institucije zaštite su ključni akteri za donošenje odluka, mere zaštite, procese konzervacije i restauracije i brige o nasleđu po zakonu, što dovodi do toga da zaposleni u instucijama zaštite nikada u svojoj karijeri ne moraju da uključe predstavnike lokalnih zajednica ili druge struke i oblasti, ako to ne žele. Odatle dolazi čitava kultura netransparentnih odluka, odnosa i procesa zaštite, koja udaljava građane od bavljenja nasleđem, kao i mnoge odluke o zaštiti koje ne idu na ruku onima koji su vlasnici kulturnih dobara, ili na neki način kao sugrađani zainteresovani da ih koriste i čuvaju. Učešće građana se u mnogim institucijama zaštite u Srbiji, kao i profesionalnim krugovima čak ni diskurzivno ne pominje mnogo, osim u slučajevima onih organizacija ili pojedinaca koji razumeju nasleđe na način koji je neraskidivo vezan za ljude koji ga koriste, neguju i žive. Upravo je to slučaj sa Kulturnim predelom Bača, i angažovanjem arhitektice konzervatorke dr Slavice Vujović, koja u svojim nastupima, publikacijama, tekstovima i narativima neguje i uvek ističe važnost lokalnih zajednica u očuvanju nasleđa. Ovaj isečak iz intervjua verno oslikava tu želju za živim nasleđem koje zajednice neguju:

„Pa znaš kako, ja sam to sve osvestila i shvatila da nasleđe mora biti živo... I ti uvek tu dođeš pred zid, ako nemaš sa kim da razgovaraš oko očuvanja, ti ćeš izgubiti nasleđe. Ako neko reši da ga izgubi, ti tu nemaš instrumente da ga sačuvaš, iskreno. Kad vidiš da to nekoga interesuje, da to neko voli, da je tu neki direktor nekog muzeja ili lokala i onda ideš u akciju sa tim ljudima. To je taj aktivizam kao deo moje prirode, a potpuno jedna jasna svest da nasleđe može opstati samo ako je u fokusu zajednice, ne institucija visokih. A u stvari profesionalci su servis.“ – Slavica Vujović

Sa takve pozicije, institucionalne, ali negujući jedno neinstitucionalno viđenje nasleđa, ona je ulazila u poznanstva i kontakte sa lokalnim stanovništvom, bodrila, pomagala njihove inicijative kroz institucionalne projekte ali i ličnu podršku. Ona u svojim nastupima za medije uvek ističe lokalno stanovništvo kao „prave čuvar“ nasleđa, a lokalni stanovnici je vide kao jedinu instituciju koja ima svoje lice, osobu koju mogu da kontaktiraju i sa njom saraduju i osobu koja će se zalagati za lokalne ideje i probleme, ne samo u svojoj instituciji, već i lokalnoj opštinskoj vlasti, ali i pokrajinskim i republičkim donosiocima odluka zaduženim za kulturu. Lokalni poštari, i aktivan član zajednice Bačko Novo Selo, u intervjuu kontinuirano vraća na to da je upravo poznanstvo sa Slavicom bilo ključno za njegovo angažovanje u polju kulturnog nasleđa, i okupljanja zajednice oko inicijative da se obnovi dvorac Fric-Hristić, za potrebe zajednice, smeštaja cikloturista i edukacije, u kome Zavod igra ulogu izrade dokumentacije i otvaranja vrata lokalnoj zajednici da zagovara ovaj projekat kod donosilaca odluka:

„Pa što se tiče te kulture baštine, ključni momenat je bio upoznavanje sa Slavicom. Slavica je vrh žena, jedna žena fantastična. Dolazili su ovde i političari i ovi i oni, i misionari ali kako... Sa Slavicom i sa Zavodom konkretno evo pričam, su nam se vidici proširili. Ne pričam samo o kulturnoj baštini, – bitna ti je informacija koju ti dobiješ pa možeš porazgovarati ili kaže 'doći će neki novoselec', to ti mnogo znači, otvara ti mnogo vrata, ne gubiš svoje vreme, tuđe vreme.“ – Goran Belić, Bačko Novo Selo

Slično je viđenje i drugih stanovnika koji se bave nasleđem na neki način. Pokretači za njihovo delovanje su najčešće ljubav prema konkretnom nasleđu, tvrđavi ili svom kraju i kulturi; susreti i razgovori sa Slavicom, ili učešće u Danima evropske baštine ili nekim drugim aktivnostima koje je Fond Vekovi Bača svojevremeno radio. Kroz naš boravak u kulturnom predelu, susreti i angažman obojeni su utiscima o tome da Slavica može da otvori vrata mnogih kuća u kulturnom predelu, da je uvek dobrodošla gošća i sagovornica, i da postoje lokalne šale o tome da Slavica jedina zaslužuje spomenik u Baču. Ona ima načine da bodri i podstiče lokalne inicijative, i uključuje ih u brošure, aktivnosti i formalna dokumenta, makar nekad to bilo i samo na nivou reprezentacije. U opštinama koje se osećaju zaboravljenim od strane centara donošenja odluka u Novom Sadu i Beogradu, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture uživa reputaciju kao institucija kojoj je najviše stalo do tog kraja, koja aktivno radi i doprinosi. Istovremeno, postoje svest o tome da se mnoga obećanja i nadanja mnogo sporije realizuju u praksi i zamor koji sa tim dolazi, o čemu ćemo kasnije. Ono što boji procese učešća u okviru Kulturnog predela Bača su upravo Slavičini naponi, i briga i nega za javni interes sa jedne strane, ali i za lokalne, lične priče, aktere i sudbine. Ona je svesna uloge institucija i pozicije iz koje deluje, u kome su stručnjaci servis za javna dobra i javne procese, šireći konstantno priču o tome čije je nasleđe, koga se tiče i ko treba da bude uključen.

Prepoznavanje, reprezentovanje i podrška inicijativa i aktera iz zajednice

Tokom dve decenije na području KP Bača pokrenute su i odnegovane brojne lokalne inicijative i udruženja koja baštine neke elemente nasleđa – udruženja žena, tkalja, etno-kuće koje okupljaju najširu zajednicu, likovne kolonije zasnovane na lokalnom nasleđu, proizvođači organske hrane, tradicionalna udruženja lovaca i ribolovaca, itd. U narativima o KP Bača i vrednostima svi su oni prepoznati kao važni baštinici u zvaničnim dokumentima, brošurama i nastupima.

Važan element učešća u KP Bača praktikovan je kroz prakse prepoznavanja, davanja prostora i reprezentaciju aktera i inicijative iz lokalnih zajednica – i na lokalnu, i međunarodno. Ovde je pre svega važan mehanizam bio učešće zajednice u okviru Dana evropske baštine, koji predstavljaju dvadesetogodišnju stalnu i najvažniju manifestaciju opštine Bač. Ovi dani su svojevrsna fešta, kroz koju se dešavaju nastupi kulturno-umetničkih društava, horova, borbe vitezova, nastupi škola, ali i lokalnih proizvođača iz opštine Bač. Iako se ovi dani mogu kritikovati kao nostalgično, donekle komodifikovano izvođenje nasleđa, kao i folklorizovanog na etničkim kulturnim markerima, oni jesu bili značajan mehanizam identifikacije lokalnog stanovništva, davanja važnosti nasleđu i lokalnim tradicijama, kao i negovanja svesti o multikulturalnosti ovog podneblja u trenucima kada je dominantna kulturna politika bila okrenuta izgradnji nacionalnog identiteta. Kulturni predeo Bača baštini priče o saradnji različitih etničkih i verskih zajednica, i kroz zajednička nastupanja mnoga od udruženja su počela da izvode ne samo svoje tradicionalne igre, već i one drugih etničkih manjina. Učešće kao reprezentacija odvija se i kroz sve publikacije, brošure, nastupe i govore o kulturnom predelu Bača, ali i proslave, događaje koji se dešavaju na lokalnu.

Uz to, kontinuirano su negovane prakse podrške inicijativama i akterima iz lokalnih zajednica – u smislu podrške u partnerstvu kroz projekte, nuđenja Fonda a kasnije Fondacije kao okvira za sprovođenje lokalnih inicijativa, izrade dokumentacije za spomenike kulture za koje se zajednica zalaže da ih je važno obnoviti, kao što su dvorac Fric-Hristić u Bačkom Novom Selu ili Centar zajednice u Baču, ali i pokušaje da se KP Bača uvrsti u međunarodne projekte i tokove finansiranja. U tom svetlu, lokalni nastavnik istorije u intervjuu ističe:

„Zavod za zaštitu spomenika kulture, naravno, on je glavni pokretač i inicijator svih ovih ideja i oni se najviše i brinu o nasleđu ovde. Zavod je zaslužan zašto je tvrđava u ovakvom stanju u kakvom jeste, za razliku od početka 2000-ih, kada je tvrđava bila razorena, sada je jako lepo mesto gde ljudi uživaju... tako da, što se tiče Zavoda, mislim da mnogo rade, mogu i više, ali stvarno nemam neku zamerku što se njih tiče, trude se i kod drugih institucija da se angažuju i u inostranstvu... zato dolaze i nagrade, prepoznaju i ljude koji se ovde trude da sačuvaju nasleđe i žele da saraduju sa njima, žele da ih uključe, aktivni su, mislim da je Zavod glavni pokretač ovde.“ – Milan Končar, nastavnik istorije

Stvaranje mreže podrške, stručnjaka i institucija fokusiranih na KP Bača

Procesi rada na Kulturnom predelu Bača poslednjih dvadeset godina obeleženi su i neprekidnim zalaganjem za okupljanje ljudi, ne samo lokalnih, već i onih koji sede u nadležnim institucijama, ili imaju određena stručna znanja. Upravo zato što su institucionalni okviri za holističko bavljenje nasleđem bili slabi, Vujović je to nadomešćivala uključivanjem stručnjaka različitih profila, što kroz projekte, što kroz aktivnosti, što kroz volonterske angažmane. Diskurs o važnosti lokalnih zajednica bio je važan element okupljanja stručnjaka koji dele slične vrednosti i uverenja, što u institucijama što na univerzitetima, strukovnim udruženjima i slično, i njihove želje da koriste svoje institucionalne ili strukovne pozicije i resurse da doprinesu procesima u KP Bača. Kako Vujović kaže, ovo jeste bila svesna strategija, uz sva svoja ograničenja:

„To što je bilo važno u celoj toj priči jeste ta rešenost i to povezivanje, meni se čini da je to holizam, ta neka mreža koja je formirana i u toj mreži sasvim ravnopravna lokalna zajednica, to je nešto što je ta platforma i taj okvir, odnosno stvoriti platformu u kojoj ljudi mogu da se povezuju... E, sad, koliko smo mi mogli participirati, da li smo mogli više i na koji način... ja mislim da smo mogli mnogo više jer smo mnogo snage potrošili samo da ga uvedemo u fazu upotrebe.“ – dr Slavica Vujović

Mnogi od stručnjaka koji su učestvovali u fokus grupi za ovo istraživanje ističu napor da se osmisle načini saradnje, i nađu što institucionalni, što vaninstitucionalni okviri da se doprinese očuvanju nasleđa i lokalnim zajednicama. Kroz ovu vrstu saradnje desilo se i upisivanje KP Bača kao kulturnog predela kroz planske dokumente, saradnja sa Tehnološkim fakultetom Univerziteta u Novom Sadu na ispitivanju i nalaženju modernih materijala kojima bi se vršila konzervacija, saradnja sa Arhitektonskim fakultetom i UNESCO katedrom za kulturnu politiku i menadžment, i mnogim drugim. Upravo zato impresivan je spisak institucija, pojedinaca, organizacija i okvira kroz koje su rađene saradnje, a sve pod istim krovom, prvo Vekova Bača, a zatim nominacije za upis na Listu svetske baštine. Saradnje i mreže podrške oslikavale su se i u modelu finansiranja, koji je bio uglavnom zasnovan na projektima, ali ipak bio dugoročan i strateški. Kako jedna od ispitanica kaže:

„Meni se dopada to što kroz različite programe uspeva da se održi projektno finansiranje u kontinuitetu, što nije ono ad hoc jednom se desilo, napisali smo izveštaj i otišli smo. Nego postoji napor da se kroz najrazličitije vrste finansiranja obezbedi neki kontinuitet aktivnosti, koji ima neke uspone i padove. Ali to je nekako po meni prirodan proces ako ne postoji snažna podrška lokalne samouprave i lokalno finansiranje. Onda prosto ti napori idu kroz različito učenje, isprobavanja, pogreške.“ – dr Helena Hiršenberger, stručna saradnica

Kroz ovo učešće stručnjaka i drugih institucija sem PZZZSK, ceo proces dobijao je na legitimitetu, što je bio važan faktor u situacijama kada nacionalne razvojne politike ne vide nasleđe kao faktor razvoja, i kada nacionalne kulturne politike daju resurse dominantno za ono nasleđe koje podstiče nacionalni identitet i istoriju. U tom smislu angažovanje brojnih ljudi sa pozicijama i legitimitetom, dovelo je do kontriranja ovim

dominantnim tokovima, i stvaranja alternativnog diskursa o dobrom životu zasnovanom na nasleđu, i nasleđu kao susretu mnogih kultura i zajednica u KP Bača. Još jedan važan aspekt ovog učešća bio je motivisanje lokalnih aktera i davanje važnosti njihovom radu, prostoru i nasleđu.

Izazovi, ograničenja i poteškoće participacije

Svi gore navedeni iskoraci, jake strane podsticanja učešća i novi pristupi, imaju svoja ograničenja i poteškoće sa kojima se suočavaju pri kontinuiranom, svakodnevnom funkcionisanju. Od borbi sa onima koji institucionalnu ulogu Zavoda vide usko, preko nedostatka strategije, resursa i znanja za participaciju, do granica institucionalnog i ličnog pristupa nasleđu, brojne su prepreke realizacije participacije kakva je planirana novim strateškim dokumentima, a kamoli one koja bi išla korak dalje. U ovom delu rada osvrćemo se upravo na neka od ograničenja i poteškoća participacije.

Participacija prevazilazi angažovanje Zavoda

Jedan od ključnih ograničenja sa kojima su se procesi participacije u očuvanju KP Bača susretali je zakonski i statutarni okvir delovanja Zavoda koji ne prepoznaje participaciju, rad sa zajednicom ili rad na pitanjima korišćenja nasleđa kao domen delovanja Zavoda. Stav da je Zavod tu da upisuje kulturna dobra, konzervira, restaurira i daje mere zaštite reflektovan je u edukaciji stručnjaka ali i profesionalnom razumevanju svoje pozicije kod stručnjaka zaposlenih u Zavodima za zaštitu spomenika kulture. Kako Vujović kaže: „Ta neka borba za nasleđe, to prevazilazi angažovanje Zavoda.“ Na sličan način, antropološkinja dr Ljiljana Gavrilović, uključena u istraživanja i rad sa zajednicom, osvrće se na ovaj pristup:

„Kako da ti kažem, nije njihova (zavodska) delatnost da razmišljaju široko. Niti da razmišljaju o upotrebi onoga što je zaštićeno nasleđe. Posao Zavoda jeste da to zaštiti, a pitanje upotrebe, korišćenja i naknadnog života nije posao Zavoda.“

Ovo uvreženo mišljenje znači bar dva ograničenja: rad i angažman Slavice Vujović kao arhitekta konzervatorke zaposlene u PZZZSK, i pored brojnih uključivanja kolega iz zavoda i menadžmenta Zavoda, nikada nije postao inkorporiran u institucionalnu kulturu i profesionalnu praksu. Iako mnogi podržavaju Slavičin rad, nije bilo drugih projekata PZZZSK na kome su se druge kolege trudile da se holistički bave nasleđem i dugoročno rade sa zajednicama. Drugo, i pored nekog broja mladih konzervatora i konzervatorki koje je Slavica godinama vodila na teren, upoznavala sa lokalnim akterima i širim pristupom nasleđu, ne postoji niko ko će unutar institucije moći da zameni njeno angažovanje i preuzme rad sa zajednicama. Mnogi od ovih konzervatora redovno idu na teren i vrše konzervatorske radove u okviru KP Bača, ali nisu preuzeli angažman na širem polju upravljanja nasleđem, promocije i rada sa zajednicama. Dakle ne postoji ni potencijalni kontinuitet onih koji bi nastavili Slavičin angažman. Kako jedna od ispitanica koja je angažovana u procesima kao stručno lice komentariše:

„Jedino što kažem jeste problem, problem je što nas je malo i struka nije razvijena i mislim da nema ko da nastavi rad posle Slavice istim

entuzijazmom kao što ga ima ona. To je problem, jer ona ima entuzijazam i toplinu okupljanja ljudi. Da li ona to radi ispravno ili ne radi ispravno? U svakom slučaju ona okuplja ljude, okuplja i stručnjake, ona okuplja i lokalnu zajednicu. Sad pitanje je koliko oni nju razumeju, prihvataju i prate. Ali tu energiju okupljanja bukvalno ima ona, ali pitanje je u jednom trenutku i ona će se zaustaviti i morati da prepusti nastavak jer je to sasvim prirodno.“ – Maja Đorđević, arheološkinja, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

Takođe, ovakva kultura PZZZSK podložna je tome da promenom uprave zavoda ne postoji razumevanje za bilo kakve aktivnosti koje se ne tiču konzervacije i restauracije, sa čim se u poslednjih godinu i po dana institucija susreće. Kako Vujović ističe:

„Sad ja imam na čelu direktora koji nema razumevanja za to da ja treba da izađem i da odem da edukujem te nastavnike, dok je prethodni imao apsolutno poverenje šta god sam ja aktivirala i veliki doprinos je tu bilo razumevanje mene kao stručnjaka od strane uprave, a sad to nemam. Ja sam vrlo često išla van okvira nepokretnog kulturnog nasleđa.“ – Slavica Vujović, PZZZSK

Ovakav stav utiče i na marginalnu ulogu Fondacije za upravljanje kulturnim predelom Bača u okviru PZZZSK, jer ista nema istinsko razumevanje i podršku od strane uprave, ali ni Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, niti Ministarstva kulture. I dalje ne postoji finansirana pozicija sekretara i koordinatora, predviđena Planom upravljanja, a sav rad Fondacije na leđima je Slavice Vujović i povremenih volonterskih angažmana brojnih saradnika. Jedan od razloga jaza prema Fondaciji je upravo taj što ima tela kroz koja mnogi akteri mogu da učestvuju, i izlazi iz uobičajnih okvira institucije zaštite ili javnog preduzeća kao upravljača kulturnim dobrima. Ovaj odnos oslikava i zuženu imaginaciju o tome kakvi procesi mogu biti pokretani kroz procese očuvanja nasleđa, ko u njima može da učestvuje i zašto su važni za dobar život lokalnih zajednica.

Nedostatak strategije za participaciju i podizanje lokalnih kapaciteta

Iako je participacija uvek bila diskurzivno prisutna, i odvijala se u praksi kroz lične kontakte, pojedinačna uključivanja, podrške i reprezentacije lokalnih aktera, procesi na očuvanju KP Bača nikada nisu imali jasno formulisanu strategiju participacije i podizanja lokalnih kapaciteta za učešće. Niko od stručnjaka nije išao na edukacije za participativne procese, niti su ovi procesi bili centralni u projektima i aktivnostima. Upravo zato, oni su zavisili od volje i motivacije onih koji na terenu već nešto rade ili imaju želju da rade. Participativni procesi nisu dali okvir za učešće širem delu zajednica, koji se na prvu loptu možda ne pronalaze u očuvanju nasleđa kao takvog. Većina velikih sredstava, zbog donatorskih politika, ali i institucionalnog okvira PZZZSK, bila je usmerena na aktivnosti konzervacije i restauracije, dok se učešće provlačilo kad god je to bilo moguće, ali sa relativno malim finansijskim i ljudskim resursima. Na fokus grupi sa stručnjacima, upravo je ovaj nedostatak strategija za participaciju, ali i postavljanja učešća kao prioriteta, bio važna tema diskusije.

„Novi projekti, budući projekti su investicioni, u smislu ponovo se ne radi ono o čemu vi pričate. Ne radi se na obezbeđivanju stalnih radnih mesta, ne radi se na tome da treba tu mrežu koja postoji ili koja je izgrađena održavati. I to nekako stalno ispada. I to što si upravo ti rekla, očekuje se da se participacija radi volonterski, a neka ozbiljnija sredstva se ulažu u nešto što nije zajedničko.“ – dr Katarina Živanović

Drua osoba uključena u procese od strane partnerske institucije i kao stručna saradnica na sličan način reflektuje na nedostatak strategije za učešće i podršku lokalnim zajednicama:

„Ali evo, npr., da nije postojala pre 20 godina svesna odluka da ćemo 20 godina nešto da finansiramo kao strategiju. Onda na primer: Da se razvijaju lokalni kapaciteti da se tačno zna, okej napravili smo fondaciju, ali nije nekako to, okej, naplatićemo nekome usavršavanje, školarinu koji treba da se vrati i ima ugovor sa nama da će u narednih 5 godina da radi to, to i to. Znači nije postojala ta vrsta strategije. Ali sada, kada se osvrnemo nazad, imamo osećaj da su postojala sredstva koja su mogla takve aktivnosti da podrže ali nisu na taj način iskorišćena jer nije se osećalo da traje toliko dugo bez prave podrške institucija i projektnog finansiranja.“ – dr Helena Hirszenberger

Ovakva situacija nastavila se donekle i nakon institucionalnog okvira i strateških usmerenja za participaciju u okviru rada Fondacije. Iako već dve godine postoji strateški okvir i institucionalni okvir za participaciju, kroz tela Fondacije i Plan upravljanja, isti se ne koristi u realnosti. Ni Ministarstvo kulture ni Pokrajinski sekretarijat za kulturu nisu podržali finansijski zapošljavanje osobe u Fondaciji predviđene da se bavi koordinacijom. Ovaj nedostatak ljudskih kapaciteta, uz nedostatak resursa za sastajanja i održavanja Foruma i sastanaka Koordinacionog saveta, čine da se održavaju samo već ustaljeni načini saradnje i kontakta sa akterima. Ovo su načini koji se dešavaju ad hoc i u malim grupama, po potrebi, a ne planski i strateški. Kako i da li će se naći resursi i način da se Plan upravljanja i rad Fondacije sprovodi kako je dugoročno planirano, ostaje da se prati i vidi u narednim godinama.

Participacija između volonterizma i pristupa odozgo na dole

Još jedno od ograničenja procesa participacije, jeste što je podstaknut i vođen od strane PZZZSK kao institucije koja ima sedište van teritorije Kulturnog predela Bača. Slično je i sa drugim institucijama i javnim preduzećima koji imaju nadležnost za ovu teritoriju – Vode Vojvodine, Vojvodina šume, Pokrajinski zavod za zaštitu prirode – svi imaju sedišta u Novom Sadu, i većinu zaposlenih lociranih u Novom Sadu. Kako kažu ispitanici „u Baču je sve od spolja“, reflektujući na izuzetno centralizovanu strukturu upravljanja javnim dobrima u Srbiji, bilo da su u pitanju kulturna i prirodna dobra, vode i vodotokovi ili šume. Na lokalnu su ljudi navikli da ne veruju mnogo velikim obećanjima i da ne očekuju mnogo od institucija. Ovo dovodi do podele na lokalnu između većine stanovnika koja je neaktivna i letargična po pitanju angažovanja za javne resurse i javna dobra, bilo da se radi o kulturi, prirodi ili javnim prostorima, i onih koji su izuzetno aktivni u osnivanju i uglavnom

volonterskom radu kulturno-umetničkih društava, etno-kuća, lokalnih društava, organizacija kroz koje sprovode volonterske akcije za unapređenja svog mesta. Ovoj aktivnoj grupi su procesi valorizacije kulturnog predela Bača bili dodatna motivacija, podsticaj i podrška, ali je malo promenjeno na angažovanju onih koji inače nisu aktivni. Kako jedna od saradnica Fondacije kaže:

„Često što sam prisustvovala tim sastancima i predstavnicima mesnih zajednica, i sa nekim pojedincima koji se stalno istuču. A po mom mišljenju to su najviše nastavnici u školi. Tako da sam tu bila posmatrač i imam neke zaključke da imamo pojedince koji se ističu, da nam fale da ti pojedinci pokrenu zajednice.“ – Staša Zeković, arhitektica, saradnica u Fondaciji

Mnogi učesnici istraživanja ovo objašnjavaju kao posledicu nedostatka konkretne koristi od kulturnog nasleđa za članove lokalne zajednice.

Isečak iz diskusije sa fokus grupe stručnjaka dobro oslikava ovo mišljenje:

„Sa druge strane lokalna zajednica, stalno im se objašnjava da je važno ovo što vi imate ali nekako se pozivaju na akcije, a ne osećaju to kao svoje. Ali mislim da, ukoliko se ikada dobije taj fantastični label, i ukoliko budu prvi put osetili ono što zaista jeste, a to je poboljšanje kvaliteta njihovog života, a zasniva se na nasleđu, da će onda vidimo gde je ta korist i vrlo lako se okrenuti i to koristi. . Po meni tu dok ne počne nešto zaista da se dešava i lokalna zajednica zaista ne vidi šta je njima značaj i koje su njima koristi od tih ciglica tu.“ – dr Helena Hirszenberger.

Iako je zamajac za bavljenje tvrđavom Bač 2003. došao iz opštine Bač i lokalne zajednice, i iako je postojala od 2006. Fondacija Vekovi Bača, locirana u Baču, većina participativnih procesa dešavala se kroz pristup „odozgo na dole“, vođena od strane PZZZSK, pre svega idejama i inicijativama dr Slavice Vujović. Ovo u velikoj meri ima veze sa odnosima moći i ingerencija, u kojima PZZZSK ima nadležnost za nepokretna kulturna dobra. U okviru te nadležnosti i profesionalnih praksi, mnoge inicijative lokalnih zajednica bivaju viđene kao neadekvatne za očuvanje nasleđa, jer su suviše komercijalne ili prete da naruše integritet spomenika kulture, što je bio slučaj i sa Bačom:

„Znači, interes lokalne administracije je bio komercijalni i ranije se dešavao, 1990-ih godina je bio takođe jedan, socijalistička partija je imala jednu akciju komercijalizacije. Skori je sam saznala da je 1970-ih godina neki Goran ili tako nešto... izviđači, tražili da koriste tvrđavu, ali da je održavaju, to je bila, onako, baš jedna nevladina inicijativa gde bi oni to kosili, pomalo i obnavljali, ali oni su tražili da im se omogući da oni na neki način budu upravljači. Znači sukcesivno inicijativa dolazi izvesno od lokala, koji voli to nasleđe i u nekom smislu se brine, ali ono kad ulazi u institucionalne okvire, kada to treba da traje i da košta i traži znanje, ta lokalna inicijativa se guši. Zato što u stvari se vidi, znači ona ne ide u pravcu volonterizma, znači to sa ovim autoritetom od 21 godinu mogu da kažem. 2006. je načinjen sledeći korak tako što je lokal formirao Fond Vekovi Bača, istoimen kao projekat, i koji

je odmah nakon izbijanja nekakvih političkih nesuglasica (na lokalnu) doveden u pitanje.“ – Dr Slavica Vujović.

Upravo zbog ovih nesuglasica, i čestih promena na lokalnu, bilo je važno imati instituciju koja čuva kontinuitet procesa. Sa druge strane, ovo je vodilo do toga da se ne grade institucionalni kapaciteti na lokalnu, već da većina angažmana na lokalnu bude kroz što formalne, što neformalne grupe građana, na volonterskom nivou. Upravo je ova zavisnost od volonterskog rada, i mnogih uključenih stručnjaka i mnogih ljudi sa lokalna, ono što mnogi vide kao slabu kariku, u kojoj kada nema više želje, motivacije i kapaciteta, vraća se na institucionalni angažman „odozgo“ i iz centra.

„Kada volonterizam treba da zameni sve ostale stubove i da bude nešto što će kontinuirano da nosi neki proces, mislim, od toga nema ništa. Znači, mi svi znamo koliko naše vreme i mogućnost da se nečemu posvetimo varira i ne može da bude u kontinuitetu 20 godina. Recimo, ove godine je ovoliko. Sledeće ko zna kako. To ne može da bude stub na čemu počiva ceo proces. Znači, proces mora da bude deo koji je uzemljen u lokalne politike i finansiranje. Kao, pričali smo o tome, muzej. Pa ne može muzej da se napravi volonterski i da se vodi volonterski. Ne može ni hotel da se obnovi volonterski. Ni da se napravi ponuda za učeničke ekskurzije, da neko to promoviše po Srbiji i da se radi volonterski. Znači participacija jeste partnerstvo koje će gurati nešto korak, dva dalje, dati dodatnu energiju i ideje i uraditi više. Ali okosnica mora da postoji.“ – dr Ljiljana Gavrilović, antropološkinja.

Većina ispitanika se slaže da je ključ, u ovom slučaju, u kombinaciji i sinergiji između institucionalnog pristupa odozgo i lokalnih samoniklih inicijativa.

Nedostatak ugroženosti, ali i brzo vidljive koristi koja bi mobilizovala zajednice

U okviru projekta EPICA, mnogi slučajevi participacije građana bili su podstaknuti ugroženošću njihovog lokalnog nasleđa, kraja, komšiluka, reka i slično. U trenucima ugroženosti, perspektive i mogućnosti mobilizacije većeg broja članova lokalnih zajednica mnogo su veće nego u situacijama kada ništa nije direktno ugroženo. Upravo ovaj manjak ugroženosti je slučaj u Kulturnom predelu Bača. Sve pomalo propada ili stagnira, ljudi po malo odlaze, ali ne postoji nikakva pretnja od spolja ili iznutra koja bi mobilizovala ljude. „Mi treba da vodimo računa, ali jako malo vodimo računa o nasleđu“, kaže Stanka Čoban iz Bača. Istovremeno, kako lokalna zajednica živi svakodnevno sa tim nasleđem, ona ga normalizuje i ne doživljava kao nešto naročito vredno pažnje: „E, sad, građani, kao građani ne vide taj potencijal zato što im je to normalno. Međutim, kad ti dođeš sa strane i razumeš i vidiš mnoge vrednosti koje se mogu uraditi, međutim, ne urade se.“ – kaže Goran Belić, poštar iz Bačkog Novog Sela, koji pokreće mnoge aktivnosti za unapređenje javnih resursa i prostora u svojoj zajednici. Otuda se participacija zasniva ili na velikoj ljubavi prema svom kraju i zajednici, i želji da se nešto popravi, ili na ličnom interesu. Ovaj lični interes, koji se u intervjuima najčešće pominje kao ekonomski boljitak, takođe nije jasno i

vidljivo prisutan, što mnogi tumače kao razlog za izostanak učešća većeg broja stanovnika.

„Dok god mi ne budemo imali mogućnost da ljudi koji dođu u Bač i ostave pare u Baču, lokalna zajednica neće videti nikakav boljitak, a onda će ono što je dobro zaštićeno i dobro uređeno da počne da propada jer ne može se beskrajno održavati to dobro stanje. Ukoliko ne postoji neki priliv sredstava i ukoliko lokalna zajednica ne počne da brine o tome.“ – dr Ljiljana Gavrilović, antropološkinja

Ovo primećuju i lokalci, ali istovremeno često ističu i treći način mobilizacije – kroz primer i zajedničke akcije. Tako lokalni nastavnik istorije kaže:

„Naravno, svako mora da ima nešto što će ga zadržati da bude tu, da se ne razočara previše. Jer ljudi se često zaletе i onda se brzo i razočaraju. Treba da vide da je to nešto dobro, da je to nešto lepo, da imaju svoj interes u tome i samim tim bi se odma' pokrenulo više ljudi. A čim se pokrene troje ljudi iz naših malih mesta, gde svi ako vide da troje radi, radiće sledeće godine devetoro. Sledeće godine će ih raditi 27. Ljudi ovde žele da se uključe. Samo im treba taj podsticaj i vera u nešto da može biti realizovano i da će to njihovom mestu doprineti na bolje. A ni ne treba ih zavaravati sa nekim ogromnim, glomaznim pričama šta će tu biti, kako će biti, kako će se to promeniti.

Treba ostati u nekim realnim malim tokovima.“ – Milan Kočar, istoričar

Upravo iz ovih razloga participacija ostaje na onima sa lokala kojima je iz nekih ličnih i emotivnih razloga stalo da se bave javnim dobrima i nasleđem svojih zajednica i kraja, a koji dodatnu motivaciju za učešće nalaze u kontaktu sa institucijama i stručnjacima koji prepoznaju i podržavaju njihove napore.

IMPLIKACIJE ZA POLITIKE I PRAKSE PARTICIPACIJE U OBLASTI NASLEĐA

Ovaj slučaj ukazuje na to da participacija može biti mnogo „zbrkanija“ i kontigentnija nego što dominantne teorije i modeli sugerišu. Kao takva, ona ne sugerise manjak napora ka participaciji, već manjak šematskog i planskog pristupa. Ovakav pristup, koji je zasnovan na ljudskim kontaktima i podršci po potrebi, u mnogim kontekstima ima više smisla i dugotrajniji efekat nego kada je participacija od početka jasno osmišljena i dalje implementirana. Participacija tada omogućava iskrenije i dugoročnije odnose, ad hoc delovanja, namicanje izvora finansiranja iz raznih tokova, kao i pauze i ponovne reaktivacije delovanja, ključne za izbegavanje „pregorevanja“ aktera. Sa druge strane, mana ovakvog pristupa je što ne dolazi do svih, i računa na rad sa onima koji na neki način već imaju motivaciju i želju za učešćem. Takođe, mana ovog pristupa je manjak posvećenosti sistematizovanju i institucionalizaciji participacije, van dokumenata, u sistemskoj praksi zaštite. Iako je to u slučaju Kulturnog predela Bača planirano Planom upravljanja, Fondacija za upravljanje kulturnim predelom nije imala ni javnih sredstava niti kadrova koji bi se ozbiljno bavili sprovođenjem planiranih vidova upravljanja.

Kulturni predeo Bača ukazuje da je kontinuitet i dugoročnost učešća kao zajedničkog napora za prepoznavanje, proširivanje i očuvanje nasleđa ne samo poželjna, već često i ključna stvar. Teško je očekivati iskorake i pozitivne ishode participacije kroz jednokratne i kratkoročne projekte i aktivnosti. Institucionalizacija participacije dešava se nakon godina, čak i decenija napora za uključivanje i prepoznavanje različitih aktera kao baštinika.

Participacija deluje ne samo kao legitimizacija aktera koji nemaju moć, već i samog predela i nekih neprepoznatih slojeva nasleđa. U ovom slučaju, kroz učešće lokalnih inicijativa, ali i institucija i stručnjaka, nasleđe koje je viđeno kao neznajčno i marginalno dobilo je nivo prepoznatljivosti i postalo pionirski primer napora za prepoznavanje i očuvanje kulturnih predela u Srbiji.

Kada je u pitanju kulturni predeo, učešće u očuvanju je mnogo kompleksnije nego kada se radi o usko definisanom nasleđu ili aktivnostima koje se dešavaju u nekoj instituciji ili organizaciji. Gotovo svaki element kulturnog predela je nasleđe, a prakse svakodnevnog života (bavljenja poljoprivrednom, praktikovanja starih zanata, života u kući nabijači, lov i ribolov) postaju sami po sebi prakse participacije u nasleđu, čak i onda kada akteri toga nisu eksplicitno svesni.

Međunarodni okviri zaštite i upravljanja nasleđem idu često ruku pod ruku sa praksama i naporima baštinjenja odozdo. Ovi međunarodni autorizovani okviri nasleđa jesu pravili veće pomake nego nacionalni zakonski okvir u tome da prepoznaju ulogu građana i zajednica, višeslojnost i mnogoznačnost nasleđa. Baš zato, u ključnim trenucima za Kulturni predeo Bača, podrška, nagrade i finansiranje iz međunarodnih okvira premošćavali su periode stagnacije i davali nove motive, argumente i razloge za vrednovanje KP Bača.

Slično tome, institucionalni akteri i stručnjaci imali su važnu ulogu proširivanja koncepta nasleđa, ali i uvođenja novih perspektiva i znanja o nasleđu koji izlaze iz usko etno-lokalnih imaginarijuma. U slučaju Kulturnog predela Bača susretanja, razgovori i učešća različitih aktera doveli su do toga da lokalna udruženja koja su se bavila samo nasleđem svoje etničke manjine počnu da saraduju, razumeju kraj kao multikulturalan i ponose se time, da izvode tradicionalne plesove i pesme drugih nacionalnih manjina i na lokalnu i na svojim turnejama, te baštine sećanja na priče o solidarnosti i pomaganju među različitim zajednicama.

Naposletku, angažovanja Slavice Vujović sa pozicije institucije zadužene za zaštitu kulturnog nasleđa bilo je kroz godine najveća zajednička motivaciona tačka. Kada bi se pravio sociogram odnosa onih koji su učestvovali svi odnosi bi na neki način vodili do Slavice. To je u mnogim trenucima bio izvor snage i inspiracije, ali je istovremeno i mana za organizovanje sistemskih participativnih okvira očuvanja nasleđa.

EPILOG, KOJI, NADAMO SE, NIJE KRAJ

U trenutku objave ovog rada, malo je aktivnosti koje se dešavaju na očuvanju KP Bača, i važno je napomenuti razloge za to. Nakon uspešnih dvadeset godina angažovanja, došlo je do zatišja i stagnacije koja nikada pre toga nije postojala. Jedan razlog je sve manje mogućnosti za saradnju sa zvaničnicima Opštine Bač, i njihove nezainteresovanosti za podržavanje i preuzimanje odgovornosti koje opština ima. Drugi razlog je kontinuirana nezainteresovanost Pokrajinskog sekretarijata za kulturu i Ministarstva kulture Republike Srbije da finansiraju aktivnosti upravljanja KP Bač, rad Fondacije za upravljanje KP Bača i njenih tela, kao i finansiranja bar jednog zaposlenog u Fondaciji. Za ove instance vlasti, kao i opštinu, podrška je dolazila na onom minimumu koji je bio potreban za nominacioni proces na UNESCO Listu svetske baštine, ali ne dalje od toga. Plan upravljanja za njih nije viđen kao obavezujuć, već kao korak da se dođe do uspešne nominacije i da se na papiru zadovolje kriterijumi. Takođe, slično je i za upravom Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture. Promena direktora Zavoda sredinom 2022. godine i postavljanje partijski podobnog, a nestručnog lica na čelo institucije zaštite dovelo je do manjka podrške za rad Fondacije i za rad na nominaciji. Uz to sve, finalna odluka ICOMOS-a kao savetodavnog tela UNESCO-a za nominacije bila je negativna po pitanju upisa Kulturnog predela Bača. Obrazloženja iste nisu predmet ovog rada, ali podsećaju na pritiske da se u izuzetno kompetitivnom okviru Liste svetske baštine upiše kulturni predeo koji ne zadovoljava najviše kriterijume integriteta i autentičnosti, u državi čije institucije ne ulivaju poverenje da će se o kulturnom predelu zaista dugoročno brinuti na adekvatan način, predviđen međunarodnim konvencijama, i sa adekvatnim resursima. Napokon, kao poslednja u nizu loših vesti za Kulturni predeo Bača, i najvažnija, Slavica Vujović, koja je od samog početka vodila ovaj proces, penzionisana je bez mogućnosti da produži svoj radni vek u Pokrajinskom zavodu za zaštitu spomenika kulture, i bez mogućnosti da nastavi neku vrstu angažmana u Fondaciji za očuvanje kulturnog predela Bača. Oni koji ostaju stručni u PZZZSK možda jesu zainteresovani za stručno delovanje kao konzervatori i restauratori, ali ne kao oni koji će dalje raditi na razvijanju učešća građana, saradnji sa lokalnim zajednicama i akterima, i saradnji za mnogim drugim sektotrima i strukama. Politike zapošljavanja poslednjih petnaest godina, kao i zabrane zapošljavanja, dovele su do toga da u PZZZSK ne postoji neko ko preuzima i nasleđuje kontinuiran rad na procesima očuvanja KP Bača. Oni koji su aktivni u svom kraju i za svoj kraj, koji žive na teritoriji Kulturnog predela Bača, nastavljaju dalje, na načine koje imaju i u okvirima koji su im dostupni.

REFERENCE

- Abram, D. (1997). *The spell of the sensual: perception and language in a more-than-human world*. New York: Vintage.
- Chirikure, S., M. Manyanga, W. Ndoro, and G. Pwiti (2010). Unfulfilled Promises? Heritage Management and Community Participation at Some of Africa's Cultural Heritage Sites. *International Journal of Heritage Studies*, 16(1-2), 30–44. DOI:10.1080/13527250903441739.
- Chirikure, S., and G. Pwiti (2008). Community Involvement in Archaeology and Cultural Heritage Management. *Current Anthropology*, 49(3), 467–485. DOI:10.1086/588496.
- Iguman Glušac, S. (2024). O čemu govorimo kad govorimo o nasleđu. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Kisić, V. (2014). Stvaralac, sa-učesnik, konzument? Okviri učešća građana u stvaranju baštine. *Kultura 144: Nova muzeologija*, Centar za proučavanje kulturnog razvitka, 106-127.
- Kisić, V., Tomka, G. i Živanović K. (2022). Plan upravljanja Kulturnim predelom Bača. Novi Sad: Fondacija za upravljanje kulturnim predelom Bača.
- Kisić, V. Tomka, G. (2023). World Heritage Beyond Anthropocentrism Insights from Bač Cultural Landscape. In Debljović Ristić, N. (Ed.) *The Role of the World Cultural and Natural Heritage Faced with Global Challenges* (pp. 376–391). Belgrade: Faculty of Architecture. DOI: https://doi.org/10.18485/arh_whc50.2023.ch19
- Kisić, V. (2023). Problemi baštinenja nasleđa drugih. U Vojvodić, D. (ur.) *Zbornik radova SANU Zaštita, očuvanje i afirmacija srpskog kulturnog nasleđa na Kosovu i Metohiji*, Tom 1. Beograd: SANU.
- Vujović, S. (2016). *Kako očuvati i koristiti kulturno nasleđe. Doprinos Vekova Bača*. Petrovaradin: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Vujović, S., Džamić, V. i Kisić V. (2022). *Bač Cultural Landscape Nomination Dossier*. Petrovaradin: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Neal, C. (2015). Heritage and Participation. In Waterton, E. and Watson, S. (Eds.) *The Palgrave Handbook of Contemporary Heritage Research* (pp. 346–365). Palgrave and Macmillan.
- Rasoolimanesh, S. M., M. Jaafar, A. G. Ahmad, and R. Barghi (2017). Community Participation in World Heritage Site Conservation and Tourism Development. *Tourism Management*, 58, 142–153. DOI:10.1016/j.tourman.2016.10.016.
- Waterton, E. and L. Smith (2010). The recognition and misrecognition of community heritage. *International Journal of Heritage Studies*, 16(1), 4–15.

SPISAK PRILOGA:

- Prilog 1. Vodič za intervju: Slavica Vujović
- Prilog 2. Vodič za intervju sa lokalnim stanovnicima KP Bač
- Prilog 3. Vodič za fokus grupu sa članovima Upravnog odbora Fondacije za upravljanje KP Bača
- Prilog 4. Vodič za fokus grupu sa stručnjacima angažovanim na vrednovanju, istraživanju i upravljanju KP Bača
- Prilog 5. Anketa sa lokalnim stanovnicima KP Bača
- Prilog 6. Interesne strane, Kulturni predeo Bača
- Prilog 7. Međunarodni i državni zakonodavni i planski okviri

Prilog 1. Vodič za intervju: Slavica Vujović

U ovom projektu istražujemo prakse i specifičnosti učešća građana u procesima vrednovanja, očuvanja i korišćenja nasleđa.

Zašto je Vama lično participacija građana (bila) važna?

Kakvo mesto ona ima u slučaju bavljenja nasleđem u Baču, i onome što je danas kulturni predeo Bača?

1. Akteri i procesi

Mi vidimo dve važne grupe učesnika – jedno su stručnjaci različitih disciplina, drugo lokalno stanovništvo. Zašto i kako su te dve grupe bile važne?

Bilo je puno građana-stručnjaka koje si ti u ovaj proces uključivala i pozivala na saradnju. Zašto je njihovo učešće bilo važno? Šta je ono donelo? Kako je počelo i kako je teklo učešće građana za očuvanje nasleđa ovog kraja? Koji su ključni momenti bili u tom procesu? Ko su ključni akteri? Zašto neki ne učestvuju? Šta je po vama motivacija za (ne) učešće drugih?

Kako ste se vi kao Zavod ili ti lično trudili da lokalno stanovništvo učestvuje? U čemu je bilo lako, a u čemu izazovno?

Koji resursi su bili ulagani u participaciju građana? Na koji način je finansirana participacija?

2. Ishodi

Da li je uključivanje građana nešto promenilo?

Kako je učešće lokalnih stanovnika promenilo tvoj odnos prema nasleđu ovog kraja? Šta si novo naučila, otkrila, nekog upoznala..?

Šta je po tebi ključni ishod/rezultat uključivanja građana u ovaj proces?

3. Nasleđe vs razvoj

Neretko se očuvanje nasleđa nalazi nasuprot razvoju, novim investicijama, gradnji – kako ti vidiš ovaj odnos u slučaju KP Bača?

Da li je i na koji način novo vrednovanje nasleđa ovog kraja oblikovalo poželjne pravce razvoja kraja?

Kakvu ulogu u učešću građana ima proces nominacije za Listu Svetuskog Nasleđa?

4. Implikacije na institucionalne prakse i politike

Kako Zavod kao institucija gleda na učešće građana? Koliko je to važno u drugim projektima i politikama Zavoda? Kako Ministarstvo kulture i Pokrajinski sekretarijat, drugi donatori gledaju na to?

Kakva promena institucionalne i profesionalne prakse je potrebna kako bi građani imali aktivan odnos i ulogu u očuvanju nasleđa?

Kada bi zamislila idealan scenario učešća građana, kako bi to izgledalo? Kako vidite očuvanje nasleđa ovog kraja u budućnosti? Da li vidite neke podsticajne ili ograničavajuće uticaje?

Prilog 2. Vodič za intervju sa lokalnim stanovnicima KP Bač

Šta je, po Vama, u ovom kraju vredno očuvanja? Šta treba da dočeka naredne generacije? (Postaviti podpitanja za predeo vs pojedine spomenike kulture ili reprezentativne etničke prakse – način života, gastronomija, odnos sa prirodom?)

1. Lično angažovanje

Kada je počelo i kako je teklo vaše angažovanje za očuvanje nasleđa ovog kraja? (Kada ste se prvi put uključili? Kako? Koji su ključni momenti bili u tom procesu? Ko su bili ključni akteri?)

Zbog čega ste se vi lično angažovali oko očuvanja nasleđa ovog kraja? Koja je bila vaša motivacija?

Da li je vaše angažovanje promenilo vaš odnos prema nasleđu ovog kraja? Da li ste nešto novo naučili, otkrili, nekog upoznali..?

2. Učešće građana i podsticanje učešća

Ko je još u vašem kraju angažovan na očuvanju nasleđa? Zašto neki ne učestvuju? Šta je po vama motivacija za (ne)učesće drugih?

Da li je neko podsticao učešće građana u očuvanju kulturnog nasleđa? Ko i na koji način? Po vašem mišljenju, koliko je učešće građana bilo važno predstavnicima institucija koje se bave nasleđem?

Da li je uključivanje građana nešto promenilo?

Šta je po vama ključni ishod/rezultat uključivanja građana u ovaj proces?

3. Učešće dece i mladih (pogotovo u intervjuima sa nastavnicima ili direktorima škola)

Zašto je po Vama važno da deca i mladi učestvuju u procesima očuvanja nasleđa? Jesu li do sada učestvovali i kako je to izgledalo? Navedite nekoliko primera, opišite. Na koji način deca i mladi mogu najbolje da doprinesu ovim procesima?

4. Buduće perspektive

Da li mislite da bi građani trebalo da budu manje ili više angažovani? I koja bi njihova uloga bila?

Kada biste vi odlučivali, kako bi učešće građana moglo da bude unapređeno?

Kako vidite očuvanje nasleđa ovog kraja u budućnosti? Da li vidite neke podsticajne ili ograničavajuće uticaje?

Prilog 3. Vodič za fokus grupu sa članovima Upravnog odbora Fondacije za upravljanje KP Bača

1. Prakse uključivanja građana

Zašto je, po Vama, uključivanje građana važno? Šta ono donosi i menja? Koje prepreke postavlja?

Ko su građani koji učestvuju? Ko ne učestvuje i zašto?

Kako vidite uključivanje građana u procese koji su se odvijali u KP

Bač? Šta je uspostavljanje Fondacije za upravljanje KP Bača donelo? Kako ti mehanizmi funkcionišu?

Na koji način ste Vi, kao Fondacije, u domenu vaših aktivnosti uključivali građane? Šta su bile prepreke a šta podsticaji?

Šta je, iz vašeg iskustva, uključivanje građana promenilo, čemu je doprinelo? Kako je učešće lokalnih stanovnika / saradnja sa njima promenilo Vaš odnos prema nasleđu ovog kraja?

2. Uključivanje stručnjaka
Koliko mislite da je važno što je u ovom procesu učestvovalo mnogo različitih stručnjaka i zašto?
Kako se Vaše razumevanje ovog kulturnog predela i nasleđa menjalo tokom vašeg učešća?
3. Učešće dece i mladih (pogotovo u intervjuima sa nastavnicima ili direktorima škola)
Zašto je po Vama važno da deca i mladi učestvuju u procesima očuvanja nasleđa? Jesu li do sada učestvovali i kako je to izgledalo? Navedite nekoliko primera, opišite. Na koji način deca i mladi mogu najbolje da doprinesu ovim procesima?
4. Idealni scenario i Implikacije za institucionalne prakse i politike
Kada biste Vi zamislili idealan scenario učešća građana kako bi to izgledalo? Kakva bi šira uređenja i promene bile potrebne da Vaš rad kao fondacije bude smisleniji i aktivniji?
Kakva promena institucionalne i profesionalne prakse je potrebna kako bi građani imali aktivan odnos i ulogu u očuvanju nasleđa?
Kako vidite očuvanje nasleđa ovog kraja u budućnosti?

Prilog 4. Vodič za fokus grupu sa stručnjacima angažovanim na vrednovanju, istraživanju i upravljanju KP Bača

U ovom projektu istražujemo prakse i specifičnosti učešća građana u procesima vrednovanja, očuvanja i korišćenja nasleđa.

1. Uključivanje stručnjaka
Na koji način je teklo Vaše uključivanje u proces vrednovanja i očuvanja KP Bača? Kako ste Vi reagovali na poziv?
Šta su Vam ključni utisci saradnje?
Kako posmatrate Vaš doprinos/uticaj?
Kako se Vaše razumevanje ovog kulturnog predela i nasleđa menjalo tokom vašeg učešća? Koliko mislite da je važno što je u ovom procesu učestvovalo mnogo različitih stručnjaka i zašto?
2. Kako stručnjaci uključuju građane
Na koji način ste Vi u domenu Vaših aktivnosti uključivali građane?
Šta su bile prepreke a šta podsticaji?
Šta je, iz Vašeg iskustva, uključivanje građana promenilo, čemu je

doprinelo? Kako je učešće lokalnih stanovnika / saradnja sa njima promenilo Vaš odnos prema nasleđu ovog kraja?

3. Model uključivanja građana u Baču
Kako vidite uključivanje građana u procese koji su se odvijali u KP Bač? Koji su ključni momenti bili u tom procesu?
Ko su ključni akteri?
Zašto neki ne učestvuju?
4. Idealni scenario
Kada biste Vi zamislili idealan scenario učešća građana, kako bi to izgledalo? Kako vidite očuvanje nasleđa ovog kraja u budućnosti?
Kakva promena institucionalne i profesionalne prakse je potrebna kako bi građani imali aktivan odnos i ulogu u očuvanju nasleđa?

Prilog 5. Anketa sa lokalnim stanovnicima KP Bača

1. Šta mislite da je vredno u Vašem kraju? (Vašem mestu, okruženju, regionu)
2. Šta mislite da su neiskorišćeni potencijali Vašeg kraja?
3. U kom pravcu biste voleli da se Vaš kraj razvija u narednih 10 godina? Šta mislite da je najpotrebnije?
4. U kom pravcu ne biste voleli da se Vaš kraj razvija u narednih 10 godina?
5. Da li po Vašem mišljenju ima premalo/dovoljno/previše od navedenog?
6. Koliko ste zadovoljni aktuelnom situacijom u Vašem kraju?
  - 1 – nisam uopšte
  - 2 – delimično
  - 3 – da, ali može bolje
  - 4 – zadovoljan
7. Koliko se osećate uključenim u unapređenje Vašeg kraja? Na koji način? Šta bi bilo potrebno da se uključite?
8. Čime se bavite? Koliko ste zadovoljni svojom ličnom situacijom?

Kampova za turiste	premalo	dovoljno	previše
Velikih inostranih investicija	premalo	dovoljno	previše
Organskih farmi	premalo	dovoljno	previše
Nove putne infrastrukture	premalo	dovoljno	previše
Lovišta/lovnog turizma	premalo	dovoljno	previše
Hotela	premalo	dovoljno	previše
Ulaganja u kulturno nasleđe	premalo	dovoljno	previše
Biciklističkih staza	premalo	dovoljno	previše
Seoskih turističkih domaćinstava	premalo	dovoljno	previše
Manifestacija	premalo	dovoljno	previše
Restorana/kafana/kafića	premalo	dovoljno	previše
Fabrika	premalo	dovoljno	previše
Muzeja koji čuvaju lokalnu tradiciju	premalo	dovoljno	previše
Tehnoloških parkova / IT centara / hub-ova	premalo	dovoljno	previše
Boljeg očuvanja prirode	premalo	dovoljno	previše
Drugo?	premalo	dovoljno	previše
Drugo?	premalo	dovoljno	previše

PARTICIPACIJA GRAĐANA U OČUVANJU NASLEĐA ALMAŠKOG KRAJA

Goran Tomka*¹,
Višnja Kisić*²

* Fakultet za sport i psihologiju,
TIMS, Univerzitet Edukons,
Sremska Kamenica

1 goran@tims.edu.rs,
ORCID 0000-0001-7646-7473

2 visnja.kisic@tims.edu.rs,
ORCID 0000-0002-8837-7229

PARTICIPATION OF CITIZENS IN HERITAGE PRESERVATION OF ALMAŠKI NEIGHBORHOOD

This paper presents a case study of the Almaški Neighborhood (Almaški kraj) in Novi Sad, carried out within the EPICA project, with the aim of researching the participatory practices of citizens in the processes of preserving cultural heritage. The focus of the research is on the analysis of political, economic and social factors that influence the inclusion of different groups in the activities of mapping, evaluation, documentation and presentation of heritage. It also explores the mechanisms and challenges of participation, including the role of heritage as an identity resource and public good. The methodology includes desk research, mapping of key actors and documents, focus groups and individual interviews with representatives of local organizations, as well as an analysis of the political and social context. Special attention is paid to the role of the "Almašani" association and the process of revitalization of this historical region, as part of the broader framework of the European Capital of Culture. The results point to the importance of participatory methods in strengthening the local community and preserving cultural identity, but also to limitations such as the uneven inclusion of different social groups and the limited research timeframe. In conclusion, the paper contributes to the understanding of participatory practices in the field of heritage and provides guidelines for the improvement of public policies in cultural processes.

Key words: heritage management, citizen participation, Almaški kraj, historical urban areas, heritage revitalization, European Capital of Culture

UVOD

Nakon decenija fokusa na materijalne ostatke prošlosti u okviru modernih praksi nasleđa, od 1960-ih intenziviraju se pozivi za stavljanjem nasleđa u kontekst društveno-političkih pitanja sadašnjice i denaturalizovanja esencijalističkog pogleda na selektivno probrane ostatke prošlosti u praksama muzeja, arhiva i zavoda za zaštitu spomenika kulture. Od tada možemo da pratimo i rast ideja o uključivanju građana u procese očuvanja nasleđa i novih formi muzeja zajednica, ekomuzeja i aktivizma u oblasti

nasleđa marginalizovanih grupa (Kisić, 2014; Kisić, 2023). Istovremeno, u okviru novih muzeologija formulišu se kritički pogledi na pitanja nasleđa i moći, identiteta i zajednica (Hall, 1999).

U okviru formulisanja kritičkih studije nasleđa, Smit (Smith 2006) artikuliše kritiku moderne, evropske koncepcije nasleđa zasnovane upravo na normalizaciji i očuvanju nacionalnog, kolonijalnog, kapitalističkog i patrijarhalnog sistema vrednosti i društvenih odnosa. U svojoj kritici i angažovanju ka repolitizaciji nasleđa, ovu modernu koncepciju nasleđa naziva „autorizovani diskurs nasleđa“ i bavi se stvaranjem i održavanjem tog dominantnog diskursa kroz niz autoritarnih tekstova politika, propisa i strukovnih deklaracija. U ostvarivanju dometa za većom inkluzivnošću i davanjem veće agensnosti sadašnjim i u dominantnoj praksi nasleđa marginalizovanim ljudskim akterima i zajednicama, promalja se kroz istraživanja, prakse, javne politike i konvencije u oblasti nasleđa „inkluzivni diskurs nasleđa“ (Kisić, 2016). Inkluzivni diskurs nasleđa vidi nasleđe kao stalno promenljiv, dominantno nematerijalan skup vrednosti i značenja koji se pripisuju materijalnoj realnosti od strane ljudi, za koji su zadužene ne samo struka i javni sektor, već svi ljudski akteri, te sve sfere društva. Kako Sterling (2020) naglašava, potez koji kritičke studije nasleđa ovim prave decentrira pojam čoveka od dominacije belog, srednjeklasnog, muškog, heteroseksualnog pripadnika homo sapiensa i otvara nasleđe za one koji su tretirani kao drugi i drugorazredni – na razne načine marginalizovani. Upravo ovim borbama i prepoznavanjima političnosti i društvenosti nasleđa participacija građana u nasleđu postaje poželjna praksa i u dominantnim institucijama nasleđa, a mnoge marginalizovane grupe formulišu svoje dekolonijalne borbe u istorijskom kontekstu i kroz prigrlljivanje mnemoničkih praksi (Laotan-Brown et al., 2020).

Istovremeno, inkluzivni diskurs nasleđa otvara vrata neoliberalnim politikama i većoj eksploataciji nasleđa u kapitalističkoj proizvodnji vrednosti (Gonzales, 2014), koja je posebno osetna i vidljiva kada su u pitanju istorijske gradske četvrti koje su pod naletom investitorskog urbanizma, dominante kapitalističke logike razvoja i rasta, te talasa džentrifikacije (Hammami et al., 2022). Ideje da ekonomsko-finansijski faktori moraju biti uzeti u obzir prilikom očuvanja nasleđa, kao i da u pregovaranju i očuvanju učestvuju svi akteri društva i tržišta, čini da polje nasleđa sve više postaje potentno polje akumulacije kapitala (Coombe & Weiss, 2015). U strukovnim, istraživačkim i javnim politikama, upravo zbog ovih pritisaka sve je veći fokus na razvijaju koncepta očuvanja „istorijskih gradskih predela“ (historic urban landscapes – HUL) (Veldpaus & Bokhove, 2019), kao odgovora. Istovremeno, sve je više primera mobilizacije građana u odbrani komšiluka i gradskih četvrti, u kojima se očuvanje kulturnog nasleđa i razvoj zasnovan na nasleđu artikuliše kao postrazvojna alternativa.

CILJEVI ISTRAŽIVANJA I METODOLOGIJA

Studija slučaja Almaški kraj u Novom Sadu sprovedena je u okviru paketa 6 projekta EPICA. Cilj istraživanja je bio da se istraže participativne

prakse građana u procesima mapiranja, vrednovanja, dokumentacije, interpretacije i prezentacije nasleđa. Svrha istraživanja je bila da se doprinese boljem razumevanju spoljašnjih i unutrašnjih faktora uticaja na procese uključivanja građana u okviru studija nasleđa, muzeologije i sećanja.

Istraživačka pitanja

Istraživanje polazi od sledećih istraživačkih pitanja:

- Na koji način je politički, ekonomski i društveni kontekst uticao na (ne)učesće različitih grupa u procesima očuvanja nasleđa?
- Kakvu je ulogu nasleđe imalo i ima u procesima učesća? Na koji način nasleđe kao akter, ambijent, resurs, identitetsko pitanje ili kao odnos sa prošlošću podstiče, oblikuje, omogućava ili otežava učesće?
- Sa kojim pretpostavkama i na koji način se odvija uključivanje/isključivanje specifičnih grupa (etničkih, rodnih, klasnih, starsosnih)?
- Kakvu ulogu imaju društveni i identitetski odnosi u oblikovanju relacije prema participaciji (klasni, rodni, etnički, geografski, generacijski)?
- Kako, sa kim i kroz koje mehanizme su se stvarale mreže podrške za anagažovanje?
- Na koji način participacija otvara mogućnosti korišćenja javnih resursa kao i javne svojine?

Odabir slučaja

U skladu s istraživačkim pitanjima, sprovedena je selekcija slučajeva. Kriterijumi za odabir studije slučaja su bili sledeći: a) slučaj mora da bude aktuelan da bi se posmatrali procesi dok se odigravaju; b) neophodno je da postoji eksplicitna namera građana i lokalnih zajednica (sa posebnim fokusom na neprofesionalne, marginalizovane i deprivilegovane grupe) da se uključe u procese mapiranja, valorizacije, dokumentovanja, tumačenja, predstavljanja i/ili upravljanja nasleđem; c) kao i eksplicitna namera posmatranog slučaja da ove procese učini demokratskim i da prostora razvoju pluralnih praksi pamćenja, podsticanju višeslojnih identiteta i korišćenju nasleđa za širu javnu ili zajedničku korist; d) i konačno, nasleđe treba da bude tretirano od strane posmatrane grupe kao javno, opšte dobro i da postoji posvećenost stvaranju javnog pristupa, korišćenja i koristi. Slučaj Almaškog kraja zadovoljava sve navedene kriterijume: procesi revitalizacije kraja su u toku, udruženje Almašani, koje je pokrenuto sa ciljem očuvanja ovog kraja, aktivno doprinosi očuvanju nasleđa ovog kulturno raznolikog kraja. Nasleđe se posmatra kao javno dostupno i pristupačno, o čemu će biti više reči u delu o kontekstu, kao i u raspravi o nalazima terenskog istraživanja.

Postupak istraživanja i metode

Postupak istraživanja započet je pregledom dosadašnje literature – kako naučne, tako i laičke (novinski članci, internet prezentacije, izjave

u medijima i slično) – koja se bavi procesima očuvanja nasleđa Almaškog kraja. Potom je sprovedeno mapiranje organizatora, ključnih zainteresovanih strana, učesnika i neučesnika u posmatranom kraju i u navedenim procesima baštinjenja. Potom je urađeno mapiranje i analiza relevantnih dokumenata: okviri politike, predlozi projekata i izveštaji, saopštenja za javnost, sadržaj na webu i društvenim medijima o slučaju, itd.

Studija je obuhvatila nekoliko terenskih istraživačkih postupaka i metoda. Kako su ključni akteri u ovom kraju udruženje Almašani, Fondacija 021 Evropska prestonica kulture i grad Novi Sad sa nadležnim ustanovama zaštite nasleđa i promocije kulture i stvaralaštva, organizovana je i sprovedena jedna fokus grupa sa članovima udruženja Almašani, kao i individualni intervjui sa osam aktera koji kao predstavnici pokrivaju sve ključne zainteresovane strane. To je ujedno bio i ključni pristup uzorkovanju koji je pošao od analize konteksta i istorije slučaja, preko mapiranja zainteresovanih strana do lociranja individualnih predstavnika ključnih organizacija i pozicija koje su oblikovale ovaj slučaj. Terenski rad sproveden je u periodu od aprila do septembra meseca 2023. godine.

Navedene metode omogućile su prikupljanje podataka za analizu participativnih metoda korišćenih u akciji, struktura moći i procesa donošenja odluka, tokova informacija i komunikacija, budžeta i finansiranja, kao i sadržaja, znanja i veština stvorenih kroz učešće. Analiza je obuhvatila i pitanja uticaja i perspektiva participativne akcije; procena različitih faktora koji su uticali na njene uspehe i neuspehe; definisanje ključnih prednosti, slabosti i mogućnosti. Konačno, analizirajući ovu studiju, moguće je ponuditi i implikacije postojećih javnih politika na odabrane slučajeve, kao i implikacije odabranih slučajeva na informisanje i unapređenje budućih javnih politika.

Ograničenja

Istraživanje je obuhvatilo samo jedan period u dugom procesu borbe za prepoznavanje i očuvanje nasleđa ovog kraja. Taj proces se nastavlja i nakon istraživanja i to predstavlja ograničenje u smislu interpretacije rezultata. Iako su procesi dugog trajanja, neposredno posmatranje je vremenski ograničeno, što znači da se interpretacija prošlih dešavanja zasniva na ličnim rekolekcijama prošlih događaja. Osim toga, mogućnosti obuhvata učesnika u istraživanju bili su ograničeni brojem istraživača, raspoloživim vremenom i drugim resursima. Kao kompleksan i dugotrajan proces, borba za očuvanje nasleđa Almaškog kraja uključila je veoma veliki broj aktera i u tom smislu moguća je parcijalnost u sagledavanju čitavog slučaja.

OPIS KONTEKSTA

Grad Novi Sad je nastao u kontekstu dugogodišnjeg neprijateljstva između Svetog rimskog carstva i Otomanskog carstva oko vladavine Balkanom. Izrastao je pored Petrovaradina, važnog vojnog utvrđenja na Dunavu, a u svojim ranim godinama, u 17. i 18. veku, grad je bio naseljen različitim etničkim grupama cele Habzburške monarhije (Nemci, Slovaci, Mađari, Hrvati, Rusi i drugi), zajedno sa rastućom populacijom Srba koji su bežali

od sve neprijateljskije politike Otomanskog carstva. Ova pozicija na simboličnoj geografskoj granici – gde se završava Evropa i počinje Orijentalni Balkan – je do danas važan marker gradskog identiteta.

Krajem 19. veka, sa slabljenjem Osmanskog carstva s jedne strane, i širenjem nacionalnih pokreta širom Austrougarske s druge, Novi Sad je igrao važnu ulogu u ranom srpskom nacionalnom pokretu. Srpska inteligencija koja živi u južnim krajevima Ugarske u Novom Sadu vidi potencijal za okupljanje i delovanje. Godine 1824. u Novom Sadu izlazi prvi srpski književni časopis *Srpski letopis*; 1861. godine u gradu je osnovano prvo srpsko pozorište, Srpsko narodno pozorište, a 1864. godine Matica srpska – najstarija kulturna i naučna ustanova modernog srpskog naroda – preselila se iz Budimpešte u Novi Sad. Samim tim, grad je nazvan „Srpska Atina“ (baš kao što su Vajmar nazivali „Atenom Nemačke“ ili Edinburg „Atinom severa“), nadimak koji još uvek koriste njegovi ponosni stanovnici i simpatizujući posetioci.

Nakon pada Austrougarske u Prvom svetskom ratu, Novi Sad, kao prestonica Srpske Vojvodine, prisajedinio se Srbiji i postao deo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Kao i u prethodnim periodima, etnička raznolikost stanovništva grada bila je značajna. Popisom iz 1921. godine utvrđeno je da od 39.122 stanovnika 16.293 govori srpski, 12.991 mađarski, 6.373 nemački i 1.117 slovački. Međutim, Drugi svetski rat doneo je mnoge međuetničke sukobe pošto je grad okupirala Mađarska, pod čijom vlašću se odigrava „Novosadska racija“ u kojoj je ubijeno na hiljade Srba i Jevreja, a mnogo više njih deportovano. Partizanska vojska je na kraju i nakon rata uzvratila pogubljenjima, deportacijama, što je značajno smanjilo broj mađarskog i nemačkog stanovništva u gradu.

Nakon rata, veliki broj obično manje obrazovanih i situiranih Srba koji su dolazili iz ruralnih, planinskih krajeva Bosne, Hercegovine i Crne Gore naseljavao je u raseljena nemačka i mađarska sela, kao i u Novom Sadu. Susret pridošlica (pežorativno zvanih „dodoša“) i stanovnika nije protekao glatko uprkos deljenoj etničkoj pripadnosti i ova posebna kulturna podela i dalje igra važnu ulogu u lokalnim kulturnim ratovima.¹ U srpskoj simboličkoj geografiji, severozapad je „civilizovaniji“ i „evropski“ kraj ose, dok je jugoistok „varvarski“ i „balkanski“ (Živković, 2012). I otvorena zverstva Drugog svetskog rata i prećutane tenzije sa pridošlicama predstavljaju raskid u istoriji mirne kohabitacije.

U posleratnom periodu Novosađani su doživeli brzu industrijalizaciju i modernizaciju grada i okoline. Broj stanovnika je brzo rastao (sa 69.431 u 1948. na 250.439 u 2011), grad je obnovljen i uvedena je nova kulturna, rekreativna i obrazovna infrastruktura uključujući Univerzitet u Novom Sadu, brojne muzeje, pozorišta i festivale. Za to vreme, etnički raznolika vojvođanska regija korišćena je kao reprezentativni primer za jugoslovensku multikulturalnu politiku od šezdesetih godina. Manjine su imale svoje

1 Jedan od komentara na lokalnom medijskom portalu O21 na vest o proglašenju Novog Sada kulturnom prestonicom Evrope bio je „Bio je Novi Sad odavno prestonica kulture dok nisu dosli ovi dodoši i od njega napravili to što jeste sada!“

mesto u programima državne televizije i radija, državne škole i fakulteti su nudili programe na jezicima manjina i otvarali su izdavačke kuće, pozorišta i bioskope na tim jezicima. Kao prestonici regiona, svakodnevni život u Novom Sadu bio je prožet diskursom tolerancije, multikulturalnosti i bogatstva kulturne raznolikosti, a iz tog perioda datiraju mnoge aktuelne lokalne kulturne institucije.

Međutim, na terenu manjine su bile obeshrabrene od učešća u javnom životu i doživljavale su izolaciju spolja i iznutra (Pavković, 2001). Priliv većinskog stanovništva dodatno je potisnuo mnoge manjine na marginu. Kao primer: dok je 1961. godine bilo 23.812 Mađara, koji su činili 23,24% stanovništva, pola veka kasnije, 2011. bilo je 9.735 Mađara, ili samo 3,88% (SZS, 1994). Dakle, ono što je nekada bio demografski opis, danas je izgubljeni ideal za zagovornike kulturne i etničke raznolikosti. Ipak, ovaj multikulturalistički diskurs imao je svoje protivnike, koji su dolazili sa nacionalističke desnice, ali i iz ovdašnjih levičarskih umetničkih krugova ranih sedamdesetih, koji su negativno gledali na ovakvo diskurzivno oblikovanje Vojvodine, koja je trebalo da bude pastoralni, miroljubivi, tolerantni i tradicionalni region – za njihov ukus previše idealizujuć i pacifikujuć (kuda.org, 2005).

Tokom ratova devedesetih u Jugoslaviji, Novi Sad je bio često odredište srpskih izbeglica iz Bosne, Hrvatske i sa Kosova, što je ponovo izazvalo tenzije između lokalnog stanovništva i pridošlica, za koje se smatralo da nemaju isti kulturni nivo. Krajem veka Novi Sad je bio direktnije pogođen ratom, ovog puta vojnom intervencijom NATO-a u proleće 1999. godine kada je uništen veći deo saobraćajne infrastrukture (uključujući sva tri gradska mosta preko Dunava), kao i petrohemijska industrija, toplane i drugo. Ova vojna intervencija dodala je još jedan sloj ionako problematičnom odnosu prema evropskim integracijama i komplikuje pitanje evropejstva (Spasić, 2013). Tako je složen i donekle kontradiktoran odnos prema Evropi – biti i unutra i spolja na ovom „liminalnom“ prostoru između (*ibidem*), pripadati joj, a opet biti odbijen od nje.

Poslednje istorijsko poglavlje u ovom kratkom uvodu koje treba razumeti za sveobuhvatnu izgradnju pejzaža kulturnog identiteta Novog Sada je rast turizma i IT industrije u gradu od 2000. godine. Nakon pada Miloševićevog režima, Novi Sad je bio relativno uspešan u obnavljanju svojih veza sa drugim delovima Evrope putem međunarodnih omladinskih festivala (kao što je EXIT), Omladinske prestonice Evrope, Kulturne prestonice Evrope, kulturnog i rečnog turizma, projekata prekogranične saradnje i digitalnog preduzetništva. Kao rezultat toga, Novi Sad je trenutno sedište nekih od najvećih omladinskih festivala u zemlji, kao i kompanija za proizvodnju igara i softvera sa pretežno mladim kadrom.

Upravo u ovakvom kontekstu treba posmatrati i proces apliciranja, priprema i sprovođenja Evropske prestonice kulture, koja je veoma važna za slučaj koji ovde posmatramo. Naime, novosadska vlast se veoma brzo priključuje prethodnim pokušajima Zrenjanina i Beograda da konkurišu za titulu Evropske prestonice kulture. Već 2010, grad izražava formalnu zainteresovanost za apliciranje. Uprkos promeni režima, nova vlast nastavlja sa pripremama koje su uključile izradu Strategije lokalnog razvoja, Akcionih

planova i slično. Stabilnost u toj nameri, kao i odvajanje pozamašnog budžeta za EPK, pokazuju veliku simboličku vrednost ovakve Evropske titule za grad. U tom procesu, grad je javnim sredstvima sa gradskog, pokrajinskog i državnog nivoa i relativno malim ulaganjima iz EU, sagradio i opremio čitav niz novih kulturnih ustanova, obnovio brojne spomenike kulture (čitavo podgrađe Petrovaradinske tvrđave i mnoge druge objekte), unapredio kulturnu i turističku infrastrukturu i sveukupno uložio značajna sredstva u kulturno nasleđe i stvaralaštvo.

U tom kontekstu treba razumeti i promenljivu dinamiku borbe za očuvanje nasleđa Almaškog kraja, kojom ćemo se u nastavku baviti.

OPIS STUDIJE SLUČAJA

Kratak istorijat Almaškog kraja

Almaški kraj predstavlja gradsko naselje koje uprkos blizini centra Novog Sada poseduje specifičnosti koje ga čine upečatljivim. Njegova rana istorija u vezi je sa razvojem Novog Sada kao rastućeg grada na samom jugu Austrougarskog carstva. Novi Sad je mnogim stanovnicima te regije obećavao nove ekonomske mogućnosti (trgovina), ali i liberalniji kontekst udruživanja i praktikovanja sopstvene kulture za manjine, kao što su bili Srbi. Samo naselje nastaje prvih decenija 18. veka, iseljavanjem grupe kmetova srpskog porekla iz sela Almaš. Oni se kolektivno naseljavaju na tadašnjem obodu Novog Sada. Sa sobom nose naziv svog sela (Almaš) i tako taj kraj dobija ime Almaški. Zbog relativno niskog ekonomskog statusa i dominantno agrarne okupacije, formiraju naselje seoskog tipa sa manjim kućama na ulici i većim baštama u pozadini. To, zajedno sa neobičnim rasterom je ujedno i centralna odlika kraja.

Zbog zahtevne hidrologije (močvarno tlo), ulice su tek blago geometrizovane, odnosno krivudaju, menjaju širinu i susreću se sa drugim ulicama pod ne sasvim pravim uglovima: „Močvaran teren mogao je da se oblikuje sa pravim ulicama nasipanjem, ali doseljenici su pratili drugačiju logiku – prilagođavali su se terenu. Almaški kraj je kvintesencija organičenosti“ (Grdinić, 2015). U kontekstu Novog Sada, ta neobičnost mu daje poseban karakter, o kojem brojni autori pišu kao o duhu mesta (Genius loci).

U toku druge polovine 20. veka Almaški kraj gubi svoje ekonomske odlike; bašte, pašnjaci i zasadi se urbanizuju i naselje postaje prevashodno urbano i namenjeno stanovanju. Time slabi i identitet mesta, koje u toku brzog razvoja grada postaje deo veće celine Podbare. Iz nepoznatih razloga, međutim, kraj je relativno nezanimljiv investitorima i planerima i njegov karakter ostaje očuvan, iako u tom trenutku poznat samo manjoj grupi lokalnih stanovnika.

Ovo se međutim menja početkom 21. veka. Urbanističkim planom iz 2005. godine predviđena je izgradnja tranzitnog puta kroz samo središte kraja – pored Almaške crkve. U ostalim delovima je predviđena višespratna gradnja, karakteristična za druge slične delove grada (Podbara, Grbavica...). Ovaj promenjeni odnos grada ka Almaškom kraju pokrenuo je

kontrareakciju I, paradoksalno, početak svojevrsne renesanse ovog kraja i njegovog identiteta.

U strahu od gubitka kraja i devastacije njegovog nasleđa i identiteta, grupa stanovnika pokreće inicijativu za njegovu zaštitu. Nakon prvih neformalnih akcija, kako bi mogli da legitimnije deluju u procesima javnih zagovaranja, osnivaju udruženje građana Almašani i počinju da deluju u svim pravcima. Najpre je kroz niz javnih konsultacija i sednica, ali i lobiranja i zagovaranja, urbanistički plan promenjen, a dozvoljena spratnost u kraju je ostala niska i planirani putni pravci su izmenjeni. Time je uspešno zaustavljena dalja devastacija kraja i otvorena mogućnost dalje zaštite i valorizacije.

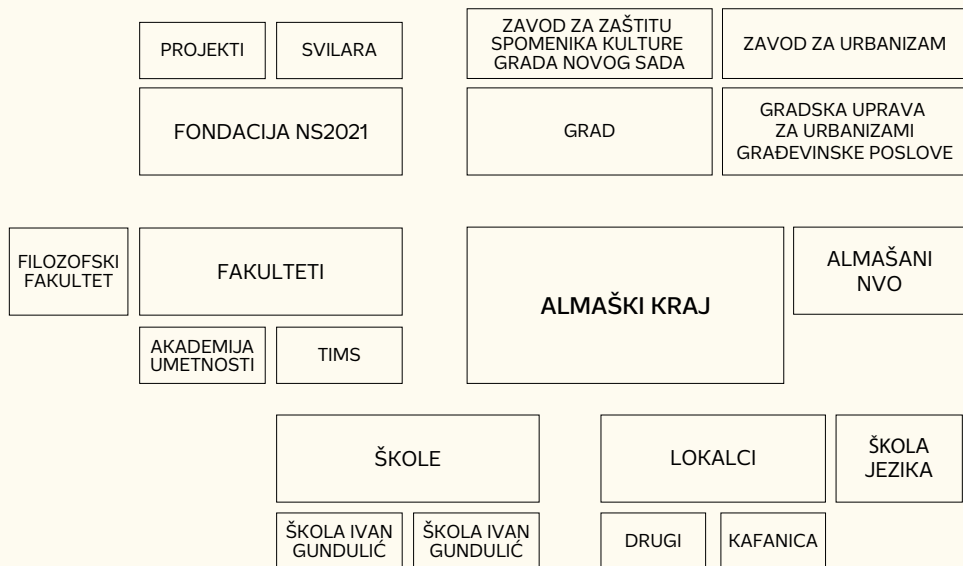
Važno je napomenuti da u tom trenutku, 2005. godine, stanovnici kraja nisu u celosti stali iza predloga za očuvanje. Mnogim stanovnicima je mogućnost da svoje kuće unosno prodaju investitorima ili ih konvertuju u stanove u novogradnji bila bliža od očuvanja nekog za njih apstraktnog identiteta kraja. Međutim, sa širim prepoznavanjem kraja u gradskim okolnostima, razlike u pogledu vizije razvoja kraja slabe.

Sledeći značajan trenutak za razvoj kraja predstavlja određivanje privremene zaštite kraja i tako što je on prepoznat kao celina. Prema članovima i članicama udruženja Almašani, njihova zagovaračka aktivnost značajno je doprinela ovom procesu. Konačno, 2019. na sednici Vlade Republike Srbije, Almaški kraj bio proglašen i zvanično kao zaštićena kulturno-istorijska celina. Almaški kraj igrao je važnu ulogu i u procesu kandidature za Evropsku prestonicu kulture jer je stara stanica za bojenje svile, poznatija kao Svilara, koja se nalazi u samom kraju, prepoznata kao jedna od lokacija za adaptaciju i revitalizaciju u kulturnu stanicu. Konačno, grad je 2022. godine doneo odluku, a 2023. i krenuo sa radovima na revitalizaciji kraja, koja obuhvata obnovu fasada, krovova, trotoara, kolovoza itd. U toku narednih šest godina planirano je ulaganje od 2,3 milijarde dinara.

Ključni akteri

Kao što se može videti na prikazu ispod (Slika 1), u Almaškom kraju deluju brojni akteri, a kada se tome dodaju mnoge institucije koje imaju interes i ostvaruju uticaj na dešavanja u kraju, onda dobijamo relativno kompleksnu sliku zainteresovanih strana.

Udruženje građana Almašani izdvojeno je na prikazu (od recimo lokalnih aktera) zato što je njihov doprinos očuvanju identiteta kraja ne-srazmerno veći od svih drugih aktera. U dosadašnjih 18 godina neformalnog i formalnog delovanja, oni su najzaslužniji što danas uopšte imamo kraj grada koji se tako zove i tako izgleda, odnosno što se kraj nije radikalno promenio i utopio u veće urbane celine. U udruženju Almašani u toku tog perioda delovali su mahom stanovnici samog kraja, ali i drugi građani Novog Sada koji su bili privučeni pričom o kraju i borbi njegovih stanovnika. Neke od ključnih akcija upravo su pokrenuli ili sproveli ti „spoljni“ saradnici, što nam govori o svojevrsnoj javnosti i otvorenosti ne samo ovog udruženja nego i samog kraja, čija borba poprima karakter šireg napora da se nasleđe kao takvo očuva i odupre razvoju, iako njegovi vinovnici neće nužno imati neposrednu korist od uspeha tih napora. Udruženje je istovremeno

Slika 1

Mapa zainteresovanih strana u Almaškom kraju: akteri su zbog boljeg razumevanja podeljeni u nekoliko celina prema tipu ili načinu delovanja (lokalne škole, druge obrazovne ustanove koje su delovale u kraju, gradske uprave kao i Fondacija NS2021).

i najaktivnije doprinosilo da se drugi akteri zainteresuju i uključe.

Tako na primer, lokalni ugostitelji, poput restorana Kafanica, uključili su se tako što su članovi udruženja tamo organizovali svoje susrete i obavestavali i pozivali vlasnika da deli priču o kraju. Slično je i sa dvema osnovnim školama koje su na obodima kraja, čiji su se nastavnici i đaci uključivali u brojne akcije. Uključivanje novosadskih fakulteta takođe je posledica delovanja udruženja koje je tragajući za sopstvenom istorijom i argumentima za zaštitu pronalazilo istoričare, kulturologe, turizmologe, umetnike i druge stručnjake za koje su procenili da bi mogli da doprinesu argumentaciji za zaštitu kraja. Kao posledica toga, u Almaškom kraju su se u različite projekte pisanja, turističkih vođenja, istraživanja, izložbi i drugo uključivali studenti brojnih fakulteta, a pre svega Akademije umetnosti, čiji su prostori delimično na obodu kraja, Filozofskog fakulteta (istoričari, lingvisti) i Fakulteta za sport i turizam Tims (turizmolozi).

Važan akter u procesu revitalizacije i prezentacije kraja je i Fondacija NS2021, javna fondacija koja je nadležna za proces pripreme Novog Sada za Evropsku prestonicu kulture. Jedan od stubova samog programa i rada Fondacije je otvaranje niza novih prostora za kulturne sadržaje – tzv. kulturnih stanica – a za jednu od tih decentralizovanih, novih kulturnih ustanova odabran je prostor stare Svilare koja se nalazi u Almaškom kraju. Od trenutka dobijanja titule 2016. godine, kreću radovi na projektno-tehničkoj dokumentaciji i postepenoj obnovi i prenameni tog objekta iz industrijske

u kulturnu. Svilara je nakon nekoliko godina rada prepoznata kao važan element gradske kulture koja nudi ne samo novi prostor za dešavanja, već i nešto drugačije mogućnosti produkcije i kulturne participacije sa prepoznatljivim lokalnim dešavanjima (poput projekcija filmova na otvorenom), radionicama za lokalce, gostovanjima stranih umetnika i slično. Važna promena koju je otvaranje Svilare takođe donelo je uvođenje javnog pešačkog prostora veće površine u kraj, kao i reetabliranje kraja kao umetničkog i kulturnog, što zajedno osetno menja mogućnosti za okupljanje, dečiju igru i provođenje vremena u kraju. Osim same Svilare, kroz programe donacija Fondacija NS2021 je podržala i brojne umetničke i kulturne programe u Almaškom kraju.

Konačno, i uključivanje gradske uprave i nadležnih gradskih ustanova zaštite nasleđa inicirano je od strane udruženja Almašani. Zaposleni Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Novog Sada nisu videli kraj kao celinu vrednu zaštite, a pojedinačne kuće zbog istorije koju smo pomenuli (siromašno stanovništvo i kuće skromnih gabarita, načina gradnje i materijala) nisu zavredile njihovu pažnju. U procesu zagovaranja udruženja i pridruženih stručnjaka i intelektualaca, zaštitari su promenili način gledanja na ovaj kraj te ga stavili najpre pod privremenu a potom i trajnu zaštitu kao kulturno-istorijsku celinu.

KLJUČNI NALAZI

Slučaj borbe za očuvanje nasleđa Almaškog kraja razlikuje se od većine participativnih projekata u nekoliko važnih aspekata. Kao prvo, ovaj slučaj je ostvario izvanredan uticaj, koji retko viđamo u participativnim akcijama u oblasti nasleđa. Drugo, s obzirom na trajanje, ali i na način organizacije procesa, ovaj slučaj je mnogo kompleksniji u pogledu aktera, načina i modaliteta borbe od uobičajenih pristupa. Konačno, slučaj se nije odigravao kao kratkoročan projekat ili program, već predstavlja mnogo duži i istrajniji proces angažovanja građana za nasleđe. Najpre ćemo pojasniti ova tri aspekta, a potom ćemo u narednom segmentu ponuditi ključne faktore koji su oblikovali ovaj slučaj, koji ujedno mogu da posluže i kao elementi za modeliranje uspešnog procesa participativne akcije u domenu nasleđa.

Uticaj i posledice borbe

Iako je nezahvalno iznositi zaključke ovog tipa, možemo sa visokim nivoom sigurnosti tvrditi da je borba za Almaški kraj uspela da sačuva materijalno nasleđe tog kraja od izvesnog nestanka. Da je predlog urbanističkog plana iz 2005. godine usvojen i da je sprovedena namera planera da se na tom području izgrade bulevari i višespratnice, Almaški kraj bi time izgubio svoje prostorne specifičnosti i utopio bi se u veću zonu istog tipa (Podbaru). Poput mnogih drugih krajeva Novog Sada, ali i drugih gradova, Almaški kraj bi kao živ javni prostor i živo sećanje najverovatnije nestao, odnosno postao bi istorijska činjenica. Štaviše, borba za nasleđe tog kraja, kao i u slučaju Kulturnog predela Bača, kojim smo se bavili kao drugim slučajem u okviru istog istraživačkog paketa (WP6), iznedrio je

sasvim nova razumevanja tog kraja i tako ponudio nove elemente njegovog razumevanja i nove mogućnosti odnošenja s krajem. U nekoliko knjiga koje su izdali saradnici udruženja Almašani, a najpre samom zborniku Almaški kraj, urednika Grdinića (2013), javnosti su ponuđena nova viđenja njegove istorije, samog naziva, lokalnih običaja, stanovništva i slično.

Ti novi nalazi i stalno prisustvo u medijima takođe su u nekim slučajevima povratili sećanje na kraj (starijih stanovnika) ili promenili način razumevanja tog dela grada mlađim stanovnicima koji se po prvi put susreću sa nazivom Almaški kraj upravo kao posledicom ove borbe. Drugim rečima, ljudi nisu mogli da se bore za Almaški kraj, jer za njih on nije ni postojao. Tek kada je grupa stanovnika i stručnjaka taj pojam etablirala i legitimisala, on postaje toponim i samim tim nasleđe koje je vredno štiti.

Konačno, zbog takvog pre svega popularnog, participativnog procesa koji je bio vođen „od dole“, ali i podržan „od gore“ u smislu autoriteta struke i nauke, odnos političke elite, se takođe menja. Simbolično, nekadašnji direktor Zavoda za urbanizam koji je bio predlagač Urbanističkog plana koji je bio destruktivno nastrojen prema kraju, 18 godina kasnije, sada u svojstvu Predsednika Vlade AP Vojvodine, kao jednog od finansijera projekta, ekskluzivno najavljuje projekat sledećim rečima:

„Na proleće će, uz saradnju Pokrajinske vlade i Grada Novog Sada, započeti jedan od najznačajnijih projekata u novosadskoj istoriji – potpuna rekonstrukcija i revitalizacija Almaškog kraja“ (021, 2022)²

A povodom početka revitalizacije kraja izjavljuje sledeće:

„Idemo u susret jednom vremenu kada ćemo moći da kažemo da smo bili generacija ljudi koja je Novi Sad ponovo postavila na izvorne temelje koje je imao i koje danas obnavlja“³

Pominjanje „izvornih temelja“ odnosi se na očuvanje „srpskog“ nasleđa grada koji mnogo češće baštini multikulturno nasleđe ili nasleđe drugih etničkih zajednica koja u njemu žive ili su živeli. U tom smislu, nacionalistički i populistički nastrojenoj vlasti, Almaški kraj predstavlja dobru priliku za sprovođenje svog programa. U svakom slučaju, primer ovog funkcionera upečatljiva je ilustracija radikalne političke promene koja se odigrala, ali se mnogo drugačija promena odigrala se i u javnosti, koja je od indiferentnosti došla do podrške i privrženosti kraju.

Načini angažovanja

Proces borbe za očuvanje nasleđa Almaškog kraja uključio je veliki broj veoma različitih aktera, načina angažovanja, oblika saradnji, rezultata i događaja. U prvim mesecima borbe, stav je bio antagonistički, krug saradnika

2 021 (2022) „FOTO: Objavljeno kako bi Almaški kraj trebalo da izgleda nakon rekonstrukcije“, 01.12.2022, <<https://www.021.rs/story/Novi-Sad/Vesti/324461/FO-TO-Objavljeno-kako-bi-Almaski-kraj-trebalo-da-izgleda-nakon-rekonstrukcije.html>>, poslednji put pristupljeno 4.1.2025.

3 Telegraf.rs (2022) „Mirović: Uređenjem Almaškog kraja stvaramo uslove za razvoj Novog Sada u svim segmentima“, 29.12.2022, <<https://www.telegraf.rs/vesti/politika/3607761-mirovic-uredjenjem-almaskog-kraja-stvaramo-uslove-za-razvoj-novog-sada-u-svim-segmen-tima>>, poslednji put pristupljeno 4.1.2025.

uzak i fokus je bio pre svega usmeren na najuži krug stanovnika kraja. Nakon prvih uspeha, krug saradnika se širio, a sa njim i oblici rada. Uključivanjem nastavnika i profesora sa Univerziteta u Novom Sadu, Almašani su se upustili u procese terenskog i bibliotečkog istraživanja, priređivanje zbornika, nalaženje izdavača, autora i slično. Tako je iznedren zbornik Almaški kraj koji je bio namenjen akademski orijentisanim građanima, novinarima, istoričarima amaterima, ali i donosiocima odluka koji su u njemu videli naučni legitimitet. Sa druge strane, uključivanje urbanista, arhitekata, planera, konzervatora i zaštitara, način rada se kretao u nešto drugačijem smeru i oni su bili u prilici da promišljaju mere i načine formalne zaštite, da se bore za očuvanje fasada sa komšijama, kao forme arhitektonskog nasleđa i da organizuju izložbe, okrugle stolove i slične skupove. Saradnja sa obližnjim osnovnim školama i školama stranih jezika, opet, vodilo ih je u sasvim drugačijem pravcu, koji je često tipičan za građanske akcije – ulični događaji, izložbe dečijih radova, radionice slikanja i slično. Slično, saradnja sa turizmolozima ih je okrenula promišljanju vođenih tura, razgovorima sa ugostiteljima i lokalnim smeštajnim objektima, kao i u pravcu internacionalizacije interpretacije tog nasleđa i pridruživanju u mreže nasleđa poput Evropa Nostre ili Faro mreže za nasleđe. Konačno, u procesu izgradnje Svilare i drugih važnih međunarodnih kulturnih projekata koji su počeli da pristižu u kraj sa Evropskom prestonicom kulture, otvorio se prostor za umetničke aspekte prostora (poput postavljanja umetničke instalacije ispred Svilare), kao i mnogo šira otvorenost za raznolike interpretacije, pristupe i procese (poput izrade umetničkog murala na jednoj od zgrada koji je osvanuo u saradnji umetnika i stanara okolnih zgrada).

Ono što odlikuje sve ove oblike saradnji i uključivanja je visok nivo konstruktivnosti i otvorenosti za različite oblike saradnje i rada koju su pokazali. U toku ovih pristupa, nisu se primenjivali gotovi recepti niti su tragali za formama rada koji bi za njih postali karakteristični. Ono što ih jeste karakterisalo je tolerantan i saradljiv odnos, koji je značio da postoji zainteresovanost ukoliko se nasleđe kraja čuva i ukoliko postoji otvorenost i javnost rezultata koji se proizvode.

Ta otvorenost je tokom dužeg niza godina istovremeno gradila veliku i razgranatu mrežu saradnika i simpatizera njihove borbe. Za razliku od nekih drugih participativnih pokreta, Almašani nisu rasli kao organizacija – što je i logično jer su vezani za ovaj geografski mali kraj – već je njihova strategija pre svega saradnička. S obzirom na to, krug saradnika je morao da bude velik i raznolik. Samo neki od veoma različitih saradnji su, recimo, na jednoj strani pregovori sa gradom o višemilionski vrednoj rekonstrukciji Svilare, a sa druge radionice crtanja sa lokalnim učenicima ili audio zapisi sećanja starijih stanovnika sa studentima turizma. Međutim, ta raznolikost, iako zahteva vreme i napor, isplatila se. Svi politički spektri, veoma širok krug profesija, mnoge nacionalnosti i mnogi načini rada, svi zajedno su vremenom podizali vidljivost tog nasleđa i svest o njegovom značaju.

Faze i trajanje borbe

Za kompleksne procese koje smo opisali u prethodnom delu neophodno je vreme. S obzirom da se ne radi o ponovljenim i uhodanim procedurama (poput apliciranja na iste konkurse za javna sredstva svake godine ili ponavljanje saradnje sa istim krugom saradnika), svaki novi korak zahtevao je odigravanje važnih ali sporih procesa: pronalaženja saradnika; izgradnje i uspostavljanja poverenja; eksperimentisanja i pronalaženja odgovarajućih modaliteta komunikacije, saradnje, finansiranja, promocije i slično; pronalaženja odgovarajućih formata i tema za sadržaje i, konačno, razvoj publike, odnosno izgradnja imidža i širenje mreže novinara i izvestilaca.

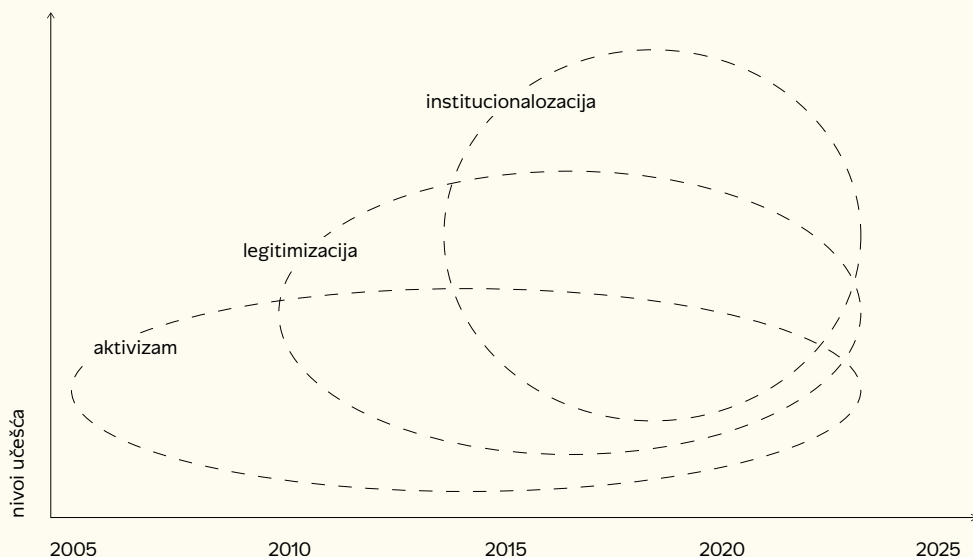
Očekivano, u 18 godina dugom procesu mogu se prepoznati i različite faze, koje, iako nisu sasvim koherentne i isključive, ukazuju na promenjeni fokus, kapacitete i mogućnosti. Jedna od najistaknutijih članica udruženja Almašana, Violeta Đerković, u svom autorskom tekstu je prepoznala 6 faza kroz koje su udruženje i njihova borba prošli: (1) aktivistička faza, od 2005. godine; (2) faza autorefleksije, od 2009. do 2012. godine (3) faza kulturne argumentacije od 2012; (4) faza saradnje sa institucionalnim akterima i uključivanje u projekat Novi Sad EPK od 2016; (5) faza internacionalizacije od 2019. godine, i, konačno, (6) faza urbane rekonstrukcije koja je tek otpočela (Đerković, 2022: 37- 58).

Iako mi ovde posmatramo pre svega participativni proces, a ne organizaciju, odnosno imamo drugačiji fokus od pomenute autorke, takođe bismo prepoznali širenje saradnje i postepenu institucionalizaciju i generalizaciju njihovih napora. U tom smislu, mogli bismo da izdvojimo tri perioda, koji međutim ne isključuju jedni druge, odnosno nemaju ograničen rok trajanja (vidi prikaz u nastavku).

U prvom periodu, koji bismo takođe nazvali aktivističkim, participacija je bila „odozdo“ i u procesima zaštite nasleđa (najšire rečeno) učestvovali su pre svega stanovnici i njihovi najbliži prijateljski krugovi. Stanovnici su bez sumnje dolazili iz privilegovanih slojeva stanara ovog kraja – lekari, profesori, preduzetnici i njima su se pridružili pre svega stručnjaci koji su svoj angažman videli pre svega kao doprinos očuvanju nasleđa i otporu konvertovanju grada u građevinske parcele. U ovom periodu načini rada se mahom poklapaju sa uobičajenim procesima građanske participacije i samoangažovanja.

U narednom periodu, međutim, ta grupa okuplja veći broj stručnjaka, javnih ličnosti, intelektualaca, umetnika i drugih delatnika koji mogu da joj obezbede povećanu vidljivost i legitimitet. Zbog toga bismo taj period nazvali periodom legitimizacije. To je period u kojem udruženje sa saradnicima ulazi i u brojne projektne procese i projektno finansiranje. Iz tog procesa, Almaški kraj izlazi kao kraj u kojem različiti akteri na različite načine participiraju u procesima interpretacije, očuvanja, istraživanja nasleđa, te se time i vidljivost tog nasleđa značajno povećava. U tom periodu se istovremeno ulazi u tesniji saradnički odnos sa institucijama zaštite, obrazovanja i kulture i rad u Almaškom kraju postaje poželjna tema i za institucije, iako su one još uvek relativno pasivne.

Taj proces na izvestan način kulminira u trećem periodu, koji bismo nazvali period institucionalizacije, u kojem inicijativa više ne dolazi samo „odozdo“, već i „odozgo“. Institucije preuzimaju inicijativu da zaštićuju, obnavljaju, investiraju, pokreću izložbe i druge sadržaje, prave se televizijske reportaže i slično. U tom periodu, koji počinje oko 2015. godine, postoji

Slika 2

Skica perioda i načina uključivanja građana i drugih aktera u očuvanje nasleđa Almaškog kraja

sadejstvo tih logika i pozicija, institucionalnih i vaninstitucionalnih. Važno je, međutim, napomenuti da te saradnje nisu uvek i isključivo bez tenzija. To je i očekivano jer su njihove logike drugačije. Stanari su zainteresovani pre svega za svoj lični kvalitet življenja u kraju. Saradnici iz akademskog ili umetničkog miljea su zainteresovaniji za apstraktnije, možda istorijske ili buduće trendove razvoja kraja. Konačno, institucije i njihovi čelnici posmatraju pre svega šire, društveno-političke rezultate tih aktivnosti i ulažu u njih javne resurse.

Ovakav razvoj događaja do sada otvara i brojna pitanja za budućnost. Intenzivno ulaganje u revitalizacija kraja, koju ne prate aktivne socijalne politike, otvara mogućnost za džentrifikaciju kraja – doseljavanje bogatijih stanovnika i otvaranje skupljih biznisa (poput restorana, hotela, butika i kafea) i iseljavanje siromašnijih (Zukin, 1987) – koja bi ne samo bila društveno nepravedna, već bi dovela u pitanje i očuvanje nasleđa kraja koji je u klasnom smislu pripadao relativno siromašnom stanovništvu. To istovremeno predstavlja izazov i za etiku i politiku obnove nasleđa kraja u okviru kojeg se značajna javna sredstva ulažu (prema nekim medijskim pisanjima oko 10 miliona evra – Gradnja.rs), a potencijalno potpiruje društvena nejednakost.

IMPLIKACIJE I PREPORUKE ZA PARTICIPATIVNE POLITIKE I PRAKSE

Slučaj Almaškog kraja može biti značajan i za druge slične participativne akcije. Kako bismo učinili nalaze transferabilnim i korisnim za druge procese očuvanja nasleđa, u nastavku ćemo izdvojiti važne aspekte koji su doprineli uspešnosti ove akcije i koji mogu da posluže kao preporuke za organizacije koje su u sličnoj poziciji, kao i donatore, donosioce odluka, stručnjake i istraživače kojima je ova tema od značaja.

Kulturni kapital i legitimizacija

Kao prvo, važno je primetiti da su pokretači inicijative za zaštitu Almaškog kraja ljudi sa značajnim socijalnim i kulturnim kapitalom. U najužoj grupi, a potom i širim sastavima, nalazili su se mahom lekari, profesori univerziteta, stručnjaci u marketinškim i sličnim organizacijama, arhitekate i slično. Oni su, sasvim očekivano, mogli da regrutuju u svoje redove stručnjake iz drugih oblasti, koje su možda bile relevantnije, poput zaštite nasleđa, i da ostvare pristup važnim institucijama i mestima odlučivanja. Ovo ne znači da su oni imali nužno moć da snažno utiču na odluke i da ih promene. Međutim, jesu se nalazili u miljeu koji je društveno posmatrano blizak donosiocima odluka. Njihova društvena pozicija i učešće u mrežama saradnje sa sličnim pozicijama otvorila im je mnogo više mogućnosti nego što bi inicijativa meštana nekog sela ili pripadnika radničke klase to bila. To znači da je za uspešnost participacije koja ima za cilj promenu legislative i uvođenje nekog nasleđa u javni diskurs važno imati u vidu koliko je društveno legitimisana grupa ljudi koja to zagovara.

Posvećenost i trajanje

Jedna važna specifičnost Almašana kao inicijatora ove akcije je da su uprkos početnom, veoma brzom uspehu – u smislu zaustavljanja rušenja i promene izgleda kraja – nastavili da deluju u pravcu širenja znanja, podizanja svesti i pronalaženja novih uvida i argumenata za zaštitu kraja. Oni su bili svesni da nakon prvobitne pobeđe, nasleđe Almaškog kraja još uvek zavisi od njihovih autoriteta i pozicija, te da je kroz nekoliko godina opet možda podložno napadima i zanemarivanju od strane grada ili pojedinaca koji imaju interes u promeni tog kraja. Posvećen i istrajan rad u narednih 18 godina je zasigurno bio važan deo celokupnog uspeha. Oni su uspeli da svojim ličnim autoritetom i autoritetom saradnika podignu važnost i autoritet tog nasleđa, kao što smo mogli da vidimo u izjavama nadležnih funkcionera. Na žalost, često vidimo da u sličnim situacijama da se nakon prvobitnih uspeha, inicijative raspu i oslabe. U tom smislu, istrajnost je verovatno najveća preporuka koja se može iz ovog slučaja ponuditi.

Širina saradnje

Almašani su tokom godina uspeli da borbu za nasleđe Almaškog kraja podignu sa nivoa građanske inicijative na nivo profesionalne zaštite I, konačno, državne intervencije u obnovu. Međutim, ono što je važno da podvučemo je da Almašani nisu prepustili inicijativu „višem nivou“ nadležnosti ili ljudima koji su profesionalno pozvaniji da se bave nasleđem jednom kada

su uspeli da ih uključe. Oni su dosledno paralelno radili na profesionalnim sadržajima i aktivnostima (poput stavljanja zaštite ili izgradnje Svilare) i na građanskim, amaterskim inicijativama, poput rada sa decom ili posetiocima.

Preporuka koju možemo iz ovoga izvući je da ne treba težiti nužno institucionalizaciji kao linearnom toku koji treba da završi usvajanju početnih ciljeva od strane institucija (tzv. mainstreaming). Diverzitet nivoa intervencija i saradnika je važan kako bi se vitalnost inicijative održala, kao i da inicijativa ne bi otišla u nepoželjnom pravcu.

Narativna rezonanca

Konačno, važno je da primetimo i tip nasleđa koje se štiti, odnosno njegovu poželjnost u datom društvenom prostoru. Nije u svakom trenutku svejedno koje se nasleđe zagovara. U slučaju Almaškog kraja govorimo o nasleđu Srba i ranih doseljenika u Novi Sad srpskog porekla. Očuvanje tog nasleđa koje favorizuje nacionalno-identitetsku „autohtonost“, a ne nužno na razne druge slojeve, naišlo je na dobar odjek kod donosilaca odluka. Imajući u vidu političku orijentaciju donosilaca odluka, koja je pronacionalistička, sasvim sigurno nije isto zagovarati zaštitu Almaškog kraja kao istorijskog nasleđa etničke većine ili Jermenske crkve, ili romske četvrti, recimo.

Vidljivo je u ovom slučaju da je narativ o Almaškom kraju u dominantnom obraćanju isticao identitetski dominantne i politički poželjne identitetske perspektive, pre nego različite slojeve multikulturalnosti. Ovo nam istovremeno ukazuje da participativne inicijative treba da analiziraju odnos između nasleđa koje se štiti i promoviše, i aktuelnog društvenog i kulturnog trenutka. Ta analiza može voditi do traženja poželjnog narativa zarad postizanja ciljeva zaštite. Ali, istovremeno, takva narativna fokusiranost sužava višeslojnost i disonantnost nasleđa prisutne posebno u gradskim četvrtima, te brisanja nasleđa drugih grupacija. Inicijative ovog tipa, rekli bismo, imaju odgovornost ne samo da oblikuju narative i poruke tako da one što bolje rezonuju sa donosiocima odluka, već da upravo tada, i baš zbog toga, imaju odgovornost očuvanja i isticanja disonantnosti i višeslojnosti nasleđa koje štite.

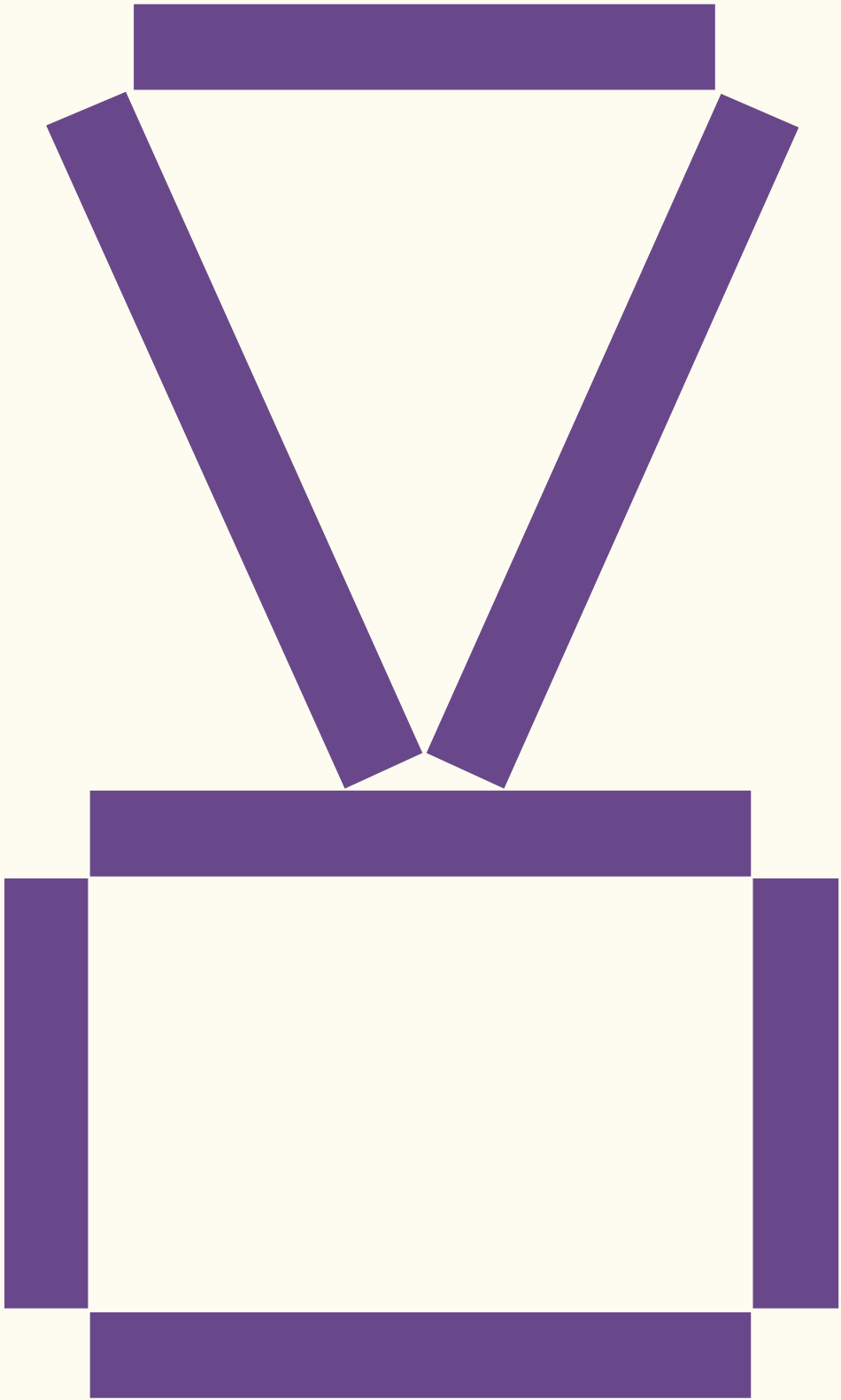
REFERENCE

- Centar za nove medije_kuda.org / New Media Center_kuda.org (2005). Trajni čas umetnosti Novosadska neoavangarda 60-tih i 70-tih godina XX veka / The Continuos Art Class The Novi Sad Neo-Avantgarde of the 1960's and 1970's. Frankfurt am Main: Archiv für aktuelle Kunst.
- Coombe, R. J. and Weiss, L. M. (2015). Neoliberalism, Heritage Regimes, and Cultural Rights. In Meskell, L. (Ed.) *Global Heritage: A Reader* (pp. 43-69). Hoboken, N.J.: Wiley-Blackwell.
- Đerković, V. (2022). Upravljanje kulturnom baštinom: studija slučaja Almaški kraj u Novom Sadu. *Limes plus: geopolitički časopis*, 3, 37-58.
- González, P. A. (2014). The heritage machine: the neoliberal order and the individualisation of identity in Maragateria (Spain). *Identities: Global Studies in Culture and Power*, Doi: <http://dx.doi.org/10.1080/1070289X.2014.977291>

- Grdinić, N. (2015). Genius loci: Almaški kraj u Novom Sadu. *Korzo: portal za urbanu kulturu i baštinu*, 12.01.2015, <<https://korzoportal.com/genius-loci-almaski-kraj-u-novom-sadu/>>, poslednji put pristupljeno 4.1.2025.
- Грдинић, Н. ур. (2013). *Алмашки крај*. Нови Сад: Прометеј.
- Hammami, F. Valli, C. and Jewesbury, D. (Eds.) (2022). *Heritage, Gentrification and Resistance in a Neoliberal City*. Berghan Books.
- Laotan-Brown, T., Ukelina, B. U., & Kuzooka, C. (2020). Marginalised heritages: Building bridges to recognition and protection. *Historic Environment*, 32(1), 88–103. DOI: <https://search.informit.org/doi/10.3316/informit.831552259471740>
- Kisić, V. (2014). Stvaralac, sa-učesnik, konzument? Okviri učešća građana u stvaranju baštine. *Kultura*, 144, temat: *Nova muzeologija*, 106–127.
- Kisić, V. (2016). *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*. Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Kisić, V. (2023). Problemi baštinjenja nasleđa drugih. U Vojvodić, D. (ur.) *Zbornik radova SANU Zaštita, očuvanje i afirmacija srpskog kulturnog nasleđa na Kosovu i Metohiji, Tom 1*. Beograd: SANU.
- Pavković, I. (2001). Multiculturalism as a prelude to state fragmentation: The case of Yugoslavia. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 3(2), 131–143.
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. Routledge.
- Spasić, I. (2013). *Kultura na delu. Društvena transformacija Srbije iz burdijevske perspektive*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Sterling, C. (2020). Critical heritage and the posthumanities: problems and prospects. *International Journal of Heritage Studies*, 26(11), 1029–1046. DOI: <https://doi.org/10.1080/13527258.2020.1715464>
- SZS (1994). *National structure of population in FNR Yugoslavia. Population, households and dwellings census in 1961*. Belgrade: Savezni zavod za statistiku.
- Zukin, S. (1987). Gentrification: culture and capital in the urban core. *Annual review of sociology*, 13(1), 129–147.
- Živković, M. (2012). *Srpski sanovnik: nacionalni imaginarijum u vreme Miloševića*. Beograd: Biblioteka XX vek.

MEDIJSKI IZVORI:

- O21 (2022). FOTO: Objavljeno kako bi Almaški kraj trebalo da izgleda nakon rekonstrukcije. *O21*, 01.12.2022, <<https://www.O21.rs/story/Novi-Sad/Vesti/324461/FOTO-Objavljeno-kako-bi-Almaski-kraj-trebalo-da-izgleda-nakon-rekonstrukcije.html>>, poslednji put pristupljeno 4.1.2025.
- Gradnja.rs (2024). Almaški kraj: Transformacija uskih ulica u novu pešačku zonu Novog Sada. *Gradnja.rs*, 27.5.2024. <<https://www.gradnja.rs/almaski-kraj-novi-sad-urbana-transformacija-dba-djordje-bajilo/>>, poslednji put pristupljeno 19.12.2024.
- Telegraf.rs (2022). Mirović: Uredjenjem Almaškog kraja stvaramo uslove za razvoj Novog Sada u svim segmentima. *Telegraf.rs*, 29.12.2022, <<https://www.telegraf.rs/vesti/politika/3607761-mirovic-uredjenjem-almaskog-kraja-stvaramo-uslove-za-razvoj-novog-sada-u-svim-segmentima>>, poslednji put pristupljeno 4.1.2025.

UMETNOST U SPOMEN BUDUĆNOSTI: STUDIJA SLUČAJA PARTICIPATIVNOG PROJEKTA U STAROJ PAZOVI - ULUS 2022-23.

Petar Cigić^{*1},
Irena Ristić^{**2},
Milan Đorđević^{***3}

*Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
**Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u
Beogradu

1 cigicm@gmail.com,
ORCID 0009-0008-2301-9202

2 ir.ristic@gmail.com,
ORCID 00-0003-4949-3304

3 djordj.milan@gmail.com,
ORCID 0000-0001-8079-9825

ART IN PRAISE OF THE FUTURE: Case study of a participatory project in Stara Pazova - ULUS 2022-23

Participatory artistic practices are based on producing social situations and relations in which given positions of power are changed, deconstructed or radically decentered. While some authors analyze the transformative effects of participatory practices, others highlight the sharpening of social antagonisms as the key element, or shift the focus outside the art world, following how it affects actors and how community art functions. In order to collect more information about the dynamics of participatory processes in the field of contemporary art and to understand more clearly the risks, as well as the potential scope of the practices themselves, the artistic work "Monument of the Future" by Jovana Sudimac was analyzed, as part of the project "Art and Community in Stara Pazova," produced by the Association of fine artists of Serbia (ULUS, 2022-23). The research was based on a qualitative method, with content analysis, interviews, focus groups, and observational techniques. It was focused on the process dynamics, its limitations and the achievements of a participatory project realized in a complex system of artistic production, which, in addition to the artist, includes various actors and influences (association-producer, mentors, donors, partner organizations and residents of the local community). The results indicate tensions during joint work due to the unequal distribution of power and resources, but also the potential of participatory practices to contribute to ongoing changes in the community, with critical reflection on their reach.

Key words: participatory art, community, collaborative process, de-hierarchization, production of sociality

UVOD

Mada postoji mnoštvo teorija i vidova, participativne umetničke prakse zasnivaju se na proizvodnji društvenih situacija, te relacija u kojima su zadate pozicije moći promenjene, dekonstruisane ili radikalno decentrirane. Dok pojedini autori analiziraju transformativna dejstva participativnih praksi (Kester, 2011), drugi kao ključni element ističu izoštravanje društvenih antagonizama (Bishop, 2012), ili pak pomeraju fokus van sveta umetnosti (Danto, 1964), prateći kako na aktere deluje i na koji način funkcioniše umetnost zajednice (Kwon, 2002).

Kada se pitaju inicijatori i učesnici participativnih procesa o njihovim iskustvima, opseg uvida u temu participacije se proširuje, posebno kada se uzmu u obzir specifičnosti lokalnog konteksta. U okviru empirijskog istraživanja projekta EPICA (2022) snimljena je percepcija efekata i ograničenja participativnih praksi u Srbiji, a u posebnom segmentu učesnici su pozvani da se prisete jednog procesa u kome su bili intenzivno angažovani tokom poslednjih pet godina.¹ Svoja iskustva procenjivali su izražavajući stepen slaganja/neslaganja sa zadatim iskazima o mogućim pozitivnim ili negativnim ishodima procesa. Većina pozitivnih aspekata iskustava je visoko procenjeno, dok su manje očekivani nalazi u vezi sa iskazima negativne valence. Naime, u proceni negativnih iskustava sa participacijom prednjače zapažanja o nejednakoj distribuciji ovlašćenja pri donošenju odluka, kao i zamerke na kratkotrajnost ishoda. „Znao/la sam da je mišljenje nekih članova tima najvažnije prilikom donošenja odluka“ – sa ovim iskazom mahom se slažu učesnici. Oko negativnih iskustava postoji veći stepen saglasnosti kod učesnika spram organizatora, pokazuje dodatna analiza. Učesnici se više slažu oko iskaza u vezi sa zloupotrebom participativnih procesa u funkciji ekonomskih ili partijskih interesa, kao i ukazivanja na jačanje društvene segregacije.² Ako se uzme u obzir da je redistribucija ovlašćenja u zajednici jedna od ključnih pretpostavki samog koncepta participacije, rezultati otvaraju pitanje u kojoj meri savremenici posvećeni ovim praksama preuzimaju prerogative „zajedničkog“ bez preispitivanja sopstvenih pozicija u društvu nejednakosti.

Kako bi se prikupilo više informacija o dinamici participativnih procesa u polju savremene umetnosti i jasnije razumeli rizici, kao i potencijalni dometi samih praksi, između ostalog, analiziran je projekat „Umetnost i zajednica u Staroj Pazovi“ u produkciji Udruženja likovnih umetnika Srbije (ULUS, 2022-23).

1 Više informacija o empirijskom istraživanju koje je realizovano u okviru projekta EPICA dostupno je na stranici: <https://epica.rs/2022/10/27/predstavljanje-epica-istrazivanja-osnazivanje-participacije-u-kulturi-i-arhitekturi/>

2 Utvrđene su značajne razlike u slučaju iskaza da ono što se napravilo tokom procesa i što je trebalo da ostane javno dobro, prisvojili su pojedinci da bi ostvarili ekonomsku i drugu korist (χ^2 [df, 1] = 12.391, $p < .05$; Cramer's V = .310, $p < .05$), zatim, da su pojedini partijski funkcioneri iskoristili proces za vlastitu promociju (χ^2 [df, 1] = 9.774, $p < .05$; Cramer's V = .273, $p < .05$), kao i da su najviše koristi od procesa imali članovi zajednice koji su u boljem ekonomskom položaju i bolje obrazovani od drugih (2 [df, 1] = 10.589, $p < .05$; Cramer's V = .295, $p < .05$).

METOD

U fokusu istraživanja su dinamika procesa, ograničenja i dometi rada u okviru participativnog projekta ostvarenog u složenom sistemu umetničke produkcije, koji, pored umetnika, obuhvata više različitih aktera, a, sledstveno, i uticaja (udruženje–producent, mentori, donatori, partnerske organizacije i žitelji lokalne zajednice). Za studiju slučaja u oblasti savremene umetnosti izabran je upravo projekat koji je pokrenut od strane reprezentativnog udruženja (ULUS), prateći unapred osmišljene procedure za aktivaciju članstva, a koji ujedno okuplja sve pomenute aktere te omogućuje da se rad analizira uz osvrt na složene spletove međuzavisnosti, i razumevanje socioekonomskih, kao i drugih determinanti procesa.

Studija slučaja je izvedena sa ciljem dublje eksploracije motivacione osnove za participaciju, načina rada (stepena i kvaliteta učešća), zatim društvenih pitanja koja su radom pokrenuta, kao i smetnji koje bi mogle da utiču na negativne ishode samog procesa. Pored ovih, specifikovana su još dva cilja usmerena na ispitivanje održivosti i trajnosti pozitivnih efekata, kao i načina donošenja odluka, odnosno potencijalne dehijerarhizacije, koja bi omogućila redistribuciju ovlašćenja i resursa kroz zajednički rad. Za prikupljanje podataka korišćeni su intervjui, fokus grupa, opservacija aktivnosti i analiza svih projektnih materijala. Najpre su, u periodu od januara do juna 2023, izvedena tri intervjua: sa inicijatorom projekta ispred Udruženja–producenta, sa jednom od mentorki na projektu, i sa umetnicom odnosno autorkom rada *Spomenik budućnosti*, koji je izabran na konkursu i izveden u lokalnoj zajednici. Intervjui su trajali oko sat vremena (56–70 minuta) bili su polustrukturisanog tipa, sa sedam glavnih pitanja (a u okviru svake teme, sa trima potpitanjima). Odnosila su se na: motivaciju, stepen i kvalitet učešća, društvena pitanja koja projekat adresira, smetnje i probleme, (re)distribuciju ovlašćenja, održivost i ulogu umetnosti u participativnom procesu (pitanja za intervjue istaknuta su u Prilogu 1). Potom je, tokom izvođenja projektnih aktivnosti u samom naselju, izvedeno više kraćih intervjua sa neposrednim učesnicima rada *Spomenik budućnosti* iz Fruškogorske (ukupno pet). Treba napomenuti da su intervjui sa njima varirali u obimu (od 5 do 20 minuta), i bili su manje iscrpni (nisu svi odgovorili na sva pitanja), jer su pratili kolektivnu dinamiku u okviru projektnih aktivnosti, uz oprez da učesnici ne oseće pritisak, što bi moglo narušiti njihovo poverenje u zajednički rad. Intervjui su dopunjeni fokus grupom sa lokalnim donatorima, kako bi se bolje razumele kontekstualne datosti koje uslovljavaju izvođenje participativnih umetničkih praksi u Srbiji. Fokus grupa je organizovana 23. juna putem Zum platforme, i trajala je oko 95 minuta. Razgovor je vođen prema adaptiranoj listi pitanja [Prilog 2], a učestvovali su predstavnici Trag fondacije, Fondacije Jelena Šantić, Rekonstrukcije Ženski fond, Fonda Heartefakt i Instituta Gete u Beogradu, svih onih koji lokalnim umetnicima odobravaju donacije manjeg i srednjeg obima. Podaci su podvrgnuti kvalitativnoj analizi, uz ukrštanje uvida iz svih izvora, po tematskim celinama.

Jedan od istraživača je i sam bio angažovan u projektu „Umetnost i zajednica“ u svojstvu producenta, tako da i ova studija ima svoju

participativnu dimenziju, što donosi izvesne metodološke rizike, o kojima je vođeno računa tokom obrade rezultata, ali i znatne prednosti. Naime, njegovo učešće omogućilo je temeljnu analizu pisane dokumentacije i usmene komunikacije u vezi sa razvojem projekta, kao i specifičan „pogled iznutra“ – uvid u probleme, smetnje i naizgled manje bitne informacije o radu, kao i sve one aspekte procesa koji ne bi bili sasvim dostupni u slučaju da je studija pratila striktno pozitivističke pretpostavke.

OPIS STUDIJ SLUČAJA I ANALIZA KONTEKSTA

Projekat „Umetnost i zajednica u Staroj Pazovi“ sproveden je kroz saradnju Udruženja likovnih umetnika Srbije i Lokalne fondacije Stara Pazova,³ a finansiran kroz program Kultura za demokratiju. U sklopu pomenutog projekta, realizovana su tri kolaborativna umetnička rada: *Spomenik budućnosti* Jovane Sudimac, *Nova-Zova* Vesne Radović, srednjemetražni dokumentarni film o istoriji prirodnog pejzaža oko Nove Pazove, i *Kaleidoskop Burgena* tročlanog tima (Mirjana Odić, Vesna Vesić i Vladimir Ilić), intervencija u prostoru koja podrazumeva fizičku transformaciju odabrane lokacije prema njenim istorijskim specifičnostima i prostornim vrednostima (uređenje i postavku umetničkih instalacija). U selekciji radova mogu se konstatovati različita shvatanja uloge umetnika u odnosu na društvo i/ili konkretnu zajednicu – od podizanja svesti o posebnim problemima, poput seče drvoreda ili isušivanja voda, preko upotrebe recikliranih elemenata i materijala u fabrikaciji umetničkih predmeta, njihove interaktivnosti prema korisnicima, estetizacije javnih prostora, do uključivanja zajednice u proizvodnju umetničkog rada i podele autorstva sa saradnicima. Prema kriterijumima uloge teme participacije u koncipiranju rada i ostvarenom stepenu participacije u njegovoj realizaciji, za ovu studiju izabran je rad „Spomenik budućnosti“ umetnice Jovane Sudimac i žitelja Fruškogorske ulice.

Od značaja za razumevanje procesa participacije je struktura i hijerarhija uključenih aktera. Aktivnosti u Staroj Pazovi realizovane su u specifičnom sistemu projektnog finansiranja koje podrazumeva više nivoa distribucije sredstava i odlučivanja. Najpre, sredstva obezbeđuje Švajcarska agencija za razvoj i saradnju (*Swiss agency for development and cooperation*) za program „Kultura za demokratiju“, koji se sprovodi samo u Srbiji,⁴ a što je, prema rečima ispitanika u fokus grupi, posledica namere „rasterećivanja administracije Švajcarske ambasade u Beogradu, koja dobija veliki broj upita za donacije u polju kulture“.⁵ Kao podizvođač u poslovima sprovođenja

3 Lokalna fondacija Stara Pazova proizašla je iz aktivnosti udruženja građana „Tatamate“, a rezultat je posebnog programa Trag fondacije, čiji je cilj bio formiranje fondacija za lokalne inicijative koje bi promovisale filantropiju, građansko učešće i društveno preduzetništvo.

4 Raspis konkursa je dostupan na portalu SEECult.org: <http://www.seecult.org/konkurs/poziv-hartefakta-za-projekte-nezavisne-scene-kultura-za-demokratiju>, pristupljeno u septembru 2023. godine.

5 Pozicija švajcarske ambasade spram lokalnih aktera u polju kulture zasnovana je na ulozi koju je Švajcarska vlada imala ranih 2000-ih godina u orijentaciji kulturnih programa na projektno finansiranje, kroz delovanje javnih (švajcarskih) fondacija

programa izabrana je Hartefakt fondacija.⁶ Kako se Hartefakt prevashodno bavi produkcijom radova koji tematizuju međunarodne odnose i sukobe u regionu, sa posebnim fokusom na izvođačke umetnosti, učešće u sprovođenju ovog programa predstavlja izuzetak, kako u smislu usmerenosti na lokalni nivo, tako i proširenja na druge oblasti kulture i umetnosti.

Svrha programa je podsticanje saradnje unutar civilnog sektora koja doprinosi „većoj društvenoj koheziji i toleranciji na lokalnom nivou“, gde fokus nije isključivo na kulturnoj i umetničkoj produkciji, već na procesima razmene znanja i učenja. Namera je, dakle, podržati projekte koji „koristeći kulturu i umetnost, podstiču kritičko i kreativno razmišljanje na društvene teme koje su od važnosti za lokalne zajednice“. Vahida Ramujkić, jedna od inicijatora projekta, objašnjava da ovi ciljevi odgovaraju nameri ULUS-a da uspostavi održivi model angažovanja umetnika u društvenom kontekstu mesnih (lokalnih) zajednica. Osnovno usmerenje programa je na decentralizaciji podrške, te je uslov bio da se kao nosioci projektnih predloga pojave organizacije registrovane izvan Beograda, što je direktno uslovalo saradnju ULUS-a s Lokalnom fondacijom Stara Pazova. To navodi i Ramujkić, ističući da nije bilo prethodne saradnje, te da je odluka doneta na osnovu blizine Stare Pazove i dotadašnjih aktivnosti Fondacije. Prema definisanoj misiji, uloga Lokalne fondacije je da „povezuje ljude koji imaju ideje i inicijativu sa društveno odgovornim kompanijama i pojedincima koji imaju sredstva, vreme i znanje da te ideje zajedno sprovedu u delo“, kroz komšijske akcije, poput sređivanja javnog prostora, igrališta za decu i drugih aktivnosti od zajedničkog interesa.⁷ Tim ULUS-a je, dakle, u projektu nastupao kao inicijator saradnje i ispitivanja modela angažovanja umetnika u praksi, bio je zadužen za pisanje projekta, a kasnije i za praćenje realizacije u ulozi mentora – što Ramujkić ocenjuje posebno značajnim u kontekstu ULUS-ove orijentacije ka otvaranju novih mogućnosti za rad umetnika i njihov doprinos kulturi i društvu.

U kriterijumima za evaluaciju projekata na konkursu Kultura za demokratiju, pored inovativnosti, vremenske izvodljivosti i umetničkog/kulturnog/obrazovnog kvaliteta, navodi se relevantnost predloga prema definisanim potrebama ciljnih grupa. ULUS-ov projekat ističe potrebe likovnih umetnika za angažovanjem izvan tradicionalne strukture tržišta umetničkih radova. Premisa projekta je da uključivanje umetnosti u život lokalnih zajednica vodi unapređenju mesta i funkcije umetnosti u širem društvenom kontekstu i društvenom delovanju samostalnih umetnika, a time i razvoju same zajednice.

Projekat je zasnovan na modelu koji je ULUS prethodno razvio u okviru projekta „Ka horizontalnosti u umetnosti“, fokusiranog na pitanja

poput Pro Helvecije (Pro Helvetia), a čije je prisustvo u lokalnom kontekstu bilo od ključnog značaja za obezbeđivanje materijalnih uslova umetničke produkcije.

6 Privatna inicijativa osnovana 2009. godine kako bi podržavala „stvaranje zajedničkog kulturnog prostora Zapadnog Balkana i kritičke umetničke prakse“; Hartefakt fondacija primarno deluje u polju izvođačkih umetnosti.

7 Misija Lokalne fondacije Stara Pazova, dostupna je na: <https://fondacijapazova.rs/o-nama.php>, pristupljeno u septembru 2023. godine.

unapređenja radnih uslova i statusa umetnika⁸. U tom kontekstu, analizirani projekat deo je šire misije ULUS-a kao strukovnog udruženja likovnih umetnika, sa zadatkom da zaštiti „radna i profesionalna prava i interese likovnih umetnika, obezbedi njihov bolji društveni položaj i, shodno tome, osigurava bolji položaj umetnosti u društvu.“⁹ Provera modela otuda otvara novu mogućnost za radno angažovanje umetnika, pomažući im „da donekle izađu iz socijalno i ekonomski nesigurne pozicije, jer postojeći sistem gura umetnika u individualne prakse i na tržište“ (Đorđević, Mihaljinac, 2021: 215). Zagovarajući pristup razvoja kulture odozdo, modelom se predlaže angažovanje umetnika u društvenim kontekstima mesnih zajednica, kao osnovnim jedinicama lokalne samouprave. Saradnja koja se ovim putem ostvaruje može se usložnjavati uključivanjem većeg broja organizacija, poput škola, domova za zdravstvenu negu i socijalnu zaštitu, udruženja penzionera, klubova i drugih masovnijih organizacija. Osnov njihovog angažovanja bila bi oročena stipendija, zagarantovana prihodima mesne zajednice, što podrazumeva razvijen i funkcionalan sistem lokalne samouprave.

Model predviđa formiranje novog stalnog radnog tela mesne zajednice, koji bi delovao kao odbor za kulturna pitanja i koji bi po delegatskom sistemu uključio predstavnike svih zainteresovanih strana, s najvećim učešćem predstavnika mesne zajednice. Zadatak odbora bio bi da direktno sa umetnikom dogovara predmet i uslove njegovog angažovanja. Sa ciljem decentralizacije i osnaživanja lokalnih umetničkih praksi, predviđa se angažovanje samostalnih umetnika s prebivalištem na teritoriji mesne zajednice.

Prema rečima Vahide Ramujkić, aktivnosti u Staroj Pazovi realizovane su kao pilot projekat „za nešto mnogo ambicioznije zamišljeno, što bi značilo stvarnu integraciju, kreiranje nekog sistema, mehanizma, okruženja u kojem bi umetnici mogli da se zaposle u sektorima koji nisu umetnički ali koji se tiču društveno-socijalnog rada“. Takođe, objašnjava da se celokupna aktivnost „odvija u uslovima koji su jako limitirani, ne toliko vremenski koliko organizaciono, budući da se razvijaju u projektnim okvirima“.

Realizacija projekta

U skladu sa opisanim modelom unapređenja položaja umetnika, prvi korak u realizaciji projekta u Staroj Pazovi bio je formiranje lokalnog odbora, čiji je zadatak bio da upoznaju umetnike sa kontekstom Stare Pazove, identifikuju probleme u vezi sa konkretnim lokacijama, zatim upoznaju umetnike sa pojedincima iz izabranih zajednica i učestvuju u daljem procesu realizacije rada. Prema predlogu Lokalne fondacije Stara Pazova, u lokalni odbor je pozvano sedam stanovnika opštine čija su profesionalna, građanska ili lična interesovanja i aktivnosti srodni projektu. Među članovima odbora su doktorka hemije, novinarka, arheološkinja i trojica slikara, od kojih je jedan

8 Rezime modela objavljen je u tekstu Đorđević, M., Mihaljinac, N. (2021) *Ka horizontalnosti u umetnosti: predlog jednog modela angažovanja samostalnih vizuelnih umetnika* u Ramujkić, V., Đorđević, M. Zbornik "Rad u umetnosti", Beograd: ULUS, str. 215-222.

9 Više o Udruženju likovnih umetnika Srbije: <https://ulus.rs/o-udruzenju/>

zaposlen u lokalnoj ustanovi kulture, drugi u marketingu, a treći je nastavnik likovne kulture u penziji. Tri članice su efektivno činile lokalni odbor, od kojih su dve, pored osnovnog zanimanja, uključene i u rad lokalnih organizacija civilnog sektora (Udruženje građana „Volim Banovce“, Udruženje građana „Za zdravu opštinu Stara Pazova“). Uloga članica lokalnog odbora biće ključna za postavku tematskog okvira konkursa za umetničke radove, koji proističe iz izbora predmetnih lokacija (a, posledično, i zajednica) na koje bi se fokusirale akcije umetnika sa zajednicom.

Drugi korak bio je raspisivanje konkursa za umetničke intervencije u lokalnoj zajednici. Prema raspisu konkursa predviđena je realizacija dva umetnička rada, koji kroz „intervencije u javnom prostoru i/ili osmišljavanje kreativnih praksi“ treba da odgovore na „potrebe lokalne zajednice“ i doprinesu „društvenoj funkcionalnosti zajedničkog i javnog prostora“ u kontekstu konkretnih lokacija, susedstava ili zajednica na teritoriji opštine. Takođe, tekstom konkursa su definisani ukupan budžet za naknade umetnicima i produkcijski budžeti za realizaciju radova. Prioritet je dat nezaposlenima, kandidatima u statusu samostalnog umetnika, i umetnicima iz Stare Pazove. Iako članice ULLUS-ovog tima u intervjuima naglašavaju mogućnost „otvorenih“ pristupa konkursnom zadatku, dakle bez unapred definisane forme konkretne intervencije ili artefakta, kako bi se fokus usmerio na proces kolaboracije i podredio odlučivanju saradnika/meštana, zahtev za predaju okvirnog finansijskog plana izvođenja, kao i kriterijumi „realističnosti koncepta i finansijskog plana“ sugerišu praktičnu nužnost izvesnog stepena definisanosti krajnjeg ishoda umetničke vizije. Po objavljivanju konkursa organizovana su dva sastanka za zainteresovane kandidate. Prvi je obuhvatio obilazak potencijalnih lokacija, predloženih od strane članica lokalnog odbora. Drugi sastanak, kojem su prisustvovali kandidati, tim mentora i lokalni odbor, bio je posvećen diskusiji ideja umetnika, pri čemu se najviše razgovaralo o aspektima održivosti umetničkih intervencija, mogućem stepenu učešća zajednice u konceptualizaciji i realizaciji umetničke intervencije, te poziciji projekta između opštinske uprave, lokalnih organizacija i konkretnih zajednica. U kontekstu pretpostavljenog značaja participacije i potreba stanovnika Stare Pazove, zanimljivo je da su na predlog o potencijalnom „umrežavanju, spajanju ili simbiozi“ umetničkih intervencija umetnici različito reagovali, od spremnosti na stavljanje sopstvenog učešća u funkciju drugih intervencija/praksi, konstatacija da takav postupak komplikuje proces i smanjuje pojedinačne budžete, do primedbi o ugrožavanju integriteta autorskih ideja. Pojedini kandidati ukazali su na diskrepanciju između forme konkursa i definisanih uslova rada (ograničen period za realizaciju radova) sa jedne, i otvorenosti po pitanju sadržaja i metodologije rada sa druge strane, usmeravajući diskusiju ka konkretizaciji svojih predloga.

Preraspodelom troškova i sufinansiranjem budžeta projekta, konkurs je zaključen izborom tri rada. Za svaki projekat delegiran je poseban član lokalnog odbora (koji poseduje konkretna znanja i kontakte u vezi sa datom lokacijom), i mentor - član Debatnog programa ULLUS-a, koji izveštava o procesu i pomaže umetnicima u izvođenju rada, dok su dva člana lokalne

fondacije bili na raspolaganju svim umetnicima, kao posrednici u komunikaciji sa opštinskim ustanovama i tehnička podrška.

Fruškogorsko naselje

Radi potpunijeg razumevanja projekta „Umetnost i zajednica u Staroj Pazovi“, korisno je sagledati osnovne socioprostorne karakteristike lokacije, čiji je izbor umnogome odredio problematiku i društvenu dinamiku procesa participacije u analiziranom umetničkom radu. Na samoj granici sa poljoprivrednim zemljištem, odvojeno Golubinačkim kanalom, Fruškogorsko naselje čini svega tridesetak kuća sa pomoćnim objektima i nekolicina višeporodičnih zgrada. Sa suprotne strane kanala, na otvorenom prostoru u produžetku mosta prema centru mesne zajednice, nalaze se ograđen fudbalski teren i reciklažno dvorište JP Gradske čistoće. Između njih, sa obe strane Fruškogorske ulice, prostiru se ravne travnate površine, oivičene divljim rastinjem i pokojim zasađenim drvetom. Krajem leta 2019. godine završena je izgradnja grupacije od tri slobodnostojeća i pet dvospratnih objekata u nizu na jedinstvenoj parceli, sa ukupno trideset stanova, koji su ubrzo dodeljeni romskim porodicama.¹⁰ Uz stanove za romske porodice, u sklopu Fruškogorskog naselja, do kraja leta 2020. godine izgrađene su i tri zgrade sa 169 stanova za izbegla, prognana i socijalno ugrožena lica.¹¹ Zbog fizičke izdvojenosti i saobraćajnog rešenja koje nezavisno povezuje ovu grupaciju sa centrom Stare Pazove, kao i različite strukture stanovnika, može se pretpostaviti da pomenuti deo Fruškogorskog naselja nije funkcionalno integrisan sa prethodnim, što potvrđuju i opservacije umetnice i mentorki o profilu učesnika radionica u sklopu projekta *Spomenik budućnosti*.

Porodične kuće u sklopu naselja različite su starosti, veličine i standarda, što odgovara zapažanju članice mentorskog tima o izvesnim oscilacijama u ekonomskom statusu stanovnika. Ipak, razlike nisu toliko drastične, što potvrđuje i intervjuisani meštаниn mlađeg uzrasta konstatacijom da „nema nigde bogatih“. Razlike u načinu života pojedinih grupa reflektovane su u uređenju okućnica i karakteru njihovog ograđivanja prema ulici; izjave umetnice i jedne od mentorki upućuju na zaključak da modeli svakodnevnog života i odnos prema zajedničkoj ili javnoj sferi ulice u određenoj meri koincidiraju sa etničkom strukturom stanovnika, a što se pokazalo tokom radionica, čiji su učesnici bili pretežno Romi, kako stanari zgrada, tako i vlasnici kuća. Na kraju nastavka Fruškogorske, pri izlasku iz naselja prema poljoprivrednoj zoni, u sklopu privatnih parcela znatne veličine, mogu se primetiti otvorena skladišta sekundarnih sirovina i radionice za demontiranje starih vozila, a na samom kraju ulice, na javnoj površini, formirana je divlja deponija. Zagađenje u Fruškogorskom naselju veće je nego u drugim naseljima u opštini. Kako je problem kvaliteta vazduha u Staroj Pazovi usko

10 Izgradnja je realizovana u okviru programa „Uspostavljanje održivih rešenja za stanovanje Roma u Staroj Pazovi“ Opštine Stara Pazova u saradnji sa JP „Opštinska stambena agencija“ i NVO „Romano ilo“. Izgradnja je finansirana iz IPA programa EU (70%), uz sredstva Opštine i Ministarstva građevinarstva RS (po 15%).

11 U ovom projektu, Opština je učestvovala sa više od 30%, što je obuhvatilo kompletno opremanje infrastrukture.

povezan sa nefunkcionalnim sistemom upravljanja otpadom (neregulisanim komunalnim i privatnim deponijama), deo krivice za zagađenje implicitno je pripisan stanovnicima Fruškogorske, koji se bave preradom otpada i prodajom sekundarnih sirovina, utičući na odnose unutar naselja, ali i između stanovnika, aktera u polju civilnog sektora koji se bave problemom zagađenja vazduha i opštinskih organa.

Spomenik budućnosti

Umetnica sagledava projekat kao priliku za ispitivanje kapaciteta umetničkih veština u proizvodnji transformativnog iskustva za pojedince kao članove zajednice. Tematski okvir rada lociran je u relaciji između ekologije, konkretno, zagađenja vazduha, i uslova života stanovnika Fruškogorske ulice/naselja – materijalne egzistencije, zdravlja, ali i društvene/kulturne stigmatizacije. Kao „događaj koji nije uobičajen u životima žitelja i žiteljki ove ulice“, umetnički rad nastoji da konstruiše prostor preispitivanja zadatih pozicija između umetnice i stanovnika, kao i „redefinisanja narativa“ o problemu kvaliteta vazduha – njegovoj definiciji, uzrocima i povezanim lokalnim tenzijama. „Neuobičajen događaj“ podrazumeva kolaboraciju sa stanovnicima Fruškogorske na koncipiranju i realizaciji skulpture predložene od strane umetnice. U konkursnoj aplikaciji, navedeni su osnovni elementi spomenika: betonski postament, metalna konstrukcija, koja oblikom referiše na rebra grudnog koša, stilizovana po uzoru na logo globalnog brenda odeće i sportske opreme Najk (*Nike*, eng), i čelična „vremenska kapsula“ koja bi bila zakopana ispod postamenta. U sklopu tako definisane forme, učešće saradnika usmereno je na stvaranje sadržaja – poruka za graviranje na površini rebara, kao i pisama, crteža i fotografija koji bi se zakopali u vremenskoj kapsuli. Dodatno, materijali i tehnike izrade spomenika zamišljeni su sa ciljem uključivanja stanovnika u sam proces fizičke proizvodnje spomenika, kroz usluge pojedinaca sa lokala (košenje trave, priprema terena, iskopavanje temeljne jame, pravljenje kalupa, livenje betona, prevoz materijala, sečenje, savijanje i graviranje metalnih delova) koje bi bile adekvatno plaćene sredstvima iz budžeta za realizaciju rada. Najzad, predviđeno je privremeno izlaganje spomenika u lokalnoj ustanovi kulture, kako bi se otvorio prostor za dijalog sa ukupnim stanovništvom Stare Pazove. Uprkos preciziranim elementima, naglašeno je da su svi aspekti podložni reviziji od strane članova lokalne zajednice.

Kroz niz radionica tokom septembra i oktobra 2022. godine, prevažodno sa decom iz naselja (dokumentovanih fotografijama, video zapisima i pisanim izveštajima), umetnica bi predstavila inicijalnu zamisao skulpture meštanima, saslušala njihove utiske, sugestije, zamerke, a zatim bi se dogovorile izmene, tačna pozicija, način izrade, prikupio potreban materijal i pristupilo bi se izvođenju radova. Nasuprot povećanju broja radionica koje su imale karakter neformalnih, nestruktuisanih okupljanja na ključnom tranzitnom čvorištu u naselju, sa više nego zadovoljavajućim odzivom stanovnika i generalnom atmosferom zajedništva, pojedini aspekti konkursnog predloga samo su parcijalno realizovani na predviđen način. Kako je sečenje, savijanje, graviranje i spajanje čeličnih delova skulpture, iz

tehničkih razloga, izmešteno iz zajednice u limarsku radionicu u Čačku, sa pozicije stanovnika primećen je zastoj u procesu saradnje i gubitak uvida u ukupnu dinamiku procesa. Plan o privremenom izlaganju spomenika u „izmeštenom“ kontekstu lokalnih ustanova kulture takođe je pretrpeo izmene koje su dovele u pitanje inicijalnu nameru umetnice. Uprkos teškoćama, *Spomenik budućnosti* je postavljen i zvanično otvoren 10. septembra, uz prisustvo velikog broja stanovnika Fruškogorske ulice, članova ULUS-a, Lokalne fondacije i šire publike.

REZULTATI I DISKUSIJA

Motivacija

Nema nigde bogatih.

Kao pokretačke snage, inicijatorke i mentorke iz ULUS-a mahom ističu svoju težnju da ispitaju i pokažu kako umetnik/ca može da se aktivnije uključi i doprinese društvu (resursima, alatima, znanjima i razmenom iskustva), te da lokalnim vlastima ukažu da vredi ulagati javna sredstva u umetnost, jer donosi boljitak. Kada govori o *Spomeniku budućnosti* u Fruškogorskoj, autorka spomenika ističe svoju želju da napravi prostor zajednice, siguran i otvoren za sve, gde bi žitelji mogli da se povežu, da razmene svoje brige i strepnje, a ujedno da se dovede u pitanje i sama pozicija umetnika. U participativnom radu vidi mogućnost bliže komunikacije sa ljudima, neposredno praćenje odjeka, zbog čega pokazuje posebno interesovanje za uličnu umetnost, i korišćenje javnih prostora za delovanje i povezivanje sa žiteljima, posebno putem pravljenja velikih instalacija ili jednog ovakvog spomenika „koji nije lako ukloniti, u dodiru je sa ljudima, mogu da ga promene, unište, da nešto sa njim urade, da smisle neku funkciju, da služi.“ – ističe ona u intervjuu. Ujedno, i bez dodatnih sugestija same autorke, može se uočiti da je čitav proces bio prilika za radno angažovanje i realizaciju umetničkog projekta u uslovima profesionalne produkcije, što može biti snažan faktor ekstrinzičke motivacije u funkciji intrinzičke. S druge strane, žitelji Fruškogorske su radoznali, kažu za sebe da ih sve zanima, bilo im je zanimljivo šta se tu radi, i posle početnog oklevanja, brzo su prilazili i aktivirali se. Podstakla ih je neposrednost i opuštenost, način ophođenja po kome se ovaj proces posebno izdvaja, mada to može biti kritično mesto u participativnom radu, podsećaju na to sagovornice iz fokus grupe donatora, dodajući: „Umetnici katkad vrlo teško komuniciraju sa ljudima koji ne prepoznaju te formate, obraćaju im se jezikom elite, koji ne mogu ljudi uvek da razumeju“. Ipak, u Fruškogorskoj je distanca brzo smanjena. Ljudi su pokazali interesovanje i spremnost da se napravi nešto vredno i lepo „što ima poruku, da može nešto ovde da sačuvamo, da deca, kad porastu, to da vide, to se meni jako svidelo“, kaže jedna učesnica. „Bolje da bude nešto vredno, nešto lepo, nego da bude ružno“, ističe druga. Tako se estetski aspekti rada pojavljuju kao motivacioni faktor participacije i preuzimaju primat nad svim ostalim. „Treba

da bude neka klupica, cveće oko njega, došli bi mnogi, skupljali bi se ljudi, kad prolaziš, da ima negde da se sedne” – predlaže ona, dok se sve jasnije otkriva i potreba za okupljanjem, na koju se često poziva i sama umetnica.

Stepen i kvalitet učešća

Očekivanja da se konstruiše mogućnost za autentičan dijalog, u kom bi se čuli sami stanovnici i dovela u pitanje pozicija umetnika, delimično su i ostvarena. U okviru procesa rada na „Spomeniku budućnosti“, ostvaren je visok stepen učešća (preko 80 ljudi) i intenzivna interakcija sa žiteljima. Radionice su održavane subotom, tako što bi umetnica postavila sto, izložila makete i druge prikaze mogućeg izgleda spomenika, uz materijal za crtanje i posluženje, i pozvala ljude da se uključe u rad: „Radionice su izgledale kao neke slave. To je jedan veliki sto. Tu je hrana, piće i ljudi komuniciraju opušteno. Pošto se to, pritom, sve dešava na ulici. Njihovoj ulici.“ – objašnjava umetnica. Sa stanovnicima je diskutovan izgled spomenika, njegova pozicija (umetnica navodi da je bilo i slikara među učesnicima) i potencijalna angažovanja odraslih meštana u sam proces izvođenja. Uključila su se najpre deca, a potom i tinejdžeri (prema proceni, trećina ukupnog broja učesnika). Pored pitanja u vezi sa oblikom i načinom izvođenja spomenika, postavljanjem budućnosti kao glavne teme, dijalog je usmeren prema dalekosežnijim brigama, željama i planovima stanovnika. Vremenom su stanovnici počeli da postavljaju direktnija pitanja o izvorima finansiranja projekta i pretpostavke o kontrastu između svog materijalnog položaja i načina života umetnice („Evo, ja radim na građevini za pedeset evra dnevno, a ti sad ovde sediš, pričaš sa nama i crtkáš“). Sa druge strane, govoreći o sopstvenom materijalnom i profesionalnom položaju, umetnica teži da umanji kulturnu, društvenu i ekonomsku distancu prema ostalim učesnicima, naglašavajući nameru da sa stanovnicima Fruškogorske, naročito decom, podeli transformativno iskustvo umetničkog rada, koje smatra ključnim momentom u ličnom razvoju: „Ja sam dete iz radničke klase koje je imalo prilike da se obrazuje u umetnosti. Meni je to za moj život zaista donelo velike promene i poglede na svet i neku nadu. I ja sa tom idejom idem i želim da na taj način ponudim ljudima neke nove perspektive.“ U tom smislu, trajanje i učestalost radionica imali su za cilj da utiču na percepciju spomenika kao sopstvenog umetničkog dela od strane učesnika. Prema mišljenju mentorke, kvalitet kolaboracije u okviru umetničkog rada tiče se „konstruktivnog i pozitivnog“ načina na koji „uvezuje žitelje naselja.. dajući dublji smisao svakodnevnom životu“. Međutim, kvalitet učešća u analiziranom radu može se razumeti i u kontekstu napetosti između konsenzualnog aspekta kolaboracije, sa jedne strane, orijentisanog na realizaciju spomenika, i, sa druge, implicitnih neslaganja, primetnih u usputnim pretnjama pojedinih stanovnika o demontiranju spomenika radi prodaje metalnih delova i primedbama o lagodnom životu i uslovima rada umetnice.

Slike 1 i 2.

Radionica pripreme Spomenika budućnosti, Stara Pazova ©ULUS

DRUŠTVENI ANTAGONIZMI

Napravite nam put, glasaću za vas!

Iako su još prilikom obilaska lokacija za vreme trajanja konkursa pokrenute različite teme (dve lokacije bile su povezane sa kulturom sećanja na narodnooslobodilačku borbu tokom Drugog svetskog rata – Spomen-dom Janka Čmelika i Spomenik borcima NOB-a, dok su se preostale tri odnosile na deponije, bilo spontane ili planske), prevagnula je problematika ekologije, prelomljena kroz različite druge aspekte, od zaštite, očuvanja ili sećanja na prirodno nasleđe, estetskih kvaliteta pejzaža i otvorenih prostora, do svakodnevnog života stanovnika manje-više definisanih društvenih grupa. Ramujkić ocenjuje da je takvo tematsko težište posledica aktuelne društvene klime, gde pitanja poput kulture sećanja i dalje predstavljaju linije društvene polarizacije i kulturnih borbi, nasuprot nepobitnom opštem značaju ekoloških problema. Imajući u vidu delatnost lokalnih organizacija u koje su uključene članice lokalnog odbora, očita je njegova uloga u isticanju ove teme. Analizirani rad *Spomenik budućnosti* direktno adresira prepletenost ekoloških i sociokulturnih aspekata problema otpada u Fruškogorskoj kao zagađivača vazduha u naselju i šire. Umetnica sagledava svoju ulogu u kontekstu odnosa između ekoloških aktivista i stanovnika naselja: „Kad

dođu naučnici i kad krenu da gledaju zgarišta, ljudi se jednostavno uplaše, i neprijateljski su raspoloženi, jer se plaše sankcija. . Ja sam jako želela da ovakvom postavkom stvari te dve grupe na neki način pomirim, jer to je konflikt koji je vidljiv.“ Dijalog sa stanovnicima istakao je način na koji se iz njihove perspektive sagledava problem zagađenosti vazduha i otpada. Iako ugrožava zdravlje stanovništva, a pogotovo žitelja Fruškogorske, pitanje zagađenja neodvojivo je od siromaštva i borbe za preživljavanje, ali i brige za ugled u očima sugrađana, reflektovane u interesovanju za izgled okućnica i ulica u naselju.

Značaj koji stanovnici pripisuju pitanjima urednosti, čistoće i lepote naselja moguće je povezati sa njihovom pozicijom prema opštinskim organima u kontekstu upotrebe stambenih zgrada finansiranih u okviru programa „Uspostavljanje održivih rešenja za stanovanje Roma u Staroj Pazovi“.¹² Godinu dana nakon useljavanja, uslovi života ostali su „daleko od zadovoljavajućih“, divlja deponija nastala tokom izvođenja radova nije raščišćena (a sa njom je ostala i opasnost od širenja zaraze, glodara i divljih životinja), javne površine tek su delimično uređene, a gasovod nije sproveden, što je tokom prve i narednih zima nateralo stanovnike na improvizacije sa načinom grejanja, koje su novčano sankcionisane od strane opštine.¹³ Odgovornost za stanje u naselju opštinski organi pripisali su samim stanovnicima. Konstatujući potrebu za njihovom „edukacijom o poteškoćama u korišćenju stanova i prostora oko zgrade, kao i načinima za njihovo rešavanje“, i „probuđivanjem svesti“ stanara „o tome da moraju brinuti o tom prostoru i društvenoj svojini“, u poslednjem kvartalu 2022. godine realizovan je projekat „Unapređenje uslova stanovanja Roma“ u sklopu kog je sprovedena anketa o poteškoćama stanara, set radionica sa ciljem njihovog upoznavanja sa „obavezama i dužnostima“, set radionica sa decom zarad „usvajanja svesti o brizi i čuvanju društvene svojine i unapređenju kvaliteta stanovanja“, kao i akcije čišćenja, dezinfekcije i krečenja, u kojima su učestvovali sami stanari.

Prema iskazima umetnice, u zajedničkoj akciji izgradnje *Spomenika* ispoljeni su marljivost, zalaganje, želja za lepim, kreativnost i druželjubivost stanovnika Fruškogorske. Plan da se spomenik, kao zajednički rad svih učesnika, prikaže u nekoj od opštinskih ustanova kulture motivisan je uverenjem umetnice da bi takvo privremeno izmeštanje doprinelo osećanju ponosa stanovnika sopstvenim delom, te priliku za diskusiju u širem krugu publike. Međutim, saradnja sa lokalnim organizacijama komplikuje se u momentu uključivanja javnih institucija – ustanova kulture i opštinske uprave, sa

12 Učešće Opštine u navedenom programu trebalo je da obuhvati izradu tehničke dokumentacije, obezbeđivanje građevinskih dozvola, kao i izgradnju infrastrukture. Prema navodima lokalnih medija (oktobar 2018. godine), benefiti projekta odnosili bi se i na ostatak stanovništva naselja, uvođenjem vodovoda, kanalizacije, gasovoda, i uređenjem prilaznog puta.

13 Problemi oko načina naplate struje (organizacija Krov nad glavom 2020. godine navodi da stanovnici dobijaju račune za struju ne direktno od EPS-a, već u formi kopija iz opštinske kancelarije) i podele troškova održavanja zgrada (isti izvor izveštava da se od stanara traži uplaćivanje paušalno utvrđene sume za ove troškove), doveli su do tenzija, a ponekad i otvorenih konfrontacija, između korisnika stanova i opštinske uprave.

ciljem obezbeđivanja prostora za preliminarno izlaganje skulpture i pratećeg materijala, kao i dozvole za postavljanje spomenika. Pre smeštanja na finalnu lokaciju u naselju, spomenik je bio izložen u Knez Mihailovoj ulici u centru Beograda, ispred Galerije ULUS, na izvesnoj distanci od stanovnika Fruškogorske i njihovih sugrađana, umesto u lokalnoj ustanovi kulture. Time su oslabljeni kapaciteti projekta za doprinos transformaciji razumevanja lokalne socioekološke problematike.

Smetnje i problemi u radu

Nekoliko ključnih problema se pojavilo u radu. Zbog opterećenosti drugim obavezama, inicijatori i umetnice nisu mogli često da dolaze u Staru Pazovu, te se radilo sporadično, a kontinuitet gubio. Na osnovu iskaza inicijatorke i uvida u projektnu dokumentaciju, uočeno je da su donatori kasnili sa drugom tranšom podrške, te je došlo do zastoja, a zimski period je ograničio terenski rad. U odsustvu kontinuiteta, početni entuzijazam se izgubio, te su se ljudi donekle otuđili od rada, preplavljeni drugim dužnostima, uz očekivanje da partnerska organizacija u većoj meri preuzme promotivne i organizacione aktivnosti, posebno kad je reč o saradnji sa lokalnom samoupravom. To se nije desilo. Naime, partneri iz Stare Pazove nisu bili sasvim spremni da eksplicitno zastupaju ciljeve projekta u susretima sa opštinskim funkcionerima, kao i da se aktivnije bave promocijom, najpre zbog brige da će takav pristup naići na otpor i napraviti više štete no koristi, barem što se tiče statusa same organizacije. Na primer, kada je trebalo tražiti dozvole za postavku instalacija/spomenika,¹⁴ inicijatori su očekivali zvaničan sastanak, na kome bi se javno prikazao i promovisao projekat, te pokrenuli širi razgovori sa predstavnicima lokalne administracije. Međutim, partneri iz Stare Pazove smatrali su da sve dozvole treba pribaviti kroz interne susrete i uz manje privlačenja pažnje, zbog mogućih problema koji kasnije mogu nastati. Ovakvi strateški neskladi značajno su uticali na vidljivost projekta, na manjak promocije i koordinacije sa umetnicima, te kod pojedinih slučajeva i na smanjen stepen participacije u samom umetničkom radu. „Na početku nije bilo nekog preciznog dogovora o podeli odgovornosti i uloga sa svim ljudima, i ja sada ne znam tačno šta mogu da tražim od lokalnih partnera“, kaže umetnica. Evidentan je problem neispunjenih, a pretpostavljenih i nikada izgovorenih očekivanja, iz kojih nastaju brojne smetnje, ali bilo bi pogrešno uzroke personalizovati, odnosno posmatrati u kontekstu individualnih odluka ili aspiracija. Briga ljudi iz Lokalne fondacije da će imati izvesne posledice, te izgubiti podršku u narednom periodu, zbog političkih pitanja koje projekti pokreću, govori o partokratskim pritiscima, koji suspenduju transparentno delovanje kulturnih radnika/ca.

14 Kao najveći problem u pripremi i izvođenju participativnih umetničkih praksi donatori ističu manjak javnih prostora i njihovu (ne)dostupnost za aktivnosti relevantne za zajednicu. Sagovornice u okviru fokus grupe primećuju paradoks: zajedničko se generiše češće iz privatnih no iz javnih resursa, upravo zbog uzurpacije nominalno javnih prostora u funkciji partikularnih interesa ljudi na vlasti. Ni donatori najčešće ne mogu pokrivati tekuće troškove prostora, zbog uslovljenosti od strane metadonatora koji ne prepoznaju takve potrebe, tako da se umetnici sve češće snalaze kroz različite forme uličnog ili „gostujućeg“ delovanja.

Time se opstruiraju umetničke akcije koje pretenduju na društvena dejstva i ograničavaju dometi samih praksi. Sociopolitička uslovljenost i adaptivni mehanizmi koji iz nje proističu ometaju ostvarenje dugoročnih ciljeva, kao i namere inicijatora da pokažu lokalnim vlastima zašto je potrebno izdvajati javna sredstva za rad umetnika u zajednici. Ujedno, ova situacija pokazuje kako narušavanje početnih pretpostavki u složenom sistemu međuzavisnosti (donator-producent-partner-umetnik) direktno utiče na domete, kako manjak resursa i uslovi ekonomske zavisnosti dovode do diskontinuiteta i smanjuju opseg participativnog delovanja, a ugrožavaju motivacionu osnovu procesa. Rad pritom postaje skučen u epizodama aktivnosti koje su vremenski ograničene te ne mogu da ostvare prvobitne težnje. Stoga su se u intervjuima mogle čuti opaske poput: „Kratko traje ovaj projekat“, „Nije dovoljno samo godinu dana da se primeti šta se tu dešava“, ili „Neće biti dovoljno događaja na terenu“, ili „Trebalo da se bude sve vreme prisutan“. Inicijatori i mentorke primećuju zašto je kontinuitet potreban za ostvarenje snažnijih obrazaca povezanosti sa ljudima, kao i efekata. Primećuju to i ljudi iz Fruškogorske. Iako su tekući problemi ostavili najmanje traga na participativni rad *Spomenik budućnosti*, ipak su učesnici opazili zastoj. Gotovo da su zaboravili šta su radili na radionicama, a pojedini su zamalo izgubili poverenje, pa kažu: „Mislila sam da ništa od toga neće biti jer su prestali da dolaze, ali sad guramo dalje.“

(Re)distribucija ovlašćenja i resursa

Inicijatori i mentorke ističu da je namera bila upravo razbiti hijerarhijsku strukturu, te decentrirati umetnike iz pozicije ekspertskog autoriteta na koji su delimično navikli u dosadašnjoj praksi. Svesni su da je odnos sa donatorom ustrojen izrazito hijerarhijski, sa visokim stepenom kontrole i jednosmernim zahtevima, ali su osmišljeni brojni postupci kako bi se krajnja izvedba i učesnici sačuvali od delovanja „tvrde moći“ (transparentna procedura selekcije projekata, saradnja sa svim aplikantima na razradi i distribuciji sredstava, formiranje odbora i uključivanje većeg broja ljudi u pripremu i odlučivanje, mentorska saradnja, fleksibilnost u realizaciji aktivnosti i dr.). Tokom žiriranja, svi umetnici su bili uključeni tako da su, skupa sa posebno formiranim odborom (inicijatori-mentori, partneri, spoljni članovi), diskutovali kako radovi treba da se razvijaju i kako će se sredstva distribuirati, posebno vodeći računa o honorarima umetnika. Organizovano je nekoliko javnih sastanaka u Staroj Pazovi ne bi li se utvrdile potrebe žitelja, a jednom prilikom se mentorka čak vrlo žustro konfrontirala sa umetnicima, kada je jedan od radova počeo da odstupa od pretpostavki participacije.

Iskustvo autorke rada *Spomenik budućnosti* svedoči o volji da se postojeće društvene konstelacije izmene: „Meni je bilo važno da ljudi imaju neku materijalnu dobit, tako da je pola budžeta za produkciju podeljeno na materijal, a pola da se ljudima iz naselja plate razne usluge kao što su košenje, postavljanje okvira, izlivanje betona, čišćenje terena. To je takođe uticalo da ljudi žele da se uključe, mada je njima neprijatno da uzmu taj novac. Mnogo njih je htelo da učestvuju bez novca. Više su bili zainteresovani za rad bez dobiti“.

I opet, treba uzeti u obzir da je tokom pripreme *Spomenika budućnosti* ostvaren vrlo visok stepen participacije, ali su ograničenja evidentna. Umetnica je ipak imala unapred pripremljen rad, što je bio zahtev konkursa i obaveza pred donatorima, tako da učesnici nisu mogli mnogo da odlučuju kako će i gde stvari biti urađene. O tome i svedoče: „Oni su nama rekli, to će baš ovako da izgleda, nismo mi to mogli da menjamo. Objasnili su nam da će biti naš potpis i naše reči, i meni je prvo palo na pamet da stavim ime moje devojčice, pitala sam da li može neko ime, oni kažu – može šta hoćeš! Neko je stavljao neke porukice, tako da se to meni svidelo, prelepo je i ja jedva čekam da se to napravi. Moj muž se naljutio što nisam njega stavila.“ (misli na sadržaj vremenske kapsule). Pored toga što su samo delom učestvovali u kreativnom procesu, ni informacije o distribuciji sredstava nisu komunicirane sa žiteljima Fruškogorske. Umetnica ističe da je sve znala o budžetu svog rada, ali ne i ostalih, niti je imala uvid u celokupan finansijski plan. Analizom finansijske dokumentacije potvrđeno je da je vođeno računa da umetnici budu adekvatno plaćeni. Na primer, u okviru rada *Spomenik budućnosti*, autorski honorar činio je 50% budžeta, a druga polovina je bila usmerena na produkciju.¹⁵ Iako se umetnica svojski trudila da plati ljude iz Fruškogorske za izvođenje raznih usluga, honorari nisu predviđeni za njihovo učešće u samom umetničkom radu, dok su svi ostali ljudi na projektu angažovani profesionalno. Upitno je kako ostvariti (re)distribuciju ovlašćenja i resursa, ako se ona ne odnosi na ekonomsku, već isključivo na imaginativnu ravan. Takođe, uticaj donatorskih zahteva je očit. Sagovornice iz fokus grupe potvrđuju da se još u aplikaciji očekuje da ljudi iz zajednice budu uključeni, a njihove potrebe prepoznate, što već pretpostavlja participativni rad te od umetnika zahteva resurse, ne uvek dostupne. Pritom, kod većine donatora nema fleksibilnosti kada je budžet već odobren, niti promene aktivnosti (izuzev u slučaju Rekonstrukcije Ženski fond), jer sami donatori odgovaraju nadređenima.¹⁶ Stoga, ključno pitanje ostaje otvoreno: Mogu li se decentrirati zadate pozicije u umetničkoj produkciji koja je uslovljena hijerarhijskim modusom projektnog finansiranja i zasnovana na budžetskom disbalansu pri određivanju honorara, koliko god da je taj disbalans duboko ukorenjen i predstavlja uvreženu praksu unutar kapitalističkog sistema proizvodnje? Ako i mogu donekle, ograničenja su upravo proporcionalna disbalansu, a povećavaju se progresivno sa manjkom transparentnosti u komunikaciji o protoku novca.

¹⁵ Vredi napomenuti da predstavnice donatora primećuju kako se veliki deo budžeta usmerava na honorare umetnika, ali oko toga ne postoji konsenzus. Stavovi po tom pitanju su izrazito polarizovani: jedni smatraju da to nije demokratski, čak i da je iritantno što budžete usmeravaju samo na sebe, dok drugi smatraju da su radna i socijalna prava umetnika ugrožena, i da su marginalizovani, zbog čega im i sami sugerišu povećanje honorara.

¹⁶ Učesnice u fokus grupi su bile predstavnice organizacija koje podržavaju projekte u kulturi donacijama manjeg i srednjeg obima, a direktno zavise od metadonatora, odnosno nadređenih instanci kojima podnose redovne izveštaje (na primer kroz program Kultura za demokratiju, fondacija Heartefakt distribuirala sredstva Švajcarske agencije za razvoj i saradnju – Swiss Agency for Development and Cooperation SDC).

Održivost (promene i trajnost)

...ovo je nešto baš što se tiče budućnosti

Održivost se može posmatrati na više nivoa i to – na planu konkretnih rezultata umetničkog rada materijalizovanih u spomeniku, kao mestu koje svedoči o realizovanim aktivnostima, koje može imati dalju nadgradnju kroz nove funkcije, intervencije i interpretacije. Drugo, kroz trajnost transformativnog dejstva celog procesa na stanovnike i članove lokalnih organizacija (najpre organizacija civilnog društva čija je misija povezana sa ispunjenjem potreba sugrađana). Na širem planu, održivost se odnosi na evaluaciju rezultata čitavog projekta, a u odnosu na početnu motivaciju za ostvarivanjem društvene funkcije umetničkog angažovanja.

U pogledu prvog, prema rečima umetnice, „spomenik je namenjen da tu ostane.“ na šta ukazuju prethodno analizirani aspekti konceptualizacije i produkcije rada. Spomenik je izrađen od trajnih materijala, pozicioniran na teritoriji koja je ničija i svačija – reprezentativnom pročelju naselja i sadrži poruke stanovnika naselja za buduće naraštaje.¹⁷ S druge strane, umetnica je zainteresovana za „praćenje njegovog daljeg života, ko bi ga uklonio i zašto“, što takođe vidi kao deo umetničkog rada i to nije usamljen slučaj u njenoj umetničkoj praksi. Uprkos tome, u intervjuima su se mogli čuti komentari u prilog posvećenosti stanovnika očuvanju *Spomenika*. Bilo je i predloga pojedinih meštana da se oštećivanje ili rušenje predupredi isticanjem poruke da je *Spomenik* pod zaštitom države. Takva perspektiva je zanimljiva za razumevanje društvenih odnosa, jer nagoveštava potrebu uvođenja više instance kao garanta čuvanja umetničke intervencije, iako su sve ranije odluke donete bez učešća ili podrške javnih vlasti. Sem zajednice, efekti participativnih umetničkih radova mogu se sagledati i iz pozicije sveta umetnosti. Iako je ceo proces postavljen kao eksperiment čiji se rezultati mogu diskutovati, neosporno je uticao na razvoj prakse koju ova umetnica sprovodi, s potencijalom prenosa iskustva i na druge slične poduhvate. Potpuno novo okruženje u kojem je bilo potrebno izgraditi poverenje i pridobiti podršku šireg kruga meštana, predstavljalo je poseban metodološki izazov za umetnicu.

Analiza ukazuje na značaj organizacija koje sprovode aktivnosti javnog zagovaranja i ukazivanja na šire društvene probleme, a koje ujedno mogu činiti i servis za pokretanje konkretnih projekata neformalnih društvenih grupa. Posebna tema celog poduhvata je mogućnost ostvarivanja šire promene u lokalnoj zajednici – bilo u društvenoj dinamici ili fizičkom prostoru, naročito jer je u pitanju aktivnost koja je vremenski i sadržajno ograničena projektnim zahtevom. Učesnice u fokus grupi ocenjuju da „donatori generalno nisu mnogo oduševljeni takvom vrstom projekata. . koji podrazumevaju neki proces, za koji se ne zna kako će se završiti, nema konkretne rezultate,

17 To je potencirano i najavim sloganom otvaranja *Spomenika*, navodeći: „Neki spomenici prošlosti su možda mnogo veći, ali mi ovde imamo budućnost“, videti u: <https://ulus.rs/blog/umetnost-i-zajednica-otkrivanje-spomenika-buducnosti/> (pristupljeno u septembru 2023).

Slika 3.

Događaj otvaranja Spomenika budućnosti / Stara Pazova, ©ULUS

možda ih neće ni imati, možda će tražiti nastavak". Jedna od mentorki, takođe umetnica sa sopstvenom participativnom praksom, ambivalentna je po ovom pitanju – s jedne strane ukazuje na nerealnost očekivanja da projekat ishoduje konkretnim društvenim pomacima, već sagledava njegov domet u razvoju svesti o problemima „koji su zaista fundamentalni“, a što je uslovljeno ograničenim trajanjem umetničke akcije, usled čega ona „može samo da ukaže na te tačke“. Istovremeno, skreće pažnju na značaj ULUS-a kao reprezentativne organizacije „da se izdejstvuje neka akcija na lokalnu, na primer, da se organizuje čišćenje kanala koji prolazi kroz naselje“. Umetnica primećuje mogući uticaj u pogledu inspirisanja sličnih akcija drugih organizacija – poput radionica sa decom i informativnih programa u organizaciji Crvenog krsta. Nasuprot njima, tim Lokalne fondacije Stara Pazova nije prepoznao priliku za izgradnju čvršćeg odnosa sa lokalnim stanovništvom i bolju artikulaciju svojih akcija.

Iz perspektive ULUS-a, održivost se tiče mogućnosti i daljeg razvoja održivih modela angažovanja umetnika koji proširuju tradicionalne pozicije i uloge umetnosti u zajednici, što prema inicijatorkama podrazumeva uslov „da lokalna samouprava prepozna ovaj model kao nešto što bi kasnije mogla da implementira regularno“. Taj aspekt projekta predstavlja poslednju i verovatno ključnu fazu rešavanja mnogih pitanja u vezi sa održivošću, najpre finansijskom. Iako se u izboru Stare Pazove za mesto izvođenja projekta računalo na jaku privredu opštine, propuštena je prilika za uspostavljanje komunikacije sa njenim nosiocima i ispitivanje mogućnosti dugoročnog finansiranja kroz saradnju. Takođe, nije uspostavljena komunikacija sa opštinom, koja bi omogućila dalje razvijanje i bolju integraciju umetnika u rad sa zajednicom.

Uloga umetnosti u participativnom procesu

Umetnici mogu da osmisle načine društvene organizacije, u kome se postojeći akteri drugačije povezuju, a resursi usmeravaju ka proizvodnji vrednosti, kaže jedna od mentorki. Katkad se problemi zajednice sporo rešavaju administrativnim putem, a umetnik tu može učiniti ključni prodor, dodaje druga – svojim sredstvima se lakše približiti i mobilisati zajednicu, te adresirati njene probleme. Sa stavovima mentorki saglasne su i predstavnice donatora. Kaže sagovornica iz fokus grupe da umetnost može biti „metasredstvo za dolazak do ozbiljnijih razgovora, za suočavanje sa traumama, za reflektovanje društvenih procesa, i najčešće nije sama sebi cilj, već je ključno ono što se dešava nakon umetnosti.“ Dodaje druga sagovornica: „Može umetnost da otvori pitanja koja se ne otvaraju lako, koja nisu dovoljno vidljiva“, zatim „da veći broj ljudi natera na promišljanje, da okupi one koji se ne okupljaju često“, a i „medijski je atraktivna!“. Spomenik budućnosti je delimično u tome uspeo, rad na pripremi i zajedničkoj produkciji okupio je više od 80 učesnika, pokrenut je određeni broj društvenih pitanja i dijaloga, u sebi je objedinio mnoštvo lokalnih briga i strepnji, mada se čini da je više doneo utehe no izoštrio društvene antagonizme. Stoga se još jednom ukazuje pitanje mogu li participativne umetničke prakse u kratkoročnom i krajnje ograničenom okviru sistemskih međuzavisnosti stvoriti uslove u kojima se postignuta socijalna kohezija usmerava ka koherentnoj društvenoj promeni.

Autorka *Spomenika budućnosti* u umetnosti vidi snagu okupljanja, kao i prostor slobode (ili njenog osvajanja) u kome se izražavaju potrebe, stvari se postavljaju drugačije, pravi se otklon od zadatih uloga i kategorija, ljudi se susreću i razgovaraju o temama koje su im važne, u realnom vremenu i oslobođeni: „Umetnost jedino može biti vredna ako proizvede takav rezultat“, zaključuje ona, zatim dodaje: „I ne interesuje me iskreno šta je u tom radu umetničko. Nije mi toliko važno da li je tu nešto umetničko ili nije, jedino sam uzbuđena oko toga da se tu nešto desi, da vidim da postoji prostor slobode u jednom navodno ‘uređenom’ sistemu, da postoji neka ‘greška’ kroz koju može da se deluje.“ Udaljavaju se savremenici od rasprava o estetskom, ali se delom ipak vraćaju svetu umetnosti, ne više sami: „Volela bih da taj rad, pre nego što se postavi na ulici, gde je planiran, prikažemo u nekoj ustanovi kulture, gde će ljudi videti te svoje ispise na nekom drugom mestu. Tokom radionica, oni su zvali to *naš spomenik*, i to neće biti moj autorski rad, to će biti zajednički rad. Bio bi to prikaz projekta uz razgovor, sa fotografijama i svim materijalima. Volela bih da ga tamo vide, tako da možemo malo da diskutujemo o njemu, u slučaju da ga neko baš brzo ukloni i uništi.“ Promena institucije umetnosti postaje tako sastavni deo društvenih pomaka. I dok se umetnici delom udaljavaju od sveta umetnosti, kao da ih tamo vraćaju sami učesnici: „Niko ne bi dozvolio da to neko dira. Čuvaće, zato što je lepo. Lepo je.“ Čini se da se na estetsku dimenziju (usko gledano) pozivaju samo učesnici iz Fruškogorske, ona je motivacioni faktor, ali i garant trajnosti, usled prepoznate vrednosti.

Ono što učesnici ne pominju, a može se uočiti u samom procesu, jeste da je *Spomenik budućnosti*, pored zadovoljavanja estetskih potreba,

odgovorio na saznajne potrebe žitelja, te ponudio mogućnost okupljanja i samoaktuelizacije – prostor razmene koji svakodnevica zatrpana socioekonomskim pritiscima ograničava. I mada se od aktera savremenih umetničkih praksi može očekivati da parametre verifikacije traže isključivo unutar sveta umetnosti (i kada je reč o participativnim pohodima), ovaj proces deluje kao izuzetak. Prilikom iskoraka ka instituciji umetnosti, odnosno, kratkog izlaganja spomenika ispred ULUS-a pre finalne postavke, emancipatorska funkcija ostaje važnija od autorske validacije.

IMPLIKACIJE, PREPORUKE I OGRANIČENJA

Kada se govori o participaciji u umetnosti, prvi bitan aspekt analiziranog kolaborativnog umetničkog rada odnosi se na recepciju od strane učesnika kao primarne publike. Specifičnost participacije u umetnosti sastoji se u nastojanju za uspostavljanjem kontinuiteta između estetskog iskustva, disciplinarnih protokola javnih ustanova i građanskog aktivizma, i svakodnevne prakse učesnika, nasuprot „tekstualnoj paradigmi“, prema kojoj je transformativno dejstvo umetničke proizvodnje nužno posredovano umetničkim predmetom i kritičko-teorijskim sistemima interpretacije (Kester, 2011). Kako postaje neodvojiva od konkretne lokacije i konteksta, postavlja se pitanje u kojoj meri je kolaboracija u proizvodnji umetničkog rada deo repertoara konvencionalnih kulturnih obrazaca poput eskapizma ili kompenzacije, a koliko se može govoriti o autentičnom emancipatorskom iskustvu, i u kakvom je odnosu prema mogućnosti transformacije socioekonomske ili kulturne pozicije učesnika. Izvan grupe posmatrača-učesnika, recepcija *Spomenika budućnosti* od strane „sekundarne publike“ obuhvata doživljaj skulpture u izlagačkom ili javnom prostoru, ali se tiče i načina dokumentovanja i prezentacije procesa kolaboracije, što otvara pitanje uloge rada kao instrumenta sociokulturne reprezentacije pojedinih grupa unutar i izvan zajednice. U tom smislu, ključan je karakter zajednice koji je pretpostavljen ili uspostavljen karakterom kolaboracije, odnosno uloge rada u procesima formiranja zajednice; da li se radi o politički koherentnoj zajednici (koja negira mogućnost antagonističkih pozicija članova), „neoperativnoj“ zajednici (koja prihvata decentrirano, neesencijalističko stanje „generičke ljudskosti“ članova) ili o zajednici koja se formira kroz borbu na osnovu jednakosti i solidarnosti između članova (Kester, 2013). U analiziranom slučaju, konstatovana je namera za brisanjem distance prema učesnicima od strane umetnice, generalno prisvajanje rada od strane učesnika, ali i pojedini disonantni stavovi koji su ostali bez uticaja na proces kolaboracije, te njeno zadržavanje u okvirima stanovništva Fruškogorske, bez značajnije komunikacije sa drugim društvenim grupama i/ili akterima iz civilnog ili javnog sektora. Najzad, na planu projekta „Umetnost i zajednica u Staroj Pazovi“ svakako se može govoriti o demokratizaciji kulture, u smislu uključivanja grupa i pojedinaca u procese proizvodnje i recepcije umetnosti i kulture.

Studija slučaja ukazuje na složenost participacije kako na nivou samog umetničkog procesa (umetnik-učesnici), tako i na planu njegove organi-

zacione infrastrukture (umetnik, strukovna udruženja, lokalne aktivističke organizacije, javne ustanove, sistem donatora). Svaki od navedenih aspekata i aktera nosi sopstvene uslove, potencijale i ograničenja, te je teško generalizovati uvide stečene u analizi posebnog slučaja. Međutim, mogu se izvesti zaključci o kritičnim aspektima participacije u konkretnoj situaciji i ukazati na moguće alternative učinjenim izborima.

1. Odnos umetnik-zajednica u kolaborativnom umetničkom procesu

Iako ULUS-ov raspis konkursa nije eksplicitno zahtevao preciziranje forme intervencije, sve prijave ponudile su konkretno rešenje – u formi javne skulpture, instalacije ili dokumentarnog filma. Bez obzira na to da li će zajednica biti uključena kroz javni poziv ili neposredno predložena, kao što je to slučaj u analiziranom primeru, ona mora biti uključena u promišljanje saradnje sa umetnikom u što ranijoj fazi, a poželjno je da učestvuje u odabiru umetnika s kojima će u datom periodu saradivati. Ukidanje posrednika u tumačenju problema, omogućiće bolje povezivanje umetnika sa konkretnim potrebama zajednice. To bi posledično trebalo da omogući veću inicijativu i učešće zajednice, a time i moć pregovaranja. Stoga bi kontinuitet prisustva ULUS-a u datim zajednicama, mogao obezbediti odgovarajući vremenski okvir kolaboracije koji bi prevazišao „turistički“ odnos prema konkretnoj zajednici, a sa druge strane omogućio kraće intervale rada sa različitim umetnicima.

2. Kapacitet umetnika za ostvarivanje autentičnog dijaloga sa zajednicom

Neophodno je ustanoviti ograničenja i potencijale same umetničke prakse u kontekstu rada sa zajednicom. U tom smislu, treba ostvarivati saradnje sa umetnicima koji imaju dugotrajnu praksu spregnutu sa participativnim procesima u zajednici. Sadržaj prijava ukazuje na probleme lokalne scene, koji se tiču gravitiranja ka tradicionalnim ulogama umetnika u odnosu na društvo (i konkretne zajednice), odnosno probleme umetničke kulture i njenog razumevanja problematike participacije kao aspekta umetničkog stvaralaštva. Ukoliko je cilj podsticanje šireg delovanja i uključivanja većeg broja umetnika, neophodno je uspostaviti saradnju sa umetničkim fakultetima i drugim organizacijama u oblasti umetničke edukacije, s kojima bi ULUS, kao strukovno udruženje, razvijao programe edukacije umetnika za rad sa zajednicom.

3. Transparentnost uslova umetničke kolaboracije

Transparentnost procesa, unutar projekta i prema sekundarnoj publici, ključna je u ostvarivanju poverenja i učešća. Stoga raspodelu budžeta treba učiniti transparentnom i podložnom reviziji od strane učesnika, a naročito članova lokalne zajednice. Potrebno je detaljno utvrditi prava i dužnosti svih aktera, a tako stvoriti logistički okvir koji će omogućiti realizaciju umetničke intervencije/prakse u punom

kapacitetu, tj. uvažavajući njene specifičnosti. Redovno izveštavanje od strane uključenih aktera i kontinuirano tumačenje procesa kroz javne diskusije i slične formate događaja takođe može doprineti izgradnji poverenja zajednice prema umetnicima i drugim akterima koji se uključuju u njene procese.

4. Formiranje mreža podrške

Proširenje obuhvata intervencije na procese pregovaranja sa javnom upravom, privatnim preduzećima, i sl., a može biti ključno za obezbeđivanje održivosti ostvarenih efekata. Saradnja sa drugim strukovnim ili naučnim organizacijama može biti korisna kako bi se predupredila mogućnost da tematski okvir bude diktiran uskim fokusima lokalnih civilnih organizacija (što se pokazalo problematičnim u kontekstu posmatranog slučaja). S druge strane, uključivanjem u umetničke projekte lokalne (aktivističke) organizacije dobijaju priliku za sticanje autentičnog uvida u samu zajednicu, njihove probleme i potrebe. U pogledu stvaranja uslova za demokratizaciju kulture, uloga ULUS-a spram donatora i kreatora javnih politika treba da bude u ukazivanju na potrebe uvažavanja posebnosti umetničkog procesa u kriterijumima za izbor projekata i sistemima valorizacije njihovih rezultata, te potrebe za sistemima finansiranja dugotrajnijeg kontakta umetnika sa zajednicom, što pored same kolaboracije podrazumeva i period upoznavanja sa problematikom konkretne situacije.

UMESTO ZAKLJUČKA

„Ne bavim se umetnošću. Ja knjigu u životu nisam čitao. Nijednu“, kaže jedan osmak iz Fruškogorske koji je bio koautor *Spomenika budućnosti* – rada u oblasti savremene umetnosti, postavljenog 28. septembra 2023. u Staroj Pazovi, sa 60 poruka ispisanih na kracima skulpture i 40 pisama u vremenskoj kapsuli, zatvorenoj u postamentu na 200 ili manje godina. Do tada su nam ostavili rok da razumemo može li se promeniti uloga umetnosti u društvu, i društvo nastajati kroz umetnost.

REFERENCE

- Bishop, C. (2012). *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. London, Verso.
- Danto, A. (1964). The artworld. *The Journal of Philosophy*, 61(19), 571–584.
- Kester, G. (2011). *The One and Many. Contemporary Collaborative Art in a Global Context*. Durham & London: Duke University Press.
- Kester, G. (2013). *Conversation Pieces. Community and Communication in Modern Art*. Berkeley, California: University of California Press.

- Kwon, M. (2002). *One Place after Another. Site-Specific Art and Locational Identity*. Cambridge–London: The MIT Press.
- Đorđević, M., Mihaljinac, N. (2021). Ka horizontalnosti u umetnosti: predlog jednog modela angažovanja samostalnih vizuelnih umetnika. U Ramujkić, V., Đorđević, M. (Ur.) *Rad u umetnosti* (str. 215–222). Beograd: ULUS.
- Gorjanović, S., (2022). Izveštaj o progresu realizacije umetničkog projekta „Spomenik budućnosti“. [Neobjavljeni dokument]
- Ramujkić, V. (2022). Mentorski izveštaj o progresu realizacije umetničkog projekta „Spomenik budućnosti“. [Neobjavljeni dokument]
- Ristić, I. (2023). Transkript fokus grupe predstavnika donatora participativnih projekata u kulturi. Fakultet dramskih umetnosti, EPICA projekat, 25. jul. [Neobjavljeni dokument]
- EPICA (2023). Transkript intervju sa Vahidom Ramujkić. Fakultet dramskih umetnosti, jun. [Neobjavljeni dokument]
- EPICA (2023). Transkript intervju sa Tijanom Cvetković. Fakultet dramskih umetnosti, jun. [Neobjavljeni dokument]
- EPICA (2023). Transkript intervju sa Jovanom Sudimac. Fakultet dramskih umetnosti, jun. [Neobjavljeni dokument]
- Centar za socijalni rad Opštine Stara Pazova (2022). ЗА БОЉЕ СУТРА – едукација и испитивање потреба ромске популације у општини Стара Пазова. Dostupno na: <https://www.csr-starapazova.org/за-боље-сутра-едукација-и-испитивањ/>, (pristupljeno u septembru 2023).
- JP Opštinska stambena agencija Stara Pazova (2021). Стара Пазова 30 станова за Роме. Dostupno na: <https://www.osapazova.co.rs/projekti/realizovani-projekti/363-stara-pazova-30-stanova-za-rome.html>, (pristupljeno u septembru 2023).
- Lokalna fondacija Stara Pazova (2022). O udruženju. Dostupno na: <https://fondacijapazova.rs/o-nama.php>, (pristupljeno u septembru 2023).
- Mašina (2020). Zdržena akcija Krov nad glavom izveštava o borbi koju vode porodice romske nacionalnosti u novom naselju u Staroj Pazovi. Dostupno na: <https://www.masina.rs/zdržena-akcija-krov-nad-glavom-izvestava-o-borbi-koji-vode-porodice-romske-nacionalnosti-u-novom-naselju-u-staroj-pazovi/>, (pristupljeno u septembru 2023).
- RTV Stara Pazova (2020). Krov nad glavom za 169 porodica u ulici Mire Brtke u Staroj Pazovi. Dostupno na: <https://www.rtvstarapazova.rs/sr/vest.php?id=11067>, (pristupljeno u septembru 2023).
- SEECult.org (2021). Poziv Hartefakta za projekte nezavisne scene Kultura za demokratiju. Dostupno na: <http://www.seecult.org/konkurs/poziv-hartefakta-za-projekte-nezavisne-scene-kultura-za-demokratiju>, (pristupljeno u septembru 2023).
- Udruženje likovnih umetnika Srbije (2021). Predlog projekta za konkurs „Kultura za demokratiju: Podrška za realizovanje partnerskih kulturnih i umetničkih projekata“, decembar. [Neobjavljeni dokument]
- Udruženje likovnih umetnika Srbije (2023). Otkrivanje Spomenika budućnosti. Dostupno na: <https://ulus.rs/blog/umetnost-i-zajednica-otkrivanje-spomenika-buducnosti/> (pristupljeno u septembru 2023).
- Udruženje likovnih umetnika Srbije (2021). O udruženju. Dostupno na: <https://ulus.rs/o-udruzenju/>, (pristupljeno u septembru 2023).

PRILOZI

Prilog 1. Lista pitanja u intervjuima

- Šta konkretno radiš u ovom projektu? Kakva je tvoja uloga u njemu? Ukratko opiši.
- Zašto učestvuješ u ovom projektu? Šta očekuješ? (Šta možeš da ostvariš?)
- Koliko ljudi iz lokalne zajednice je uključeno u ovaj projekat? A ljudi van zajednice (funkcioneri, drugi umetnici i eksperti)? Na koje sve načine / kako i koliko?
- Po tebi, koja se društvena pitanja adresiraju u ovom projektu? Kako su ona adresirana, i kako utiču na zajednicu? Na šta konkretno utiču?
- Postoje li neke smetnje/prepreke/blokade u društvenim akcijama koje pravite? Kakve promene u zajednici vidiš i/ili očekuješ? Šta su najveći problemi u zajedničkom radu? Ima li konflikata? Kako ih rešavate? Kako se donose odluke o projektnim aktivnostima i ciljevima? Učestvujete li svi podjednako u koncipiranju i realizaciji? Vodi li neko glavnu reč? Kako izgleda proces dogovaranja/odlučivanja? Kako se to uspostavilo/utvrdilo?
- Znate li kako su raspoređena sredstva u okviru projekta? (Kako/ Zašto ne?) U kojoj meri je raspored novca/resursa predmet diskusije i dogovaranja?
- Koliko će promene biti trajne? Šta će biti kad se projekat završi? Kako će se sačuvati ono što je postignuto?
- Mogu li učesnici imati neke probleme zbog svog učešća u projektu, tokom ili nakon završetka? Kakve? Šta ćete tim povodom preduzeti?
- Kako se širi/prenosi znanje za kasnije? Ima li saradnika/ca koji uče i preuzimaju rad?
- Kako bi se moglo sve postignuto sačuvati ili nadograditi van okvira projekta? (Kojim oruđima, kakvim pristupima?) Ko se time bavi? Kako?
- Šta je po tebi umetničko/estetsko u ovom projektu? Koliko ti to znači? Zašto? Šta je to u umetničkom radu što može da doprinosi promenama u zajednici?

Prilog 2. Lista pitanja u fokus grupi

- Koliko projekata participativne umetnosti se prijavljuje na vaš poziv i na konkurse na godišnjem nivou i kakvog su kvaliteta prema vašoj proceni?
- Koji su ključni parametri procene prilikom odlučivanja o podršci participativnim projektima? Da li postoje posebni parametri za umetničke projekte?
- Kad je reč o umetničkim participativnim projektima, koliko su ljudi iz lokalne zajednice uključeni u takve projekte? Posebno nas zanima koliko je ljudi koji se ne bave umetničkom praksom.
- Šta su najveći problemi u participativnim umetničkim projektima i kako se, možda, rešavaju?
- Da li ste u toku kako se u okviru participativnih umetničkih projekata odvijaju procesi dogovaranja i odlučivanja? Koliko traju i ko sve učestvuje?
- Iz perspektive donatora, kakve promene u zajednici očekujete i koliko bi te promene trebalo da budu trajne prema vašim očekivanjima?
- Da li u participativnim umetničkim projektima koje podržavate postoje mehanizmi čuvanja, prenosa znanja i iskustva?
- Da li umetnički rad ima neke prednosti nad drugim oblicima rada u zajednici, prema vašoj proceni? I kakve bi to bile prednosti? Da li umetnost ima neke adute kada je reč o radu u zajednici?
- Prema vašem utisku i sećanju, koji je to najbolji projekat participativne umetnosti a koji ste podržali? Navedite i razloge zašto mislite da je dobar.

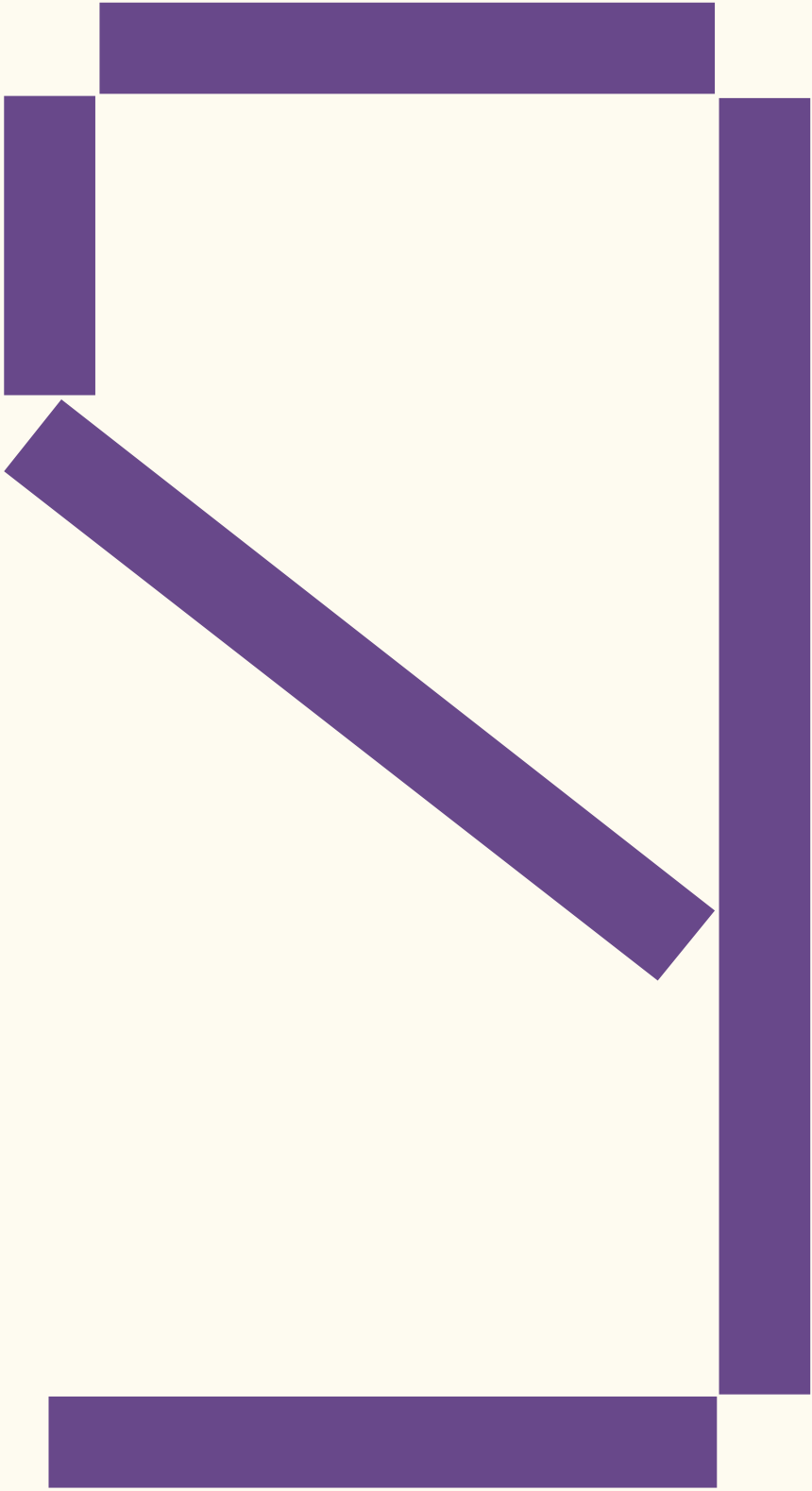
Prilog 3. Terminski plan irasposed aktivnosti projekta

		Realizovane aktivnosti	Planirane aktivnosti	
2022	mart	Objavljeni rezultati konkursa Hartefakt fonda	Pripreme aktivnosti: osnivanje odbora, mentorskog tima, raspis konkursa, detekcija problema	
	april	Formiranje Lokalno odbora (09.04.2022.) Raspis konkursa za umetničke radove (20.04.2022)		
	maj	Prezentacija konkursa i obilazak lokacija (02.05.2022) Intervjui sa užim izborom kandidata (10.05.2022) Objavljeni rezultati konkursa (30.05.2022)		
	jun	Obilazak lokacije sa predstavnicom Lokalnog odbora (13.08.2022)		
	jul			
	avgust			
	septembar	Radionica I (25.09.2022)		Realizacija umetničkih intervencija
	oktobar	Radionica III (02.10.2022) Radionica III (09.10.2022) Radionica III (16.10.2022)		
	novembar	Presek stanja rada na projektu - interna evaluacija (01.11.2022)		
	decembar			
2023	januar	produkcija spomenika	Evaluacija umetnickih radova Promocija radova	
	februar			
	mart			
	april			
	maj			
	jun			
	jul			Predstavljanje spomenika ispred Galerije ULUS (28.07.2023)
	avgust			
	septembar			Otvaranje spomenika (10.09.2023)
	oktobar			Završetak evaluacije radova (30.10.2023)
	decembar			Kraj projekta (30.11.2023)

Prilog 4. Lista učesnika/ca u istraživanju

- Meštani Fruškogorske ulice u Staroj Pazovi
- Jovana Sudimac, vizuelna umetnica
- Vahida Ramujkić, vizuelna umetnica i predstavnica ULUS-a
- Tijana Cvetković, vizuelna umetnica i predstavnica ULUS-a
- Irina Ljubić, Fondacija Jelena Šantić
- Nevena Negojević, Kultura za demokratiju, Hartefakt fond
- Sunčica Sido, Gete institut u Beogradu
- Galina Maksimović, Rekonstrukcija Ženski fond
- Marta Jovanović, TRAG fondacija

AKTIVIRANJE ZAJEDNICE KROZ INKLUZIJU: STUDIJA SLUČAJA PROSTOR

Nina Mihaljinac*¹
Milena Dragičević Šešić*²

* Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u
Beogradu

1 nina.mihaljinac@fdu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0002-9734-8315

2 msesic@gmail.com,
ORCID 0000-0003-2107-292X

COMMUNITY ACTIVATION THROUGH INCLUSION: CASE STUDY PROSTOR

This paper examines the case study of the association Prostor, which seeks to integrate individuals receiving psychiatric care into the community through resocialization services, primarily utilizing art therapy. This initiative reflects global recommendations advocating a shift from a strictly medical approach to community-based mental health support. The methodological framework involves qualitative research methods, including in-depth interviews with Prostor's founders (Mina Aleksić and Marija Kućan), three experts in psychology and social welfare, and focus groups with both Prostor users and donors. Additionally, media coverage, public health policy documents, and participant observation (including participation in an art therapy workshop) were analyzed. Findings indicate that Prostor plays a crucial role in community mental health care by providing a safe space for social reintegration, support groups, and therapeutic activities. However, challenges include systemic underfunding, reliance on volunteer labor, and limited institutional support. While Prostor has achieved significant success in fostering social inclusion and reducing stigma, its long-term sustainability is uncertain due to financial instability and the broader privatization of public healthcare services. The study concludes that the future of public mental health care in Serbia requires systemic investment in community-based services, institutional recognition of civil society initiatives like Prostor, and the development of policies that prioritize mental health as a collective responsibility rather than an individual burden. Recommendations include increased state support for public mental health services, expansion of community-based care facilities.

Key words: public health, mental health, inclusion, community health, Prostor

O IZBORU STUDIJE SLUČAJA U KONTEKSTU PROJEKTA EPICA

U okviru projekta EPICA – *Empowering participation in culture and architecture: activating public resources for and with local community* urađeno je 6 studija slučaja – inicijativa lokalnih zajednica da odbrane ili aktiviraju neki javni resurs – poput javne zelene površine, reke, lokalnog nasleđa. Studije slučaja organizovane su u tri grupe, i to inicijative koje deluju u oblasti 1) arhitekture i urbanog razvoja; 2) kulturne baštine; 3) umetnosti.

Polazeći od ideje da je briga zajednice o ugroženom pojedincu preduslov za brigu za zajednicu u celini, uvrstili smo udruženje Prostor među studije slučaja iako nije strikto sensu reč o samoorganizovanoj lokalnoj zajednici. Ipak, jedan od osnovnih ciljeva udruženja Prostor je da se **zajednica aktivira u integraciji jedne izuzetno osetljive grupe ljudi – korisnika psihijatrijskih usluga** – što je istraživanju dalo novi ugao gledanja. Prostor organizuje i pruža usluge resocijalizacije kliničkih pacijenata nakon završenog lečenja u psihijatrijskim bolnicama, najviše koristeći metode art terapije, i to po principu rada u zajednici, van bolnice. Misija Prostora usklađena je sa svetskim preporukama da se s isključivo medicinskog modela lečenja pređe i na rad na mentalnom zdravlju u zajednici. Osnovni pristup čini art terapija, koja se izvodi kroz rad s umetnicima. Umetnici, za razliku od većine ljudi, osećaju manji strah prema korisnicima psihijatrijskih usluga, intimniji su sa sopstvenim „ludilom“ – kako smatraju iz Prostora.

Inicijativa Prostora koja nam je posebno važna u kontekstu projekta EPICA je *Komšija, kako ste?* kojom je udruženje želelo da radi na aktiviranju zajednice oko problema javnog mentalnog zdravlja i podizanju svesti o značaju međusobne ljudske podrške. Nevena Strižek, docentkinja FASPER-a povodom ove inicijative je rekla: „Lepa im je poruka (*komšija, kako ste*) jer opet vraća mentalno zdravlje gde mu je mesto, vraća ga u relacionistički prostor u zajednici“ (Strižak, 2023).

Studija slučaja Prostor u kontekstu istraživanja odabrana je da bi se razumeo potencijal zajednice za integraciju osetljivih grupa, a, sa druge strane, i da bi se analizirao kapacitet zajednice da se organizuje oko jednog tako nevidljivog, a suštinski namerno skrajnutog i osetljivog problema. Putem ove studije slučaja moguće je istražiti i specifičnost socijalnih odnosa i „organizacionog modela“ unutar grupe čija je osnovna kultura uzajamna briga i nega, i to posebno u kontekstu „poražavajućeg odsustva elementarne brige i potpune razgradnje politika brige“ (Ćeriman, Zarić, 2019).

METOD ANALIZE

Studija slučaja je izvedena sa ciljem dubljeg razumevanja odnosa između zajednice i osetljivih grupa (nivo participacije i uključenosti ugroženih grupa u širu zajednicu): da li su osetljive grupe, poput korisnika psihijatrijskih usluga, deo zajednice; kakav potencijal akcije brige o ugroženima imaju kada je reč o stvaranju zajednice; kako nevidljive probleme, u situaciji kada u zajednici postoji ovako specifičan problem, koji se lično tiče tek jednog malog dela zajednice, kako takav problem pozicionirati kao opšti, zajednički problem, posebno kad je reč o temi za koju se vezuju različite društvene

patologije: stigmatizacija, diskriminacija, potiskivanje, stid; kako aktivirati zajednicu oko brige o ugroženima. Posebno smo želele da istražimo prepreke i smetnje koje bi mogle da utiču na negativne ishode samog procesa, i među članovima osetljive grupe, i u društvu. Pored ovih ciljeva, istaknuta su još dva: prvi je usmeren na ispitivanje održivosti i trajnosti pozitivnih efekata procesa, a drugi na ispitivanje samog procesa donošenja odluka unutar organizacije (nivo participativnosti unutar organizacije).

Za izradu studije slučaja koristile smo se intervjuima s članicama-osnivačicama udruženja Prostor – Minom Aleksić i Marijom Kučan, intervjuima s tri stručnjakinje iz polja psihologije i socijalne zaštite (Nevena Strižek, Bogdanka Čabak i treća, koja je želela da ostane anonimna) i fokus grupe s korisnicima udruženja Prostor, kao i fokus grupe s donatorima. Takođe su analizirane medijske objave o Prostoru, različiti dokumenti na temu javnog zdravlja u Srbiji, a sproveden je i metod posmatranja s učešćem. Konkretno, bile smo deo radionice izrade zajedničkog crteža, i tom prilikom smo se upoznale i direktno crtale i razgovarale s korisnicima.

OPIS STUDIJE SLUČAJA I ANALIZA KONTEKSTA

Udruženje Prostor pruža doprinos unapređenju zaštite mentalnog zdravlja u zajednici u cilju psihosocijalnog osnaživanja i oporavka osoba sa problemima mentalnog zdravlja. Osnovale su ga umetnice Mina Aleksić i Marija Kučan 2009. godine, prvo organizujući radnu terapiju u Specijalnoj psihijatrijskoj bolnici Dr Slavoljub Bakalović u Vršcu. Uvidevši koliki značaj i potencijal ima podrška ove vrste, kao i da programa resocijalizacije korisnika psihijatrijskih usluga, takoreći, nema, Mina Aleksić i Marija Kučan su se opredelile da svoj rad posvete upravo ovom problemu. Od tada, udruženje je realizovalo veliki broj projekata i međunarodnih saradnji. Neke od najznačajnijih projekata podržali su Ambasada Kraljevine Norveške (*ReMind Community*), Erste banka (*Ekonomsko osnaživanje korisnika psihijatrijskih usluga*), Ministarstvo kulture (*Umetnost/psihijatrija*) i Evropska komisija (partnerstvo na projektu *Oporavak u zajednici – Podrška oporavku osoba sa mentalnim poteškoćama i njihovo potpuno uključivanje u zajednicu*). Značajan je i podcast *Glas nas u etru*, koji osmišljavaju i vode osobe sa problemima mentalnog zdravlja i koji se emitovao na Radiju Beograd 202. Udruženje je ostvarilo partnerstvo sa međunarodnom organizacijom *Inter-voice* i *Hearing Voices* mrežom i učestovalo u osnivanju regionalne *Hearing Voices* mreže Zapadnog Balkana. Za ovaj projekat posebno je važna i saradnja sa opštinom Zvezdara, koja je podrazumevala ustupanje prostorija mesne zajednice Ćirilo i Metodije za redovne aktivnosti.

Od 2020. Prostor je otvorio svoj prostor u kojem se korisnicima pruža tzv. redovna usluga u zajednici – redovne aktivnosti (5 dana u nedelji): grupe podrške uz prisustvo psihologa, art terapija, časovi kompjutera, časovi engleskog, termin za slobodno vreme, druženje i grupu samopomoći. Takođe, u Prostoru se organizuju konsultacije sa socijalnom radnicom i pravnicom koje pomažu rešavanju uvek prisutnih, a najčešće vrlo komplikovanih problema iz oblasti socijalne i pravne zaštite (recimo, savetovanje povodom

ostvarivanja prava na invalidsku penziju). Prema Bogdanki Čabak, „većini korisnika je to jedini siguran prostor u kome se osećaju da su dobrodošli, gde ih niko ne procenjuje, ne osuđuje, gde se atmosfera gradi u pravcu razumevanja, tolerancije, fleksibilnosti“, a to potvrđuju i korisnici:

„Jeste, čak imamo i socijalnu radnicu – bilo koje socijalno pitanje, pravno pitanje da nas muči – obratimo se njoj. Tako da, mislim, u Prostoru je pokriveno, ja ne znam, sve je pokriveno. Sa svim, ne znam da li nam još nešto u Prostoru treba od aktivnosti, mislim da je sve pokriveno.“ (korisnica Prostora, 2023)

Takođe se organizuju prodajne izložbe, koje doprinose ekonomskom osnaživanju – prodaju se radovi i upotrebni predmeti sa crtežima korisnika.

U okvirima ovog istraživanja moglo se zaključiti da među stručnjacima o aktivnostima Prostora vlada izuzetno dobro mišljenje. Sagovornici u intervjuima – a tu su posebno važni oni koji do sad nisu bili direktno uključeni u rad Prostora – cene istrajnost u naporima, stručnost, autentičnost i savremeni pristup u radu. Prepoznato je da motivacija zaposlenih u Prostoru zaista proističe iz zadovoljstva u radu i želje da se dostignu ciljevi udruženja.

„Pa, kada sam bila na fakultetu, nekako mi se to činilo kao jedan jako dobar pristup, pre svega možda i zbog stigmatizacije. Nekako mi se činilo da tu dolazi do destigmatizacije ove populacije, da je više otvoreno. Da je tu nekako pristupačno mnogo više nego što bi to bilo u nekim institucijama sistema. A takođe da su i aktivnosti na neki način modernije, ili da su više prilagođene samim potrebama korisnika i da nekako korisnik zaista jeste tu posmatran iz jedne humanističke perspektive, to mi je nekako, to su mi bile prve misli, kada sam se upoznala.“ (Anonymous, 2023)

„Mi smo na faksu saradivali sa različitim udruženjima korisnika službi za mentalno zdravlje i Prostor mi je ostao zato što su oni, baš kako im ime kaže, oni su prisutni u prostoru. Oni su oslonjeni mnogo na umetnost, na javnu delatnost, na performanse, na to da budu vidljivi, da imaju prostor koji je u centru grada, nekako, dobro su, čini mi se, meni se to dopada, jako lepo mapiraju to pitanje vidljivosti i to da bi zapravo pričali o tome da se ti ljudi uključuju, moraju da obezbede fizičke neke uslove za to.“ (Strižak, 2023)

Aktivnosti Prostora su prepoznate i u polju kulture i umetnosti; recimo, Prostor je naveden kao primer dobre prakse u publikaciji *Razvoj publike* Ministarstva kulture.

Mentalno zdravlje u Srbiji

Podaci UNICEF-a i Svetske zdravstvene organizacije govore da više od 10 posto svetskog stanovništva živi s nekom od dijagnoza mentalnog zdravlja. Procenjuje se da se u Srbiji svaka treća osoba može smatrati psihički ugroženom, a svaka šesta zaslužuje pažnju kliničara.

Međutim, sistem zdravstvene i socijalne zaštite nije organizovan tako da zaista rešava problem javnog mentalnog zdravlja. Samo oni iz

viših društvenih slojeva mogu da priušte adekvatnu privatnu podršku psihijatra i psihologa, dok su oni siromašniji prinuđeni da se leče u javnim bolnicama, gde ne dobijaju dovoljno kvalitetnu zdravstvenu negu. Zapravo, uslovi u javnim bolnicama su veoma loši prema brojnim svedočenjima (izuzev Instituta za mentalno zdravlje u Palmotićevoj, koji je uvek istaknut kao izuzetan). Zaposleni Klinike za psihijatrijske bolesti Laza Lazarević bili su tokom 2022. i 2023. u sedmomesečnom štrajku i borbi za „život i dostojanstvo lekara i pacijenata“ zbog niza problema u funkcionisanju ustanove. Pre dve godine je, u Specijalizovanoj psihijatrijskoj bolnici u Nišu, na radnom mestu umrla medicinska sestra, a njene kolege su za medije izjavile da to i ne čudi, s obzirom da jedan medicinski tehničar radi sam sa 60 pacijenata u smeni (Južne vesti, 2021). U poslednje vreme govori se o spajanju Specijalne bolnice za bolesti zavisnosti Dražerova s Institutom za mentalno zdravlje pod izgovorom tzv. optimizacije zdravstvenog kadra i zdravstvenog sistema. I lekari i pacijenti smatraju da bi ova reorganizacija išla na štetu pacijenata. Dnevna bolnica za bolesti zavisnosti (u Paunovoj ulici u Beogradu) pre nekoliko dana je i zatvorena.

„Uticaj elemenata liberalnog modela na politike brige u Srbiji vidljiv je u skromnim izdvajanjima za socijalne usluge“ (Ćeriman, Zarić, 2019). Činjenica da se odvija proces „postepene privatizacije sektora obrazovanja i zdravstvene zaštite (Ćeriman, Zarić, 2019)“ govori o tome da sve veći broj građana ostaje bez adekvatne zdravstvene zaštite. Ovaj proces podrazumeva smanjena ulaganja u javni sektor, jačanje privatnog sektora, gde su usluge veoma skupe – „cena jedne psihoterapeutske seanse u Beogradu košta od 30 do 100 evra“ (Aleksić, 2023), i prebacivanje odgovornosti za pitanje socijalne zaštite na organizacije civilnog društva.

Otud su se od 2000. u polju brige za mentalno zdravlje formirale i deluju organizacije civilnog društva, među kojima su vodeće: članice mreže Naum (udruženja: Herc, Videa, Duša i Zračak), Caritas Srbije, udruženje Prostor, PIN, Inicijativa *Za tebe, važno je*, udruženja Novi Iskorak i Humanitarni centar Duga Zrenjanin. Ove organizacije osnovala su krovni Pokret za mentalno zdravlje. Aktivnosti Pokreta za mentalno zdravlje i organizacija članica uglavnom se odnose na pružanje usluga korisnicima i podizanje svesti o temi javnog zdravlja. Nema organizacija koje se isključivo bave problemom urušavanja zdravstvenog sistema.

Stigmatizacija i inkluzija

Stigmatizacija korisnika psihijatrijskih usluga u Srbiji i dalje predstavlja ozbiljan problem za bilo kakvu integraciju ovih osoba u društveni i radni život.

Svi sagovornici istakli su da postoji velika diskriminacija korisnika psihijatrijskih usluga: „Oni su odmah odbačeni od porodice i društva, oni nemaju prijatelje, nikakve aktivnosti jer ih se ljudi plaše“ (Aleksić, 2023). „Integracija je problematična. Korisnici su stigmatizovani, nisu jednaki i ravnopravni članovi našeg društva. Često su na margini i neprihvaćeni i ne razume se koliko mogu da budu korisni članovi društva i koliko mogu da doprinesu. I da nisu opasni koliko se misli“ (Kolarević, 2022).

Korisnici su u okviru fokus grupe govorili i o autostigmatizaciji tj. o tome da se i sami stide da govore o svojoj bolesti. Smatraju da je značajno što su aktivnostima Prostora osnaženi da govore javno o svojoj situaciji i da bi trebalo da budu medijski prisutniji – da se čuje njihov glas. Na radionici zajedničkog crteža smo imali prilike da čujemo o svim ovim problemima, kada su samoinicijativno, s nama kao partnerima, u crtanju o tome govorili.

Za razliku od života u društvu, u Prostoru, prema rečima korisnika, „vlada jedna harmonija; baš se, onako, osećamo se kao na svome, kao svoji“ (Korisnica, 2023). Učešće u aktivnostima im „daje samopoštovanje i samopouzdanje“ (Korisnica, 2023). Inkluziji posebno doprinose izložbe, kao javni događaji gde šira zajednica može da se upozna i s korisnicima i s njihovim umetničkim delima. Posebno je važno što su ovde oni i u nekoj drugoj i drugačijoj ulozi – ulozi umetnika, stvaraoca i pažnja se s njihovog identiteta psihijatrijskih bolesnika preusmerava na identitet stvaraoca, kreativne osobe.

Na pitanje o tome kako bi moglo da se sazna više o problemima korisnika psihijatrijskih usluga, organizaciji, o mentalnim bolestima, jedan od korisnika je rekao da bi trebalo da „ojačaju i da se ne plaše da izađu u javnost i da kažu stvari. Jer drugačije je kad ljudi vide korisnika koji kaže šta ga muči, a drugačije je kada tamo neko priča“ (Korisnik, 2023).

Slika 1.

Radionica zajedničkog crteža na Platou, učesnici EPICA tima crtaju zajedno s korisnicima Prostora jun 2023. Fotografisala: Milena Dragičević Šešić

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Motivacija

Kod članica-osnivačica udruženja motivacija za rad u Prostoru je ispunjenje ciljeva udruženja, profesionalni angažman, profesionalna realizacija. Takođe, motiviše ih i činjenica da je već mnogo truda uloženo u borbu za destigmatizaciju i poboljšanje životnog standarda korisnika psihijatrijskih usluga, te da sada ne bi valjalo odustati, iako određeni zamor već postoji. Volonteri, uglavnom studenti psihologije, motivisani su da rade u Prostoru zbog sticanja profesionalnog iskustva, ali – s obzirom na to da za svoj rad nisu plaćeni i da ovaj rad ne pruža dalje perspektive za zapošljavanje – nakon što steknu određeno iskustvo, odlaze. Stariji, profesionalno ostvareni volonteri često imaju i ličnu, privatnu motivaciju da pomažu, ili rade iz istih pobuda kao i osnivačice – iz želje da pomognu svojim stručnim znanjem.

Kod korisnika je osnovna motivacija druženje, osnaživanje, održavanje pozitivnih rezultata terapije, samopomoć. U Prostoru su stekli jedina prijateljstva i tu im se odvija čitav društveni život jer najveći broj drugih ustanova kulture, sporta, socijalne zaštite itd. ne pruža ovakve mogućnosti.

Kada je reč o uključivanju šire zajednice, jedino se može sa sigurnošću reći da su za aktivnosti Prostora najviše zainteresovani prosvetni radnici i oni koji rade s mladima jer žele da se edukuju i osposobe da prepoznaju simptome psihičkih bolesti da bi u svom profesionalnom radu mogli adekvatno da reaguju. Zbog različitih ograničenja, istraživanjem nismo došli do odgovora u vezi s motivacijom članova šire zajednice (npr. komšija, zaposlenih, mladih) da posećuju tribine i druge događaje. Procena je da bi motivacija mogla biti informisanje, edukacija, solidarnost, želja da se živi u zajednici koja brine o svojim članovima i da se učestvuje u razvoju takve kulture zajednice.

Stepen i kvalitet učešća

Broj direktnih korisnika aktivnosti Prostora relativno je mali – ali je zato učešće trajno, posvećeno i veoma kvalitetno, suštinsko za njihov život. Korisnika je oko 60, s tim da nisu svi uvek najaktivniji.

Tribinske događaje posećuje oko 50 ljudi, i ovde je kvalitet učešća visok s obzirom na to da se uvek okupljaju stručni i zainteresovani, koji dobiju potrebne informacije. Ipak, do sada se svega jednom dogodilo da iz zajednice potekne inicijativa za realizaciju novih aktivnosti, što znači da je stepen uključivanja zajednice relativno mali.

Kada je reč o kampanji *Komšija, kako ste?* – najveći broj pregleda na jednom videu je 1000 (u pitanju je video koji je snimila popularna pevačica Sajsi MC). Učešće u kampanji nije evaluirano.

(Re)distribucija moći i organizovanje

Funkcionisanje Prostora posmatračemo na nekoliko nivoa: (1) stručni tim, (2) stručni tim i korisnici; (3) stručni tim – šira profesionalna zajednica i donosioci odluka.

Odlučivanje u stručnom timu

Prostor je hijerarhijski organizovan i centar moći donošenja odluka je na vrhu. O svim strateškim pitanjima odlučuje osnivačica i predsednica udruženja Mina Aleksić, „direktorka“ (kako se i ona ponekad određuje i kako je oslovljavaju članovi).

„Jedino što, to smo uveli, to je možda malo autokratski, to smo uveli u statut, jer ja stvarno ne mogu da konsultujem nekog ko veze nema sa pisanjem projekata, da li ćemo mi da konkurišemo kod nekog donatora ili ne, na primer. I onda smo to bukvalno napisali u statutu. Predsednik udruženja odlučuje da li će da konkuriše kod ovog, jer nema sad vremena“ (Aleksić, 2023).

Ipak, zbog uslova rada u civilnom sektoru, suštinske poslovne odluke su vođene donatorskim politikama finansiranja i ciljevima, što znači da je stepen autentičnosti i autonomije u delovanju relativno mali. Kada je reč o ekspertskim odlukama – obavezne su konsultacije sa nadležnim lekarima konkretnih korisnika prilikom prijema korisnika i kasnije, ukoliko se ukaže potreba.

Unutar tima vlada kultura uloga (Handy, 1993) i jasne podele odgovornosti. Svaki član tima zadužen je, odgovoran i odlučuje o delu aktivnosti u koji je uključen. Predsednica udruženja Mina Aleksić zadužena je za finansije i projekte i za ukupnu koordinaciju, odnose s javnošću, itd; Marija Kučan, suosnivačica, bavi se grafičkim dizajnom i vođenjem društvenih mreža; obe vode i radionice art terapije. Psiholozi, psihijatri i volonteri vode radionice (engleski, pletenje itd.), a u zavisnosti od ličnih afiniteta povremeno i asistiraju na poslovima pisanja projekata. Međutim, do sada se nije pojavila osoba koja bi pokazala veću proaktivnost u pogledu vođenja i strateškog razvoja Prostora. U vezi s tim predsednica udruženja iskazala je zapitanost da li njena velika energičnost i borbenost plaše one koji bi mogli da donesu nove vizije i ideje u kolektiv. Stoga ona ima dilemu da li je suviše dominantna ili mladim saradnicima nedostaju ideje i spremnost da se upuste. Ova vrsta dileme postoji u celom nevladinom sektoru, u kome s jedne strane postoji veliko poštovanje za aktivistički rad i ogroman ulog osnivača (harizmatско vođstvo), a sa druge mlađi saradnici nemaju prilike da dođu u dodir i sa drugačijim oblicima rada, te da, koristeći različite metode, a i sopstvenu intuiciju, pokušaju da definišu nove pristupe i metode delovanja. Obično je slučaj da se ovako organizovana udruženja gase ili nastave da rade smanjenim kapacitetima kada se istroši energija osnivača.

Odlučivanje na nivou stručni tim – korisnici

Organizaciona kultura na nivou Prostor – organizacioni tim – korisnici je kultura uzajamne podrške u ostvarivanju zadataka. Zastupljene vrednosti su podrška u zajednici, uzajamna podrška, briga, solidarnost, ravnopravnost, transparentnost. Predsednica udruženja na ovom nivou funkcionisanja menja stil upravljanja iz autokratskog u participativni, egalitarni, jer, kako sama kaže, nije profesionalac iz oblasti mentalnog zdravlja koji je u poziciji moći u odnosu na korisnike. Prema njenim rečima, ona uspeva da stvori atmosferu jednakosti, međutim, i korisnici prepoznaju da njen autoritet funkcije u kriznim situacijama postaje dominantan. Prema

mišljenju korisnika, u Prostoru ima: „strpljenja, toliko razumevanja i toliko stvarno dobrodušnosti“ (Korisnica, 2023); „vlada jedna harmonija, mislim u udruženju i mislim da... Baš je, onako, osećamo se kao na svome, kao svoji“ (Korisnik, 2023). Prostor nije institucija lečenja, već institucija podrške u zajednici: „Ne dobijamo baš, ono, jedan na jedan stručnu pomoć, ali nekako svi zajedno rade na tome da nama bude bolje“ (Korisnica, 2023). To znači da se teži ka ostvarivanju što većeg stepena transparentnosti, demokracije i slobode svih korisnika. Važna je opaska predsednice udruženja da su se u Prostoru najduže zadržali oni koji su se s korisnicima odnosili na „jednakoj ravni“, dakle, koji su stvarali uslove za ravnopravnu participaciju. Sama direktorka smatra da je transparentnost ključna. „Ja njima govorim čak i kolika mi je plata“ (Aleksić, 2023).

Ovakva kultura razvijena je na temelju jake programske strukture: organizacija programskih aktivnosti je dosledna, konzistentna, pouzdana. Jaka struktura dana je inače i preporučljiva za lečenje korisnika psihijatrijskih usluga. Takođe postoje jasni kriterijumi za prijem korisnika u grupu, kao i pravila ponašanja. Sve to daje neophodnu stabilnost i uliva poverenje korisnicima, da znaju šta mogu da očekuju, a i da znaju šta oni mogu da pruže zajednici.

Pravila nisu u potpunosti isključujuća i rigorozna. Na primer, iako su dvojica korisnika udaljena iz aktivnosti Prostora zbog kršenja pravila ponašanja (uznemiravanje volonterki i slično), dozvoljeno im je da dolaze u terminu kada prostorije Prostora koristi udruženje Duša, čiji su oni članovi. Korisnici takođe imaju termin za slobodne aktivnosti, predlažu aktivnosti koje se potom i realizuju – kuvanje, formiranje biblioteke. Međutim, primetno je da nemaju posebnu inicijativu u pogledu rada Prostora. Zadovoljni su programom i uslugom.

Ograničenja se najpre tiču bezbednosti. Ključ Prostora ima samo jedna korisnica, čija je dijagnoza takva da joj se može poveriti i neki odgovoran zadatak. Ona je ujedno i predsednica udruženja Duša. Stepenn delegiranja odgovornosti zavisi od funkcionalnosti korisnika i njegove spremnosti i volje da preuzme određene zadatke.

Može se zaključiti da su prisutne težnje i konkretni naponi ka demokraciji, horizontalnim pristupom organizovanju, s ograničenjima koja se odnose na bezbednost. Jedini konflikti događaju se unutar stručnog tima i to u vezi s radom s korisnicima, posebno kada je reč o procenama razvoja njihovog mentalnog zdravlja i sopstvene odgovornosti u odnosu na to. Kako nije reč o ustanovi koja leči i prepisuje odgovarajuće medicinske tretmane, stručni tim može samo da prati i da posumnja da je neki korisnik prestao da koristi svoju prepisanu terapiju. U takvim slučajevima može doći do različitih procena: da li i dalje korisnik treba da ima pristup Prostoru ili ne, jer svaka odluka može da utiče na bezbednost tog pojedinca, kao i na bezbednost grupe. Kroz intervju dobili smo primer ovakve situacije, koji je završen odlaskom stručne osobe čije se mišljenje razlikovalo od većinskog.

„Najveći problem donošenja odluka su vezana za stanja korisnika. Imamo malo liberalnije antipsihijatrijske struje unutar naše organizacije i malo ove koji su više u strahu i fazonu 'daj da zovemo hitnu pomoć'. Tako da je to nama drama“ (Aleksić, 2023).

Nivo funkcionisanja Prostora sa širom profesionalnom zajednicom i donosiocima odluka

U javnim dijalozima postoje teme koje su od većeg značaja za političare i donatore i teme od većeg značaja za praktičare na terenu. U profesionalnoj i društvenoj zajednici organizuje se veći broj konsultativnih procesa na koji se pozivaju sve relevantne organizacije civilnog društva. Međutim, o samim temama koje će biti prioritetno na dnevnom redu nema javne debate. Shodno tome, i odluke o finansiranju donose se mimo organizacija civilnog društva, a na njima je da pripreme predloge projekata koji će odgovarati zadatim temama. Prema rečima naših ispitanika, s obzirom na to da su sredstva izuzetno ograničena, za njih je značajnija participativnost na lokalnom nivou, koja podrazumeva direktno pružanje usluga korisnicima (jer to vide kao urgentno). To je i ona tačka na kojoj korisnici usluga mogu da iskažu svoje potrebe, koje onda različitim kanalima i metodama organizacije civilnog društva mogu dalje da prenose i zastupaju kod donosioca odluka.

Korisnici takođe imaju pristup – mada ograničen i povremen – donosiocima odluka i konsultativnim procesima. Pre svega, članovi su udruženja, npr. Pokret za mentalno zdravlje, a u nekim slučajevima i predsednice (Videa, Duša), a potom – Prostor ulaže napore da se korisnici uključe u proces donošenja odluka.

„Prostor je nama omogućio da budemo kod Ministra za ljudska i manjinska prava na sastanku. Znači, da dobijemo neka veća prava i da se čuje naš glas“ (Korisnik 2023).

Metode: koncept samopomoći i art terapija

Egalitarni pristup u radu sa korisnicima ogleda se i u metodima rada: grupe samopomoći i art terapija. Grupe samopomoći u stvari predstavljaju oblik vršnjačke podrške. „U stvari, to se zove uzajamna podrška ljudi sa istim ili sličnim iskustvom. Peer support je, na primer, u Velikoj Britaniji u nacionalnoj strategiji mentalnog zdravlja i tamo stoji da je mnogo bitna, jer u suštini korisnici tu shvate da nisu oni jedini sa svojim problemima“. O grupnoj samopomoći (bez prisustva psihijatra ili psihologa) sami korisnici kažu:

„Pa, bude nas jedno petoro, šestoro, sedmoro, nekad i više, nekad manje, ali, u principu, svako ima pravo da kaže temu nevezano na naše bolesti i svako ima pravo da priča na bilo koju temu. Onda procenjujemo ako ima neko problem da podeli iskustvo. Ne ono što treba da radi, nego iz ličnih iskustava kako smo možda mi to prevazišli i onda kažemo. Samo, eto, skupljamo međusobna iskustva i da se podržavamo“ (Korisnica, 2023).

U ovim procesima podele se i uloge i odgovornosti na nivou same grupe vezane za funkcionisanje i rad radionica (od najbanalnijih poslova, poput kuvanja kafe ili pranja sudova, do otključavanja prostora).

Kada je reč o art terapiji i, konkretno, crtežu i likovnoj umetnosti, ona služi za otkrivanje duboko potisnutih sadržaja kroz umetničko izražavanje, što je značajan segment lečenja.

„Ja sam izbegavala art terapiju, ali u zadnje vreme sam redovna, jer, prosto, kad ona zada temu, ja nacrtam. Posle, kad ja analiziram šta sam nacrtala, mislim stvarno, to je nešto duboko u meni potisnuto,

pa možda nađem i neko skriveno značenje u toj slici. Ne mora da se naslika kao remek delo. Mislim, nešto se naslika, ali mi znamo šta nam to znači, na toj art terapiji“ (Korisnica, 2023).

Rad sa umetnicima pokazao se kao izuzetno značajan jer oni – kao deo šire zajednice – imaju „najmanji strah u tom pogledu (Kučan, 2023) – u pogledu rada s korisnicima psihijatrijskih usluga, prema kojima mnogi ljudi osećaju strah, nelagodnost.

Smetnje i problemi u radu

„Uticao elemenata liberalnog modela na politike brige u Srbiji vidljiv je u skromnim izdvajanjima za socijalne usluge“ (Ćeriman, Zarić, 2021). Osnovni problem su, stoga, nedovoljna sredstva za rad. Kako zaključuje Nevena Strižak: „dometi Prostora su manjkavosti našeg trenutnog jezivo siromašnog i sirotinjskog okvira u kome svi funkcionišemo“ (Strižak, 2023). Nedovoljna ulaganja i projektno finansiranje odražavaju se na sve aspekte funkcionisanja: prekarni uslovi rada, nesigurnost (posebno kada je reč o fizičkom prostoru gde se održavaju aktivnosti), nemogućnost plaćanja stručnjaka i zapošljavanja (dakle, oslanjanje na volonterski rad odnosno prinudna eksploatacija), nemogućnost širenja usluga, povećanja grupe korisnika. „Mi radimo posao države, maltene. A tretirani smo kao – *sori*“ (Aleksić, 2023).

Međutim, ni Prostor, kao niti jedno drugo udruženje u domenu mentalnog zdravlja, ne bavi se konkretnim uzrocima koji doprinose nastanku i širenju psihičkih oboljenja, kao i činjenicom da država neadekvatno reaguje na sve veće probleme javnog mentalnog zdravlja. Drugim rečima, ne bave se problemom privatizacije, smanjenih ulaganja i neoliberalne krize, „tj. neoliberalnim modelom koji – negirajući inherentnu ljudsku ranjivost i međuzavisnost – proizvodi neodržive i razarajuće posledice, kako na individualnom, tako i na društvenom planu“ (Ćeriman, Zarić 2021). Analizom aktivističkih kampanja Prostora i drugih udruženja može se zaključiti da se one uglavnom obraćaju stanovnicima po pitanju prevencije i destigmatizacije, ali da se ne bave osnovnim problemom privatizacije i urušavanja sistema zdravstvene zaštite i uticajem neoliberalnog modela društvenog udruženja na celu temu javnog mentalnog zdravlja.

Takođe se ni čitav proces deinstitucionalizacije (u kojem organizacije civilnog društva de fakto učestvuju) ne sagledava kritički. Podsticanje lečenja u zajednici jeste poželjno, ali ne bi trebalo da podrazumeva prenos odgovornosti i smanjena državna ulaganja u javno zdravlje. No, s obzirom na to da je Prostoru, kao verovatno i ostalim civilnim organizacijama koje deluju u polju mentalnog zdravlja, primarno da pružaju direktnu podršku korisnicima – može se razumeti da oni ne bi želeli da zbog javnih kritičkih istupanja i političkog angažovanja ugroze svoje pozicije i finansijsku potporu koju dobijaju.

Na kraju treba spomenuti i problem **pranja participacijom** (Tomka, 2023). Iako korisnici učestvuju – makar nominalno i povremeno – u procesu donošenja odluka, i iako članovi udruženja građana imaju priliku da budu uključeni u radne grupe i da utiču na izradu planova i strategija – sistemskih

pomaka ka boljem životnom standardu korisnika psihijatrijskih usluga, za-pravo, i nema. Njihovi ključni problemi (bolnička nega, socijalno stanovanje, rehabilitacija i permanentna briga, socijalna primanja) nisu sistemski rešeni i nisu ni tema javnih rasprava.

Održivost i promene (trajnost)

Zbog svih navedenih problema s razlogom se može posumnjati i u održivost i u istinsku trajnost promena koje Prostor nastoji da uvede. Nemogućnost zapošljavanja kadrova utiče na veličinu organizacije. Sada deluje da ceo njen razvoj zavisi isključivo od predsednice udruženja. U praksi se pokazalo da po odlasku takve centralne figure – udruženja ne uspeavaju da nastave sa svojim radom. Dalje, zbog ograničenih sredstava aktivnosti koje se realizuju su kratkoročne i za veoma mali broj korisnika. Za pojedinačne živote korisnika – doprinos rada Prostora je veliki, možda i životno presudan, međutim – za društvo u celini – rad Prostora, organizacije koja inače ima vrhunsku reputaciju i ugled – izuzetno je mali jer jedno samo udruženje, ili čak par njih, ne mogu da pruže adekvatnu sistemsku uslugu korisnicima psihijatrijskih usluga (takva usluga morala bi da postoji na nivou svih opština, gradova, itd.).

Takođe, celokupan proces privatizacije zdravstva i delegiranja odgovornosti na civilni sektor (uz gotovo nikakve subvencije) dovodi u pitanje održivost brige za javno zdravlje kao takve. Stoga je u ovom trenutku možda ključno strateško pitanje – ne samo za Prostor već i za sve organizacije koje deluju u polju javnog mentalnog zdravlja: da li nastaviti s pružanjem usluga i zbinjavanjem potreba jednog dela zajednice ili radikalizovati delovanje i početi s političkim istupanjem i akcijama čiji bi cilj bio sprečavanje razaranja javnog zdravstvenog sistema. Možda su mogući i neki drugi strateški pristupi koji bi osigurali ekonomsku održivost udruženja poput socijalnog preduzetništva, međutim, prema mišljenju ispitanika – s ovom kategorijom korisnika izuzetno je teško raditi na tome.

Preporuke za javne politike

1. Povećanje i jačanje kapaciteta javnog zdravstvenog sistema; obezbediti veći broj zaposlenih u javnim ustanovama zdravstvene zaštite u domenu javnog zdravlja, bolje resurse za rad, veće plate, otvoriti nove bolnice, itd.
2. Razvoj sistema brige za mentalno zdravlje pri drugim javnim institucijama (obdaništa, škole, ustanove kulture, gerontološki centri, centri za socijalnu zaštitu) s novim radnim mestima;
3. Otvaranje prostora (npr. pri mesnim zajednicama) gde će se zapošljavati ili angažovati timovi koji će se baviti inkluzijom i brigom u zajednici. Zaposleni stručnjaci bi se bavili organizacijom grupa samopomoći, susretima, aktiviranjem zajednice, podizanjem svesti, itd. Uslov za brigu o javnom zdravlju je jaka zajednica, čiji članovi se međusobno podržavaju i čuvaju. O tome i govori kampanja *Komšija, kako ste.*

„Mentalno zdravlje nije samo čovekova bolest nego on sa njom živi u svim svojim odnosima. I to su odnosi, sa, zapravo, neposrednim komšilukom, koji ne mora da bude tim vrhunskih stručnjaka, koji može da bude samo ekipa dobronamjernih ljudi koja će nekad nekome ostaviti ručak, ili nekad nekome platiti da mu opere kola ili da mu pričuva psa ili tako nešto. I tako zapravo nekoga spasiti nekakvog začaranog kruga. Mislim isključivanja, nemaštine i tako“ (Strižak 2023).

1. Razvoj sistema brige za mentalno zdravlje pri drugim javnim institucijama (obdaništa, škole, ustanove kulture, gerontološki centri, centri za socijalnu zaštitu) s novim radnim mestima;
2. Institucionalizovati protokole o saradnji lokalnih samouprava i organizacija poput Prostora u pogledu korišćenja javnih prostora, npr. prostora mesnih zajednica (to je bio slučaj sa Mesnom zajednicom Zvezdara; sporazum je podrazumevao tri puta korišćenje prostora i protokol o saradnji s volonterskim servisom opštine);
3. Otvoriti javne kuhinje, gde bi se prehranjivali i korisnici psihijatrijskih usluga (Kučan, 2023);
4. Finansirati aktivnosti koje bi se odnosile na aktiviranje zajednice oko pitanja inkluzije; za volontiranje kao oblik radnog angažovanja se nije pokazalo da doprinosi održivosti organizacija.

ZAKLJUČCI

Studija slučaja Prostor pokazala je da se civilni sektor suočava s ogromnim poteškoćama u svom delovanju prevashodno zbog malih finansijskih ulaganja, kao i s ograničenjima u pogledu izbora tema i ciljeva akcija. Iako bi te aktivnosti trebalo da budu dopuna bolničkom, institucionalnom lečenju – one nisu sistemski podržane niti dobijaju drugu zvaničnu institucionalnu podršku. Stoga je izuzetno značajno pitanje koje je iznela jedna od učesnica u našem istraživanju, docentkinja FASPER-a:

„Kako oni obezbeđuju kontinuirano finansiranje, ja ne znam, mislim ne znam ko su zapravo donatori. Verujem da neprekidno apliciraju za projekte. Verujem da je to iscrpljujuće. Ali za mene su to jako čudna pitanja, koja se tiču ekonomskog, kompletno naše ekonomske realnosti. Pitati se o tome zašto takve inicijative ne mogu da se integrišu u rad institucija kojima bi one bile posao“ (Strižak, 2023).

Odgovor je – kako smatraju i autorke studije koje su se bavile politikama brige u okviru projekta *Šta mislimo kada kažemo... nove politike* Instituta za filozofiju i društvenu teoriju – u neoliberalnom modelu upravljanja. „Politike brige tragaju za alternativama dominantnoj organizaciji društvenog života, koja u prvi plan stavlja individualistički način života, ekonomsku i socijalnu misao, koja u tržištu vidi jedini izbor kada je u pitanju delotvorno organizovanje privrednog, pa i društvenog života, zanemarujući značaj kolektiva i institucionalne podrške“ (Ćeriman, Zarić, 2021).

Stoga smatramo da buduća zalaganja u pogledu borbe za javno zdravlje treba da budu usmerena ka jačanju sistema javne zaštite (ne u smislu optimizacije i racionalizacije, već razvoja, širenja, većeg ulaganja) u koji će biti integrisani i uvedeni drugi oblici rada s pacijentima i zajednicom, kao što su aktivnosti Prostora. Trebalo bi osnaživati takve stručne timove – gde su art terapeuti, pravnici, socijalni radnici, umetnici, stručnjaci za odnose s javnošću, andragozi i drugi profili – i davati im sistemsku, trajnu podršku. Rehabilitacija i reintegracija korisnika psihijatrijskih usluga u društvo i zajednicu mora biti zadatak države. Takva vrsta ulaganja omogućila bi sistemsku podršku i servis korisnicima, bolje uslove za destigmatizaciju, veću uključenost i informisanost zajednice, bolje uslove rada zaposlenih u sektoru brige.

Povodom dana mentalnog zdravlja, 10. 10. 2023. Portal Mašina objavio je članak u kojem se govori da je Svetska zdravstvena organizacija po prvi put mentalno zdravlje prepoznala kao odgovornost društva i zajednice, i kao problem koji se mora rešavati u svim sektorima, od obrazovanja do stanovanja:

„Priznajući ključni značaj društveno-ekonomskih i strukturalnih faktora na mentalno zdravlje pojedinaca i grupa, SZO je tako iskoračila iz paradigme u kojoj je normalizovana individualizacija odgovornosti i privatizacija rizika – odnosno u kojoj se pojedinka narušenog mentalnog zdravlja posmatra kao šrafić mašine koji se „pokvario“ sopstvenom krivicom, koja je sama odgovorna i za svoju „funkcionalnost“, koja mentalnim zdravljem treba da se bavi izolovano – i o svom trošku. SZO je tako – barem deklarativno – prihvatila ono na šta deo stručnjaka za mentalno zdravlje pokušava da ukaže prethodnih godina: da mentalno zdravlje nije ni samo ni pre svega problem pojedinca, nego društva i okruženja.“ (Mašina, 2023)

Potom, sve više se govori o psihičkim pojavama kao faktorima uticaja na nastanak brojnih zdravstvenih problema, te se tako može reći da je briga o javnom mentalnom zdravlju ujedno briga o javnom zdravlju uopšte.

REFERENCE

- Aleksić, M. (2023). Intervju vodio tim EPICA projekta, Beograd.
- Čabak, B. (2023). Intervju vodio tim EPICA projekta, Beograd.
- Ćeriman, J, Zarić, Z. (2021). *Na šta mislimo kada kažemo... Nove politike brige*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Dragičević Šešić, M. (2018). Umetnik u unutrašnjem egzilu – Zorica Jevremović. U Dragičević Šešić M. *Umetnost i kultura otpora* (str. 331–360). Beograd: FDU i CLIO.
- Handy, C. (1993). *Understanding Organizations*, 4th ed. London: Penguin Books.
- Jevremović, Z. (2008). *Pozorište kao stvaranje sveta*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
- Južne vesti (2021). *Medicinska sestra preminula na radnom mestu u bolnici „Gornja Toponica“*, Niš, Južne vesti, <https://www.juznevesti.com/Hronika/Medicinska-sestra-preminula-na-radnom-mestu-u-bolnici-Gornja-Toponica.sr.html>, pristupljeno 28.9.2023.

- Kolarević, A. (2022). *Intervju o aktivnostima udruženja Prostor*. Beograd: Euronews.
- Korisnici udruženja Prostor, (2023). Fokus grupu vodio tim Instituta socioloških nauka, Beograd.
- Kučan, M. (2023). Intervju vodio tim EPICA projekta, Beograd.
- Mašina (2023). *SZO: Mentalno zdravlje zavisi od društveno-ekonomskih okolnosti*, [https://www.masina](https://www.masina.rs/szo-mentalno-zdravlje-zavisi-od-drustveno-ekonomskih-okolnosti/?fbclid=IwAR17uM5jkhMpol-JsOgWUUh6OXJcxYRMTAQnMgGm-6FPVVYpqPux4JvzKzl58).
- Strižak, N. (2023). Intervju vodio tim Instituta socioloških nauka, Beograd.
- Tomka G. (2024). *Pranje participacijom*. U Tomka, G. *Pojmovnik participacije u kulturi, nasleđu i arhitekturi* (str. 118). Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.

PRILOZI

Prilog 1.

Pitanja za WP7

- Kolika je svest lokalnih zajednica o ugroženim i osjetljivim grupama i njihovim pravima i problemima – posebno onda kada se bore za javna dobra namenjena svima?
- Da li je javno (mentalno) zdravlje tema u borbi za javni prostor?
- Da li aktivističke akcije u zajednici pomažu u razvoju kolektivne brige, empatije... Da li podižu kapacitete zajednice?
- Da li je javni zdravstveni sistem prepoznat kao resurs za koji se treba boriti?
- Koja je uloga umetnika u aktivističkim projektima zajednica da budu veza sa marginalizovanim grupama zajednice – da li se ostvaruje ta uloga?
- Koliko su značajni događaji u kojima se skreće pažnja na nevidljive grupe i nevidljive teme?
- Da li se može povećati odgovornost aktivističkih grupa i prema nevidljivim grupama – grupama koje nemaju snagu (grupe koje ne mogu da vode računa o sebi..)
- U kojim sve procesima se koristi art terapija, koliko je ovaj koncept poznat i prihvaćen?

Prilog 2.

Zahvalnica

Zahvaljujemo se članicama udruženja Prostor Mini Aleksić i Mariji Kučan, koje su pokazale veliku ozbiljnost i otvorenost prilikom rada EPICA tima na studiji slučaja Prostor, na njihovoj požrtvovanosti da dobijemo što više uvida i ostvarimo kontakt sa korisnicima psihijatrijskih usluga – članovima udruženja Prostor.

Zahvaljujemo se učesnicama istraživanja Neveni Strižak i Bogdanki Čabak, koje su nam kao spoljni posmatrači dale značajne uvide i poglede na delovanje Prostora – iz kojih se moglo mnogo zaključiti o značaju Prostora, kao i o opštoj situaciji u polju zdravstvene i socijalne zaštite u Srbiji.

ETICA ZITVA
LABORATORIA -
PARTICIPATIVO
AKTIONNO
ISTRANZIVANTE

ETHICAL LIVING -
LABORATORY -
PARTICIPATORY
ACTION
RESEARCH

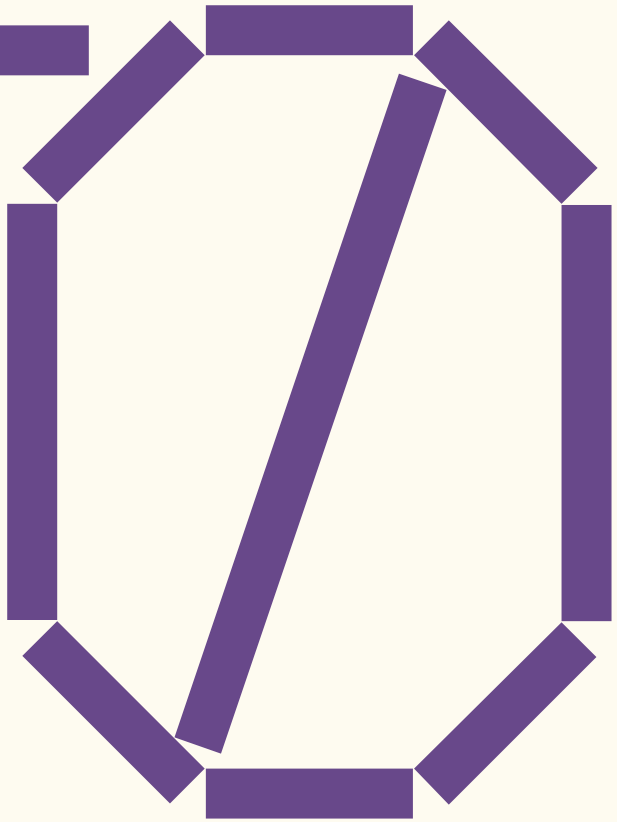
10. Mesne zajednice kroz vreme: šta je prioritet – zakonodavna reforma ili novi modeli lokalne samouprave? Aleksandar Mijailović, Milica Kočović De Santo
- “MESNE ZAJEDNICE” THROUGH TIME: What is the priority – legislative reform or new models of local self-government?
-

11. Od saradnje do rada u službi zajednice – pokušaj aktiviranja prostora mesne zajednice SAVA u bloku 45 kao društveno-kulturnog centra Nina Mihaljinac, Petar Cigić
- From collaboration to working in the service of the community – an attempt to activate the space of the Sava local community in Block 45 as a Social and Cultural Center
-

12. Od hlada do borbi: Šta su ljudima više-nego-ljudi? Goran Tomka, Višnja Kisić, Sanja Iguman Glušac
- From shadows to fights: What are more-than-humans to humans?
-

13. Participatory artistic practices initiated from within communities living in the modernist projects of collective and mass housing Sonja Jankov
- Participativne umetničke prakse pokrenute od strane zajednica koje žive u modernističkim projektima kolektivnog i masovnog stanovanja

1

MESNE ZAJEDNICE KROZ VREME: ŠTA JE PRIORITET – ZAKONODAVNA REFORMA ILI NOVI MODELI LOKALNE SAMOUPRAVE?

Aleksandar Mijailović*,
Milica Kočović De Santo**¹

* Advokatska kancelarija
Aleksandar J. Mijailović

** Institut ekonomskih nauka,
Univerzitet u Beogradu

1 mickocovic@gmail.com,
ORCID 0000-0003-3304-7801

“MESNE ZAJEDNICE” THROUGH TIME: WHAT IS THE PRIORITY – LEGISLATIVE REFORM OR NEW MODELS OF LOCAL SELF- GOVERNMENT?

Local sub-municipal units (mesne zajednice – MZ) represent traditional institutions of citizen organization at the local level in Serbia. These institutions have undergone significant transformation since their inception. Currently, they are characterized by institutional devastation and normative chaos, particularly in the Belgrade metropolitan area. This chapter aims to provide scientifically grounded findings regarding the origins, development, and the current diminished status of local sub-municipal units through comprehensive analysis.

Beginning with a historical analysis of the institutional and normative framework of local sub-municipal units, the research provides deeper understanding through a dynamic review of their evolution and deterioration. Special focus is placed on Belgrade, where local sub-municipal units operate under specific normative conditions compared to the rest of Serbia, due to legislative particularities that create different functional frameworks.

The research addresses key questions: What has happened to local sub-municipal units from their inception to the present day? What relevant lessons can be learned from historical findings? Why is the normative regulation of local sub-municipal units in Belgrade different from the rest of Serbia? Why is it important to propose revitalization frameworks that would preserve initial value-based principles? The methodology employed includes historical analysis of archival materials, normative document analysis, comparative analysis of municipal statutes, and historical examination of laws and regulations governing local sub-municipal units.

The empirically established findings provide clear directions for revitalizing local sub-municipal units as institutions of local self-government closest to citizens, aiming to enable more direct expression of unfulfilled

rights and needs based on principles of direct democracy. Future systemic solutions should be theoretically anchored in municipalism, integrating principles of direct democracy and strengthened participatory democracy to achieve desired revitalization while preserving the initial ideas and values from periods when local sub-municipal units enjoyed their greatest autonomy.

Keywords: local sub-municipal units, municipalism, direct democracy, empowered participative governance, institutional revitalization

Mesne zajednice (MZ) predstavljaju tradicionalnu instituciju organizovanja građana na lokalnom nivou. Pomenuta institucija doživela je značajnu transformaciju od svog nastanka do danas. Trenutno stanje karakteriše institucionalna devastacija i normativni haos, posebno na teritoriji grada Beograda. Cilj ovog poglavlja je da na osnovu analize pruži naučno utemeljene nalaze u vezi sa nastankom i razvojem mesnih zajednica i njihovog današnjeg devastiranog statusa. Polazeći od istorijske analize institucionalnog i normativnog uređenja mesnih zajednica, omogućeno je dublje razumevanje i kontekst, kroz dinamički pregled (evolucije i devastacije).

Pri analizi institucije mesnih zajednica poseban fokus je stavljen na Beograd, gde su mesne zajednice specifično normativno uređene u odnosu na ostatak Srbije. Na teritoriji glavnog grada Beograda važe zakonodavne specifičnosti koje impliciraju drugačije uslove za funkcionisanje mesnih zajednica nego u ostatku zemlje.

Osnovna istraživačka pitanja: Šta se desilo sa mesnim zajednicama od vremena njihovog nastanka do danas? Šta možemo da naučimo iz istorijskih nalaza o instituciji MZ što je relevantno i u današnjem kontekstu? Zbog čega je funkcionisanje mesnih zajednica na teritoriji Beograda danas drugačije normativno utvrđeno od ostatka Srbije? Zbog čega je važno ponuditi okvire za revitalizaciju MZ, koji bi i u budućnosti baštinili inicijalne vrednosno-idejne principe?

Institucionalna analiza je u istraživanju podrazumevala istorijski metod uz kabinetsko istraživanje arhivske građe i metod analize normativnih akata, uporednu analizu statuta gradskih opština i istorijsku analizu zakona i propisa koji su regulisali mesne zajednice.

Empirijski utvrđeni nalazi su obezbedili jasne pravce u sagledavanju razloga i načina za revitalizaciju mesnih zajednica kao institucija lokalne samouprave koja je najbliža građanima u cilju neposrednijeg izražavanja neostvarenih prava i potreba, na direktno demokratskim principima. U vezi sa prethodnim, smatramo da buduća modelovanja sistemskih rešenja treba teorijski oslonac da imaju u municipalizmu, integrišući principe direktne demokratije i osnažene participativne demokratije kako bi mesne zajednice kao institucije doživele željenu revitalizaciju i buduću transformaciju za lokalnu zajednicu i politiku, uz baštinjenje inicijalnih ideja i vrednosti u vezi sa periodima kada su mesne zajednice imale svoju najveću autonomiju.

Uvidi do kojih smo došli mogu poslužiti u donošenju odluka zasnovanih na znanju, što je ujedno i jaka podrška u oslikavanju budućih javnih

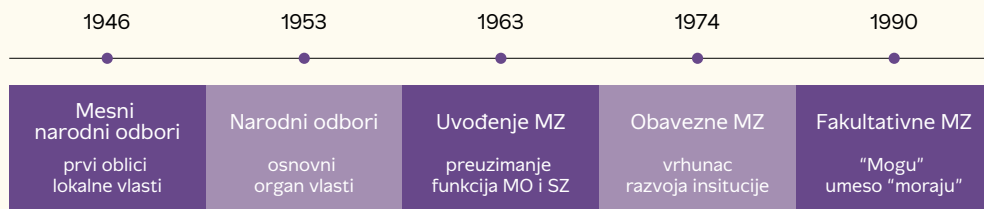
praktičnih politika koje na osnovu razumevanja konteksta (istorijski razvoj i trenutno stanje), mogu iznedriti praktična rešenja za model revitalizacije mesnih zajednica.

ISTORIJSKI KONTEKST I RAZVOJ MESNIH ZAJEDNICA

Sa ciljem dubljeg razumevanja faktora koji su uticali na razvoj mesnih zajednica kroz vreme, analizom su pre svega obuhvaćeni elementi koji se odnose na mesne zajednice u svim ustavima od 1945. godine do danas. Poseban fokus bio je na „zlatnom periodu za MZ“, nakon ustava 1974. godine, prilikom čega su nalazi normativne analize ukršteni sa arhivskom građom koja se odnosila na MZ u Beogradu. Institucionalne pretpostavke ustava iz 1974. godine, omogućile su najviši stepen autonomije za MZ, a time i osnaživanje kroz decentralizaciju i vršenje lokalne politike na direktno demokratskim principima. Potom su uzeti u obzir Zakoni o lokalnoj samoupravi, i oni koji se odnose na teritorijalno i prostorno planiranje. Dodatni zakoni (kao što je Zakon o udruženom radu) su uzeti u obzir u odnosu na vremensku dinamiku perioda između dva ustava. Analiza ustavnih promena pružila nam je uvide u vezi sa dinamikama i trendovima društveno-ekonomskog i političkog sistema u celini, kao i o institucijama koje su ove dinamičke procese nosile.

Institucionalni istorijski razvoj MZ

Evolucija sistema lokalne samouprave kroz ustavne promene

Ključne transformacije:

Narodni odbori (1953):

- Samostalno uređivanje poslova opšteg interesa
- Upravljanje delom dohotka i budžetom

Zlatno doba MZ (1974):

- Detaljno regulisanje svrhe i ciljeva
- Autonomija i finansijska samostalnost

Savremeni period (1990-danas):

- 1999: Zakon o lokalnoj samoupravi - pravni subjektivitet MZ
- Višestruke izmene zakona (2002-2001)
- Poseban status MZ u Beogradu kroz Zakon o glavnom gradu

Slika 1.

Autorski prikaz evolucije sistema lokalne samouprave kroz analizu ustavnih zakona od 1945. do 1990.

Slikom 1. ponuđen je prikaz analiziranih podataka koji se odnose na poziciju mesne zajednice u ustavima i evoluciju ove institucije. Dinamički prikaz omogućava razumevanje ključnih momenata u razvoju institucije mesne zajednice u Srbiji, sa posebnim akcentom na period između 1963. i 1974. godine, koji se opravdano može okarakterisati kao „zlatno doba“ ove specifične forme lokalne samouprave.

Naime, u vremenskom okviru od 1945. do 1963. godine, moguće je identifikovati institucije koje su prethodile formiranju mesnih zajednica, poput mesnih narodnih odbora (1946) i narodnih odbora (1953). Ovi organi su predstavljali inicijalnu fazu uspostavljanja lokalne vlasti i samouprave u posleratnom periodu u socijalističkoj Jugoslaviji. Pomenute organe odlikovao je određeni nivo autonomije u donošenju odluka, uz istovremeno snažnu centralističku državnu strukturu.

Donošenje Ustava SFRJ 1963. godine predstavlja prekretnicu u evoluciji lokalne samouprave, budući da se po prvi put uvodi koncept mesne zajednice kao opcione samoupravne jedinice. Ovim činom dolazi do transformacije sistema iz centralno-planskog u samoupravni socijalizam, što je na lokalnom nivou značilo prelazak narodnih odbora u mesne zajednice uz prenos nadležnosti. Mesne zajednice konstituišu sopstvene izabrane organe i stižu veći stepen samostalnosti u odlučivanju o pitanjima od neposrednog značaja za lokalno stanovništvo. Takođe, pojavljuju se začeci finansijske autonomije kroz mehanizam samodoprinosu građana, što će u narednom periodu postati jedna od definišućih karakteristika mesnih zajednica kao institucija.

Ipak, puni zamah u razvoju mesne zajednice nastupa sa ustavnim promenama 1974. godine. Ustav SFRJ iz 1974. definiše mesnu zajednicu kao obavezni oblik mesne samouprave i pozicionira je kao fundamentalni element sistema socijalističkog samoupravljanja. Mesne zajednice u ovoj fazi razvoja, dobijaju svoju punu autonomiju. To je praktično podrazumevalo sopstvene statute i finansijsku autonomiju uz široke nadležnosti i obaveze. Time raste i odgovornost da se kroz poslove MZ i saradnju sa drugim samoupravljajkim institucijama efikasno sprovedu poslovi od zajedničkog interesa lokalne zajednice (uređenje naselja, komunalne delatnosti, društvena pitanja, potrošnja, kultura, obrazovanje i ostali aspekti svakodnevnog života). Pored samodoprinosu, mesnim zajednicama se garantuje i pristup sredstvima iz opštinskih budžeta za obavljanje poverenih poslova, čime se dodatno učvršćuje njihova finansijska samostalnost.

Ovakav ustavni položaj mesnih zajednica označio je značajan pomak ka decentralizaciji vlasti i jačanju principa neposredne demokratije. Građanima je pružena mogućnost da kroz mesne zajednice direktno participiraju u upravljanju delom društvenih poslova i sredstava, što je doprinosilo daljem razvoju i učvršćivanju samoupravnog socijalističkog društva. Istovremeno, mesna zajednica je kroz ostvarenu autonomiju, omogućila samorganizovanje, kao i osnaženi osećaj lokalne pripadnosti i odgovornosti među stanovništvom.

Zlatno doba mesnih zajednica

Ustavne promene iz 1974. učinile su mesnu zajednicu nezaobilaznim elementom političkog i društvenog sistema tadašnje Jugoslavije. Ovaj period se s pravom može smatrati vrhuncem razvoja i uticaja MZ kao specifične institucije lokalne samouprave, koja je u datom trenutku raspolagala visokim stepenom autonomije, društvene moći i materijalne osnove.

Ustavne reforme iz 1974. godine koje su omogućile demokratski osnaženu decentralizaciju olakšale su horizontalnu političko-ekonomsku integraciju, omogućavajući lokalnim samoupravnim jedinicama (mesne zajednice) da se pojave kao vitalne društveno-političke organizacije, što je u skladu sa tvrdnjom Rajta da efikasno rešavanje problema često zahteva osnaživanje lokalnih vlasti sa autonomijom i resursima za direktno rešavanje problema (Kočović De Santo, 2024). Cilj pot-poglavlja je da odgovori na suštinski značajna pitanja, koja rasvetljavaju važnost revitalizacije MZ uz očuvanje njene inicijalne svrhe. Kako su i čemu služile MZ od 1974. godine nadalje? U čemu se ogledao realan interes građana da se angažuju u radu MZ i samoupravnih interesnih zajednica (SIZ)? Kako je funkcionisalo samoupravno interesno organizovanje u gradu, opštini i MZ? Šta je podrazumevala koordinacija ekonomske i neekonomske sfere?

Mesna zajednica je bila viđena kao osnova samoupravnog društveno-političkog sistema i najlokalniji autonomni institucionalni oblik decentralizacije. Pružala je okvir za direktno delovanje odozdo od strane radničke klase. To je obezbedilo da delovanje radnika, izađe van radničkih saveta i OUR-a, prema širem društvenom delovanju van radnog mesta kroz MZ na prostoru stanovanja. Zajedno sa osnovnim organizacijama udruženog rada (OOUR), mesne zajednice su predstavljale institucionalnu osnovu društveno-političkog samoupravnog sistema, i fizičko mesto spajanja OUR sa SIZ, omogućavajući tako da radni ljudi i građani neposredno odlučuju o uslovima i kvalitetu zajedničkog života (Arhiv 1976).

MZ su od 1974. godine služile kao institucionalni oblik za operacionalizaciju decentralizovanog sistema samoupravljanja, predstavljajući okvir za prevazilaženje otuđivanja rezultata rada i političke reprezentacije. Osnovni principi funkcionisanja oslanjali su se na vrednosti solidarnosti, jednakosti i zajedništva, nošeni direktno demokratskim i delegatskim odlučivanjem.

Angažovanje odozdo kroz samoupravne institucije

Realan interes građana za angažovanje u MZ i SIZ ogledao se u mogućnosti da bitno utiču na funkcije koje direktno određuju kvalitet njihovog života. Radni ljudi i građani su po osnovu prebivališta na teritoriji MZ imali pravo da neposredno odlučuju o pitanjima zajedničkog stanovanja, utiču na razvoj društvenih, kulturnih, obrazovnih, komunalnih i drugih delatnosti (zajedničkih i društvenih potreba), tako što su neposredno odlučivali o razvoju zasnovanom na potrebama, koji su finansirali direktno iz ličnog dohotka i godišnjeg ostvarenog profita OUR. Preciznije, finansiranje rada MZ se dešavalo kroz udruživanje sredstava radnih ljudi i građana, putem

samodoprinosu i delom dohotka.¹ U Beogradu su 1976. godine postojale 282 mesne zajednice sa ukupno 6500 članova delegacija MZ i 2058 delegata u skupštinama osnovnih i SIZ (Arhiv, 1976). U Tabeli 1 dat je komparativni prikaz u pogledu na dalji razvoj MZ na teritoriji Beograda, koji je konceptualno osmišljen Ustavom 1974.

Funkcionisanje samoupravnog interesnog organizovanja

Nakon Ustava iz 1974. godine, samoupravno interesno organizovanje se gradilo horizontalno i vertikalno. Na nivou MZ radni ljudi odlučuju o svim bitnim pitanjima koja se tiču njihovog neposrednog života; na nivou opština odlučivalo se o najvećem broju pitanja od interesa integrisanjem potreba svih MZ; na nivou grada i SIZ odlučivalo se o pitanjima koja zahtevaju utvrđivanje zajedničke politike i solidarne aktivnosti. Ustavnom koncepcijom iz 1974. proširuju se obaveze MZ i u oblastima društvene samozaštite, civilne zaštite i opštenarodne odbrane.

Koordinacija ekonomske i neekonomske sfere u službi sveobuhvatnog društvenog razvoja

Period nakon Ustava iz 1974. godine predstavlja zlatno doba mesnih zajednica, koje su postale neodvojivi element složenog samoupravnog sistema, zasnovanog na detaljnom planiranju i institucionalnoj koordinaciji. Ustavna rešenja trasirala su put za unapređenu integraciju različitih nivoa planiranja – od lokalnog do nacionalnog – kroz mehanizme koji su izražavali suštinsku društvenu brigu za sveobuhvatni razvoj. Kroz ovu koncepciju, radničko samoupravljanje je preraslo prvobitno ograničenu industrijsku sferu i proširilo se na celokupnu društvenu zajednicu.

Analiza dokumentacije Gradskog komiteta Saveza komunista iz 1976. i 1977. godine ukazuje na ozbiljnost pristupa planiranju u radničkom samoupravljanju toga doba, posebno kada je reč o razvoju mesnih zajednica u odnosu na ustavnu koncepciju iz 1974.

Sistem nije stremio jednodimenzionalnoj efikasnosti ekonomskih parametara, već je uspostavljao složene mreže institucionalnih odnosa koje su omogućavale koordinisano delovanje na svim nivoima odlučivanja. Društvene delatnosti – obrazovanje, kultura, fizička kultura, zdravstvo i socijalna zaštita – nisu tretirane kao sekundarne oblasti, već kao integralni elementi samoupravne konstrukcije, na koju su radnici i građani morali imati direktan uticaj. Arhitektura samoupravnog sistema je pred radnika postavila obavezu povezivanja i van okvira radne sredine, kroz sporazumno udruživanje sa drugim radnicima preko mehanizama samoupravnog sistema. Ovi procesi su nošeni stvarnim tendencijama ka podružtvljavanju politike u svim oblastima društvenog života. Građeci takvu politiku na osnovama društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja, opštine su usaglašavale svoje interese i potrebe na nivou grada kao samoupravne zajednice opština (Arhiv 1977).

1 Sredstva MZ su 1976. godine formirana iz poreza na ukupan prihod građana i poreza iz ličnih dohodaka od poljoprivrednih delatnosti, čime su stvoreni povoljniji uslovi za rad MZ, a time i veća motivacija građana za učešće (Arhiv 1976).

Kategorija	1976. godina	1977. godina	Procenat promene
Broj MZ	282	295	+4.6%
Broj delegata	6,500	6,850	+5.4%
Budžet (mil. din.)	45.3	52.7	+16.3%
Samodoprinos	18.2	22.5	+23.6%

Tabela 1.

Razvoj institucije MZ. Izvor: Na osnovu pregleda dokumentacije Gradskog komiteta SK za 1976. i 1977. godinu

Samoupravna institucija	Uloga i funkcije	Način delovanja
OOOR (Radni ljudi)	Učestvuju u stvaranju materijalne baze za zadovoljavanje ličnih i kolektivnih potreba	Formulišu zajedničke politike, sprovode ih preko delegata u skupštinama opština, u skupštinama i organima SIZ, i društvenim dogovaranjem neposredno
MZ (Radni ljudi i građani)	Na teritorijalnoj osnovi, neposredno odlučuju o pitanjima u okviru MZ	Odučuju i izvan MZ, putem delegata u Većima MZ skupštine opštine, u jedinicama SIZ, skupštinama i organima upravljanja SIZ, učešćem u neposrednom sporazumevanju i dogovaranju
SIZ	Radni ljudi i građani učestvuju u planiranju i formulisanju zajedničke politike u neprivrednim oblastima	Delovanjem SIZ samoupravljanje je dobilo novu dimenziju, koja je omogućila proširenje radničkog odlučivanja u sferama zajedničkih i društvenih potreba
Jedinice SIZ	Jedinice SIZ će MZ povezivati sa SIZ, OUR i sa opštinom kao DPZ	Osnivaju se u MZ za različite potrebe građana: osnovno obrazovanje, dečija zaštita, kultura, fizička kultura, zdravstvena zaštita, socijalna zaštita, stambena, komunalna delatnost
DPO (SK i dr. u opštini)	Radni ljudi, polazeći od vodeće i centralne uloge radničke klase kao nosioca tih procesa trasiraju i politički uvezuju ove procese	Prate rad organ samoupravljanja, vrše društvenu kontrolu, kritiku i dr. SK ima vodeću ulogu u umrežavanju svih aktera u procesima samoupravnih odnosa
Ostale društvene organizacije i udruženja građana	Narodna tehnika, Izviđači, Gorani, Crveni krst i dr.	Svoje funkcije ostvaruju u opštini, a u gradu se njihove aktivnosti koordinišu

Izvor: Auroski prikaz, Arhiv 1977

Tabela 2.

Horizontalna i vertikalna veza institucija u radničkom samoupravljanju u Jugoslaviji. Izvor: autorski doprinos na osnovu arhivske građe Gradskog komiteta organizacije Saveza komunista Beograda – sekretarijat gradskog komiteta za 1976 i 1977. godinu, Gradski Arhiv, Beograd.

Odnosi između samoupravnih interesnih zajednica (SIZ) i organizacija udruženog rada (OUR) dodatno ilustruju kompleksnost sistema planiranja. U arhivskoj građi Gradskog komiteta Saveza komunista stoji „Savez komunista i druge subjektivne snage treba da pokrenu najširu društvenu samoupravnu akciju na osnivanju jedinica kao daljeg oblika samoupravnog uticaja radnih ljudi i građana“, ovo se odnosilo na jasno artikulisanu potrebu za daljom decentralizacijom i približavanjem odlučivanja građanima, uz istovremeno očuvanje koordinacije kroz ideološku superstrukturu.

Komunalne delatnosti – od gradskog saobraćaja do vodosnabdevanja i zelenila, društvene, obrazovne, kulturne i zdravstvene, integrisane su u samoupravni sistem sa posebnim naglaskom na prilagođavanje organizacije rada „tako da radni ljudi i građani imaju veći uticaj na MZ, opštine i OUR na ukupan rad“. Ovo je predstavljalo revolucionarni zaokret u odnosu na centralističke sisteme upravljanja komunalnim preduzećima, jer je omogućavalo primaocu usluga neposredan uticaj na rad organizacija koje te usluge pružaju. U svetlu današnjih izazova u vezi sa planiranjem i razvojem prostora, posebno je značajan pristup stambenoj delatnosti i politici, koja pod sistemom samoupravljanja nije bila prepuštena tržišnim mehanizmima, već je podvrgnuta samoupravnoj kontroli. Insistiranje na „kritičkom sagledavanju i preispitivanju samoupravne organizacije i rešenja u oblasti održavanja stambenog fonda“ ukazuje na napredni pristup koji je prepoznavao stanovanje kao osnovnu ljudsku potrebu koja mora biti zadovoljena kroz društvenu koordinaciju. Konačno, tretman materijalne proizvodnje kroz elektroprivredu, putnu privredu i vodnu privredu, koje „traže idejna rešenja i interesno organizovanje“, ilustruje napredni pristup u kome se i bazični infrastrukturni sistemi posmatraju kroz prizmu samoupravljanja. Insistiranje na „idejnim rešenjima“ naglašava teorijsku dimenziju samoupravljanja, gde praksa nije mogla biti ostavljena stihijnom razvoju, već je zahtevala promišljene konceptualne okvire.

PREGLED ISTORIJSKIH NALAZA OD ZNAČAJA ZA BUDUĆI MODEL REVITALIZACIJE MZ

Ovim naslovom zaokruženi su nalazi koji proizlaze iz istorijske analize modela i razvoja institucije MZ. Time su obezbeđeni osnovni elementi na koje treba obratiti pažnju prilikom razrade javne prekične politike, uz oslanjanje na normativnu analizu koja će biti prikazana dalje u tekstu.

Moguće je zaključiti da je evolutivni put mesnih zajednica od 1963. do 1974. godine bio usmeren ka transformaciji ovih institucija u autonomne jedinice, koje su odigrale značajnu ulogu u procesu decentralizacije vlasti i razvoja samoupravnog sistema. Finansijska samostalnost, transfer ovlašćenja i obaveznost formiranja učinile su mesnu zajednicu neizostavnim faktorom života lokalne zajednice i doprinele jačanju participacije građana u društvenim poslovima. Taj period se opravdano može označiti kao „zlatno doba“ mesnih zajednica u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji.

Zlatno doba mesnih zajednica nakon 1974. godine karakteriše upravo ova strukturirana, ali decentralizovana mreža planiranja i odlučivanja,

koja je kroz samoupravne mehanizme omogućavala istinsku sintezu potreba i mogućnosti na svim nivoima društvene, prostorne i ekonomske organizacije. U osnovi tog sistema nalazila se MZ (mesna zajednica) kao osnova samoupravnog društveno-političkog sistema, koja je omogućavala direktno delovanje radničke klase kroz teritorijalno ukorenjenu praksu. Ova praksa nije bila ograničena samo na radno mesto, već se protezala i na mesto stanovanja, čime je ostvaren spoj radnog mesta (OOUR) i mesta stanovanja (MZ).

Integracija odlučivanja o ekonomskim i društvenim pitanjima bila je ključna za funkcionisanje ovog sistema, jer je omogućavala operacionalizaciju decentralizovanog sistema samoupravljanja. Ovaj sistem je težio prevazilaženju otuđivanja rezultata rada i političke reprezentacije, čime je stvorena platforma za samoupravno i društveno sporazumevanje. Mesne zajednice su postale okvir za rešavanje komunalnih, socijalnih i kulturnih pitanja, što je i danas važno za razvoj lokalnih zajednica.

Iako je u kasnijim godinama ovaj sistem suočen sa brojnim izazovima – od ekonomskih kriza do političkih tenzija – njegov konceptualni doprinos razumevanju mogućnosti demokratskog planiranja ostaje neprocenjiv za promišljanje alternativa savremenim ekonomskim i društvenim modelima. Izuzetna ozbiljnost sa kojom se pristupalo planiranju i koordinaciji svih društvenih sfera pokazuje da je jugoslovenski samoupravni model predstavljao najnapredniji pokušaj uspostavljanja društva u kome ni ekonomski, prostorni, arhitektonski, kulturni ni bilo koji drugi razvoj specifične oblasti ne bi bio cilj po sebi, već sredstvo za sveobuhvatni društveni razvoj zasnovan na principima solidarnosti, jednakosti i zajedništva.

U savremenim promišljanjima o revitalizaciji institucije mesne zajednice osim na istorijska znanja iz teorije i prakse samoupravljanja, od izuzetnog je značaja oslanjanje na teorijske koncepte municipalizma, participativnog budžetiranja, oblika direktne demokratije i osnažene građanske participacije. Implementacija ovih principa omogućila bi oživljavanje inicijalne ideje na kojima su mesne zajednice zasnovane, a koja se i dalje teritorijalno baštini među lokalnim stanovništvom, oblikujući duh mesta i lokalni identitet.

Kombinovanje istorijski potvrđenih vrednosti može u savremenom kontekstu mesne zajednice učiniti prostorima za dekolonizaciju razvojnih praksi, kroz lokalno samoupravljanje i zajedničko upravljanje resursima (commons), čime se stvara osnova za razvoj koji podržava život "life-centred development" (Kočović De Santo, 2023). Mesna zajednica sa inovativnim demokratskim praksama predstavlja put ka stvaranju institucionalnog okvira koji bi odgovorio na potrebe savremenog društva i pritom očuvao tekovine prošlosti u vidu aktivnog učešća građana u procesima odlučivanja na lokalnom nivou. Na taj način, mesne zajednice bi mogle povratiti svoju nekadašnju vitalnost i ulogu nosećeg stuba istinski demokratskog i samoupravnog društva.

NORMATIVNO UREĐENJE POLOŽAJA MESNIH ZAJEDNICA DANAS U BEOGRADU

Krovni propisi i normativni okvir

Najopštiji pravni akt koji reguliše položaj mesnih zajednica u Srbiji je Zakon o lokalnoj samoupravi. Pored ovog zakona, značajan je i Zakon o glavnom gradu, kao i akti koje donose skupštine lokalnih samouprava, odnosno, konkretno, statute gradova i opština, odluke o mesnim zajednicama, i odluke o izboru članova saveta mesnih zajednica.

Zakon o lokalnoj samoupravi predviđa način osnivanja mesnih zajednica, kao i njihovu ulogu, te propisuje da se na nivou mesne zajednice formira savet mesne zajednice, kao predstavničko telo građana, i to na neposrednim i tajnim izborima, po pravilima opšteg i jednakog izbornog prava.

Međutim, Zakon o lokalnoj samoupravi predviđa i jedan izuzetak za grad Beograd, gde u članu 72. predviđa da se postupak izbora članova saveta mesnih zajednica može urediti drugačije Zakonom o glavnom gradu.

Zakon o glavnom gradu u članu 50a. predviđa značajna odstupanja u ovom postupku, pa tako umesto predstavničkog organa građana koji se bira na izborima, predviđa se da članove saveta bira skupština opštine, i to na predlog zbora građana. Zbor građana je detaljnije uređen Statutom grada Beograda, pa se tako navodi da, da bi zbor građana donosio punovažne odluke, potrebno je da istom prisustvuje najmanje jedna polovina građana.

Zakon o lokalnoj samoupravi predviđa izuzetak za grad Beograd samo u pogledu izbora članova saveta mesnih zajednica, dok se u svemu ostalom primenjuje. Istim zakonom predviđeno je da mesne zajednice imaju svojstvo pravnog lica, da se finansiraju iz sredstava predviđenih budžetom grada ili opštine, iz donacija i iz sredstava koje same ostvare, da se osnivaju na područjima sela, kao i gradskih naselja (kvart, četvrt, rejon i slično). Nisu određene nadležnosti mesnih zajednica, ali jeste delokrug poslova. Radi detaljnijeg uređenja položaja mesnih zajednica, Zakon o lokalnoj samoupravi upućuje na statute opština i gradova, i odluke koje donose lokalne skupštine.

Propisi gradskih opština grada Beograda

Gradska opština Čukarica

Statutom gradske opštine Čukarica predviđeno je osnivanje 11 mesnih zajednica. Članove saveta mesnih zajednica bira Skupština gradske opštine na predlog zbora građana. Statut opštine Čukarica ne predviđa kvorum za odlučivanje, odnosno koliko građana je potrebno da bude prisutno na zboru. Ipak, izbori za savete nisu održani, a Odlukom veća gradske opštine Čukarica podračuni mesnih zajednica su ugašeni, njihova sedišta prebačena na Upravu GO Čukarica, te je svaki pravni subjektivitet mesnih zajednica prestao, a što je u suprotnosti sa svojim Statutom. Tako opština Čukarica nema funkcionalne mesne zajednice, iako su njihova područja određena.

Gradska opština Novi Beograd

Statut gradske opštine Novi Beograd je usklađen sa Statutom grada Beograda i predviđa da savet mesne zajednice bira Skupština gradske opštine na predlog zbora građana. Zbor građana odlučuje kada mu je prisutna polovina stanovnika mesne zajednice. Postoji Odluka o mesnim zajednicama iz 2015. godine, koja je menjana 2016. i 2019. godine. Ovom odlukom i njenim kasnijim izmenama predviđeno je osnivanje 19 mesnih zajednica. Istom odlukom predviđeno je da savet mesne zajednice ima do tri člana. Takođe, predviđene su odredbe u slučaju da se izbori za savet ne sprovedu, a koje se odnose na biranje vršioca dužnosti predsednika, koji dužnost vrši do izbora novog saveta, čime je mandat vršioca dužnosti u suštini neograničen.

Statut GO Novi Beograd je jedini u Beogradu koji predviđa da vršilac dužnosti predsednika može primati naknadu za svoj rad, što je u direktnoj suprotnosti sa članom 74. stav 2. Zakona o lokalnoj samoupravi koji predviđa da rad predsednika i članova saveta mesne zajednice ne podrazumeva stvaranje dodatnih finansijskih obaveza za mesnu zajednicu.

Saveti mesnih zajednica nisu izabrani, ali jesu postavljeni vršioci dužnosti. Mesne zajednice na teritoriji GO Novi Beograd nemaju usvojene statute, što je u suprotnosti sa Odlukom o mesnim zajednicama, koja predviđa da mesne zajednice imaju statute.

Gradska opština Palilula

Statut gradske opštine Palilula je usklađen sa Statutom grada Beograda i predviđa osnivanje mesnih zajednica, kao i da savet mesne zajednice bira Skupština gradske opštine na predlog zbora građana, a zbor građana donosi odluke kada je prisutna polovina građana koji imaju pravo glasa.

Odluka o osnivanju i utvrđivanju područja, organizaciji i načinu finansiranja mesnih zajednica na teritoriji gradske opštine Palilula doneta je 2003. godine i predviđa osnivanje 24 mesne zajednice.

Ova odluka nije usklađena sa Statutom gradske opštine Palilula, te predviđa da se članovi saveta biraju tajnim glasanjem, po pravilima jednokružnog većinskog sistema, gde svaki građanin može biti kandidat uz određen broj potpisa podrške.

Izbori za savete nisu sprovedeni, a mesne zajednice nemaju usvojene statute.

Gradska opština Rakovica

Statut gradske opštine Rakovica usklađen je sa Statutom grada Beograda i predviđa osnivanje mesnih zajednica. Prema statutu, članove saveta mesnih zajednica bira Skupština gradske opštine na predlog zbora građana, a zbor građana donosi odluke kada je prisutna polovina građana koji imaju pravo glasa.

Odlukom o osnivanju mesnih zajednica na teritoriji Rakovice predviđeno je osnivanje 18 mesnih zajednica. Saveti mesnih zajednica su poslednji put izabrani 2016. godine.

Statuti mesnih zajednica su doneti, ali 2011. godine, odnosno značajano

ranije i od Statuta GO Rakovica i Odluke o osnivanju mesnih zajednica, pa nisu usklađeni sa ovim aktima.

Gradska opština Savski Venac

Statut gradske opštine Savski Venac predviđa da savet mesne zajednice bira Skupština gradske opštine na predlog zbora građana, ali za razliku od Statuta grada Beograda, Statut GO Savski Venac propisuje da je za odlučivanje zbora građana potrebno prisustvo najmanje 3% stanovnika mesne zajednice.

Odlukom o stavljanju van snage odluke o obrazovanju, poslovanju i načinu finansiranja mesnih zajednica na teritoriji gradske opštine Savski Venac iz 2015. godine, ukinute su mesne zajednice na teritoriji ove gradske opštine.

Uprava GO Savski Venac je dobila zadatak da sačini nacrt nove odluke kojom će se regulisati mesne zajednice, ali nova odluka još nije doneta.

Gradska opština Stari Grad

Mesne zajednice su pomenute jedino u članu 104. Statuta gradske opštine Stari Grad, i to vrlo šturo navedeno da se mesne zajednice mogu osnivati, te da se zahtev za ostvarivanje određenog oblika mesne samouprave podnosi putem građanske inicijative.

Na teritoriji gradske opštine Stari Grad nije doneta odluka o mesnim zajednicama, ne biraju se saveti, niti postoje statuti mesnih zajednica.

Gradska opština Voždovac

Statut gradske opštine Voždovac predviđa da savet mesne zajednice bira Skupština gradske opštine na predlog zbora građana, uz prisustvo najmanje 5% stanovnika mesne zajednice. Odluka o osnivanju mesnih zajednica na teritoriji Voždovca doneta je 2005. godine, a predviđa osnivanje 25 mesnih zajednica.

Odluka predviđa da Skupština bira članove saveta „iz reda građana“, ali ne navodi ko su ovlašćeni predlagači. Poslednji put su saveti izabrani 2016. godine, nakon čega je doneto čak 30 Rešenja o izmenama i dopunama rešenja o izboru članova saveta. Na mesto članova saveta izmenjeno je čak 548 lica bez novih izbora.

Ovako često i redovno menjanje članova saveta može ukazivati na aktivnosti mesnih zajednica, ali nema dovoljno podataka za pouzdane zaključke. Mandat članova traje 4 godine, nakon čega bi trebalo da se održe izbori, što se nije desilo od 2016. godine. U većini mesnih zajednica članovi saveta nisu u punom mandatu.

Gradska opština Vračar

Statut gradske opštine Vračar predviđa mogućnost osnivanja mesnih zajednica na njenoj teritoriji. U vezi načina izbora saveta, Statut predviđa da Skupština GO bira članove saveta na predlog zbora građana, bez obzira na broj prisutnih građana, jer kvorum nije predviđen.

Na Vračaru je 1992. godine Odlukom o organizaciji organa opštine Vračar bilo obrazovano 10 mesnih zajednica, ali je ta odluka izmenjena 1993.

godine, kada su obrazovane četiri mesne zajednice. Međutim, odlukom iz 2010. godine, mesne zajednice su ukinute, uz plan da se kasnije ponovo organizuju u skladu sa Zakonom o lokalnoj samoupravi, što se do danas nije dogodilo.

Gradska opština Zemun

Statut gradske opštine Zemun usklađen je sa Statutom grada Beograda i predviđa osnivanje mesnih zajednica. Skupština bira savete mesnih zajednica na predlog zbora građana, a zbor građana punovažno odlučuje kada mu prisustvuje većina građana sa biračkim pravom sa teritorije mesne zajednice.

Odlukom o mesnim zajednicama na teritoriji gradske opštine Zemun predviđeno je osnivanje četiri mesne zajednice. Saveti imaju po sedam članova, a mandat im traje četiri godine.

Saveti mesnih zajednica poslednji put su izabrani rešenjima o imenovanju od 12.12.2014. godine. Istim rešenjima imenovani su i predsednik i zamenik predsednika, što je suprotno Odluci koja nalaže da se predsednik i zamenik biraju međusobno iz reda članova saveta. Statuti mesnih zajednica stupili su na snagu 27.12.2011. godine, ali nisu usklađeni sa Odlukom o mesnim zajednicama, kao ni sa statutima GO Zemun i grada Beograda.

Statuti predviđaju da saveti imaju po devet članova, osim MZ Batajnica koja ima 11 članova. Takođe, statuti propisuju da se članovi saveta biraju tajnim i neposrednim izborima.

Gradska opština Zvezdara

Statut gradske opštine Zvezdara usklađen je sa Statutom grada Beograda. Predviđena je mogućnost osnivanja mesnih zajednica, kao i da Skupština gradske opštine bira savet na predlog zbora građana. Zbor građana saziva predsednik saveta mesne zajednice, a kvorum za odlučivanje je 50%.

Odluka o mesnim zajednicama predviđa osnivanje 17 mesnih zajednica. Saveti mesnih zajednica imaju 11 članova i bira ih Skupština GO, na predlog predsednika gradske opštine, Veća gradske opštine, ili najmanje 10 odbornika Skupštine gradske opštine, što nije u skladu sa Statutom GO Zvezdara, Statutom grada Beograda, ni Zakonom o glavnom gradu.

Saveti mesnih zajednica imenovani su 2012. godine, a raspušteni 2017. godine, kada je predviđeno da Veće GO imenuje privremene savete, kao i da utvrdi nov predlog odluke o mesnim zajednicama. Međutim, privremeni saveti mesnih zajednica nisu imenovani, niti je doneta nova odluka o mesnim zajednicama.

Gradska opština Barajevo

Statut gradske opštine Barajevo predviđa osnivanje mesnih zajednica na njenoj teritoriji i da Skupština gradske opštine bira članove saveta na predlog zbora građana. Zbor građana saziva predsednik mesne zajednice, a odluke se donose većinom glasova prisutnih građana, bez određivanja kvoruma. Način rada i utvrđivanje stavova a detaljnije se uređuje statutima mesnih zajednica.

Odluka o mesnim zajednicama iz 2017. godine predviđa osnivanje 15 mesnih zajednica, koje imaju pet, sedam ili devet članova saveta, u zavisnosti od veličine mesne zajednice. Savete mesnih zajednica biraju građani neposrednim i tajnim izborima, a ovlašćeni predlagači su građani (10 ili 20 građana, u zavisnosti od veličine mesne zajednice). U slučaju ostavke ili razrešenja članova saveta, imenuje se privremeni savet do prvih narednih lokalnih izbora. Ova odluka nije usklađena sa višim pravnim aktima.

Rešenjem o imenovanju privremenih saveta iz 2017. godine imenovani su privremeni saveti za svih 15 mesnih zajednica.

Statuti mesnih zajednica predviđaju da saveti imaju po sedam članova, a članove saveta bira Skupština GO na predlog Veća GO, uz mogućnost inicijative od strane zbora građana, 10% birača, grupe građana ili odbornika sa područja mesne zajednice. Statuti nisu usklađeni ni sa čim.

Gradska opština Grocka

Član 92. Statuta gradske opštine Grocka predviđa da se način osnivanja mesne zajednice, promena područja, način odlučivanja, organi i finansiranje mesnih zajednica, kao i druga pitanja, regulišu odlukom o mesnim zajednicama koju donosi Skupština gradske opštine.

Odluka o mesnim zajednicama opštine Grocka doneta je 2000. godine, ali do nje nije moguće doći, no verovatno nije usklađena sa aktuelnim zakonima. Odluka o izmenama i dopuni Odluke o mesnim zajednicama iz 2005. godine predviđa da do sprovođenja izbora za savet mesne zajednice, Opštinsko veće imenuje privremene savete.

Privremeni saveti imenovani su 2013. godine za neke mesne zajednice i 2018. godine za ostale. Nije poznato da li mesne zajednice imaju usvojene statute.

Gradska opština Lazarevac

Statut gradske opštine Lazarevac je donekle usklađen sa Statutom grada Beograda. Predviđa da savete mesnih zajednica bira Skupština gradske opštine, kao i da je zbor građana ovlašćeni predlagač, uz kvorum od 10% građana za donošenje odluka.

Odluka o mesnim zajednicama iz 2009. godine ne propisuje način izbora članova saveta mesnih zajednica, niti broj članova, već upućuje na Statut, pri tom ne precizirajući da li se to odnosi na statut mesne zajednice, opštine ili grada. Predviđeno je osnivanje 42 mesne zajednice, što je najveći broj u jednoj opštini u Beogradu.

Mandat članova saveta traje 4 godine, a u slučaju da novi savet nije izabran, predviđen je izbor privremenog saveta sa mandatom od 6 meseci, koji se može produžiti za još 6 meseci. GO Lazarevac nije dostavila dokumentaciju o statutima mesnih zajednica, niti o imenovanju članova saveta.

Gradska opština Mladenovac

Statut gradske opštine Mladenovac usklađen je sa Statutom grada Beograda i predviđa da savet mesne zajednice bira Skupština gradske opštine na predlog zbora građana, uz kvorum od 10% stanovnika mesne

zajednice za donošenje odluka.

Odluka o mesnim zajednicama na teritoriji Mladenovca doneta je 2020. godine i usklađena je sa Statutom GO Mladenovac. Ovom odlukom osnovane su 24 mesne zajednice, a saveti mesnih zajednica imaju po 7 članova. Mandat članova nije preciziran, ali u slučaju raspuštanja saveta, Skupština GO imenuje poverenika do sledećih izbora za savet.

Rešenjima o izboru članova saveta iz 2016. i 2017. godine, izabrani su članovi za sve savete mesnih zajednica, i to po 15 članova, suprotno Odluci.

Statuti mesnih zajednica usvojeni su 2017. godine i predviđaju da saveti imaju po 15 članova, dok Odluka predviđa po 7 članova. Takođe, statuti propisuju mandat od 4 godine i predviđaju da savete bira Skupština GO na predlog Veća GO. Statuti mesnih zajednica nisu usklađeni sa višim pravnim aktima. Od 2017. godine do danas, drugi saveti mesnih zajednica nisu imenovani.

Gradska opština Obrenovac

Statut gradske opštine Obrenovac delimično je usklađen sa Statutom grada Beograda i predviđa da savet mesne zajednice bira Skupština gradske opštine na predlog zbora građana, uz kvorum od najmanje 10% stanovnika mesne zajednice za donošenje odluka. Statut takođe predviđa imenovanje privremenih saveta u slučaju neizbora saveta, sa mandatom do izbora novih regularnih saveta.

Poslednja odluka o mesnim zajednicama, doneta 2014. godine, stavlja van snage prethodnu Odluku, i ovlašćuje Veće gradske opštine da imenuje privremene savete mesnih zajednica. Ovom odlukom zadržava se svih 29 mesnih zajednica.

Pojedinačnim Rešenjima iz 2021. godine (osim za MZ Dren iz 2022. godine) imenovani su članovi privremenih saveta i određeni su poslovi i zadaci, kao i broj članova, a mandat traje do regularnih izbora za savete mesnih zajednica.

Mesne zajednice u Obrenovcu uređene su isključivo ovim pojedinačnim odlukama, bez ijedne opšte odluke. Takođe, postavlja se pitanje da li Veće GO ima nadležnost da imenuje savete, s obzirom da je ta nadležnost poverena Skupštini. Statuti mesnih zajednica usvojeni su 2009. godine i predviđaju tajne i neposredne izbore za članove saveta po pravilima opšteg i jednakog biračkog prava, odnosno nisu usklađeni sa višim pravnim aktima.

Gradska opština Sopot

Statut mesne zajednice Sopot posvećuje samo tri člana mesnim zajednicama. Predviđa se osnivanje mesnih zajednica i donošenje odluke o osnivanju mesnih zajednica. Odluka o mesnim zajednicama na teritoriji gradske opštine Sopot doneta je 2008. godine i nije usklađena sa Statutom grada Beograda. Ova odluka izmenjena je 2015. i 2019. godine, ali ni jednom nije usklađena sa Statutom grada Beograda.

Odlukom je formirano 16 mesnih zajednica. Članovi saveta mesnih zajednica biraju se neposrednim i tajnim glasanjem po pravilima opšteg i jednakog izbornog prava. Izbore raspisuje predsednik Skupštine GO, a

kandidature predlažu političke stranke, koalicije stranaka i grupe građana uz 30 potpisa podrške. Mandat članova saveta traje do izbora sledećeg saveta.

Rešenjem iz 2020. godine potvrđeni su mandati predsednicima i članovima saveta svih mesnih zajednica, sa trajanjem od 4 godine. Statuti mesnih zajednica usvojeni su 2019. godine i usklađeni su sa odlukom o mesnim zajednicama na teritoriji Sopotu, ali ne sa Statutom grada Beograda i Zakonom o glavnom gradu.

Gradska opština Surčin

Statut gradske opštine Surčin usklađen je sa Statutom grada Beograda, predviđa osnivanje mesnih zajednica i propisuje da članove saveta mesnih zajednica bira Skupština gradske opštine na predlog zbora građana. Zbor građana odlučuje kada mu prisustvuje najmanje polovina stanovnika mesne zajednice.

Odluka o mesnim zajednicama na teritoriji Surčina doneta je 2020. godine i usklađena je sa Statutom GO Surčin. Osnovano je 9 mesnih zajednica. Saveti mesnih zajednica imaju po sedam, ili po tri člana, u zavisnosti od veličine mesne zajednice.

Članovi saveta poslednji put su imenovani 2016. godine, osim MZ Radio Far čiji je savet imenovan 2018. godine. Mandati članova produženi su 2020. godine, bez izbora, navodno zbog mera protiv COVID-a.

Statuti mesnih zajednica usvojeni su 2009. godine (osim MZ Radio Far 2018. godine) i nisu usklađeni sa Odlukom o mesnim zajednicama, Statutom GO Surčin ni Statutom grada Beograda. Statuti predviđaju pet do 11 članova saveta koje bira Skupština GO Surčin, a ovlašćeni predlagači su predsednik opštine, Veće gradske opštine ili najmanje 10 odbornika Skupštine gradske opštine.

UPOREDNA ANALIZA PROPISA

Statuti gradskih opština

Statuti gradskih opština su uglavnom usaglašeni sa višim pravnim aktima, ali postoje i određene varijacije. Najpre, u pogledu samog osnivanja mesnih zajednica većina gradskih opština propisuje da se na njihovoj teritoriji osnivaju mesne zajednice, ali Vračar, Stari Grad i Zvezdara predviđaju samo mogućnost da se mesne zajednice osnuju, a ne striktnu obavezu. Od ovih opština Vračar i Stari Grad nemaju osnovane mesne zajednice, dok Zvezdara ima, međutim bez obzira što im statuti propisuju obavezu osnivanja mesnih zajednica, Savski Venac i Palilula nemaju osnovane mesne zajednice, dok Čukarica iako navodno ima mesne zajednice, one nemaju nikakav pravni subjektivitet, suprotno Zakonu o lokalnoj samoupravi.

Skoro svi statuti predviđaju da članove saveta mesnih zajednica bira Skupština gradske opštine, na predlog zbora građana, što je u skladu sa Statutom grada Beograda, ali postoje razlike u određivanju kvoruma za odlučivanje zbora građana, odnosno koliko je građana potrebno da prisustvuje zboru da bi zbor punovažno donosio odluke. Nekoliko statuta

uopšte nema odredbe o izboru članova saveta, i vrlo ograničeno uređuju položaj mesnih zajednica, a to su statuti GO Rakovica, koji ima svega 3 člana posvećena položaju mesnih zajednica, GO Stari grad, koji ima svega jedan član, i GO Sopot, koji ima tri člana, ali pored ovih statuti GO Barajevo i GO Grocka iako detaljnije uređuju položaj mesnih zajednica ne sadrže bliže propise o izboru članova saveta mesnih zajednica, nego to delegiraju nižim pravnim aktima.

Što se tiče kvoruma za odlučivanje Čukarica i Vračar ne propisuju nikakva pravila, osim da zbor donosi odluke većinom prisutnih građana, ma koliko to građana bilo. Savski Venac propisuje da zbor punovažno odlučuje kada mu prisustvuje najmanje 3% građana, dok je na Voždovcu to 5% građana. Lazarevac, Mladenovac i Obrenovac zahtevaju da najmanje 10% građana bude prisutno na zboru, kako bi isti mogao da donosi odluke. Novi Beograd, Palilula, Zemun, Zvezdara, i Surčin su u potpunosti usklađeni sa Statutom grada Beograda, i predviđaju da je potrebna većina (50+%) stanovnika mesne zajednice da bude prisutna kako bi zbor mogao da donosi odluke.

Odluke o mesnim zajednicama

Odlukama o mesnim zajednicama bi svaka gradska opština trebalo da na opšti način uredi položaj mesnih zajednica na svojoj teritoriji. Međutim, Čukarica i Stari Grad nemaju nikakve odluke, dok Savski Venac, Vračar i Obrenovac imaju odluke kojima se prethodne odluke o mesnim zajednicama ukidaju ili stavljaju van snage, s tim što Obrenovac ovo pitanje rešava upućivanjem na pojedinačne odluke o imenovanju saveta mesnih zajednica, kojima istovremeno određuje i mandat, kao i poslove i zadatke saveta.

Palilula, Zvezdara, Barajevo, Grocka, i Sopot imaju donete odluke o mesnim zajednicama koje nisu usklađene sa statutom gradskih opština, te pitanje izbora članova saveta propisuju na drugačiji način u odnosu na ono kako je to predviđeno statutima gradskih opština, Statutom grada Beograda, i drugim opštim aktima. Od toga Odluka za Grocku je doneta 2000. godine, pa možemo pretpostaviti da nije usklađena sa kasnijim promenama, iako nemamo uvid u istu, Odluka na Zvezdari predviđa da Skupština GO bira članove saveta, skladno Statutu, ali na predlog predsednika gradske opštine, Veća GO ili najmanje 10 odbornika Skupštine GO, dok Odluke Barajeva i Sopota predviđaju da se članovi saveta biraju na neposrednim i tajnim izborima na osnovu opšteg i jednakog izbornog prava, kao i sve ostale mesne zajednice u Srbiji, ali suprotno Zakonu o glavnom gradu i Statutu grada Beograda, a Barajevo suprotno i svom Statutu.

Odluka o mesnim zajednicama na Voždovcu je uglavnom usklađena sa Statutom gradske opštine, dok u Lazarevcu ova Odluka jednostavno upućuje da se pitanje izbora saveta mesnih zajednica detaljnih uređuje statutom (mada nije jasno kog organa).

Novi Beograd, Rakovica, Zemun, Mladenovac, i Surčin imaju odluke o mesnim zajednicama koje su usklađene sa statutom gradskih opština, odnosno samo pet od 17 gradskih opština.

Odluke o izboru članova saveta mesnih zajednica

Svi saveti mesnih zajednica na teritoriji grada Beograda koji su izabrani, izabrani su od strane skupština gradskih opština, i to različitim odlukama o imenovanju ili biranju članova saveta na svojoj teritoriji.

Među gradskim opštinama vlada velika raznolikost u imenovanju članova saveta, i to najpre počevši od gradskih opština koje su ukinule mesne zajednice kao oblik mesne uprave, i to kao što je ranije pomenuto, Savski Venac, Stari Grad i Vračar, koje posledično nemaju imenovane savete.

Za Lazarevac trenutno nema dostupnih informacija da li su imenovani saveti mesnih zajednica, dok Čukarica, Zvezdara i Palilula nisu donele odluke o imenovanju članova saveta, s tim što su u Čukarici mesne zajednice izgubile pravni subjektivitet i praktično ne postoje, dok je Zvezdara Odlukom o razrešenju predsednika i članova saveta mesnih zajednica iz 2017. godine predvidela da će imenovati nove savete, ali to nije učinila do današnjeg dana. Palilula takođe predviđa izbore za savete mesnih zajednica, ali ova gradska opština izbore nije sprovedla, niti su saveti mesnih zajednica imenovani.

Novi Beograd je imenovao vršioce dužnosti predsednika saveta, skladno svom Statutu, s obzirom da saveti nisu izabrani redovnim putem, i to je činio u kontinuitetu u periodu od 2017. do 2022. godine za sve mesne zajednice. Takođe, gradske opštine Zemun, Barajevo, Grocka, i Obrenovac su imenovali privremene savete do redovnog izbora novih saveta, dok su Rakovica, Mladenovac, Sopot i Surčin izabrali stalne savete mesnih zajednica.

Od gradskih opština koje su imenovale članove saveta mesnih zajednica, mandat članovima saveta je istekao u Zemunu (imenovani 2014. godine), Barajevu (imenovani 2017. godine) i Mladenovcu (imenovani krajem 2016. i početkom 2017. godine), od čega je u Zemunu propisan mandat u trajanju od 4 godine, dok Barajevo i Mladenovac ne propisuju dužinu trajanja mandata, ali ni jedna od ove tri gradske opštine ne propisuje ni mogućnost obrazovanja privremenih saveta u slučaju da izbori nisu sprovedeni. Statuti ovih mesnih zajednica propisuju imenovanje privremenih saveta, ili privremenog vršioца dužnosti, ali samo u slučajevima da je savetima mandat prestao pre roka na koji su izabrani.

U Rakovici su privremeni saveti imenovani 2016. godine, s tim što privremeni saveti nisu predviđeni ni Statutom GO, ni Odlukom o mesnim zajednicama, ali statutima mesnih zajednica je predviđeno da redovno izabrani saveti ostaju u mandatu do izbora novih, u slučaju da novi ne budu redovno izabrani u predviđenim rokovima. S tim što vredi naglasiti da statuti mesnih zajednica GO Rakovica nisu usklađeni sa Odlukom o mesnim zajednicama, Statutom GO Rakovica, Statutom grada Beograda ni Zakonom o glavnom gradu.

U gradskoj opštini Surčin saveti su imenovani 2016. godine, a mandat im je produžen odlukom Veća GO 2020. godine, navodno zato što se izbori nisu mogli održati zbog mera protiv kovida, mada je upitno da li Veće može da donese odluku o dužini mandata, s obzirom da je ovo pitanje o kojem bi trebalo da odlučuje Skupština GO, a takođe i mere protiv kovida su davno ukinute, pa je svakako neopravdano što redovni izborni nisu održani.

Na Voždovcu su saveti imenovani Rešenjem iz 2016. godine, nakon

čega je Skupština GO nastavila da donosi izmene i dopune kojima je „obnavljao“ mandat savetima imenujući novi članove, sve do 2024. godine, tako da 24 od 25 mesnih zajednica ima najmanje jednog člana saveta koji je u mandatu, iako im je suštinski mandat istekao.

Obrenovac je 2021. godine imenovao privremene savete mesnih zajednica, u skladu sa svojim Statutom. Takođe, Sopot je imenovao savete mesnih zajednica 2020. godine, što znači da su ovo jedine dve gradske opštine koje imaju članove saveta u mandatu, pored Novog Beograda koji ima imenovane vršioce dužnosti predsednika saveta. No, Obrenovac treba uzeti sa rezervom, s obzirom da je privremene savete mesnih zajednica imenovalo Veće GO, a ne Skupština GO.

Statuti mesnih zajednica

Opštim aktima je praktično u svim gradskim opštinama grada Beograda predviđeno da se položaj mesnih zajednica detaljnije uređuje statutima koje donose same mesne zajednice, a koji moraju biti u skladu sa višim pravnim aktima, što je i očekivano i logično. No, većina mesnih zajednica na teritoriji grada Beograda ili nema donete statute, ili oni nisu usklađeni sa višim pravnim aktima.

Pored tri gradske opštine koje su ukinule mesne zajednice (Savski Venac, Stari Grad i Vračar), ni mesne zajednice na Čukarici, Novom Beogradu, Paliluli, Voždovcu, Zvezdari ni u Grockoj nemaju donete statute, dok za Lazarevac u ovom trenutku nemamo informacije.

Mesne zajednice su usvojile svoje statute u Rakovici (2011. godine), Zemunu (2011. godine), Barajevu (2010. godine), Mladenovcu (2017. godine), Obrenovcu (2009. godine), i Surčinu (2009. godine), ali ovi statuti nisu usklađeni sa višim pravnim aktima, pre svega sa odlukama o mesnim zajednicama, ali i statutima gradskih opština, Statutom grada Beograda i Zakonom o glavnom gradu, i to u delu koji se odnosi na izbor članova saveta mesnih zajednica. Većina ovih statuta je doneta pre izmene propisa, i predviđaju da se članovi saveta biraju na neposrednim i tajnim izborima u skladu sa opštim i jednakim izbornim pravom, ili pak predviđaju drugačije predlagачe u odnosu na opštija pravna akta, ili različit broj članova saveta, i slično.

U Sopotu su mesne zajednice usvojile statute 2019. godine, i isti su usklađeni sa Odlukom o mesnim zajednicama na teritoriji GO Sopot, koja sama nije usklađena sa Statutom grada Beograda (Statut GO Sopot ne propisuje detaljnije način izbora saveta, ali Statut grada propisuje), pa posledično Statuti mesnih zajednica u Sopotu nisu usklađeni sa Statutom grada Beograda.

Broj mesnih zajednica

Prema dostupnim podacima u Beogradu je osnovano 268 mesnih zajednica, mada ovaj broj treba uzeti sa rezervom, s obzirom da u Čukarici postoji 11 mesnih zajednica koje imaju područje, ali nikakav pravni subjektivitet, dok na Zvezdari postoji 17 mesnih zajednica koje imaju područje i pravni subjektivitet, ali nemaju imenovane nikakve savete, pa čak ni sa isteklim mandatom, kao i 24 mesne zajednice na Paliluli, dok se na teritoriji

svih gradskih opština nalazi veći broj mesnih zajednica koje imaju imenovane savete, ali sa isteklim mandatom.

Gledano pojedinačno, u Lazarevcu su osnovane 42 mesne zajednice, u Obrenovcu 29 mesnih zajednica, na Voždovcu 25 mesnih zajednica, na Paliluli i u Mladenovcu po 24 mesne zajednice, na Novom Beogradu 19 mesnih zajednica, u Rakovici 18 mesnih zajednica, na Zvezdari 17 mesnih zajednica, u Sopotu 16 mesnih zajednica, u Barajevu i Grockoj po 15 mesnih zajednica, na Čukarici 11 mesnih zajednica, u Surčinu 9 mesnih zajednica, u Zemunu 4 mesne zajednice, a na Savskom Vencu, Starom Gradu i Vračaru nema osnovanih mesnih zajednica.

NALAZI

Položaj mesnih zajednica u Beogradu je u potpunom normativnom haosu. Zakon o lokalnoj samoupravi omogućava Beogradu da reguliše način izbora članova saveta mesnih zajednica drugačije nego ostatak Srbije, što je dovelo do različitih normativnih rešenja između gradskih opština u Beogradu. Zakon o glavnom gradu definiše savete mesnih zajednica kao predstavnike organe građana, ali istovremeno nalaže da ih biraju skupštine gradskih opština, što postavlja pitanje njihovog legitimiteta.

U praksi, saveti mesnih zajednica ne predstavljaju građane, već Skupštine gradskih opština, koje ih biraju. Ovo rešenje je u suprotnosti sa Zakonom o lokalnoj samoupravi, koji bi trebalo da bude najviši pravni akt sa kojim svi ostali akti treba da budu saglasni, ali očigledno nisu. Namera zakonodavca je očigledno da onemogući izbor članova saveta mesnih zajednica, tako što se izbori organizuju na predlog zbora građana, što je dodatno otežano strogim uslovima za održavanje zbora.

Zbor građana može predložiti kandidate, ali zahtev da prisustvuje najmanje polovina stanovnika mesne zajednice onemogućava realan izbor članova saveta. Trenutno normativno rešenje čini gotovo nemogućim izbor saveta mesnih zajednica u skladu sa važećim propisima. Situacija je dodatno pogoršana time što gradske opštine u velikoj meri odstupaju od opštih pravila i propisa, što rezultira time da nijedna gradska opština nema usklađene propise, što je najočiglednije kod statuta mesnih zajednica, gde nijedan statut nijedne mesne zajednice u Beogradu nije usklađen sa višim aktima.

Osnovno pitanje koje se postavlja je opravdanost izuzetka u Zakonu o lokalnoj samoupravi koji omogućava različito uređivanje izbora saveta mesnih zajednica u Beogradu u odnosu na ostatak zemlje. Mesne zajednice u Beogradu nemaju bitne razlike u odnosu na ostale mesne zajednice u Srbiji, pa nije opravdano različito regulisanje njihovog izbora.

Očekivanja da više hiljada građana prisustvuje zboru kako bi jedinstvenom većinom odlučili o kandidatima za članove saveta su nerealna, pogotovo s obzirom na mali značaj koji mesne zajednice imaju u svakodnevnom životu građana. Bez temeljnih izmena Zakona o lokalnoj samoupravi, Zakona o glavnom gradu i Statuta grada Beograda, kao i usklađivanja statuta mesnih zajednica, funkcionisanje mesne samouprave u Beogradu je gotovo nemoguće.

PREPORUKE

Da bi se rešio trenutni normativni haos moguće je uskladiti ili doneti nove odluke o mesnim zajednicama, koje bi bile saglasne sa Zakonom o glavnom gradu i Statutom grada Beograda. Zatim, sprovesti izbore za savete mesnih zajednica u skladu sa usklađenim pravilima i doneti nove statute mesnih zajednica.

Međutim, kako trenutna pravila praktično onemogućavaju sprovođenje izbora za savete mesnih zajednica po propisanoj proceduri, tako je besmisleno usklađivanje nižih pravnih akata sa višim. Čak i kada bi se uskladila sva akta, ne bi bilo moguće izabrati savete koji bi mogli da donesu svoje statute, čime bi se onemogućio rad mesnih zajednica.

Da bi organizovanje mesne samouprave bilo moguće u Beogradu, potrebno je najpre izmeniti Zakon o lokalnoj samoupravi i ukinuti izuzetak koji omogućava Beogradu da bira savete mesnih zajednica drugačije od ostatka Srbije. Nakon toga, potrebno je izmeniti Zakon o glavnom gradu, Statut grada Beograda, statute gradskih opština i statute mesnih zajednica.

Na kraju, potrebno je izraditi novi model mesnih zajednica u Republici Srbiji koji bi bio funkcionalan u 21. veku i rešio pitanja izbora saveta, nadležnosti, finansiranja, odlučivanja o raspodeli sredstava, komunikacije između saveta i građana, uticaja na razvoj lokalne samouprave i donošenja odluka, kao i brojna druga pitanja.

REFERENCE

Istorijski izvori:

Arhivski izvori iz Istorijskog Arhiva Beograd, Gradski komitet organizacije SK Beograda – Gradska konferencija OSK u Beogradu (1976. i 1977. godine).

1. IAB-865-K-875
Teze o ulozi opštine i mesne zajednice 15. 11. 1976.
Ostvarivanje samoupravne uloge opštine i mesne zajednice 10. 12. 1976.
2. IAB-865-K-881
Ostvarivanje samoupravne uloge mesne zajednice i opštine i dalji zadaci SK Beograda, Komisija za aktivnost Saveza komunista na razvoju sojialističke demokratije i političkog sistema, brošura 23. 03. 1977.
3. IAB-865-K-883
Uloga mesne zajednice i opštine, predlog 3. 02. 1977.
Uloga mesne zajednice (1+1), poziv, zapisnik, Komisija gradskog komiteta 4. 02. 1977.

Ustavni zakoni:

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije [FNRJ], Službeni list FNRJ, br. 10/1946 od 1. februara 1946. Ustavnim načelima o narodnim odborima, predviđeno je da građani aktivno učestvuju u vršenju lokalne vlasti. Na osnovu Ustava iz 1946. godine donet je Opšti zakon o narodnim odborima, 25. maja 1946. godine (Službeni list FNRJ broj 43/46). Član 10. pomenutog Zakona predvideo je da se u selima i manjim gradovima (varošicama i trgovištima) obrazuju mesni narodni odbori. Prepoznato je da i više manjih sela mogu formirati jedan mesni odbor.

Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti, Službeni list FNRJ, br. 3/1953 od 14. januara 1953. godine.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije [SFRJ], Službeni list SFRJ, br. 14/1963 od 10. aprila 1963.

godine. Glave IV i V posvećene su društveno-političkim zajednicama (dpz) opštinama i mesnim zajednicama kao samoupravnim zajednicama građana seoskih i gradskih naselja. Mesne zajednice određene su članom 104. „U mesnoj zajednici kao samoupravnoj zajednici građana seoskih i gradskih naselja, građani neposredno ostvaruju samoupravljanje u oblasti i delatnosti koje služe neposrednom zadovoljavanju potreba radnih ljudi i njihovih porodica.“

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije [SFRJ], Službeni list SFRJ, br. 9/1974 od 21. februara 1974. godine. Glava II nudi okvire za položaj radnih ljudi u društveno-političkom sistemu, kroz institucije društveno-političke zajednice. Četvrti deo odnosi se na definisanje Samoupravljanja u mesnim zajednicama. Mesna zajednica postaje „osnova jedinstvenog sistema samoupravljanja i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi“. Ona postaje obavezna i predstavljala je konstitutivni element u opštini i svi radni ljudi i građani u naseljenim mestima bili su dužni da se organizuju u mesne zajednice. Član 114. stav jedan prethodno definiše: „Pravo i dužnost radnih ljudi i građana u naselju, delu naselja ili u više povezanih naselja je da se, radi ostvarivanja određenih zajedničkih interesa i potreba, samoupravno organizuju u mesnu zajednicu.“

Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 1/1990 od 28. septembra 1990. godine.

Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije i lokalnoj samoupravi (Službeni glasnik RS 47/91), kojima je, na osnovu članova 26. i 27. uređen položaj mesne zajednice i sredstva za zadovoljavanje potreba građana, kao i pravni subjektivitet mesnih zajednica u okviru prava i obaveza utvrđenih statutom i aktom o osnivanju.

Naučni izvori:

Kočović De Santo, M. (2023). The progressivity and transformative role of culture. In M. Kočović De Santo, & S. E. Domptail (Eds.), *Degrowth Decolonization and Development*. Springer. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-25945-6_2

Kočović De Santo, M. (2024). Yugoslav self-management: The forgotten anti-capitalist seeds of degrowth. *Cultura Económica*, 42(108), 50–85. DOI: <https://doi.org/10.46553/ce-con.42.108.2024.p50-85>

Savremena zakonska i podzakonska akta:

1. Закон о локалној самоуправи („Сл. гласник РС“, бр. 129/2007, 83/2014 – др. закон, 101/2016 – др. закон, 47/2018 и 111/2021 – др. закон);
2. Закон о главном граду („Сл. гласник РС“, бр. 129/2007, 83/2014 – др. закон, 101/2016 – др. закон, 37/2019 и 111/2021 – др. закон);
3. Статут града Београда („Сл. лист града Београда“, бр. 39/08);
4. Одлука о промени Статута града Београда („Сл. лист града Београда“, бр. 6/10);
5. Одлука о промени Статута града Београда („Сл. лист града Београда“, бр. 23/13);
6. Одлука о промени Статута града Београда („Сл. лист града Београда“, бр. 60/19);
7. Статут градске општине Чукарица („Сл. лист града Београда“, бр. 61/14);
8. Одлука о измени и допуни одлуке о подручјима месних заједница општине Чукарица („Сл. лист града Београда“, бр. 11/06);
9. Одлука о гашењу подрачуна и пореских идентификационих бројева месних заједница градске општине Чукарица од 07.11.2023. године;
10. Статут градске општине Нови Београд („Сл. лист града Београда“, бр. 123/19 пречишћен текст и 125/20);
11. Одлука о месним заједницама на територији градске општине Нови Београд („Сл. лист града Београда“, бр. 73/15, 132/16 и 123/19);
12. Решење о измени решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Нови Београд („Сл. лист града Београда“, бр. 8/16);
13. Решење о именовану в.д. председника месних заједница на територији градске општине Нови Београд („Сл. лист града Београда“, бр. 60/17);
14. Решење о разрешењу и именовану в.д. председника месних заједница („Сл. лист града Београда“, бр. 40/18);
15. Решење о разрешењу и именовану в.д. председника месних заједница („Сл. лист града Београда“, бр. 131/18);
16. Решење о разрешењу и именовану в.д. председника месних заједница („Сл. лист града Београда“, бр. 114/20);

17. Решење о именовану в.д. председника месних заједница („Сл. лист града Београда“, бр. 125/20);
18. Решење о разрешењу и именовану в.д. председника месних заједница („Сл. лист града Београда“, бр. 15/21);
19. Решење о разрешењу и именовану в.д. председника месних заједница („Сл. лист града Београда“, бр. 36/21);
20. Решење о разрешењу и именовану в.д. председника месних заједница („Сл. лист града Београда“, бр. 100/21);
21. Решење о разрешењу и именовану в.д. председника месних заједница („Сл. лист града Београда“, бр. 11/22);
22. Решење о разрешењу и именовану в.д. председника месних заједница („Сл. лист града Београда“, бр. 89/22);
23. Статут градске општине Палилула („Сл. лист града Београда“, бр. 11/19, и 132/21);
24. Одлука о оснивању и утврђивању подручја, организацији и начину финансирања месних заједница на територији градске општине Палилула („Сл. лист града Београда“, бр. 18/03);
25. Обавештење по захтеву за приступ информацијама од јавног значаја бр. 031-1/16/2024-I-5 од 30.04.2024. године ГО Палилула;
26. Статут градске општине Раковица („Сл. лист града Београда“, бр. 45/08);
27. Одлука о месним заједницама на територији градске општине Раковица („Сл. лист града Београда“, бр. 92/19);
28. Решење о избору чланова савета месних заједница на територији градске општине Раковица од 30.12.2016. године;
29. Статут месне заједнице Авала град од 11.11.2011. године;
30. Статут градске општине Савски Венац („Сл. лист града Београда“, бр. 45/08, 18/10, 35/10, 33/13, 36/13 и 66/16)
31. Одлука о промени Статута градске општине Савски Венац („Сл. лист града Београда“, бр. 78/19);
32. Одлука о стављању ван снаге Одлуке о образовању, пословима, и начину финансирања месних заједница на територији општине Савски Венац бр. 06-17/2000 од 1. јуна 2000. године („Сл. лист града Београда“, бр. 40/15);
33. Одлука о измени Одлуке о стављању ван снаге Одлуке о образовању, пословима, и начину финансирања месних заједница на територији општине Савски Венац бр. 06-17/2000 од 1. јуна 2000. године („Сл. лист града Београда“, бр. 91/15);
34. Статут градске општине Стари Град („Сл. лист града Београда“, бр. 4/14);
35. Одговор на Захтев за приступ информацијама од јавног значаја од 01. МАРТА 2024. године бр. I-02 037-6/24 од 06.03.2024. године;
36. Статут градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 96/19);
37. Одлука о образовању и утврђивању подручја месних заједница на територији општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 10/05);
38. Одлука о измени и допуни Одлуке о образовању и утврђивању подручја месних заједница на територији општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 24/05);
39. Одлука о изменама Одлуке о образовању и утврђивању подручја месних заједница на територији општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 14/14);
40. Одлука о измени и допуни Одлуке о образовању и утврђивању подручја месних заједница на територији општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 116/22);
41. Решење о избору савета месних заједница са територије општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 10/05);
42. Решење о измени и допуни Решења о избору савета месних заједница са територије општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 17/05);
43. Решење о измени и допуни Решења о избору савета месних заједница са територије општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 24/05);
44. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница са територије општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 32/05);
45. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница

- Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 114/20);
90. Решење о изменама Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 148/20);
91. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 80/21);
92. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 109/21);
93. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 12/22);
94. Решење о изменама Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 49/22);
95. Решење о изменама Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 66/22);
96. Решење о изменама Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 82/22);
97. Решење о изменама Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 116/22);
98. Решење о изменама и допуни Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 19/23);
99. Решење о изменама Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 63/23);
100. Решење о изменама Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 95/23);
101. Решење о изменама и допуни Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Вождовац („Сл. лист града Београда“, бр. 8/24);
102. Извод из Правилника о организацији и систематизацији радних места у управи градске општине Вождовац од 27.02.2024. године;
103. Допис ГО Вождовац бр. 13/2024 од 27.02.2024. године;
104. Статут градске општине Врачар („Сл. лист града Београда“, бр. 77/19);
105. Допис ГО Врачар бр. 920/1-21-/2024-VIII од 10.05.2024. године;
106. Одлука о организацији органа општине Врачар („Сл. лист града Београда“, бр. 16/92);
107. Одлука о изменама и допунама Одлуке о организацији органа општине Врачар („Сл. лист града Београда“, бр. 15/93);
108. Одлука о привременом утврђивању броја подручја, назива, послова, средстава за рад, и органа месних заједница на територији општине Врачар („Сл. лист града Београда“, бр. 5/96);
109. Одлука о стављању ван снаге Одлуке о привременом утврђивању броја, подручја, назива, послова, средстава за рад и органа месних заједница на територији општине Врачар („Сл. лист града Београда“, бр. 49/10);
110. Статут Градске општине Земун („Сл. лист града Београда“, бр. 95/19 – пречишћен текст и 156/20);
111. Одлука о месним заједницама на територији градске општине Земун („Сл. лист града Београда“, бр. 136/21);
112. Решење о именовану привременог савета месне заједнице Батајница бр. 06-964/2014-III/21 од 12.12.2014. године Већа градске општине Земун;
113. Решење о именовану привременог савета месне заједнице Угриновци бр. 06-966/2014-III/21 од 12.12.2014. године Већа градске општине Земун;
114. Решење о именовану привременог савета месне заједнице Земун Поље бр. 06-968/2014-III/21 од 12.12.2014. године Већа градске општине Земун;
115. Решење о именовану привременог савета месне заједнице Нова Галеника бр. 06-970/2014-III/21 од 12.12.2014. године Већа градске општине Земун;
116. Решење о давању сагласности на Статут месне заједнице Батајница бр. 06-1138/2011-III/21 од 27.12.2011. године Скупштине градске

- општине Земун;
117. Решење о давању сагласности на Статут месне заједнице Угриновци бр. 06-1139/2011-III/21 од 27.12.2011. године Скупштине градске општине Земун;
118. Решење о давању сагласности на Статут месне заједнице Нова Галеника бр. 06-1140/2011-III/21 од 27.12.2011. године Скупштине градске општине Земун;
119. Решење о давању сагласности на Статут месне заједнице Земун Поље бр. 06-1141/2011-III/21 од 27.12.2011. године Скупштине градске општине Земун;
120. Статут месне заједнице Батајница од 25.11.2011. године;
121. Статут месне заједнице Нова Галеника од 29.11.2011. године;
122. Статут месне заједнице Земун Поље од 01.12.2011. године;
123. Статут месне заједнице Угриновци од 02.12.2011. године;
124. Статут градске општине Звездара („Сл. лист града Београда“, бр. 124/19);
125. Одлука о месним заједницама („Сл. лист града Београда“, бр. 31/10);
126. Решење о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-36/12;
127. Решење о допуни Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-46/12;
128. Решење о измени и допуни Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-11/13;
129. Решење о изменама Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-21/13;
130. Решење о изменама Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-27/13;
131. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-51/13;
132. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-20/14;
133. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-39/14;
134. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-51/14;
135. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-60/14;
136. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-12/15;
137. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-50/15;
138. Решење о измени Решења о избору савета месних заједница на територији градске општине Звездара XI број 06-63/15;
139. Одлука о разрешењу председника и чланова савета месних заједница градске општине Звездара („Сл. лист града Београда“, бр. 72/17);
140. Одлука Уставног суда Iуо-390/2013 од 21.06.2017. године;
141. Статут градске општине Сопот („Сл. лист града Београда“, бр. 45/08, 12/10, 36/13 и 88/19);
142. Одлука о месним заједницама на територији градске општине Сопот („Сл. лист града Београда“, бр. 56/08);
143. Одлука о измени Одлуке о месним заједницама на територији градске општине Сопот („Сл. лист града Београда“, бр. 44/15);
144. Одлука о измени и допуни Одлуке о месним заједницама на територији градске општине Сопот („Сл. лист града Београда“, бр. 144/19);
145. Статут месне заједнице Дрлупа бр. 2/19 од 26.12.2019. године;
146. Статут месне заједнице Парцани бр. 5/19 од 25.12.2019. године;
147. Статут месне заједнице Ђурђинци бр. 5/19 од 25.12.2019. године;
148. Статут месне заједнице Мали Пожаревац бр. 5/19 од 26.12.2019. године;
149. Статут месне заједнице Бабе бр. 8/19 од 26.12.2019. године;
150. Статут месне заједнице Губеревац бр. 7/19 од 26.12.2019. године;
151. Статут месне заједнице Дучина бр. 6/19 од 25.12.2019. године;
152. Статут месне заједнице Неменукуће бр. 6/19 од 26.12.2019. године;
153. Статут месне заједнице Рогача бр. 5/19 од 25.12.2019. године;
154. Статут месне заједнице Мала Иванча бр. 11/19 од 25.12.2019.

- године;
155. Статут месне заједнице Поповић бр. 7/19 од 25.12.2019. године;
  156. Статут месне заједнице Раља бр. 9/19 од 25.12.2019. године;
  157. Статут месне заједнице Сибница бр. 25/19 од 25.12.2019. године;
  158. Статут месне заједнице Слатина бр. 17/19 од 25.12.2019. године;
  159. Статут месне заједнице Сопот бр. 12/19 од 25.12.2019. године;
  160. Статут месне заједнице Стојник бр. 7/19 од 25.12.2019. године;
  161. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Дучина Број: 013-1-22/2020 од 29.06.2020. године;
  162. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Мала Иванча Број: 013-1-25/2020 од 29.06.2020. године;
  163. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Мали Пожаревац Број: 013-1-26/2020 од 29.06.2020. године;
  164. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Неменикуће Број: 013-1-27/2020 од 29.06.2020. године;
  165. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Парцани Број: 013-1-28/2020 од 29.06.2020. године;
  166. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Раља Број: 013-1-30/2020 од 29.06.2020. године;
  167. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Сибница Број: 013-1-32/2020 од 29.06.2020. године;
  168. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Сопот Број: 013-1-34/2020 од 29.06.2020. године;
  169. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Бабе Број: 013-1-20/2020 од 29.06.2020. године;
  170. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Рогача Број: 013-1-31/2020 од 29.06.2020. године;
  171. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Ђуринци Број: 013-1-23/2020 од 29.06.2020. године;
  172. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Слатина Број: 013-1-33/2020 од 29.06.2020. године;
  173. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Стојник Број: 013-1-35/2020 од 29.06.2020. године;
  174. Уверење о избору за председника и чланова савета месне заједнице Дрлупа Број: 013-1-21/2020 од 29.06.2020. године;
  175. Решење о потврђивању мандата Број 020-16/2020-IV од 20.08.2020. године;
  176. Статут градске општине Барајево („Сл. лист града Београда“, бр. 30/2010 (званични пречишћен текст), 40/2013 и 88/2015 (чл. 3. није у пречишћеном тексту) и 89/2019 (чл. 21. није у пречишћеном тексту));
  177. Одлука о месним заједницама на територији градске општине Барајево („Сл. лист града Београда“, бр. 56/17);
  178. Статут месне заједнице Арнајево;
  179. Статут месне заједнице Бањевац од 24.01.2010. године;
  180. Статут месне заједнице Барајево бр. 2/2010 од 10.01.2010. године;
  181. Статут месне заједнице Бељина бр. 06-1/2010 од 27.01.2010. године;
  182. Статут месне заједнице Божаревац бр. 06-1/2009 од 30.01.2010. године;
  183. Статут месне заједнице Глумчево брдо бр. 3/2010 од 30.01.2010. године;
  184. Статут месне заједнице Гунцате бр. 06-2/2010 од 23.01.2010. године;
  185. Статут месне заједнице Лисовић бр. 01/2010 од 01.02.2010. године;
  186. Статут месне заједнице Манић;
  187. Статут месне заједнице Рожанци бр. 1/2009 од 26.01.2010. године;
  188. Статут месне заједнице Шиљаковац бр. 02/2010 од 29.01.2010. године;
  189. Статут месне заједнице Велики Борак бр. 1/2009 од 15.12.2009. године;
  190. Статут месне заједнице Вранић бр.01- 2/2010 од 27.01.2010. године;
  191. Статут месне заједнице Насеље Гај бр. 1/2010 од 12.01.2010. године;
  192. Одлука о именовану привремених савета месних заједница на територији градске општине Барајево („Сл. лист града Београда“, бр. 75/17);
  193. Статут градске општине Гроцка („Сл. лист града Београда“, бр. 42/08);
  194. Одлука о изменама и допуни Одлуке о месним заједницама општине Гроцка („Сл. лист града

- Београда“, бр. 7/05);
195. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Болеч Број: 112-18 од 05.02.2013. године;
196. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Винча Број: 112-19 од 05.02.2013. године;
197. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Бегалица Број: 112-18 од 05.02.2013. године;
198. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Живковац Број: 112-22 од 05.02.2013. године;
199. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Гроцка Број: 112-21 од 05.02.2013. године;
200. Решење о измени Решења о образовању привременог савета месне заједнице Гроцка Број: 112-173 од 03.12.2013. године;
201. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Калуђерица Број: 112-25 од 05.02.2013. године;
202. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Лештана Број: 112-23 од 05.02.2013. године;
203. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Врчин Број: 112-20 од 05.02.2013. године;
204. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Умчари Број: 112-12 од 19.02.2018. године;
205. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Ритопек Број: 112-11 од 19.02.2018. године;
206. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Брестовик Број: 112-13 од 19.02.2018. године;
207. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Пударци Број: 112-14 од 19.02.2018. године;
208. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Дражањ Број: 112-8 од 19.02.2018. године;
209. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Камендол Број: 112-10 од 19.02.2018. године;
210. Решење о образовању привременог савета месне заједнице Заклопача Број: 112-9 од 19.02.2018. године;
211. Статут градске општине Лазаревац („Сл. лист града Београда“, бр. 43/08);
212. Одлука о промени Статута градске општине Лазаревац („Сл. лист града Београда“, бр. 88/19);
213. Одлука о месним заједницама и другим облицима месне самоуправе у градској општини Лазаревац („Сл. лист града Београда“, бр. 35/09);
214. Одлука о изменама и допунама Одлуке о месним заједницама и другим облицима месне самоуправе у Градској општини Лазаревац („Сл. лист града Београда“, бр. 99/18);
215. Статут градске општине Младеновац („Сл. лист града Београда“, бр. 40/10-пречишћен текст, 38/13 и 82/19);
216. Одлука о месним заједницама на територији градске општине Младеновац („Сл. лист града Београда“, бр. 120/20);
217. Статут месне заједнице 25. Мај Број: 1/1-2017 од 11.02.2017. године;
218. Статут месне заједнице Амерић Број: 01/2017 од 11.03.2017. године;
219. Статут месне заједнице Баташево Број: 1/2017 од 12.02.2017. године;
220. Статут месне заједнице Центар Број: 1/2017 од 10.02.2017. године;
221. Статут месне заједнице Драпшин Број: 1/2017 од 11.02.2017. године;
222. Статут месне заједнице Дубона Број: 2/2017 од 13.02.2017. године;
223. Статут месне заједнице Границе Број: 1/17 од 11.02.2017. године;
224. Статут месне заједнице Јагњило Број: 1/17 од 11.02.2017. године;
225. Статут месне заједнице Корачица Број: 1/2017 од 11.02.2017. године;
226. Статут месне заједнице Ковачевац Број: 1/2017 од 13.02.2017. године;
227. Статут месне заједнице Марковац Број: 2/2017 од 12.02.2017. године;
228. Статут месне заједнице Међулужје Број: 1/2017 од 11.02.2017. године;
229. Статут месне заједнице Пружатовац Број: 1 од 12.02.2017. године;
230. Статут месне заједнице Рабровац Број: 1/2017 од 11.02.2017. године;
231. Статут месне заједнице Рајковац Број: 1/2017 од 12.02.2017. године;
232. Статут месне заједнице Село Младеновац Број: 1/17 од 12.02.2017. године;
233. Статут месне заједнице Селтерс

- Број: 2/2017 од 12.02.2017. године;
234. Статут месне заједнице Сенаја
Број: 1/2017 од 10.02.2017. године;
235. Статут месне заједнице Шепшин
Број: 1/2017 од 12.02.2017. године;
236. Статут месне заједнице Велика
Иванча Број: 1/2017 од 12.02.2017.
године;
237. Статут месне заједнице Велика
Крсна Број: 2/17 од 12.02.2017.
године;
238. Статут месне заједнице Влашка
од 15.02.2017. године;
239. Статут месне заједнице Влашко
Поље Број: 1/2017 од 12.02.2017.
године;
240. Статут месне заједнице Мала
Врбица Број: 02/17 од 12.02.2017.
године;
241. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице Селтерс
Број: I-00-06-1-8/4-1/2016 од
30.12.2016. године;
242. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице Центар
Број: I-00-06-1-8/4-2/2016 од
30.12.2016. године;
243. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице Село
Младеновац Број: I-00-06-1-8/4-
3/2016 од 30.12.2016. године;
244. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Баташево
Број: I-00-06-1-8/4-4/2016 од
30.12.2016. године;
245. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице 25. Мај
Број: I-00-06-1-8/4-5/2016 од
30.12.2016. године;
246. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Драпшин
Број: I-00-06-1-8/4-6/2016 од
30.12.2016. године;
247. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице Границе
Број: I-00-06-1-8/4-7/2016 од
30.12.2016. године;
248. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Влашко Поље
Број: I-00-06-1-8/4-8/2016 од
30.12.2016. године;
249. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Међулужје
Број: I-00-06-1-8/4-9/2016 од
30.12.2016. године;
250. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице Амерић
Број: I-00-06-1-8/4-10/2016 од
30.12.2016. године;
251. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Пружатовач
Број: I-00-06-1-8/4-11/2016 од
30.12.2016. године;
252. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице Јагњило
Број: I-00-06-1-8/4-12/2016 од
30.12.2016. године;
253. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Велика Крсна
Број: I-00-06-1-8/4-13/2016 од
30.12.2016. године;
254. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице Влашка
Број: I-00-06-1-8/4-14/2016 од
30.12.2016. године;
255. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Марковац
Број: I-00-06-1-8/4-15/2016 од
30.12.2016. године;
256. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Кораћица
Број: I-00-06-1-8/4-16/2016 од
30.12.2016. године;
257. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Мала Врбица
Број: I-00-06-1-8/4-17/2016 од
30.12.2016. године;
258. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице Шепшин
Број: I-00-06-1-8/4-18/2016 од
30.12.2016. године;
259. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Велика Иванча
Број: I-00-06-1-8/4-19/2016 од
30.12.2016. године;
260. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице Рајковац
Број: I-00-06-1-8/4-20/2016 од
30.12.2016. године;
261. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице Сенаја
Број: I-00-06-1-8/4-21/2016 од
30.12.2016. године;
262. Решење о избору чланова
Савета Месне заједнице Дубона
Број: I-00-06-1-8/4-22/2016 од
30.12.2016. године;
263. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Рабровац
Број: I-00-06-1-8/4-23/2016 од
30.12.2016. године;
264. Решење о избору чланова Савета
Месне заједнице Ковачевац
Број: I-00-06-1-8/4-24/2016 од
30.12.2016. године;
265. Решење о допуни Решења о
избору чланова Савета Месне
заједнице Селтерс Број: I-00-06-
1-9/2017 од 31.01.2017. године;
266. Решење о допуни Решења о
избору чланова Савета Месне
заједнице Центар Број: I-00-06-1-
9-1/2017 од 31.01.2017. године;
267. Решење о допуни Решења о
избору чланова Савета Месне
заједнице Село Младеновац Број:
I-00-06-1-9-2/2017 од 31.01.2017.

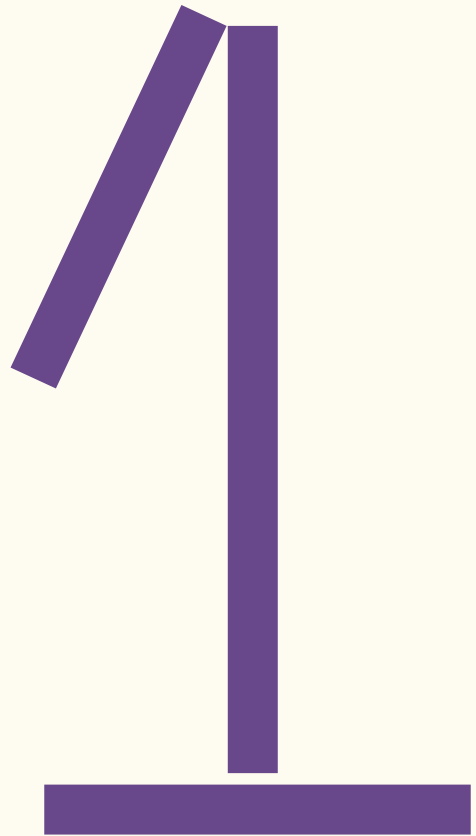
- године;
268. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Баташево Број: I-00-06-1-9-3/2017 од 31.01.2017. године;
269. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице 25. Мај Број: I-00-06-1-9-4/2017 од 31.01.2017. године;
270. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Драпшин Број: I-00-06-1-9-5/2017 од 31.01.2017. године;
271. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Границе Број: I-00-06-1-9-6/2017 од 31.01.2017. године;
272. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Влашко Поље Број: I-00-06-1-9-7/2017 од 31.01.2017. године;
273. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Међулужје Број: I-00-06-1-9-8/2017 од 31.01.2017. године;
274. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Амерић Број: I-00-06-1-9-9/2017 од 31.01.2017. године;
275. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Пружатовац Број: I-00-06-1-9-10/2017 од 31.01.2017. године;
276. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Јагњило Број: I-00-06-1-9-11/2017 од 31.01.2017. године;
277. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Велика Крсна Број: I-00-06-1-9-12/2017 од 31.01.2017. године;
278. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Влашка Број: I-00-06-1-9-13/2017 од 31.01.2017. године;
279. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Марковац Број: I-00-06-1-9-14/2017 од 31.01.2017. године;
280. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Шепшин Број: I-00-06-1-9-17/2017 од 31.01.2017. године;
281. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Велика Иванча Број: I-00-06-1-9-18/2017 од 31.01.2017. године;
282. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Рајковац Број: I-00-06-1-9-19/2017 од 31.01.2017. године;
283. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Сенаја Број: I-00-06-1-9-20/2017 од 31.01.2017. године;
284. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Дубона Број: I-00-06-1-9-21/2017 од 31.01.2017. године;
285. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Рабровац Број: I-00-06-1-9-22/2017 од 31.01.2017. године;
286. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Ковачевац Број: I-00-06-1-9-23/2017 од 31.01.2017. године;
287. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Кораћица Број: I-00-06-1-9-15/2017 од 31.01.2017. године;
288. Решење о допуни Решења о избору чланова Савета Месне заједнице Мала Врбица Број: I-00-06-1-9-16/2017 од 31.01.2017. године;
289. Статут градске општине Обреновац („Сл. лист града Београда“, бр. 98/19 и 144/19-исправка);
290. Одлука о престанку важења Одлуке о месним заједницама на територији градске општине Обреновац („Сл. лист града Београда“, бр. 103/14);
291. Статут Друге месне заједнице Обреновац бр. 88/09 од 12.11.2009. године;
292. Статут Треће месне заједнице Обреновац бр. 84/09 од 05.11.2009. године;
293. Статут месне заједнице Баљевац од 31.10.2009. године;
294. Статут месне заједнице Барич бр. 031-95 од 02.11.2009. године;
295. Статут месне заједнице Бело Поље од 28.10.2009. године;
296. Статут месне заједнице Дражевац од 02.11.2009. године;
297. Статут месне заједнице Дрен бр. 06-46 од 02.11.2009. године;
298. Статут месне заједнице Дудови бр. 46/09 од 17.11.2009. године;
299. Статут месне заједнице Грабовац бр. 90/2009 од 03.11.2009. године;
300. Статут месне заједнице Јасенак бр. 031-147/2009 од 06.11.2009. године.

- године;
301. Статут месне заједнице Конатице од 01.11.2009. године;
302. Статут месне заједнице Кртинска бр. 103/09 од 03.11.2009. године;
303. Статут месне заједнице Љубинић бр. 06-117 од 09.11.2009. године;
304. Статут месне заједнице Мала Моштаница бр. 37/09 од 05.11.2009. године;
305. Статут месне заједнице Мислођин бр. 031-148/2009 од 06.11.2009. године;
306. Статут месне заједнице Орашац од 20.10.2009. године;
307. Статут месне заједнице Пироман и Бровић бр. 192/09 од 26.10.2009. године;
308. Статут месне заједнице Пољане од 04.11.2009. године;
309. Статут месне заједнице Ратари (и Бргулица) бр. 17 од 27.10.2009. године;
310. Статут месне заједнице Рвати бр. 91/09 од 03.11.2009. године;
311. Статут месне заједнице Скела бр. 66/2009 од 10.11.2009. године;
312. Статут месне заједнице Стублине бр. 422 од 04.11.2009. године;
313. Статут месне заједнице Трстеница бр. 87/09 од 29.10.2009. године;
314. Статут месне заједнице Уровци бр. 123/09 од 02.11.2009. године;
315. Статут месне заједнице Ушће бр. 20/2009 од 05.11.2009. године;
316. Статут месне заједнице Велико Поље бр. 86 од 04.11.2009. године;
317. Статут месне заједнице Вукићевица бр. 06-112 од 02.11.2009. године;
318. Статут месне заједнице Забрeжје бр. 17/09 од 26.10.2009. године;
319. Статут месне заједнице Звечка бр. 186 од 02.11.2009. године;
320. Решење о давању сагласности на статуте месних заједница VI-03 бр. 020-1/58 од 18.11.2009. године;
321. Решење о образовању и именовању привременог Савета II месне заједнице Обреновац VI-02 бр. 020-3/1 од 29.01.2021. године;
322. Решење о образовању и именовању привременог Савета III месне заједнице Обреновац VI-02 бр. 020-3/2 од 29.01.2021. године;
323. Решење о измени Решења о образовању и именовању привременог Савета III месне заједнице Обреновац VI-02 бр. 020-3/55 од 12.04.2023. године;
324. Решење о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Бањевац VI-02 бр. 020-3/12 од 29.01.2021. године;
325. Решење о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Барич VI-02 бр. 020-3/7 од 29.01.2021. године;
326. Решење о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Бело Поље VI-02 бр. 020-3/4 од 29.01.2021. године;
327. Решење о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Дражевац VI-02 бр. 020-3/11 од 29.01.2021. године;
328. Решење о измени Решења о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Дражевац VI-02 бр. 020-3/50 од 30.03.2023. године;
329. Решење о другој измени Решења о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Дражевац 000139693 2024 04282 003 000 000 001 04 004 од 25.01.2024. године;
330. Решење о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Дрен VI-02 бр. 020-3/142 од 31.08.2022. године;
331. Решење о измени Решења о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Дрен 000188251 2024 04282 003 000 000 001 04 003 од 31.01.2024. године;
332. Решење о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Дудови VI-02 бр. 020-3/145 од 09.11.2021. године;
333. Решење о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Грабовац VI-02 бр. 020-3/15 од 29.01.2021. године;
334. Решење о измени Решења о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Грабовац 000139693 2024 04282 003 000 000 001 04 003 од 25.01.2024. године;
335. Решење о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Јасенак VI-02 бр. 020-3/10 од 29.01.2021. године;
336. Решење о образовању и именовању привременог Савета месне заједнице Конатице VI-02 бр. 020-3/13 од 29.01.2021.

- године;
337. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице КртинскаVI-02 бр. 020-3/24 од 29.01.2021. године;
338. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице ЉубинићVI-02 бр. 020-3/17 од 29.01.2021. године;
339. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Мала Моштаница VI-02 бр. 020-3/8 од 29.01.2021. године;
340. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице МислођинVI-02 бр. 020-3/9 од 29.01.2021. године;
341. Решење о измени Решења о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Мислођин 000377339 2024 04282 003 000 000 001 03 007 од 08.02.2024. године;
342. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Орашац VI-02 бр. 020-3/16 од 29.01.2021. године;
343. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Пироман и Бровић VI-02 бр. 020-3/21 од 29.01.2021. године;
344. Решење о првој измени Решења о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Пироман и Бровић VI-02 бр. 020-3/41 од 05.03.2021. године;
345. Решење о другој измени Решења о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Пироман и Бровић VI-02 бр. 020-3/69 од 18.05.2023. године;
346. Решење о трећој измени Решења о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Пироман и Бровић VI-02 бр. 020-3/161 од 23.10.2023. године;
347. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Пољане VI-02 бр. 020-3/14 од 29.01.2021. године;
348. Решење о измени Решења о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Пољане VI-02 бр. 020-3/52 од 24.03.2021. године;
349. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Ратари БргулицеVI-02 бр. 020-3/23 од 29.01.2021. године;
350. Решење о измени Решења о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице БаљевацVI-02 бр. 020-3/144 од 09.11.2021. године;
351. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Рвати VI-02 бр. 020-3/3 од 29.01.2021. године;
352. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Скела VI-02 бр. 020-3/26 од 29.01.2021. године;
353. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Стублине VI-02 бр. 020-3/19 од 29.01.2021. године;
354. Решење о измени Решења о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Стублине 000377339 2024 04282 003 000 000 001 03 008 од 08.02.2024. године;
355. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице ТрстеницаVI-02 бр. 020-3/22 од 29.01.2021. године;
356. Решење о првој измени Решења о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице БаљевацVI-02 бр. 020-3/213 од 30.12.2022. године;
357. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице УровциVI-02 бр. 020-3/25 од 29.01.2021. године;
358. Решење о првој измени Решења о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице УровциVI-02 бр. 020-3/175 од 21.11.2022. године;
359. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Ушће VI-02 бр. 020-3/27 од 29.01.2021. године;
360. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Велико Поље VI-02 бр. 020-3/20 од 29.01.2021. године;
361. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице ВукићевицаVI-02 бр. 020-3/18 од 29.01.2021. године;
362. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице ЗабрежјеVI-02

- бр. 020-3/5 од 29.01.2021. године;
363. Решење о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Звечка VI-02 бр. 020-3/6 од 29.01.2021. године;
364. Решење о измени Решења о образовању и именовану привременог Савета месне заједнице Звечка 00377339 2024 04282 003 000 000 001 03 009 од 08.02.2024. године;
365. Статут градске општине Сурчин („Сл. лист града Београда“ број 112/19-пречишћен текст);
366. Одлука о месним заједницама на територији градске општине Сурчин („Сл. лист града Београда“ број 112/19-пречишћен текст);
367. Решење о давању сагласност на Статут месне заједнице Добановци Број: I-06-75/2009 од 13.05.2009. године;
368. Статут месне заједнице Добановци од 08.05.2009. године;
369. Статут месне заједнице Радио Фар бр. 05/18 од 15.06.2018. године;
370. Решење о давању сагласност на Статут месне заједнице Петровчић Број: I-06-79/2009 од 13.05.2009. године;
371. Статут месне заједнице Петровчић од 08.05.2009. године;
372. Решење о давању сагласност на Статут месне заједнице Прогар Број: I-06-78/2009 од 13.05.2009. године;
373. Статут месне заједнице Прогар од 07.05.2009. године;
374. Решење о давању сагласност на Статут месне заједнице Бечмен Број: I-06-77/2009 од 13.05.2009. године;
375. Статут месне заједнице Бечмен од 08.05.2009. године;
376. Решење о давању сагласност на Статут месне заједнице Бољевци Број: I-06-76/2009 од 13.05.2009. године;
377. Статут месне заједнице Бољевци од 11.05.2009. године;
378. Решење о давању сагласност на Статут месне заједнице Јаково Број: I-06-74/2009 од 13.05.2009. године;
379. Статут месне заједнице Јаково од 08.05.2009. године;
380. Решење о давању сагласност на Статут месне заједнице Сурчин Број: I-06-73/2009 од 13.05.2009. године;
381. Статут месне заједнице Сурчин од 08.05.2009. године;
382. Решење о давању сагласност на Статут месне заједнице Нови Сурчин Број: III-01-06-07/2012од 06.03.2012. године;
383. Решење о именовану чланова савета месне заједнице Нови Сурчин Број: I-01-06-324/2016 од 30.11.2016;
384. Решење о именовану чланова савета месне заједнице Прогар Број: I-01-06-323/2016 од 30.11.2016;
385. Решење о именовану чланова савета месне заједнице Петровчић Број: I-01-06-321/2016 од 30.11.2016;
386. Решење о именовану чланова савета месне заједнице Добановци Број: I-01-06-320/2016 од 30.11.2016;
387. Решење о именовану чланова савета месне заједнице Бечмен Број: I-01-06-319/2016 од 30.11.2016;
388. Решење о именовану чланова савета месне заједнице Јаково Број: I-01-06-318/2016 од 30.11.2016;
389. Решење о именовану чланова савета месне заједнице Сурчин Број: I-01-06-317/2016 од 30.11.2016;
390. Решење о именовану чланова савета месне заједнице Радиофар Број: I-01-06-90-104/18од 07.06.2018;
391. Решење о измени и допуни Решења о именовану чланова савета месне заједнице Бољевци Број: I-01-06-322/2016 од 30.11.2016;
392. Закључак о давању сагласности о продужењу мандата саветима месних заједница Број: I-01-06-00-376/20 од 24.12.2020. године.
393. Mijailović, A. (2024). Normativno uređenje mesnih zajednica na teritoriji grada Beograda, 12.05.2024. Normativna analiza stručno sprovedena za potrebe EPICA projekta (str: 1-42).

OD SARADNJE DO RADA U SLUŽBI ZAJEDNICE – POKUŠAJ AKTIVIRANJA PROSTORA MESNE ZAJEDNICE SAVA U BLOKU 45 KAO DRUŠTVENO - KULTURNOG CENTRA

Nina Mihaljinac*,
Petar Cigić**2

*Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u
Beogradu

**Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

1 nina.mihaljinac@fdu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0002-9734-8315

2 cigicm@gmail.com,
ORCID 0009-0008-2301-9202

FROM COLLABORATION TO WORKING IN THE SERVICE OF THE COMMUNITY – AN ATTEMPT TO ACTIVATE THE SPACE OF THE SAVA LOCAL COMMUNITY IN BLOCK 45 AS A SOCIAL AND CULTURAL CENTER

The chapter presents a concise chronicle of events related to the attempt to design and test collective ways of using public resources through participatory activities in the fields of culture and the arts, within the framework of the EPICA project's living lab. The documented process pertains to the space of the Sava local community complex in New Belgrade's Block 45, where certain segments are designated for cultural purposes (library, multifunctional hall, and art gallery). Through meetings and informal conversations with various institutional actors, the formulation of program proposals, and the implementation of participatory artistic projects, the discussion was initiated on the relative roles of residents, artists, and cultural workers in shaping and implementing the community's cultural policy.

Key words: culture, cultural policy, public resource, community council, participatory art projects

Naš cilj je da ispitamo i otvorimo mogućnost upotrebe prostora mesne zajednice za nove kulturne i umetničke inicijative namenjene lokalnoj zajednici, kao vid borbe za jačanje zajednice i dostupnost umetničkih i kulturnih sadržaja. Takođe, cilj nam je da oživimo koncept i praksu mesnih zajednica, tako da one postanu mesto direktnog susreta umetnika i stanovnika, mesto gde se ljudi okupljaju, diskutuju i direktno odlučuju o stvarima koji se tiču njihovog svakodnevnog života.

UVOD

Mesna zajednica Sava nalazi se u Ulici Jurija Gagarina 221. U sastavu zgrade, za koju je nadležna Opština Novi Beograd, nalaze se biblioteka, Blok galerija, kancelarije mesne zajednice, kao i multifunkcionalna renovirana sala, čije je funkcionisanje povereno ustanovi kulture Novobeogradska kulturna mreža.

Zadatak dela tima u okviru žive laboratorije EPICA projekta – *osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa SA i ZA zajednicu* (Nina Mihaljinac i Petar Cigić) je bio da se ovaj prostor mesne zajednice aktivira i otvori za širu javnost, komšije, lokalne (ali i ne samo lokalne) umetnike i kulturne radnike, posebno one zainteresovane za participativne umetničke i kulturne prakse, kao i da se sam koncept mesne zajednice aktuelizuje i primeni.

Uprkos ograničenim resursima, kako vremenskim, tako i ljudskim i finansijskim, postojala je želja da se u zajednici makar pokrene pitanje upotrebe ovog prostora, skrene pažnja da on pripada zajednici i da se, u pozitivnom ishodu, kroz realizaciju aktivnosti, dođe do preporuka kako bi ovaj prostor mogao da bude korišćen.

Slučaj je pokazao da najznačajnija uloga stručnjaka u kulturi nije niti da sprovede kulturnu politiku odozgo (ZA zajednicu), niti da sprovede kulturu odozgo koristeći participativne prakse (opet ZA zajednicu), niti da u saradnji SA zajednicom prave programe. Prava, suštinska uloga stručnjaka u kulturi, prema stanovištu autora ovog teksta, je u pregovaračkom potencijalu, koju im obezbeđuje njihova institucionalna pozicija, a pregovaranje odnosi se na medijatorsku ulogu između donosilaca odluka i zajednice (ukoliko ona postoji), zajednica (ukoliko one postoje) i/ili pojedinaca koji žele da realizuju programe u kulturi. Dakle, stručnjaci u kulturi treba da budu U SLUŽBI zajednice, da omogućuju njen rast i razvoj prema njenim potrebama i željama. Do stanovišta do kog smo došli došao je i osnivač studija kulturne politike na našim prostorima, Stevan Majstorović. Iz njegovog doktorata na ovu temu može se istaći sledeći citat: „Kulturnim razvojem ne bi smela da upravlja privilegovana grupa ljudi i kulturni život ne bi smeo da bude 'privilegija dokoličarske klase', onih koji su oslobođeni prisilnog rada“. (Majstorović, 1977: 27)

Cilj ovog teksta je da pokaže kako su se trasirale odluke i došlo do ovog uvida. Takođe, rad predstavlja studiju slučaja aktiviranja mesne zajednice Sava u Bloku 45, koja može biti korisna drugima koji se zanimaju za sličnu temu i akciju.

INSTITUCIONALNI KONTEKST MESNE ZAJEDNICE

O razvoju mesne zajednice kao mesta i institucije zajedničkog odlučivanja, kao i o njenim istorijskim transformacijama govore zasebni tekstovi u ovoj monografiji, pa se ovde nećemo suviše zadržavati na toj temi. Suštinski je važno da je socijalistički sistem, osim tekovina socijalističkih ideja, ostavio bogatu infrastrukturnu mrežu objekata koji su bili u društvenoj funkciji i pripadali zajednici i zajedničkim poslovima. To su mesne zajednice, domovi različitih namena, domovi kulture i druge ustanove kulture, koje

su u postsocijalističkom periodu ruinirane ili privatizovane. Zgrade su se održale na celoj teritoriji bivše republike, a ulaganja u njihovo održavanje i aktiviranje su, takoreći, ukinuta. Lokalno stanovništvo faktički je izgubilo pravo na upravljanje mesnim zajednicama, a ingerencije su prešle na lokalnu samoupravu.

Konkretno, nadležnost nad upravom mesne zajednice Sava (površine 395 m² i kapaciteta 160 mesta za sedenje), pripala je opštini Novi Beograd. Sala mesne zajednice je renovirana i data na korišćenje Novobeogradskoj kulturnoj mreži, koja je kao ustanova kulture osnovana 2009. godine. Međutim, sredstva koja opština obezbeđuje su minimalna, a u statutu NBKM stoji da ustanova može da se finansira iz sopstvenih sredstava – čime se nadomešćuje izostanak finansijske podrške ustanovi kulture iz javnih opštinskih sredstava. Međutim, potonje ekonomske politike (fiskalna centralizacija opštinskih sredstava) dovele su do toga da ni kada bi ustanova kulture našla način da ostvari sopstvene prihode, ne bi imala pristup ostvarenim sredstvima (koja se centralizuju u budžetu grada). Dakle, i rad Novobeogradske kulturne mreže i funkcionisanje same sale su obesmišljeni. Celoj nepovoljnoj situaciji ne doprinosi ni kadrovska politika u polju kulture na lokalnom nivou – zapaženo je da na lokalnom nivou niti ima dovoljno radnih mesta, niti stručnog kadra koji bi radio na aktiviranju prostora mesne zajednice kroz kulturne delatnosti.

U lokalnoj zajednici postoji motivisanost da se koristi prostor mesne zajednice, ali ne postoji volja u opštini i ustanovi kulture Novobeogradska kulturna mreža da se takva saradnja uspostavi. Stoga smo svoju ulogu pre svega videli u pregovaranju između ova dva aktera, a u korist interesa lokalne zajednice.

HRONOLOGIJA AKTIVIRANJA PROSTORA

Aktiviranje mesne zajednice u okviru projekta EPICA trajalo je godinu dana, počev od januara 2024, zaključno sa decembrom 2024. Koraci u aktiviranju prostora mesne zajednice bili su sledeći:

1. **Sastanak rukovodioca projekta EPICA Nine Mihaljinac i predsednika opštine Novi Beograd, Bojan Bovana**, na kom je dogovoreno da će se prostor koristiti za umetničke i kulturne programe u organizaciji EPICA tima. Sastanku je prisustvovala i Marija Maruna, članica tima EPICA sa Arhitektonskog fakulteta. Predsednik opštine prikazao je mapu kulturne baštine i napuštenih objekata Novog Beograda koji bi se mogli aktivirati na toj opštini. Takođe je bilo reči o planovima za novu zgradu Beogradske filharmonije. Tom prilikom **uspostavljen je kontakt s direktorom Novobeogradske kulturne mreže Draganom Ilićem**, koji je podelio informacije o modalitetima korišćenja multifunkcionalne sale. Pored redovnih programa (predstave, nastupi dece iz vrtića, koncerti i drugi slični programi), sala se izdaje za sportske i baletske radionice privatnim licima u

popodnevnim časovima. Budući da su žiro računi opština centralizovani, sredstva od iznajmljivanja slivaju se u gradski, a ne u opštinski budžet.

2. **Potpisivanje protokola o saradnji između Opštine Novi Beograd i FDU** (tekst protokola dat kao aneks).
3. Obilazak zgrade i razgovor sa zaposlenima u **Blok galeriji**. Direktorka galerije u neformalnom razgovoru objasnila je koncept rada Blok Galerije, iznoseći da galerija nastoji da realizuje likovni program visokog kvaliteta i prikaže lokalnom stanovništvu umetnička dela koja imaju značaj i potvrđenu vrednost u stručnoj javnosti. Dakle, galerija primenjuje programsku politiku odozgo i zastupa elitističku koncepciju kulture (osvnuti se na program galerije), ne realizuje participativne umetničke projekte i projekte sa zajednicom (samo za zajednicu). Takođe, izneto je da odziv nije veliki jer većina žitelja Bloka 45 i okolnih blokova ima neke druge kulturne potrebe i navike (npr. ljubitelji su folk muzike).
4. **Prvi pristup odozgo (ZA zajednicu)** – osmišljavanje programa za aktiviranje mesne zajednice. Članovi EPICA tima definisali su program koji bi bio ponuđen lokalnoj zajednici. Osnovni kriterijum za pozivanje umetnika koji bi radili u lokalnoj zajednici bio je da imaju razvijene participativne metode umetničkog rada i iskustvo rada u lokalnoj zajednici. Planirane su sledeće aktivnosti svake subote u mesecu aprilu:
  - 13. april – radionica art terapije, javno mentalno zdravlje, vodila Mina Aleksic, udruženje Prostor (ideja je bila da se sprovede radionica art terapije i govori o značaju javnog mentalnog zdravlja s komšijama, upravo imajući u vidu da zajednica može adekvatno da pomogne pojedincima s narušenim mentalnim zdravljem. Takođe, zajednički umetnički i terapijski projekti mogu da doprinesu jačanju zajednice i pojedinaca koji je čine).
  - 20. april – sito-štampa uživo na majicama, cegerima i slično – šta god da komšije donesu, umetnički kolektiv Matrijaršija bi odšampala. Ideja je bila da se napravi zajednički znak, simbol, logo, koji bi se šampao i koji bi služio brendiranju lokalne zajednice, a u cilju jačanja lokalnog identiteta. U te svrhe dizajniran je Petao, zapravo, prikaz skulpture Ptica, postavljene ispred mesne zajednice Sava).
  - 27. april – umetnička radionica za decu u lokalnoj zajednici, vodila Jovana Sudimac. Aktivnost je osmišljena kao nastavak projekta ULUS-a Umetnik u lokalnoj zajednici. Videti tekst o projektu.
  - 4. maj – trampa dobara i usluga u zajednici, umetnički kolektiv

13.4. subota, 11-14h

Mesna zajednica Sava, blok 45, Jurija Gagarina
221

Šta je art terapija?

Art terapija je vrsta psihoterapeutskog rada koji koristi umetnosti i kreativnosti.

Kome je namenjena?

Kako osobama s problemima mentalnog zdravlja, tako je efektivna i kod zdravih ljudi koji žele da podele svoje kreativne sklonosti kao sredstvo poboljšavanja ličnog rasta i razvoja.

Radionica u Mesnoj zajednici Sava

Art terapiju u Mesnoj zajednici Sava u subotu vodi Mina Aleksić iz Udruženja Prostor. Udruženje se bavi unapređenjem zaštite mentalnog zdravlja u zajednici u cilju psihosocijalnog osnaživanja i oporavka osoba s problemima mentalnog zdravlja. Susret u subotu 13.4. u 11h treba da okupi sve zainteresovane jer će pored radionice, biti reči o ulozi zajednice u jačanju javnog mentalnog zdravlja.

Mini-pogon. Ova akcija je osmišljena u saradnji s umetničkom grupom Mini-pogon, koja se oprobavala u umetničkim akcijama trampe uslugama. Smisao je da se izbegne robno-novčana, a osnaži prijateljska, komšijska saradnja, partnerstvo u zajednici. Zamišljeno je da ovo bude događaj na kom bi se komšije dogovorile o mogućnostima pružanja uzajamne podrške i pomoći (neko može nekome da okreći stan, a da zauzvrat dobije kurs iz softverskog jezika, polovni bicikl ili slično).

5. **Promotivne aktivnosti:** leci, plakati i obilazak škole. Pokazalo se da je najbolji metod promocije od usta do usta, koji podrazumeva prilaženje ljudima u javnom prostoru, predstavljanje programa i direktno pozivanje.
6. Organizacija prve aktivnosti u prostoru – održana je **radionica Art terapije s Minom Aleksić iz udruženja Prostor**, međutim, odziv zajednice je bio, takoreći, nikakav, što je značilo da se mora hitno odustati od planiranih aktivnosti i promeniti pristup.

Šta bi radio i kako bi izgledao kulturni centar mesne zajednice u bloku 45?
Pozivamo vas da učestvujete u laboratoriji EPICA - Osmišljavanje participacije u kulturi i arhitekturi; aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom
Laboratoriju vode istraživači Fakulteta dramskih umetnosti i Arhitektonskog fakulteta, a učestvuju umetnici i kolektivi koji su doprinele stvaranju zajednica na različite načine

* Umetničke aktivnosti i borba za zajednicu *

Serijski program u prostorijama mesne zajednice blok 45
Subota 11h-14h

- 13.4. Art terapija s Minom Aleksić, Udruženje Prostor (prijava na epica@fdu.bg.ac.rs)
- 20.4. Štampa na majicama i cegerima (ko šta donese) simbola mesne zajednice i druženje s umetničkim kolektivom Matrijaršija
- 27.4. Radionica: Skulptura za blok s umetnicom Jovanom Sudimac
- 11.5. Trampa robe i usluga s umetničkim kolektivom Mini-pogon
- 18.5. Razgovor o mogućim programima kulturnog centra

EPICA je naučni projekat više fakulteta finansiran sredstvima Fonda za nauku RS.
Kontakt i info: epica.rs, IG, FB

7. **Odustajanje od planiranih programa za aktiviranje prostora.** Iako su podeljeni leci i mada je rađeno na pozivanju na društvenim mrežama, odziv lokalne zajednice bio je veoma skroman. Pretpostavljamo da su razlozi za to nedovoljna promotivna aktivnost i neadekvatna komunikacija o samim programima; termin – prve subote tokom proleća, prvi topli dani u godini; nerazvijenost navika lokalne zajednice da posećuje programe u kulturi ili da posećuje programe u prostorijama mesne zajednice. Došlo se do uvida da pristup odozgo (za zajednicu) nije adekvatan.
8. **Novi pristup aktiviranju prostora – pristup odozdo (SA zajednicom):** 22. jun, susret br. 1 s lokalnim umetničkim udruženjima. Na ovaj skup odazvali su se predstavnici asocijacije Nezavisna kulturna scena Srbije, Udruženja likovnih umetnika Srbije, KC Žive s Novog Beograda i dve neformalne lokalne grupe s inicijativama u polju kulture. Značajno je što jedna od tih grupa već duže vreme radi na aktiviranju letnje scene (Srećko

Lokalne organizacije za kulturu zajednice *

Otvoreni skup za udruženja i neformalne grupe koje se bave kulturom i umetnošću na Novom Beogradu.

epica

Fond za nauku RS

Ćirić), a zgradu mesne zajednice vidi kao potencijalno utočište u slučaju kiše, kada bi svoje događaje mogla da premesti u zatvoreni prostor.

Razgovaralo se o razlozima za neuspeh prethodnih akcija, o tome šta bi bili adekvatni sadržaji u prostoru mesne zajednice i dati su predlozi: a) da se više i bolje radi na promociji programa (angažovanje PR-a); b) da se iz spiskova članova NKSS i ULUS-a selektuju umetnici i drugi stručnjaci u kulturi s prebivalištem na opštini Novi Beograd i da se taj spisak dostavi Novobeogradskoj kulturnoj mreži, a u cilju pozivanja tih umetnika i aktiviranja prostora mesne zajednice; c) da se u saradnji s Opštinom Novi Beograd konkuriše kod različitih donatora za sredstva za realizaciju projekata (npr. program Kreativna Evropa).

9. Novi pristup aktiviranju prostora (sa zajednicom): susret br. 2 – sastanak s lokalnim umetničkim udruženjima (Polimorf i umetnici i arhitekta pojedinci) i Komitetom prolećne izložbe.

Ovom prilikom, lokalnim umetničkim udruženjima je pokazan prostor mesne zajednice i razgovaralo se o potencijalnim budućim programima. Napravljena je Viber grupa. Ovaj susret je iskorišćen kao osnova za realizaciju velike participativne izložbe pod nazivom Život u bloku, koju je organizovao kustosko-umetnički kolektiv Komitet prolećne izložbe zajedno s Oskarom anonimnim u okviru EPICA projekta.

Do jeseni 2024, Komitet za prolećne radove je konceptualizovao i izveo tri Prolećne izložbe ULUS-a, sa više od 300 umetnica i umetnika: „Nevidljivi portret“ UPCZ, 2021, „Umetnost i društvo“ UPCZ 2022, i „Kraj kapitalizma. Tačka doviđenja“ UPCZ, 2023. godine. Više o učesnicima, konceptu i programu svake izložbe dostupno je na stranici ulus.rs.

Određeno je da se izložba realizuje u oktobru i zatvori 20. oktobra – čime bi bio obeležen značajan datum oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu.

10. Realizacija izložbe Život u Bloku i konferencije EPICA

Javni poziv za izložbu „Život u bloku“ objavljen je u septembru 2024. godine. Odziv je premašio sva očekivanja, što je pokazalo da postoji veliki potencijal i interes zajednice za ovakve poduhvate. Svi prijavljeni učesnici su pozvani da se uključe i unapred pripremljeni za rad, a obezbeđen je potrebni budžet za umetničku produkciju i izvođenje. „Život u bloku“ je realizovan kao javni atelje u kome se izvodi kolektivni procesualni umetnički rad u periodu od deset dana, od 11. do 20. oktobra 2024. Grupa je zauzela nekoliko lokacija u javnom prostoru Bloka 45 (ispred, unutar i u okolini Mesne zajednice „Sava“, Jurija Gagarina 221). Organizovane su radionice (primeri: Kinema, Decentrala, Polimorf, Škola za dizajn, Pozdrav iz Bloka), probe i izvođenje kolektivne koreografije (sa Dušanom Murićem), kao i murala (Dunja Ćorlomanović i Blokovski muralisti), vođene ture (Stara kao nova, Nova Planska praksa), čitalačke i diskusione grupe (Arhiva u nastajanju, foto-arhiva Marije Popović), instalacije (Ada kolektiv, Sara

Tanasković), projekcije (Prvoborci bloka, Centar za vizuelnu antropologiju), kao i ogledni formati poput zvučnih pejzaža (Radio KROV), foto i pesničkih sesija (Snežana Mesarović, Slađana Nojković i pesnici iz komšiluka) i polemičkih ručkova (Kuvari iz bloka, Novo stambeno zadugarstvo). Desetodnevni program „Život u bloku“ dopunjavao je novim radovima koji su nastajali iz ostvarenih kolaboracija, i može se pogledati u **aneksu**.

Cilj je bio da projekat „Život u bloku“ okupi umetnike i komšiluk, i pruži prostor za kreativnu razmenu, društveni dijalog i umetničko istraživanje. Kroz ovaj proces lokalni stanovnici su aktivno učestvovali u stvaranju umetničkog programa, promišljali kako mogu transformisati svoje okruženje, izvodili akcije u tom smeru, osnaženi u širim društvenim i kulturnim diskursima, čime je umetnička praksa postala pristupačna i relevantna za sve članove zajednice. Tokom preduzetih akcija uspeali smo da omogućimo realizaciju izložbe kao javnog ateljea u kome se stimuliše inovativna, interdisciplinarna saradnja uz učešće umetnika, lokalne zajednice i šire publike. Aktivno je učestvovalo više od 60 ljudi, uz angažovanje 9 kolektiva. Svakog dana, od 12 do 20 sati, u radionicama i drugim programima učestvovalo je u proseku oko 80 ljudi iz komšiluka.

MODALITETI RAZVOJA LOKALNE KULTURNE POLITIKE: ZA, SA I U SLUŽBI ZAJEDNICE

Pristup razvoja kulturne politike odozgo (demokratizacija kulture za koju se smatra da ima širi društveni, kulturni i umetnički značaj) ovde se može formulisati pojmom **lokalna kulturna politika za zajednicu**. Takva je politika, makar nominalno, sada na snazi, što se može zaključiti na osnovu analize kulturne ponude Novobeogradske kulturne mreže, Blok galerije, biblioteke i kulturnih programa koje nudi sama Opština Novi Beograd. U praksi, kulturna ponuda je, takoreći, nikakva, jer budžeti i ljudstvo kojim ustanove raspolažu ne omogućuju nikakav razvoj.

I tim projekta EPICA pošao je od ovog koncepta, s tim da je novina u odnosu na aktuelne zvanične opštinske programe bila ta da su zajednici ponuđeni participativni umetnički projekti. Međutim, ubrzo se odustalo od takvog pristupa – ne zbog toga što on sam po sebi nema prednosti i kvalitete, već zbog toga što kvalitetno vođena kulturna politika odozgo tj. za zajednicu mora imati trajnost, a kapaciteti moraju biti daleko veći (pre svega ljudski, a onda finansijski). Ustanova mora da deluje u dužem vremenskom periodu da bi se stvorile navike učešća u kulturnim programima. Prešlo se, dakle, na koncept **kulturne politike koja se razvija sa zajednicom** – na distribuiranje poziva da se članovi zajednice uključe u kreiranje programa, ali i u ovom slučaju – išlo se preko različitih formalnih i neformalnih lokalnih (i ne samo lokalnih) kulturnih i umetničkih udruženja, dakle, ponovo su stručnjaci imali ulogu medijatora i aktivatora lokalne zajednice. Segmenti realizovanih programa imali su participativni karakter – npr. zajedničko osmišljavanje murala koji su umetnici realizovali.

Kao zaključak u celokupnom iskustvu realizacije programa u mesnoj zajednici došlo se do toga da **lokalna kulturna politika treba da bude vođena**

u službi zajednice. To bi značilo da bi najznačajniji zadatak medijatora bio da posreduju i pregovaraju sa različitim institucionalnim i vaninstitucionalnim akterima u službi zajednice.

PRINCIPI KULTURNE POLITIKE ZAJEDNICE

Kulturna politika zajednice morala bi da počde od „šire definicije pojma kultura koja uključuje životne stilove ljudi i zajednica, jezik, načine ophođenja, vrednosne sisteme, ideje, verovanja, rituale, običaje, odnos prema svetu, percepcije različitih pojava. Ako se počde od te definicije i govori o uticaju kulture na ljudsku zajednicu, onda se može reći da sadržaj kulture suštinski određuje život pojedinaca, njihove međusobne odnose i odnos s okruženjem. Nije isto živeti u društvu koje neguje kulturu brige, solidarnosti i podrške i društvu individualizma i materijalizma. Kultura je, prema Stjuartu Holu (Stuart Hall), jednom od osnivača studija kulture, prostor interpretativne borbe (1981: 233); prostor gde se različite grupe ljudi bore da daju značenje fenomenima i pojavama koje ih okružuju, da biraju društvene vrednosti, određuju šta je normalno, dobro, lepo, poželjno. Način na koji su definisani i kulturološki uslovljeni koncepti rada i zaposlenja ili poslovnog uspeha, porodice, braka, ljubavi, pa i javnog prostora, privatne svojine, krucijalno utiče na ljudske živote i na sreću pojedinaca. Zato borba za određene norme, običaje i zakone znači borba za menjanje kulture. U vezi s tim – i temom participacije u kulturi – ključno je pitanje ko ima moć da kreira značenja i kulturu i da li ona leži među širokim društvenim slojevima (kulturna politika odozdo, kulturna demokratija) ili je imaju grupe pojedinca koji primarno štite svoje interese (kulturna politika odozgo, kulturna hegemonija). Bitno je od koje definicije kulture polazi kulturna politika jedne zajednice – uže ili šire – jer to određuje nivo ili opseg participacije, kao i mesto i društveni značaj umetnika i umetnosti. Što je definicija kulture šira za jednu zajednicu – to je briga o zajednici veća.“ (Mihaljinac, 2024: 91-92). Potom, ova politika morala bi da podrazumeva zajedničko, horizontalno upravljanje, kojim bi se ostvarivao interes lokalnog stanovništva. Akteri u upravljanju trebalo bi da budu predstavnici zajednice, stručnjaci i stvaraoaci, i to kroz reaktuelizaciju institucije mesne zajednice. Tako bi se omogućilo samoorganizovanje i direktno demokratsko odlučivanje o pitanjima u polju kulture.

UMESTO ZAKLJUČKA: SIMBOLI

U okviru projekta koristili smo dva simbola: petao i sunce. Blok 45 nosi naziv Naselje Sunca, a petao predstavlja skulpturu Petlić iz 1976. autora Milosava Sunjavca, postavljenu ispred mesne zajednice Sava u tom bloku. Skulptura je prepoznatljiv simbol lokalne zajednice. Oba simbola predstavljaju buđenje, aktivnost, život – i te smo ideje želeli da podcrtamo kao temeljne za dalje pravce razvoja aktivističkih inicijativa u bloku (i šire).

REFERENCE

- Hall, Stuart (1981). Notes on Deconstructing 'the Popular'. In Raphael Samuel (Ed.) *People's History and Socialist Theory* (pp. 227-240). London: Routledge.
- Majstorović, S. (1977). *Kultura i demokratija*. Beograd: Prosveta.
- Mihaljinac, N. (2024). Kultura. U Tomka, G. (Ur.), *Pojmovnik participacije: čitanja (ne)učesča u kulturi, arhitekturi, umetnosti, nasleđu i urbanom planiranju* (str. 91–92). Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
- „Skulptura Ptica“ (2014). *Fortyfivers*, 25.9.2014, <<https://fortyfivers.blogspot.com/2014/09/na-mladi-ma-petic-ne-ostaje.html>>, poslednji put pristupljeno 12.8.2024.
- Gelderloos, P. (2013). *Anarhija je moguća. Primjeri anarhije u praksi*. Anarhistička biblioteka. Dostupno na: <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/peter-gelderloos-anarhija-je-moguca> (pristupljeno 21. 04. 2021)

ANEKS 1: SPORAZUM O SARADNJI

СПОРАЗУМ О САРАДЊИ

Закључен дана 12. 12. 2023. године у Београду, између:

1. Факултета драмских уметности, из Београда, ул. Булевар уметности 20, Нови Београд, матични број 07029799, ПИБ 101554850, који заступа декан проф. др Милош Павловић (даље: Факултет) и
2. Општине Нови Београд, Булевар Михаила Пупина 176, коју заступа Председник општине Бојан Бован (даље: Општина)

Члан 1.

Изражавајући обострану жељу и заинтересованост да успоставе сарадњу у оквиру својих регистрованих делатности, Општина и Факултет (у даљем тексту: стране потписнице) закључују овај споразум.

Члан 2.

Овим споразумом утврђују се предмет и оквирни видови сарадње страна потписница, уз уважавање обостраних интереса на принципу равноправности, савесности и поштења, уз нужне толеранције које због промењених околности или тешкоћа могу бити изазване током трајања овог споразума.

Члан 3.

Факултет је иницирао сарадњу са Општином ради обезбеђивања подршке Општине реализацији научног пројекта EPICA – Оснаживање партиципације у култури и архитектури: активирање јавних ресурса за и са заједницом (EPICA – Empowering Participation in Culture and Architecture: Activating public Resources for and with Community), који је подржан средствима Фонда за науку Републике Србије и који реализује

пет научноистраживачких институција: Факултет драмских уметности у Београду, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Институт економских наука у Београду, Факултет за спорт и психологију ТИМС у Новом Саду и Факултет ликовних уметности у Београду. Тема пројекта је оснаживање локалних заједница за активно коришћење јавних ресурса у области културе и архитектуре у сврхе одрживог локалног развоја и јачања локалног идентитета.

На територији савских блокова општине Нови Београд, истраживачи би реализовали пројектну активност под називом Жива лабораторија: Партиципативни модел за развој заједнице (Living Lab: Participatory model for community development).

Истраживачке активности овог радног пакета су груписане око следећих истраживачких тема:

- Материјално културно и природно наслеђе – заштићена културна добра, просторне целине, културно-историјске целине,
- Нематеријално културно наслеђе, култура сећања, локална знања и социјални конструкти,
- Локални друштвени и културни центри – стање, потребе и потенцијали за развој.

Ове истраживачке активности ће бити спровођене у периоду јануар 2024. – октобар 2024. године и одвијаће се у сарадњи са члановима локалне заједнице. Грађани ће бити позивани да учествују у прикупљању, бележењу, одабиру, кустосирању, презентацији и интерпретацији података од значаја за наведене теме. Истраживачки тим ће са том сврхом организовати разговоре, радионице, презентације и партиципативне изложбе и сличне активности.

Члан 4.

У реализацији сарадње у духу овог споразума, Општина ће:

- омогућити коришћење просторија Месне заједнице Сава и Месне заједнице Савски кеј за спровођење истраживачких активности по следећој динамици у току 2024. године:
  - о простор МЗ Савски кеј – четвртком 17.00–20.00 часова:
    - 2 термина у јануару, фебруару, јулу и августу
    - 3 термина у марту, септембру и октобру
    - 4 термина у априлу, мају и јуну
  - о сала МЗ Сава – суботом 10.00–13.00 часова:
    - 2 термина у јануару, фебруару, јулу и августу
    - 3 термина у марту, септембру и октобру
    - 4 термина у априлу, мају и јуну

У реализацији сарадње у духу овог споразума, Факултет ће:

- остварене резултате учинити јавним и дати их на располагање свим заинтересованим странама,
- одговорно користити просторе дате на коришћење

Члан 5.

Ближе међусобне обавезе страна потписница у оквиру сарадње, уколико се за то укаже потреба и обострана заинтересованост, биће регулисани посебним уговорима, које ће стране потписнице закључивати у писаној форми, држећи се основних принципа и одредница успостављених овим споразумом.

Члан 6.

Овај споразум се закључује на период од јануара до октобра 2024. године.

Члан 7.

У реализацији сарадње у духу овог споразума, стране потписнице се обавезују да примењују позитивне домаће прописе, прописане техничко-технолошке стандарде, домаћа и инострана научна достигнућа, као и да међусобно уважавају сопствена општа акта и пословне одлуке органа руковођења и управљања.

Члан 8.

У циљу успешне реализације сарадње установљене овим споразумом, стране потписнице именују своје координаторе за праћење извршења овог споразума.

За координатора Општина именује Анку Вукелић Гргуровић, руководиоца Службе за послове управе у месним заједницама, а Факултет ван. проф. др Нину Михаљинац, руководиоца ЕРІСА пројекта.

Координатори су дужни да брину о реализацији овог споразума, и да дају предлоге за отклањање евентуалних проблема и решавање спорних питања.

Члан 9.

Овај споразум је састављен од по четири (4) истоветна примерка, од којих по 2 (два) примерка добијају стране потписнице.

ANEKS 2 – PROGRAM IZLOŽBE ŽIVOT U BLOKU

ŽIVOT U BLOKU

11–20. oktobar 2024.

Ispred, unutar i u okolini MZ „Sava“

Jurija Gagarina 221, Blok 45, Novi Beograd

PROGRAM

Petak, 11. oktobar 2024.

14.00–16.30

Trg ispred MZ „Sava“

ŽuB MOBA

Priprema prostora za zajednički rad: postavka šatora, mobilijara i tehničke opreme, kao i sastanak družine *Blokovski muralisti* (Dunja Čorlomanović, Sara Milojković, Marija Srećković Karanfilović, Slađana Nojković i Jelena Marjanović Savković).

16.30

Glavni trg (kod Maksija)

ZBOR svih učesnica i učesnika izložbe “Život u bloku” i pravljenje zajedničkog plana

18.00

Na različitim mestima u okolini MZ „Sava“
ŽuB MOBA nastavak rada

Subota 12. oktobar 2024.

12.00–16.30

Glavni trg (kod Maksija)

Škola za dizajn Beograd

ZAJEDNIČKI PROSTOR

Produkcija učeničkih radova pod mentorstvom prof. Marije Popović

Koridor

Ada kolektiv

O:TVORENO

Vikend akcija – Prostorna instalacija / intervencija sa lokalnom zajednicom

Na različitim mestima u okolini MZ „Sava“

Svetlana Mesarović

Šetnje blokom 2015–2024.

Fotografije

12.00–15.00

Trg ispred MZ „Sava“

Dušan Murić

Prva proba komunalne koreografije

14.00–16.30

Glavni trg (kod Maksija)

Sara Tanasković

Instalacija od polena i voska

Trg ispred MZ „Sava“

Ana Šneblić

POZDRAV IZ BLOKA

Likovna radionica pravljenja razglednica

16.30–18.00

Glavni trg (kod Maksija)

Kuvari iz bloka

RUČAK, uz smatranja i razmatranja

18.00–20.00

Kino-sala kod Pošte

Centar za vizuelnu antropologiju

BLOK 23 – projekcija filma

Nedelja, 13. oktobar 2024.

12.00–14.00

Šetalište

Renata Bujčić

Zidić koji ispunjava želje

Likovna radionica za decu i mlade

Brdo pored šetališta

KIOSK

Ženska posla

Razgovor o istraživanju i knjizi

12.00–15.00
Trg ispred MZ „Sava“
Dušan Murić
Druga proba komunalne koreografije

12.00–16.30
Glavni trg (kod Maksija)
Škola za dizajn Beograd
ZAJEDNIČKI PROSTOR
Produkcija učeničkih radova pod mentorstvom prof. Marije Popović

14.00–16.30
Katarzyna Ewa Stojčić
KOSTIMOLOGIJA BLOKA
Ogledna radionica u saradnji sa Isidorom Spasić

16.30–18.00
Šetalište
Kuvari iz bloka
RUČAK, uz smatranja i razmatranja

18.00–20.00
Trg kod MZ „Sava“
Pesnici iz komšiluka i Slađana Nojković
Pejčić

Ponedeljak, 14. oktobar 2024.

12.00–15.00
Trg ispred MZ „Sava“
Dušan Murić
Treća proba komunalne koreografije

POZDRAV IZ BLOKA
Likovna radionica za decu i mlade, po konceptu Ane Šneblić

14.30–18.00
Kino-sala, kod Pošte
KINEMA atelje
Filmska radionica za mlade i sve druge komšije

16.30–17.00
Glavni trg (kod Maksija)
Blokovska klin čorba – hoće li se dogoditi?
Pravljenje plana za utorak i sredu

17.00–19.00
Kino-sala kod MZ „Sava“
PRVOBORCI BLOKA
Veče zaprepaščenja uz goste iznenađenja: Projekcija filma Milana Todorovića Tenere „NEHRU SAVSKI GETO“, potom razgovor sa autorom i učesnicima filma

Utorak, 15. oktobar 2024.

12.00–14.00
Trg pored MZ „Sava“
POZDRAV IZ BLOKA

Likovna radionica za decu i mlade, po konceptu Ane Šneblić

14.00–15.00
Šetalište
NOVA PLANSKA PRAKSA i Maja Đurić
Vođena tura i razgovor „Šta se planira?“

14.30–18.00
Glavni trg (kod Maksija)
KINEMA atelje
Filmska radionica za mlade i sve druge komšije

16.00–17.00
Glavni trg (kod Maksija)
Blokovska klin čorba – hoće li se dogoditi?

17.00–19.00
Kino-sala kod MZ „Sava“
KIOSK
Arhiva u nastajanju
Prikaz i razgovor o istraživanju

17.30–19.30
Šetalište
Četvrta proba komunalne koreografije sa Dušanom Murićem

Sreda 16. oktobar 2024.

12.00–15.00
Šetalište
STARA KAO NOVA
Postavka „Aktiviranje javne svojine ZA i SA zajednicom“
Prikaz arhitektonsko-urbanističkih rešenja za obnovu i aktiviranje deset napuštenih objekata u staroplaninskim selima

12.00–15.00
Trg pored MZ „Sava“
POZDRAV IZ BLOKA
Likovna radionica za decu i mlade, po konceptu Ane Šneblić

14.30–18.00
Glavni trg (kod Maksija)
KINEMA atelje
Filmska radionica za mlade i sve druge komšije

17.30–19.30
Šetalište
Peta proba komunalne koreografije sa Dušanom Murićem

18.00–20.00
Glavni trg (kod Maksija)
DECENTRALA
Radionica
Digitalna nezavisnost bloka

Četvrtak 17. oktobar 2024.

12.00–14.00

Šetalište
STARA KAO NOVA
Vođena tura „Aktiviranje javne svojine
ZA i SA zajednicom“
Prikaz arhitektonsko-urbanističkih rešen-
ja za obnovu i aktiviranje deset napuštenih
objekata u staroplaninskim selima

Trg pored MZ „Sava“
Pozdrav iz Bloka
Kreativna radionica za decu i mlade, po
konceptu Ane Šneblić

15.30–18.00

Glavni trg (kod Maksija)
KINEMA atelje
Filmska radionica za mlade i sve druge
komšije

16.30–18.00

Glavni trg (kod Maksija)
Kuvari iz bloka
RUČAK, uz smatranja i razmatranja

17.30–18.30

Trg pored MZ „Sava“
Pesnici iz komšiluka i Slađana Nojković

18.30–19.30

Glavni trg
DECENTRALA
Radionica: Civilno radio-amaterstvo –
Šta kad nestane Internet u bloku?

19.30–20.00

Kino-sala kod MZ „Sava“
KINEMA atelje
Projekcija ranijih radova učesnika
filmskih radionica

Petak 18. oktobar 2024.

12.00–16.30

Trg ispred MZ „Sava“ (opciono brdo
pored šetališta)
Višnja Kisić, Goran Tomka, Sanja Iguman
Glušac i Sara Nikolić
MAPIRANJA SEĆANJA BLOKOVA
Radionica/razgovor

POZDRAV IZ BLOKA

Likovna radionica za decu i mlade, po
konceptu Ane Šneblić

Na različitim mestima, u okolini MZ
„Sava“

Radio KROV
Zvučni pejzaž Bloka, prikupljanje građe

Slađana Lalić
Izbor klupe za oslikavanje i razrada plana

14.30–18.00

Glavni trg (kod Maksija)
KINEMA atelje
Filmska radionica za mlade i sve druge
komšije

16.30–18.00

Glavni trg (kod Maksija)
Kuvari iz bloka
Komšijski RUČAK, uz smatranja i razma-
tranja

17.00–19.00

Kino-sala kod MZ „Sava“
Novo stambeno zadrugarstvo
Gde i kako ćemo živeti?
Razgovor i prikaz iskustava iz Beograda
i Barselone

19.00–20.00

Kino-sala kod MZ „Sava“
Marija Popović
Društvena mreža
Prikaz foto-arhive

18.00–20.00

Glavni trg (kod Maksija)
DECENTRALA
Radionica: Zajednička popravka računara

Subota 19. oktobar 2024.

12.00–17.30

Šetalište
Dušan Murić
Šesta proba komunalne koreografije

Glavni trg (kod Maksija)
Škola za dizajn Beograd
ZAJEDNIČKI PROSTOR
Produkcija radova pod mentorstvom
prof. Marije Popović

Katarzyna Ewa Stojičić
KOSTIMOLOGIJA BLOKA
Finalna radionica u saradnji sa Isidorom
Spasić i prikaz ogleđa

Isidora Spasić
KAKAV JE ŽIVOT U BLOKU?
Postavka i kratak razgovor o kolažu

Ana Šneblić
POZDRAV IZ BLOKA
Izložba razglednica nastalih u likovnim
radionicama javnog ateljea ŽuB

Trg ispred MZ „Sava“ POLIMORF radionica
pravljena kućica za ptice, potom zajednič-
ka postavka na različitim mestima u bloku
Po različitim mestima u okolini MZ „Sava“

Dunja Ćorlomanović, Sara Milojković,
Marija Srećković Karanfilović, Sladana
Nojković i BLOKOVSKI MURALISTI u
akciji

Sa prezalogaj-pauzom 13.30–14.30
Trg kod MZ „Sava“
Kuvari iz bloka
RUČAK, uz smatranja i razmatranja

17.30–19.30
Kino-sala kod MZ „Sava“
KINEMA atelje
Projekcija novih radova učesnika filmskih
radionica

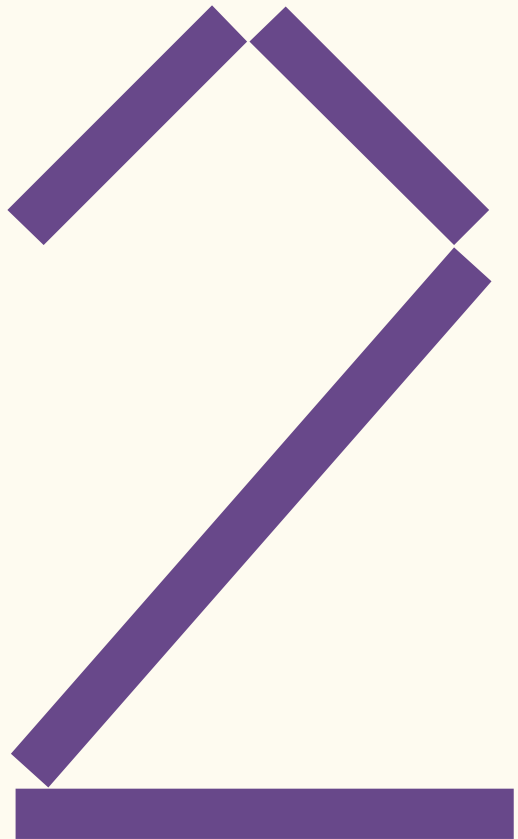
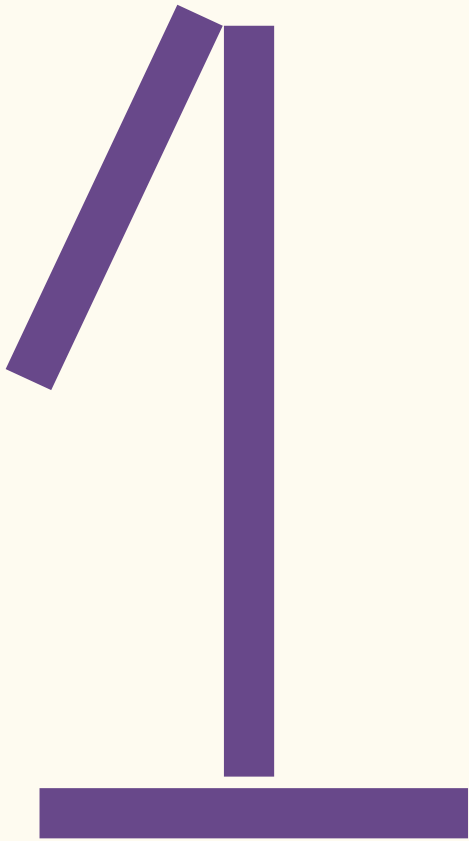
Nedelja, 20. oktobar 2024.

11.00
Glavni trg (kod Maksija)
Vođena tura „Zajednički prostor“
Radovi učenica i učenika Škole za dizajn
Beograd
pod mentorstvom prof. Marije Popović

Radio KROV
Zvučni pejzaž Bloka, premijera

12.00
Šetalište
Komunalna koreografija sa Dušanom
Murićem
Premijerno izvođenje i finale izložbe
ŽIVOT U BLOKU

OD HLADA DO BORBE: ŠTA SU LJUDIMA VIŠE-NEGO-LJUDI?

Goran Tomka^{*1},
Višnja Kisić^{*2},
Sanja Iguman Glučac^{**3}

* Fakultet za sport i psihologiju,
TIMS, Univerzitet Edukons,
Sremska Kamenica

** Institut za filozofiju i
društvenu teoriju, IFDT,
Univerzitet u Beogradu

1 goran@tims.edu.rs,
ORCID 0000-0001-7646-7473

2 visnja.kisic@tims.edu.rs,
ORCID 0000-0002-8837-7229

3 sanja.iguman@ifdt.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0001-9092-5741

FROM SHADES TO FIGHTS: WHAT ARE MORE-THAN-HUMANS TO HUMANS?

Most well-known theories of participation or engagement are profoundly anthropocentric, meaning that they view humans as separate from and superior to all other forms of life. In such a view, the only active agents are humans, while non-human entities are viewed mostly as passive, often grouped into simplistic terms like "nature." In the case of participatory theories in urban planning, culture and art, it is people who have needs, desires, acting on them to achieve certain goals and these are taken into account when planning a participatory design policy, project or process. In this paper, we consider how human agents interpret the presence and actions of more-than-human actors. As a case study, we examine Blocks 44, 45, 70 and 70a in New Belgrade (Novi Beograd). This is an adequate case because our preliminary findings show that non-human agents (such as the river, winds, trees, parks) appear very often in the description of the living environment by the human inhabitants of those Blocks. In this paper, we map the different modes of speech used by our interviewees to describe the presence and actions of the more-than-humans.

Key words: posthumanism, postanthropocentrism, participation of more-than-human actors, qualitative research

TEORIJSKI OKVIR

Većina poznatih teorija o participaciji ili angažovanju je duboko antropocentrična. Antropocentrizam posmatra ljude kao odvojene i superiorne u odnosu na sve druge oblike života. Smatra da ljudski život ima suštinsku vrednost, dok su drugi entiteti (uključujući životinje, biljke, mineralne resurse i tako dalje) resursi koji se opravdano mogu eksploatisati u korist čovečanstva. U takvom pogledu, jedini nosioci aktivnosti su ljudi, dok se drugi posmatraju uglavnom kao pasivni entiteti, često grupisani u

pojednostavljene termine poput „prirode“. Drugi takav termin je „životna sredina“, koja se posmatra kao neka vrsta jednostavne i pasivne pozadine za ljudske aktivnosti, ili pak „zelenilo“, pojam kojim su najčešće više-nego-ljudskih aktera određeni kroz polje i prakse urbanizma i planiranja prostora.

U slučaju teorija participacije u urbanizmu, kulturi i umetnosti, ljudi su ti koji imaju potrebe, želje, delujući na osnovu njih kako bi postigli određene ciljeve i oni se uzimaju u obzir prilikom planiranja participativnog dizajna politike, projekta ili procesa. Nasuprot tome, kako u tradicionalnim animističkim kulturama, tako i u savremenim posthumanističkim naukama, svi oblici života, kao i vetrovi, vode i minerali, vide se kao živi, povezani i aktivni (Braidotti, 2022; McHugh, Aloï, 2020; Nayar, 2014). Važnost bavljenja svetom bez podele na Kulturu/Društvo i Prirodu (Morton, 2009; Kisić & Tomka, 2023), kao i napuštanja pozicije antropocentričnog gospodarenja svetom dolazi poslednjih par decenija sa mnogih strana – ekofeminizma (Plumwood, 1994), posthumanizma (Haraway, 2016; Braidotti, 2022), indogenih studija (Vivieros de Castro, 2014, 2015; Wall Kimmerer 2013, 2021), postkolonijalnih i dekolonijalnih studija (Bignall, 2010).

Vodeći se ovim posthumanističkim zahtevima i relacionim ontologijama, u ovom radu ističemo da su prepoznavanje i imenovanje više-nego-ljudskih bića u svakodnevnom životnim praksama i sećanjima ljudi, važan prvi korak za razumevanje odnosa koji se gradi sa njima, ali i za razumevanje uronjenosti u antropocentrične kulturno-društvene diskurzivne okvire. Iz te perspektive, u stvaranju mesta i (mesnih) zajednica ne učestvuju samo ljudi, već i svi oni koji na određenom mestu žive i dele svakodnevnu životnu realnost. Kao što ćemo videti, ljudi više-nego-ljudskim bićima daju razne uloge i sposobnosti, te stvaraju sa njima ne samo koristoljubive već i duboko afektivne odnose. Upravo zbog deljene svakodnevnice i afektivnih odnosa koje se formiraju u njoj na određenom prostoru, borbe ljudi za očuvanje reke, parkića, travnjaka ili drvoreda mogu da se čitaju kao borbe ne samo za svoj dobar život, već dobar život i opstajanje bića sa kojima dele godinama i decenijama mesto života i međusobnu negu.

METODOLOŠKI OKVIR

U ovom istraživanju u okviru EPICA projekta, mapirali smo upravo sećanja i stavove stanovnica i stanovnika blokova 44, 45, 70 i 70a o specifičnosti života u njima. Polazište nam je bilo da percepcije nasleđa i sakupljanje sećanja „odozdo“ može da ponudi uvid u kompleksnu, isprepletanu, kontinuiranu a opet promenjivu mrežu odnosa specifičnih za ovu urbanu teritoriju. U istraživanju nam je bilo važno da nasleđe sagledavamo kroz postantropocentričnu perspektivu, u kojoj agensnost za stvaranje mesta, zajednica i odnosa kroz istorijski tok imaju ne samo ljudi već i više-nego-ljudski entiteti (Kisić & Tomka, 2023). Dominantne, autorizovane prakse vrednovanja nasleđa urbanih teritorija po pravilu bi dale prioritet makro-trendovima, specifičnostima urbanističkih i arhitektonskih rešenja, ličnosti projekatana i prepoznatljivosti njihovog izraza, kao i istorijski važnim događajima koji su se odigrali na određenom mestu. Sećanja „odozdo“,

sa druge strane, daju nam veću mogućnost osvetljavanja svakodnevnih praksi, odnosa i fenomena koje čine specifičnosti blokova. Mesta, prakse, akteri, teme i sećanja koja se prepliću i ponavljaju kroz intervju prerastaju iz ličnih u kolektivna žarišta sećanja određene teritorije. U okviru ovih sećanja i stavova za ovaj tekst smo izdvojili ona koja uključuju više-nego-ljude, koje definišemo kao bilo koji oblik života koji ne pripada ljudskoj vrsti. To znači da su za potrebe ovog rada više-nego-ljudi sve životinje i biljke, klimatski fenomeni poput vetra i kiše, kao i reka. U više-nego-ljude nismo ubrajali zgrade, puteve i staze, telekomunikacione opreme i tehnologije i slično (što bi neke druge teorije posthumanizma, poput teorije akter mreže, verovatno ubrajale).

Kao metod prikupljanja podataka koristili smo polu-strukturisane dubinske intervju u javnim prostorima blokova, uz šetnje sa sagovornicima i sagovornicama. Analiza je rađena na uzorku od 17 ispitanika, različitih životnih dobi, pola i profesija, kako bismo omogućili različitost sećanja i narativa o životu u blokovima.

Metodološki se nismo fokusirali isključivo na pitanja o više-nego-ljudskim akterima, kao i čestim terminima pod koje se oni svrstavaju (priroda, okruženje, životna sredina, zelenilo, itd.), već smo kroz intervju želeli da na što nesugestivniji način mapiramo teme, diskurse, aktere i sećanja ljudskih stanovnika i stanovnica blokova. Iako je bilo specifičnih potpitanja koja eksplicitno pominju percepciju više-nego-ljudskog sveta i odnos prema njemu, u većini intervju nije bilo potrebe za postavljanjem ovog potpitanja, jer su živi, više-nego-ljudski akteri bivali pomenuti već u opštim sećanjima o percepciji blokova, specifičnim mestima i sećanjima. Iako smo se metodološki oslonili na intervju i šetnje sa ljudima, naš ontološko-epistemološki okvir razumevanja teritorije, nasleđa i sećanja je posthumanistički.

Prikupljene podatke, u ovom slučaju sećanja, priče i razumevanja kraja, smo najpre selektovali, a potom obradili uz pomoć tematske analize (Braun & Clarke, 2006). Prema Klark i Braun, tematska analiza predstavlja „metod za identifikaciju, analizu i interpretaciju obrazaca značenja (tema) unutar kvalitativnih podataka“ (Clarke & Braun, 2017: 297).

NALAZI: ŠTA SU LJUDIMA VIŠE-NEGO-LJUDI

U našim razgovorima sa stanarkama i stanarima blokova, prisustvo više-nego-ljudskih aktera u govoru o životu u bloku je više nego primetno. Pominjanje reke, zelenila i drveća, uzeto zajedno, je zapravo jedna od ključnih tema u ovim razgovorima. U toku analize, zabeležena su 82 isečka, u 17 intervju, u kojima više-nego-ljudi predstavljaju centralne aktere. Važno je napomenuti i da razgovor o njima nije bio u značajnoj meri podstaknut pitanjima. Od desetak pitanja/oblasti razgovora u polustrukturiranom intervjuu, samo je jedno eksplicitno pozivalo u razgovor više-nego-ljude, iako su u mnogim slučajevima ta pitanja i izostala jer su se više-nego-ljudski akteri pojavljivali ranije, kroz druga pitanja.

S obzirom na eksplorativnu prirodu ovog teksta, u ovom delu ćemo ponuditi pregled različitih tema, odnosno obrazaca govora u okviru kojih

se više-nego-ljudi pojavljuju kao akteri. Različiti isečci su u toku tematske analize grupisani u teme u zavisnosti od tipa govora i mesta govora u toku razgovora, odnosno relacije sa postavljenim pitanjima. Počinjemo sa temom „više-nego-ljudi svuda oko nas“, koja označava one govore koji ukazuju na obilje i generalni značaj više-nego-ljudi u životu naših sagovornica i sagovornika. Potom nudimo dve teme koje se odnose na prijatna i neprijatna iskustva sa više-nego-ljudima, i jednu temu koja ukazuje na relaciju između ljudske socijalizacije i više-nego-ljudi. Na kraju, predstavimo dve povezane teme koje obrađuju prošle traume i strahove u vezi sa budućnošću u kojima više-nego-ljudi igraju centralnu ulogu, kao i spremnost stanarki i stanara savskih blokova da se udružuju i bore za prisustvo više-nego-ljudi. Isečci iz transkribovanih razgovora će se pojavljivati kao ilustracije tema, zajedno sa analizom svakog isečka.

VIŠE-NEGO-LJUDI SVUDA OKO NAS

Najupečatljiviji slučaj prisustva više-nego-ljudi je u odgovorima na pitanje: „Kada pomislite na blok, koji prizor vam se pojavljuje?“. Ovo pitanje najčešće je dolazilo na samom početku razgovora, iako to nije u svim razgovorima slučaj. U čak 13 od 17 razgovora, odgovor na to pitanje sadrži, i to na centralnom mestu, više-nego-ljude. Sledeća tri odgovora poslužiće kao dobra ilustracija:

„Najviše reka. Voda, reka, to mi je prva i najlepša asocijacija i, prosto, ne bih više volela da živim bilo gde, a da nisam pored vode.“

„Meni reka, iskreno ti kažem. Jer ja sam razmišljala kad sam putovala i sve to, gde bih ja to tačno mogla živeti. Meni treba blizina reke.“

„Što me onako za blok najviše veže, to je ta reka, to je ta Sava, razumeš, na kojoj smo odrasli, i to je taj mir neki.“

Osim reke, u toku razgovora se pojavljuju i brojni drugi više-nego-ljudi. Tu su ptice, komarci, drveća, lipe, žabe, ježevi, kućni ljubimci (najčešće psi). Mnoge sagovornice i sagovornici su otvoreno navodili neke od njih kao ključne razloge zbog kojih žive na tom mestu. Ovo je važno i za kasniju analizu strahova, gubitaka i spremnosti na borbu i aktivizam, jer daje težinu odnosu ljudi i više-nego-ljudi.

Za neke od ljudi, postojanje tog ambijenta koji obiluje ovim stvorenjima ne predstavlja samo prvu asocijaciju i važan razlog zašto su tu već i tačku oko koje se mnoge druge dnevne radnje odvijaju. U sledećem isečku može se, na primer, videti kako se kretnje oblikuju u odnosu na reku:

„Stalno, ono, poslije treninga, prije treninga, ovako kad se nađem sa drugaricama, uvek idemo bar nekim delom uz reku ili negde sednemo, pogotovo sad, sad kad nema splavova. Sedneš i gledaš u reku i toliko je lepo.“

Slično, u narednom isečku kej i reka su ambijent za socijalizaciju i pojam „okosnica“, koji je iskoristila sagovornica, dobro opisuje poziciju reke u lokalnom prostornom imaginarijumu:

„Od kad mi je kej postao, nekako, tokom korone, glavna okosnica društvenog života, nekako mi je postalo, u stvari, jasnije zašto je ljudima to važno i koja je uloga toga u svakodnevnom životu. Tako da, da, uvek bih zamislila kej kad bi me neko pitao o bloku.“

U tom smislu, možemo bez zadržke reći da, iz ugla naših sagovornica i sagovornika koji žive u savskim blokovima, više-nego-ljudi prožimaju, obeležavaju i oblikuju njihov životni prostor i kao takvi su aktivan element njihovih života, na različite načine uključujući i prijatne mirise, na primer:

„Evo mi sedimo sad ispod Lipe, razumeš? Miris toga i sve, meni to nema cenu, razumeš?“

Stoga nas ne čudi da se više-nego-ljudi često pojavljuju i u razgovoru o imaginarnom muzeju blokova. Pitanje Šta biste voleli da se nađe u muzeju bloka?, je zapravo pitanje o tome šta je vredno čuvanja i prezentovanja drugima, odnosno šta je vredno uopšte. Jedan sagovornik jednostavno izgovara: „Zelenilo, zelenilo, samo zelenilo“, dok su se drugi više trudili da osmisle taj proces baštinjenja. Iako se očekivano mučila sa smeštanjem reke u muzej („ne reka očigledno u muzej“), trud naše sagovornice da se nađe način da reka bude reprezentovana govori upravo o njenoj bliskosti sa rekom:

„Ne reka očigledno u muzeju, ali nešto kao slika reke jer je ona je kao neka kraljica blokova. Sve ovo levitira ka Savi – nikad niko neće spomenuti blokove da ne ispomene Savu.“

Konačno, pojam „Kraljica blokova“ koji je sagovornica dodelila reci, na lep način govori o centralnosti reke Save i ulozi koju reka ima u životu stanarki i stanara blokova.

VIŠE-NEGO-LJUDI PRIJAJU: MIR, HLAD I ČIST VAZDUH

Kada govorimo o agensnosti više-nego-ljudi, ona može imati različite oblike i proizvoditi različite reakcije, od straha, preko iritacije ili radoznalosti, do radosti. U slučaju naših sagovornika, više-nego-ljudi im pružaju dominantno prijatna iskustva. Među njima se izdvajaju iskustvo mira i opuštenosti. Nekoliko sagovornica je takođe pomenulo meditaciju ili smiren pogled ka reci kao mogućnost. U više razgovora se pominje „terapijsko“ svojstvo zelenila, reke i prirode, kao u sledećem isečku:

„Ono, smiri te, onako, nešto kad je sunčano, pa onako, kao šljokice da su po vodi. Pa onda ako prođe neki brod, pa malo zatalasa, pa se čuju oni talasi kao da si na moru, ne znam. . Meni je to terapija.“

Osim mira i prilike da se bude u miru, ambijent ispunjen više-nego-ljudima otvara i druge prilike. Jedna mogućnost odnosi se na kretanje i boravak u prostoru na način koji ne bi bio moguć da više-nego-ljudskih aktera tu nema. Tipičan primer koji smo u više navrata čuli je hlad koji krošnje drveća pružaju i njega vidimo u sledećem isečku:

„Jeste, da, vegetacija je prilično prisutna i to je možda i ogromna prednost bloka, baš i zbog te hladovine i uopšte i čistog vazduha“

Značaju hlada, odnosno krošnji drveća, doprinose i žalbe sagovornika na prostorne situacije u kojima ne postoji dovoljno drveća. Jedan sagovornik nam se požalio da su nadležne institucije, prilikom renoviranja centralnog

šetališta koje povezuje sve posmatrane blokove, klupe stavili na mestima na kojima nema hlada. Klupa van hlada je tako leti neupotrebljiva, iz ugla ovog sagovornika, dok su klupe u hladu mnogo traženije i samim tim nedovoljno često raspoložive. Ovo je očit primer kako u ovom slučaju drveće, značajno menja vrednost drugih prostornih elemenata.

Druge mogućnosti koje više-nego-ljudi otvaraju ljudima, a koji su prisutni u razgovorima su mogućnost rekreacije (vožnja bicikala, trčanje, taiči i slično), šetnje i boravka na svežem vazduhu, kupanje u Savi, kao i šetnja kućnih ljubimaca. Sledeća izjava predstavlja dobru ilustraciju ovih mogućnosti.

„Guste krošnje, drvoredi, guste krošnje. Ovde se igraju deca, ovde pikaju basket, ovde rade zgibove. Jedan deka se sunča u kupaćim gaćama na keju, ovaj vozi bajz, ptičice cvrkuću, sunce sija. Mislim, kao.. A u gradu živiš u centru grada i kao možeš da imaš tu i posao i fakultet.“

VIŠE-NEGO-LJUDI KAO SOCIJALNI LEPAK: ŠETNJE, „BLEJA“ I „KUČKARI“

U našim razgovorima, ali i uošte u društvu, uobičajen odnos između ljudi i više-nego-ljudi je direktan odnos u kojem ljudi, najčešće oni koji imaju nekakvu sklonost ka „prirodi“, pronalaze za sebe nešto u prirodnim ambijentima što ne mogu drugde i o tome smo pisali u prethodnom delu: mir, lepotu, radost ili neku korist, poput mogućnosti da se nešto uradi ili da se uradi na prijatniji način. Međutim, u razgovorima primećujemo i jednu drugačiju dinamiku tog odnosa, a to je da zasićenost više-nego-ljudima, kao što je u posmatranim blokovima, pruža mogućnosti i za drugačije odnose među ljudima i to neretko među ljudima koji su bez tog ambijenta udaljeni. U tom smislu, više-nego-ljudi se pojavljuju kao svojevrstan socijalni lepak koji doprinosi uspostavljanju, jačanju i održavanju odnosa unutar ljudskih zajednica. S obzirom na fokus ovog teksta, doprinos koji više-nego-ljudi daju socijalizaciji smo izdvojili kao poseban deo i naredan isečak najjasnije opisuje tu dinamiku:

„Meni taj neljudski svet inspiriše taj socijalni momenat. Da nema organizacije bloka takva kakva je, to, klupice, igrališta i šta već, ne bi bilo ni povezivanja socijalnog. Mislim da je to vrlo uzročno-posledično... Mnogo ljudi je blok pozvao da izađu iz svojih stanova i prošetaju. A onda, izađeš sa nekim, zar ne?“

Dakle, dobra socijalizacija, koja se pojavljuje kao važan aspekt dinamike življenja u posmatranim blokovima, u bliskoj je vezi sa dinamikom odnosa sa više-nego-ljudima. U ovom isečku primećujemo i zanimljivu formulaciju u kojoj blok, koji je kombinacija građenih i više-nego-ljudskih elemenata poziva stanarke i stanare na šetnju i socijalizaciju, dakle, ukazuje na njihovu agenciju. Na sličan fenomen ukazuje i sledeći isečak, koji sugerise da se kvalitet odnosa između ljudi i više-nego-ljudi preslikava i na odnos među ljudima:

„Čim je prisniji odnos sa rekom i zelenilom, automatski je i sa ljudima. Može se desiti da nas dvoje, dvojica, budemo na kafi i da se tu odjednom stvori nas osmoro.“

U gornjim primerima vidimo uticaj na socijalizaciju između ljudi koji se ne poznaju ili nisu u bliskom odnosu. Za tu vrstu socijalizacije, prema nekolicini sagovornika, važni su i kućni ljubimci. S obzirom da su posmatrani blokovi pogodni za šetnju ljubimaca, ljubimci dalje otvaraju mogućnosti za ljudsku socijalizaciju:

„Vidim da psi dosta igraju ulogu u tome, jer vidim, ljudi se konstantno. . kad god pogledam, izađe makar deset ljudi, stoje zajedno i pričaju dok im se psi igraju.“

Kućni ljubimci, a naročito psi, poznati su kao „socijalni objekti“, odnosno agensi socijalizacije između njihovih ljudskih staratelja (sagovornici su u nekoliko navrata referisali na njih popularnim nazivom „kučkari“) koji „stoje zajedno i pričaju“ i kroz takve ponovljene epizode stvaraju društvene odnose, a po nekad i prijateljstva i ljubavne veze. Međutim još jedan važan oblik socijalizacije jeste i onaj koji ne uključuje nepoznate osobe, već upravo one najbliže, članove porodice i užeg kruga prijatelja. U narednom isečku sagovornica ukazuje na to kako izobilje mogućnosti za provođenje vreme napolju, poput trčanja, vožnje bicikla ili kupanja, istovremeno otvara prilike za stvaranje porodičnih „rituala“ koji povezuju članove porodice:

„Kako su klince, najviše roditelji, tate obično, vodile na. . vodile svaki dan posle posla na kupanje, gde je to postao ritual i dan danas taj čovek koji ima danas 60 i nešto godina, ovaj, dolazi čim može na kupanje ili na sunčanje.“

Ovo je naročito važno u kraju koji je poznat kao poželjan za mlade porodice. O tome su nam sagovornici govorili kao o prihvaćenoj činjenici, da upravo takav ambijent blokova u kojima žive, koji je pun zelenila, koji poseduje prostrane pešačke površine, brojna igrališta i druge mogućnosti za šetnju i boravak napolju, privlači porodice sa decom, što na koncu menja i cenu i priuštivost stanova u tom delu grada. Tako, posredno, više-nego-ljudi utiču i na ekonomska kretanja i društvenu strukturu, ali u ovom radu nećemo tome posvetiti više pažnje, osim ove kratke opaske.

VIŠE-NEGO-LJUDI KAO SMETNJA: VRANE, SMEĆE I KOMARCI

Očekivano, nisu sva iskustva sa više-nego-ljudima prijatna. Među najistaknutijim neprijatnim iskustvima su vrane koje vade smeće iz kanti i za kojima ostaje zagađenje i nered, koji je istovremeno, kao šira kategorija, jedno od najomraženijih strana života u blokovima. Aktivnosti vrana su tako uvrštene u razmišljanje o uređenju životnog prostora među sagovornicima, koji su referisali na zalaganje kod nadležnih da se u kraj postavde odgovarajuće kante za smeće, sa poklopcima, kao i da se apeluje na sugrađane da te poklopce zatvaraju, upravo zbog svesti o tome na koji način vrane remete proces prikupljanja i odnošenja smeća.

Osim vrana, blizina reke donosi, očekivano, i prisustvo komaraca, na koje se nekolicina sagovornika žalila, poput sledećeg isečka:

„Pa ajde, eto, da je neka mana, mogla bih da kažem da su to ti komarci jer oni kreću već. . sad. Ma i ranije, kod mene u stanu su mnogo pre, možda zato što sam na poslednjem spratu, ali već od marta ja moram

da koristim, da nalazim one tablete. Tako da, to je malo iritantno, bez obzira što se zaprašuje.“

Konačno, primećujemo i nešto manje definisan i daleko ređi strah od neidentifikovanih životinja. Jedna sagovornica je u razgovoru iznela svoje neslaganje sa onima koji po njoj preteruju sa zahtevima da sve bude pošumljeno, zeleno, divlje. Kako ona kaže:

„Nismo u šumi, nego živimo znaš, ipak živiš u urbanoj sredini i toga moraš biti svestan. . . Mislim, nisam baš nekako pristalica toga da želim da živim sa divljim životinjama. I to je onda sad tačka koja mene jako plaši kod toga da ti skloniš sve sa keja i ukloniš apsolutno sve što tu postoji. Tu više neće biti svetlo i ljudi neće ići da se šetaju po keju i neće se osećati bezbedno.“

Iako nije negativno iskustvo, mislimo da je važno izvestiti i o ovom imaginarnom slučaju odnosa sa više-nego-ljudima, koji sugeriše da je za neke sagovornike prisustvo više-nego-ljudi poželjno, ali samo ukoliko je u percipiranom balansu sa urbanim, ljudskim elementima. U suprotnom, postoji strah da bi negativna iskustva sa više-nego-ljudima, poput onih sa komarcima i vranama, mogli da postanu mnogo prisutniji. Tim balansom ćemo se upravo baviti u nastavku.

BALANS IZMEĐU BETONA I ZELENILA: ZGRADE U PARKU

„Drveće, osećaj da si u parku, a okolo su zgrade koje su sakrivene drvećem. Taj osećaj života u parku.“ Ovaj odgovor jednog od naših sagovornika predstavlja dobru ilustraciju toga kako naši sagovornici vide odnos zgrada u kojima žive i više-nego-ljudi, koji pored zgrada predstavljaju jedan od ključnih prostornih elemenata ovih blokova, pored šetališta, igrališta, vrtića i drugih građenih sadržaja. Iako nisu svi ukazivali na ovu dominaciju zelenila nad zgradama („zgrade sakrivene drvećem“), gotovo svi su ukazivali na izobilje zelenila, koje je neobično u urbanim zonama sa kojima bi se mogli uporediti. Takav kvantitativni i kvalitativni odnos „zelenih površina“, kao prostora za život i postojanje više-nego-ljudi, i građenih sadržaja omogućen je upravo urbanističkim i arhitektonskim planovima i konceptima na kojima je gradnja i uređenje kraja zasnovano. Jedan od često pominjanih prostora je „širina“, koja, zapravo, ukazuje na nisko zauzeće površina zgradama. Ta širina u sebi sadrži upravo mogućnost za životni prostor više-nego-ljudi, a samim tim i mogućnost da se ostvari smislen i neposredan odnos između ljudi i više-nego-ljudi u tom prostoru.

Naredni isečak ukazuje na važnost takvog urbanističkog plana, laičkim rečnikom:

„U principu, ja mnogo volim ovaj prostor. Širina. I reka, pre svega. Ja sam tu sa klicima, sam non-stop napolju, po parkićima, po keju, na reci. I tako. Tako da, u principu se toga najviše, to mi je jedno prostranstvo i neko parče prirode u Beogradu.“

Širini i prostranstvu, koje omogućava „parče prirode“, sagovornici suprotstavljaju „nabijenost“, „skučenost“, kao pojmove koji ukazuju zapravo na nepostojanje balansa između građenog i prirodnog, odnosno na

osećaj nedostatka više-nego-ljudi. Kao što jedan stariji sagovornik kaže: „Ja kažem, ovde je uvek priroda. Nije sve nabijeno.“

Taj nedostatak sagovornicima nije apstraktna kategorija. U svom životu, imali su iskustva da borave duže ili kraće u drugim delovima grada i upravo poređenja sa drugim delovima grada u kojima je odnos građevnog, ljudskog i prirodnog odnosno više-nego-ljudskog drugačiji, na štetu potonjeg, su neretko nuđena u razgovorima kao potvrda izbora da žive na mestu na kojem žive. Jedan stanar nam je na najeksplicitniji način ponudio to poređenje, iako su slična poređenja prisutna i u drugim razgovorima:

„Meni lično deluje baš teško da zamislim da živim u takvim nekim skućenim krajevima prepunim zgrada. Ili, ne znam, te neke konstantne vrepe i svega ostalog. Nekako deluje baš inferiorno u odnosu na ovoliko kvadraturu, ovoliko zelenila ovde.“

Sa jedne strane „prepuno zgrada“, sa druge „kvadratura“ i „zelenilo“ još jednom govore o balansu koji je njima važan i koji bi voleli da njihov kraj krasi i u budućnosti, o čemu ćemo pisati u nastavku.

Trauma nestanka: Strah da više-nego-ljudi nestanu

Upravo zbog svega o čemu smo do sada pisali – mogućim praksama koje se otvaraju, osećajem prisnosti, zdravom ambijentu i slično – mogućnost da ti kvaliteti nestanu predstavlja sasvim razumljiv strah kod naših sagovornika. U gotovo svim razgovorima o budućnosti prisutna je neka verzija straha od dodatne gradnje koja bi narušila balans o kojem smo pisali i ugrozila prisustvo više-nego-ljudskih aktera. Ilustrativan primer toga su i sledeći isečci:

„Ako se nekog [budućeg scenarija] pribojavam, pribojavam se te gradnje, svakog iskorišćavanja za zgrade za stambene zgrade, svakog slobodnog prostora, svake livade, toga se pribojavam. Da će to da bude gusto naselje da neće moći da se diše. Zato i više volim da zamišljam da će da bude ovako zeleno i široko.“

„Malo me plaši ovo što su rekli da će da grade kao Beograd na vodi s Novobeogradske strane. Mislim, ja sa svog solitera mogu da vidim Savu, ne znam koliko će to trajati, ne znam koliko ću još dugo moći da je vidim.“

Taj strah nije prisutan u odnosu na neku imaginarnu buduću situaciju, koja je lako zamisliva imajući u vidu iskustva drugih stanovnica i stanovnika Beograda, već je i refleksija prethodnih negativnih iskustava. Jedan sagovornik poredi dva dela ovog šireg prostora i upravo ukazuje na to šta se desi kada neki prostor prestane da bude dom više-nego-ljudima:

„Ovde je lepo sve pošumljeno. Sve. Kako i treba. I treba da bude priroda. Evo kod mene, parku u 70. bloku, između zgrada, sve su posekli. Jel' to realno? Pa od toga živimo! Od kiseonika. Razumete li?“

Jedna sagovornica nam je ispričala koliko je traumatično za nju i njenog sina bila seča drveća, koje je igralo važnu ulogu u njihovim sećanjima i dnevnim aktivnostima:

„Tu su bila neka dva drveta stara. I to mi je mnogo žao da su izvadili to drveće. Tu smo [moj sin] i ja sedeli i farbali njegov prvi bicikl. I tako...“

I posle, kad su izvadili to drveće jer je bilo staro i [on] i ja smo se baš rastužili. [On] je plakao. Tu je bilo ovako jedno krivo drvo, taman da se uglaviš. Bilo je kao stoličica, kao neka ležaljka.“

To drveće očito je bilo mesto sedenja, provođenja prijatnog vremena u hladu i njegov gubitak se jasno osetio. Druga sagovornica je sličnu priču ponudila kao odgovor na pitanje, šta joj je prva asocijacija na njeno mesto življenja:

„Bukvalno sad nisam i razmišljala o tome, nego mi je samo palo na pamet jedno drvo koje je kao blizu moje zgrade. I zvali smo ga majmunsko drvo kad smo bili mali, zato što se ono račvalo, kao, u dve strane. Tu smo, kao, stalno blejali, ali onda su ga posekli. To je baš bilo traumatično za celu našu ekipu, kad su isekli to drvo.“

Borba za više-nego-ljude: Aktivizam, reka i odbrana blokova

Zbog ovakvih neposrednih, snažnih i živih sećanja na gubitke sa jedne strane i zamišljanja budućih gubitaka više-nego-ljudi koji ih okružuju sa druge strane, spremnost stanarki i stanara ovog predela da brane više-nego-ljudski svet i ambijent u kojem oni mogu da rastu je veoma naglašena.

U narednom isečku iz razgovora sa jednom starijom sagovornicom, može se videti koliko su naše sagovornice i njihovi saborci ne samo spremni da se uključe u zaštitu i odbranu, već koliko je ta odbrana odlika samog kraja.

Sagovornica: „Mi znamo da je ovo baš lep kutak za nas, odgovara nam.“

Intervjuerka: „Je li vam se čini da možda ima nešto, neke zajedničke vrednosti ili afiniteti u toj vašoj grupi?“

Sagovornica: „A, da, imamo. Mi čuvamo našu Savu.

Dežuramo kad je gusto. Obaveštavamo se.“

„Mi čuvamo našu Savu“ govori o tome koliko je Sava centralna, bliska i voljena (naša Sava) i koliko je spremnost na odbranu velika kada se pojavljuje kao zajednička vrednost te grupe. To znamo i iz mnoštva dešavanja u ovim blokovima u proteklom periodu, u toku kojeg su čak tri inicijative za odbranu različitih delova kraja (za poljanu, za kej, za Savu), pokrenute upravo da zaštite tu mogućnost da više-nego-ljudi nastave da budu njihove komšije i da žive pored njih i igraju važnu ulogu u njihovim životima. Kada se na to dodaju i brojne akcije sadnje, zalivanja i protesta protiv seča drveća, onda postaje jasno da je stanarkama i stanarima ovog kraja briga o više-nego-ljudima nije strana.

DISKUSIJA: VIŠE-NEGO-LJUDI KAO BLISKI STRANCI

Kao što smo videli do sada, reka, drveće, ptice i drugi više-nego-ljudi veoma su prisutni u sećanjima i govoru ljudi koji žive u savskim blokovima sa kojima smo razgovarali. Dakle, očigledno je da više-nego-ljudi figuriraju u stvaranju mesta i da odnos prema njima postoji. Međutim, pitanje ka kojem se sada okrećemo je kakav je kvalitet tog odnosa. Uobičajen način na koji naši sagovornici govore o više-nego-ljudima kojima su okruženi možemo posmatrati

iz ugla teorija praksi i važnog pojma mogućnosti (eng. affordances). Unutar teorija praksi, mogućnosti „jačaju ili ograničavaju ostvarivanje ljudskih kapaciteta i tako utiču na stepen ljudskog blagostanja“ (Ferdman, 2023). One zavise od konteksta i od specifične prakse u koju su ugrađene. Isti objekat ili okruženje može priuštiti različite akcije u različitim praksama ili različitim akterima. Drvo, na primer, može omogućiti penjanje detetu u rekreativnoj praksi, senku farmeru u poljoprivrednoj praksi ili inspiraciju umetniku u kreativnoj praksi.

Kao što smo već pisali, naše sagovornice i sagovornici upravo na ovaj način najčešće opisuju više-nego-ljude, pre svega kroz (pozitivan) uticaj na sopstvenu praksu. Oni pospešuju meditaciju, opuštaju, nude prijatan ambijent za rekreaciju, pročišćavaju vazduh za disanje, stvaraju hlad za sedenje, vodu za kupanje i slično. Konačno, više-nego-ljudi, zajedno sa građenim sadržajima, stvaraju ambijent koji oblikuje identitet i nudi pogodno tlo za formiranje zajedništva među ljudima. Međutim, retko smo sretali govore koji pominju više-nego-ljude van relacije sa ljudima i njihovim mogućnostima.

Tome treba dodati da je govor o više-nego-ljudima često neodređen i generalizovan. Pojmovi koji se najčešće koriste su „zelenilo“ ili „priroda“, koji ukazuju na govor koji manjka detaljima i poznavanjem specifičnosti, što je odlika govora o nečemu ili nekome ko je udaljen ili stran. Vrlo retko smo sretali govore o pojedinačnim biljkama ili životinjama i konkretnim situacijama sa njima. One najčešće ostaju u zoni ambijenta ili okruženja. Primer koji može da nam posluži kao ilustracija je i sledeći govor:

„Da, ptičice. Znači, ptičice, kad ih čujem uveče, kad se, onako, malo više smiri, prelepo. Znači još mi dolaze i do simsa i krenuli smo da ih hranimo a pored vrabaca pojavile su se one žute ptičice. Žut stomak imaju. Ne znam kako se zovu, ali mnogo lepo pevaju i toliko je lepo.“

Čak i sećanja koja su veoma prijatna i u kojima ptice igraju glavnu ulogu, ostaju dosta neodređena, bez imena, bez detalja, u centru tog sećanja se nalazi osećaj lepote, dok su ptice tu da ga omoguće. Izuzetak iz ovakvog antropocentričnog odnosa vredan pominjanja, kao kontrast, jeste sledeći razgovor. Kontekst isečka je govor o njenim aktivističkim iskustvima unutar kojih je pokrenula komšijsku grupu, a potom i širu zajednicu, koja je različitim akcijama branila (i odbranila) poljanu od pretvaranja u građevinsku parcelu. Na tragu tog uspeha, ta grupa je sprovedla i mnoge druge akcije, a sve u cilju očuvanja ambijenta tog kraja:

„Jednom sam čula: 'ne mora svaka poljana da bude uređena da bi imala funkciju'. Niko ne uzima u obzir da se tu događa neka fotosinteza, da neka pčelica tu nešto šljaka, da neka ptičica tu jede nekog insekta. Znaš, kao – priroda!“

Upravo ovaj isečak predstavlja svojevrsno priznanje da su mnogobrojne akcije koje za cilj imaju sadnju, odbranu nekog ambijenta ili sprečavanje seče i slično, upravo formulisane kroz neku korist koju će takav (“ozelenjen” ili zaštićen) prostor imati za ljudsku zajednicu koja tu živi, i potrebu da se u borbama protiv budućih gradnji pronađu argumenti koji ne uključuju antropocentričan pogled korisnosti više-nego-ljudi za ljude.

ZAKLJUČAK

Naši razgovori sa stanarkama i stanarima savskih blokova pokazuju da više-nego-ljudske „komšije“ predstavljaju ne samo deo realnosti koju oni primećuju, već njih doživljavaju kao neke od ključnih stožera tog prostora i svojih praksi zasnovanih na tom prostoru. Čini nam se da „poremećaj manjka prirode“ (izvorno *nature-deficit disorder*, Louv, 2005) nije naročito naglašen među našim sagovornicama i sagovornicima upravo zbog mogućnosti interakcije sa više-nego-ljudima koje im mesto njihovog stanovanja pruža.

Otvorenost, radoznalost, primećivanje i beleženje prisustva više-nego-ljudskih bića i veza sa mrežom života na određenom urbanom prostoru otvara važne nove trajektorije mnemoničkog, ekološkog, etičkog i političkog delovanja. Pomerajući fokus od stvaranja mesta kao čisto ljudskog procesa, ka procesu koji uključuje i druge aktere iz mreže života, stvaraju se jake veze ne samo sa više-nego-ljudima nego i prema mestu stanovanja.

Braidotti (2013) zagovara egalitarizam centriran na život (*zoe*) kao političku ekologiju koja je alternativa univerzalističkim ljudskim pravima, u slučaju blokova pravima na nasleđe, reku, „zelenilo“, itd. Takav egalitarizam bio bi i potentniji u borbama za očuvanje Save i površina na kojima žive više-nego-ljudska bića od daljeg investitorskog betoniranja i zauzeća životnih i živućih prostora. Viđenje reke Save, lipa, trava, komaraca, svraka, i drugih kao sastavnog dela životnog i živućeg nasleđa blokova otvara nove imaginacije i frontove za zajedničku među-vrsnu etiku, negu i stvaranje mesnih zajednica u kojima ljudski akteri brinu za njihov nestanak jer ova bića takođe brinu jedna o drugima. Ovakav pristup pomera naglasak sa logike prava i univerzalnih moralnih vrednosti na višeslojnu složenost posthumanih odnosa brige i solidarnosti (Braidotti 2022, 163).

REFERENCE

- Bignall, S. (2010). *Postcolonial Agency: Critique and Constructivism*. Edinburgh University Press.
- Braidotti, R. (2013). *The Posthuman*. Polity Press.
- Braidotti, R. (2022). *Posthuman Feminism*. Polity Press.
- Braun, V., Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77–101.
- Clarke, V., Braun, V. (2017). Thematic analysis. *The Journal of Positive Psychology*, 12(3), 297–298.
- Ferdman, A. (2024). Human flourishing and technology affordances. *Philosophy & Technology*, 37(1), 1.
- Harraway, D. (2016). *Staying with the Trouble*. Duke University Press.
- Herbrechter, S. (2013). *Posthumanism: a Critical Analysis*. London: Bloomsbury.
- Kisić, V., Tomka, G. (2023). Ecological turn in culture. In Tanurovska-Kjulačkovski, B. and Dragšić, I. (Eds.) *From praxis to policy: environmental shift through art and culture*. Skopje: Lokomotiva – Centre for New Initiatives in Arts and Culture.
- Kisić, V., Tomka, G. (2023). World Heritage Beyond Anthropocentrism Insights from Bač Cultural Landscape. In Debljović Ristić, N. (Ed.) *The Role of the World Cultural and Natural Heritage Faced with Global Challenges* (pp. 376–391). Belgrade: Faculty of Architecture.
- Louv, R. (2005). *Last child in the woods: Saving our children from nature-deficit disorder*. Algonquin books.
- McHugh, S., & Aloï, G. (Eds.) (2020). *Posthumanism in art and science: a reader*. Columbia University Press.
- Morton, T. (2009). *Ecology without Nature*. Harvard University Press.
- Nayar, Pramod K. (2014). *Posthumanism*. Cambridge: Polity Press.
- Plumwood, V. (1993). *Feminism and the Mastery of Nature*. Routledge.
- Viveiros de Castro, E. (2014). *Cannibal Metaphysics*. Minneapolis, MN: Univocal Publishing.
- Viveiros de Castro, E. (2015). *The Relative Native: Essays on Indigenous Conceptual Worlds*. Chicago, IL: HAU Press.
- Wall Kimmerer, R. (2013). *Braiding Sweetgrass*. Milkweed Editions.
- Wall Kimmerer, R. (2021). *The Democracy of Species*. Penguin Classics.

1

5

PARTICIPATORY ARTISTIC PRACTICES INITIATED FROM WITHIN COMMUNITIES LIVING IN THE MODERNIST PROJECTS OF COLLECTIVE AND MASS HOUSING

Sonja Jankov*¹

* Faculty of Dramatic Arts,
University of Arts, Belgrade

¹ sonja.jankov@fdu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0003-3420-6130

PARTICIPATIVNE UMETNIČKE PRAKSE POKRENUTE OD STRANE ZAJEDNICA KOJE ŽIVE U MODERNISTIČKIM PROJEKTIMA KOLEKTIVNOG I MASOVNOG STANOVANJA

U radu se prikazuje međusobna povezanost tri kategorije: (1) lokalnih zajednica, (2) arhitektonskih/urbanih modernističkih stambenih celina izgrađenih u drugoj polovini 20. veka i (3) participativnih umetničkih praksi iniciranih u njima tokom 21. veka. U prvom delu se daje prikaz teorija participativne umetnosti (Sruti Bala, Claire Bishop, Suzi Gablik, Gisèle Gantois, Kaija Kaitavuori, Miwon Kwon, Anthony Schrag, Pelin Tan) i kritičkih osvrta na odnos umetnosti i stanovanja (Martha Rosler, Ana Vilenica, Zeena Price). U drugom delu su analizirani participativni umetnički projekti razvijeni sa zajednicama stanara arhitektonskih sklopova u Hrvatskoj i Francuskoj: projekat Čovjek je prostor: Vitić pleše udruženja Bacači sjenki i stanara, šire zajednice i predstavnika različitih struka u stambenom sklopu arhitekta Iva Vitića u Ulici Matka Laginje 7–9 u Zagrebu (1957–1962), te kustoski i umetnički projekti razvijeni i realizovani sa zajednicama stanara Le Corbusierovih stambenih jedinica (*unités d'habitation*) u Marseju i Firminiju. Potom su analizirane participativne umetničke prakse u oblastima urbanog modernističkog jugoslovenskog nasleđa, koje broje oko 40.000 stanovnika, konkretno, dugogodišnja inicijativa *Kulturno Novo naselje* u četvrti Novo naselje (1972–1990-te) u Novom Sadu, Srbija, i akcije koje Udruga za suvremenu umjetnost Kvart od 2006. realizuje sa komšijama iz urbanističkog sklopa Split 3 (1969–1980-te) u Splitu, Hrvatska. Ovim radom se ukazuje

da lokalne zajednice i participativne umetničke prakse igraju važnu ulogu u očuvanju modernističkog stambenog nasleđa, poboljšanju kvaliteta života u njemu, da čak mogu dovesti do njegovog zvaničnog prepoznavanja i zaštite kao kulturnog nasleđa, kao i da mogu voditi povezivanju sa drugim zajednicama koje dele slične probleme.

Ključne reči: modernistička arhitektura, participativna umetnost, savremena umetnost, stanogradnja, nasleđe

INTRODUCTION

Public collective and mass housing complexes that enabled sociality and communality of their inhabitants have been built since the 1950s for millions of workers as part of the post-war reconstruction of many countries. Over time, some of them have been recognized as heritage, such as La Cité des Étoiles in Givors, Lyon (arch. Jean Renaudie, 1974–1981), which was proclaimed the “Heritage of the 20th century” (Patrimoine du XXe siècle) in 2003. However, many such complexes have been demolished. De Zwarte Madonna complex in The Hague, Netherlands (arch. Carel Weeber, 1985) was demolished in 2007; the Droixhe residential complex in Liege, Belgium (arch. Études en Groupe d’Architecture et d’Urbanisme – Charles Carlier, Hyacinthe Lhoest, Jules Mozin, 1951–1979) was demolished in 2009. In the United Kingdom, there are even more such examples and their demolition mostly took place after their ownership was transferred from public to private: the Heygate Estate in London (arch. Tim Tinker, 1974) was demolished in 2009, the Hulme Crescents in Manchester (arch. Hugh Wilsom and Lewis Womersley, 1972) in 1992, the Red Road Towers in Glasgow (Sam Bunton & Associates, 1964) which contained a high concentration of asbestos were demolished from 2010 to 2015.

To what extent has demolishing public mass housing become a cultural norm, shows a recent acquisition by the Victoria and Albert Museum in London: a three-story section of the Robin Hood Gardens (arch. Alison and Peter Smithson, 1968–72) that are being demolished in phases since 2017. The Museum exhibited the section as architectural heritage at the 16th International Architecture Exhibition – La Biennale di Venezia (2018), used it to open public discussions on the topic of the future of housing and to initiate an open call for young participants from east London (16–24 years old) to “develop new skills and work towards a co-produced piece that will be displayed at V&A East Storehouse alongside the Robin Hood Gardens installation opening in 2025” (Selig, 2024). However, despite the efforts of the Museum to preserve the segment as architectural heritage, its action is “serving only to aestheticize the act of displacement” (Price, 2017: 1) because of “unwillingness to address working class spatial stigmatization and its symbolic and material erasure from urban space” that has direct consequences for the present debate on social housing (*ibidem*, 77).

Between being protected as cultural heritage and being demolished, many public collective and mass housing complexes exist in-between,

endangered by privatization of public areas and treasured as unofficial heritage by the wider neighborhood and their tenants, who consider it their home and is often part of family history and identity. Such changes in socio-urban landscapes are critically approached by many artists. For example, in 2015, the British artist Richard DeDomenici initiated a participatory performance *The Death of Social Housing* in Belgrade, Serbia. The artist organized a silent funeral cortege and invited the passers-by to mourn the disappearance of social housing. The cortege followed a route from the Belgrade Youth Center to the Belgrade Waterfront development, where, at the end, the participants could assemble their own papercraft models of Balfon Tower (arch. Erno Goldfinger), whose social residents had been relocated previously. At the end of the route, the participants in Belgrade were invited to give eulogies to their models and set them into water “and possibly set them on fire in a nod to Nordic sea burial” (DeDomenici, 2016). Even though the performance was primarily oriented towards the disappearance of social housing, the choice of its location also made it critically oriented towards the extensive privatization of public spaces and the public land.

In this paper, we are interested in such critical, artistic, participatory events, in particular, in the relation of three interconnected categories: community, architectural/urban modernist housing built in the second half of the 20th century and participatory artistic practices initiated within them in the 21st century. Our hypothesis is that local communities and participatory artistic practices play an important role in preserving the modernist housing projects, improving the quality of living within them and may even lead to their official recognition and protection as cultural heritage. We put special focus on artistic participatory practices that have been developed together with the local communities living at the sites, and present several such examples realized within collective and mass housing complexes of different size.

COMMUNITIES AND PARTICIPATORY ARTISTIC PRACTICES – THEORETIC FRAMEWORK

The term *community* is used for a group of people who construct their common/communal identity (or whose identity is constructed by third parties) within a complex discursive field. As such, the term can refer to people who globally share similar efforts, such as “the women around the world who organize their buildings and their blocks and their neighborhoods to secure decent living conditions for everyone and to maintain a sense of place” (Rosler, 1991: 43), to whom Martha Rosler dedicated her book *If You Lived Here: The City in Art, Theory, and Social Activism*.¹ However, the term is most commonly used to refer to a group of people who are in

1 The book summarizes the contents and conclusions of the series of exhibitions and panel discussions that Rosler curated at the Dia Art Foundation in the period February 11 – June 17, 1989.

regular contact, besides sharing a sense of common identity. Community “starts from relations, not from subjects, and builds on the notions of ‘being-in-common’ or ‘being-with’” (Kaitavuori, 2018: 158). Following Jean-Luc Nancy’s text “The Inoperative Community” (1986), Kaija Kaitavuori notes that community “is not a product that can be built or ordered into being, or used as a tool for other objectives” (*ibidem*).

When it comes to relation between communities and architectural heritage, especially in cases of restoration and development projects, Gisèle Gantois points out that it is very dangerous to use communities, to do things *for* them instead of *with* them, and to overlook that communities are fluid concepts. She emphasizes that there is also a peril of using terms ‘participant’, ‘local actor’ and ‘user’ “as if they are fixed entities with a fixed description. Users can be individuals as well as public institutions; the participants might be well-known stakeholders, such as clients, administrators, action committees, engineers and neighbors” (Gantois, 2022: 66). Because of that, “a single, unique meaning of place cannot be defined, as it may vary considerably among the members of a community” and narratives about a heritage place should “involve different voices” (Gantois, 2022: 66).

Involving different voices concerning heritage-related projects or any topic relevant to the community, can be achieved with the help of participatory artistic practices. Such practices often place the community in focus, while the aesthetics of the produced art are less important. They are based on dialogue, collaboration and reflexivity, aiming to build more respectful, reciprocal and relational collaboration with(in) communities. To achieve this, participatory art becomes socially responsive and takes many forms, including dialogic art, socially engaged art, community-based art, research-based art, collaborative art and/or empathic listening through which “[i]nteraction becomes the medium of expression, an empathic way of seeing through another’s eyes” (Gablik, 1995: 82). Participatory art is “as uncertain and precarious as democracy itself,” it needs to be continually “performed and tested in every specific context” (Bishop, 2012: 284). It is impossible to create a definitive description of what it should be like, because participation itself cannot be defined once and for all. Such an attempt would deny its democratic, polyphonic and pluralistic character, and would not “do justice to all the forms the phenomenon has taken through modernity into the present” (Stierli and Mechtild, 2016: 5).

Participatory artistic practices are long processes of creating situations, as well as creating “an atmosphere in which people want to be active” (Nešić et al., 2019: 223). They “are based on the production of social situations and relations in which given positions of power are changed, deconstructed or radically decentered” (Cigić, Ristić, Đorđević, 2025 [this volume]: 192). As part of an overall ongoing knowledge production, they are involved in the production of unconventional knowledge, which leads to “alliances that choose to think and discuss together rather than inherit the imposition of a normative structure” (Tan, 2016: 17). As such, they have the capacity to transform society, which the artist Joseph Beuys started promoting in 1970, hoping “to see a more just society evolve in line with

the terms of his 'theory of social sculpture'" (Thierolf, 2014). Such practices create interdisciplinary communities that "are not only capable of critically approaching complex issues from new angles, but they also have a good standpoint for approaching them internationally over longer periods of time, thus having good chances of contributing to their solution" (Jankov, 2021: 209).

However, participatory artistic practices can also be restrictive, especially when "we are only able to participate in ways that are already deemed acceptable or proper, then, sooner or later, our participation becomes an instrument of our own subjugation and pacification rather than a means of freedom" (Bala, 2018: 7-8). In such cases, they can be misused in pseudo-participatory processes that "imitate democracy in decision-making [...] and put different vulnerable groups in a competitive relationship in the process of achieving their rights" (Mihaljinac, 2024: 124). In housing complexes, there is also a peril of forced participation when artists are allowed to rent vacant property for lower-than-market prices, but they are required to create participatory artistic works for the community (Vilenica, 2018).

Depending on the level of involvement of a community in initiating and shaping participatory artistic practices, artist and researcher Anthony Schrag recognizes several models: (1) *Community Arts Movement*, within which an artist most often uses community-constructed objects to empower "communities perceived as being in a disadvantaged condition (poverty, substance abuse, etc.)"; (2) *Socially Engaged Practice*, which is "concerned with 'social betterment' of a community" and "committed to social change via consciousness-raising activities where the 'art' becomes a mechanism to reflect on political and social processes"; (3) *Relational Aesthetics*, which engages with the public within institutional frameworks (galleries, museums, biennials); (4) *Activist Art* that is mostly "direct intervention into power structures via events, creative protests, posters, graffiti, publications, etc."; (5) *Dialogic Art*, conceptualized by Grant Kester, "is in service of dialogue and discussion on topics that are important to their lives, including community politics"; (6) *Critical Approaches*, that "promotes tensions and discomfort rather than seeking to ameliorate, educate, or declare political intentions" (Schrag, 2023: 114-115).

Apart from that, art historian Miwon Kwon uses the term *community-based site specificity* to refer to practices in which a community is "simultaneously a viewer/spectator, audience, public, and referential subject" (2002: 95). Art created in such context is issue-specific and community-specific, activist and communitarian, directly intersecting with social issues, it "encourages community coalition-building in pursuit of social justice and attempts to garner greater institutional empowerment for artists to act as social agents" (Kwon, 2002: 105). However, neither Schrag nor Kwon go deeper into the topic of whether an artist belongs to a community, that is, whether the participatory artistic approach was initiated from within or it came externally. As we will see, such difference can influence the duration of participatory practices and willingness of a

community to take part in activities and to continue to work together on problems that are common to them. As such, it can lead to results that go beyond participatory artworks.

PARTICIPATORY ARTISTIC PRACTICES AND ARCHITECTURAL HERITAGE

The first energy-efficient renovation of modernist housing complex in Croatia is the result of over a decade long participatory project of a community. Designed by architect Ivo Vitić and built between 1957 and 1962, the housing complex in 7–9 Matko Laginja street in Zagreb is specific for its composition of two horizontal blocks and one vertical, as well as by the combination of colors and brise-soleils on the façade. They became very damaged over time, to the extent of becoming life threatening if pieces would fall down. The complex “functioned as ‘spatial evidence,’ as an artifact whose form reflects narratives about the weakening of the ideology in which it was created, and the historical layers that followed later” (Žugić, 2017: 162). In 2003, when the artists’ association Shadow Casters (Bacači sjenki) started using one of the flats within the building as its office, it became evident that it would be impossible for them to develop an artistic project that would combine performing arts and architecture, if the building would remain in such devastated condition. That is how they initiated in 2004 the project *Vitić Dances*, an international, interdisciplinary *site-specific* community project (human-urban network).

Starting with organized meetings between the tenants and invited specialists in the flat they were renting, Shadow Casters continued building a network among the tenants, architects, artists, writers, composers, by organizing cultural events, lectures, workshops and open-desk discussions. They also invited other professional associations, members of the wider neighborhood, non-profit organizations, and representatives of municipal and republic institutions. Soon, the cultural and historical importance of the complex became evident among all the participants – it was an irreplaceable part of many fond memories of living in Zagreb. The rediscovered cultural capital of the complex and social network created within/around it, resulted in its wider recognition as material and immaterial heritage, which led to its protection as a cultural monument in 2005, and later to its sustainable renewal and maintenance. All the flat owners agreed to start the process of energy-efficient renovation, which was partly funded by their self-contribution to maintenance of the buildings, but largely through the European Fund for Sustainable Development and the monument annuity in Zagreb. By 2018, the complex was completely renovated.

The whole project was community-specific and issue-specific, leading to changes that were beneficial to all members of the community. As the reconstruction raised the market value of the flats, some owners sold theirs, which they were unable to do when the building was in a devastated state. After the experience in Zagreb, for the past eight years, Shadow Casters have been working with Filip Jovanovski and the Akto Festival of

Contemporary Art in Skopje on the renovation of Željezničarski blok, a housing complex that contains a cinema hall. The process proved to be far more complicated than expected, because the legal regulations are different in North Macedonia from those in the European Union, so the process also included attempts to change the legislative framework for the protection and renovation of modernist housing heritage (Bakal, 2024).

Vitić Dances is an example of a long-term participatory project that was sustainable and gave concrete results partly because the initiating artists lived with the community for several years. Working with a community of tenants for a shorter time can also result in participatory artistic works and reanimate a building, giving it additional cultural value. We find such examples in relation to Le Corbusier's housing units. Conceptualized in 1945 as La Cité Radieuse, a new housing typology that would contain 23 housing units in Marseille, Unité d'habitation is the only such building realized in Marseille, finished in 1952. Le Corbusier later built almost identical buildings in Nantes-Rezé (1955), Berlin (1957), Briey (1963) and Firminy-Vert (1965), while the first one in Marseille was inscribed on the UNESCO World Heritage List in 2017.

In the Unité in Marseille, on February 25, 2005, artist Domènec realized a situationist intervention, *Unité Mobile (Roads are also places)* by placing an interactive sculpture that anyone in the building could navigate. The sculpture was a combination of a remote-controlled truck toy and a scale model of the Unité, which Domènec placed instead of the trailer. Contemporary artists have been using "the semantic and documentary aspects of architectural scale models" in their works to economically, technologically and politically refer to social issues, or to "present reality in a wider sense" (Jankov, 2018: 27) and Domènec's intervention can be viewed in this sense. It took place in the common spaces of the *Unité* (corridors, halls, rooftop), showing that this Le Corbusier's typology gave "a large place to 'extensions of the home,' to common services and to spaces of sociability, carried as a manifesto built on the community and social utopia" (Maire, 2014: 71). The interactivity and mobility of the sculpture illustrated that such program remains the same, regardless of the location and time, and that in the 21st century, perhaps more than ever, people are in need of quality, affordable housing.

A participatory work that included both the tenants of the Unité in Marseille and Berlin was carried out in 2012 and 2013 by composer Bill Dietz (Ensemble Zwischentöne) and stage designer and director Janina Janke (Oper Dynamo West), in association with CIC – Cultur in the Corbusierhaus, the owners' advisory board of the Corbusierhaus Berlin and the Association des Habitants de la Cité radieuse Marseille. After extensive recordings of sounds in the buildings and interviews with tenants, Dietz compositionally edited the materials following Le Corbusier's Modulor size system. The result was an artwork that presented the audio portrait of the buildings as living organisms, in which the visitors and the tenants took part through guided walks and by using numerous speakers, stereo systems and listening devices. The resulting ephemeral work, entitled

Das Wort haben die Benützer / La parole est aux usagers (The users have the word), performed architecture following Le Corbusier's concept of the "promenade architecturale," while its dramaturgy was carried out by the places and spaces themselves (Rebstock, 2017: 553).

A larger, curatorial project, *Unité* (1/6–30/9/1993) was realized in Le Corbusier's *Unité d'habitation* in Firminy, which was built in 1967 as part of the larger composition that includes a stadium, a church and a youth center. It is monument to the start of the green development of the city heavily polluted by the mining industry. However, in the early 1980s, the building was half empty which is why the then major attempted to demolish it, but the association of tenants managed to save it. One of its wings, nevertheless, remained empty for over ten years. Within this context, curator Yves Aupetitallot initiated a project that brought 40 artists, architects and designers to live for four months in the apartments in the closed wing and produce works *in situ*. They were later shown in the final exhibition, which was for him "a juxtaposition of different models of an exhibition typology" (Aupetitallot, 2014: 103). For Claire Bishop, the newly created relationship between the building, tenants, artists and their works for those four months was "more important than a final exhibition of 'works'" (2012: 199).

The whole project took four years of preparation and since November 1992, three issues of "Journal *Unité*" were circulated, containing essays by Rem Koolhaas, Anthony Vidler, Beatriz Colomina and others. When the residencies started, several artists developed works with the tenants. Martha Rosler created a video, *How Do We Know What Home Looks Like?* from interviews with the tenants about the closed wing. She documented their reflections about living in the building and struggling to save it from demolition, giving voice to both the president of the association of tenants and the women and children living in the building. Collective Premiata Ditta also interviewed tenants through questionnaires and, based on the answers, made visual *Relationship Maps* that present the *Unité* as a living organism. Clegg & Guttmann created *Firminy Music Library* after the tenants gave them their favorite music compilations and exhibited them in a cabinet-shaped scale model of the building, placing every tape in a slot that corresponded to the position of the apartment where its music donor lived.

Several artists created works (activities) that were a direct response to the needs of the tenants. Heimo Zobernig converted one apartment into a café, since the building lacked such an active common space where people could gather and relax. Christian Philipp Müller hired experts to record the sound levels in the building, since due to poor sound insulation the tenants could hear their neighbors during their daily activities. Regina Möller created interactive workshops for children, titled *Doll's House* (*Maison de poupée*), based on Le Corbusier's architecture of children's rooms in the *Unité* in Firminy. The workshop allowed children to play with architectural elements and change their rooms, which Möller correlated to Le Corbusier's concept of an apartment as a playful pedagogical space.

The majority of works, however, focused on the building itself at the given time – its characteristics, symbolism, relation to nature, relation to

the ideology of housing, relation to the history of the city. Because of this, the project was criticized for not creating a community between the invited artists and tenants, for the fact that the invited artists and architects were spatially separated by being placed in the uninhabited wing, and for the fact that such decision made it difficult for them to interact with residents (De Lena, 2019: 15–17). Hal Foster even wondered if modernist architecture becomes exoticized by being treated by curators like Aupetitallot as, as he puts it, an ethnographic site (1996: 196). However, in our opinion, Aupetitallot's and the artists' decision not to force the participation of the tenants was actually the best approach in such situation, when the artists are living for a short time with the community. Their project was a specific demonstration of how the building known to the tenants was seen by others, but also a demonstration of co-living and co-working when some flats in the empty wing were transformed into artists' studios.

PARTICIPATORY ARTISTIC PRACTICES AND URBANISTIC HERITAGE

In the case of single buildings or compositions of buildings, it is easier to coordinate participatory events between the artists and the tenants than in cases of larger urban structures. However, there are examples of good practices in those cases, too, when participatory art can contribute to the strengthening of community and the improvement of communal living. They include many artistic community-based works in modernist mass housing areas that represent “a good but often overlooked practice in urban planning today – the practice of planning green areas around the buildings,” which are the most threatened or have already been destroyed (Jankov, 2019: 50). For that reason, there have been actions like the half-day festival “See you at the quay?” (*Vidimo se na keju?*), conceptualized and carried out by the local activist group *Za naš Kej* in New Belgrade on September 11, 2021. It “involved several local primary school groups, activists and artists who worked together in five educational workshops on the same topic: the recognition of local environmental problems and ways to solve them” (Iguman, Mijatović, Nikolić, 2022: 135). On this occasion, we are focusing on two examples of long-term participatory artistic practices taking place within urban housing areas built in Novi Sad, Serbia and Split, Croatia. Both areas have communities of approximately the same size.

The most populous part of Novi Sad, Serbia, is the urban area *Novo naselje*, where around 40,000 citizens live, organized in two administrative local communities (*mesne zajednice*). The urban plan for *Novo naselje* was finished in 1972 and its realization started in 1974, while the largest part was finished during the 1980s and 1990s. Besides the urban planner Rodoljub Radosavljević, several architects were included in designing the housing blocks (Slavko Županski, Bora Radosinović, Radoje Cvetkov, Leonid Nešić, Ruža Jovanović, Dušan Krstić, Slobodan Kuzmanović, Milorad Milidragović, Mile Popov) and public facilities (Albert Josipović – school, Slavko Odavić – health care facility, Miodrag Lozić – Gerontology center and retirement home). Despite the thoughtful urban structure and its size,

Novo naselje doesn't have a cultural center, which was recognized as one of its main shortcomings. Apart from that, as in all the other urban areas built during the socialist Yugoslav period, there is evidence of public areas being privatized.

Gathered around the initiative to advocate for the establishment of the cultural center in Novo naselje, a group of local independent cultural workers formed association New Cultural Neighborhood (Novo kulturno naselje) in 2014. From the start, they approached the idea of the cultural center as the participatory project developed with the community. Starting with in-depth interviews with the closer and a bit further neighbors in the area, the members of the association started drafting the program having in mind that "regardless of the outcome of the initiative, they remain and continue to co-exist with the citizens, with each other complementing and upgrading" (Nešić et al., 2019: 220-221). From the interviews, they understood that the community wanted programs wider than those usually offered by cultural centers in the country, including "skill and language courses, public space actions, art and educational workshops for children, young people, parents and pensioners, YouTube channel with video articles recorded about (and in) the neighborhood, history, sights, urban myths and legends as inseparable parts of modern folklore" (Nešić et al., 2019: 221).

Based on the responses given by the community, the New Cultural Neighborhood has been organizing an outdoor festival "Welcome to the Neighborhood" (Dobro došli na Naselje), but also a number of smaller events throughout the year, such as interactive walks, quizzes, the action *Report an artist neighbor* (Prijavi komšiju umetnika) and the *Lexicon of New Neighborhood Creators*. Over time, they started connecting different stakeholders such as the public Urban planning office, the first pizzeria "Alo" that figured largely in the memories of the local community, individuals who had or have been living locally, such as television directors, creative writers, visual artists, urban planners, professors in architecture, as well as regional and European cultural workers, artists, architects and other professionals. The New Cultural Neighborhood with its programs also participated in European Youth Capital – Novi Sad 2019 and European Capital of Culture – Novi Sad 2021, and in the preparation of the Local Action Plan for Youth of the City of Novi Sad for the period 2019–2022 in the field of "Culture and leisure time of the youth" (Nešić et al., 2019: 221-222). Apart from that, they joined several ecological initiatives in Novi Sad and connected with other local organizations.

The initiative of the New Cultural Neighborhood resulted in the architectural project for the cultural center that has been built since 2023. More than that, their presence and programs over the last ten years have connected many different cultural workers and created an atmosphere in which they can cooperate and participate in decision making processes at all levels of social life. Their participatory actions, that combined cultural production, social entrepreneurship, civic activism and alternative education, resulted in the urban development in which the "culture is the main driving force of social change and not entertainment and the last item on

the city budget list" (Kuč, 2017: 11). Unlike the standard processes of urban planning, their approach "requires a change in civic consciousness and perception of what it means to be communal" (*ibidem*).

Similarly, a group of local artists in Split, Croatia, has been creating an environment for the participation of the community in Split III and raising awareness about what it means to be communal. Split III is a specific urban-architectural complex for 40,000 inhabitants, for which the urban plan was created in 1969 by Vladimir Braco Mušić, Marjan Bežan and Nives Starc. It is characterized by pedestrian zones, streets and residential buildings suitable for the Mediterranean climate and cultural environment, designed by architects Ivo Radić, Frano Gotovac, Dinko Kovačić, Mihajlo Zorić, Danko Lendić, Ante Svarčić, Marjan Cerar and Tonko Mladina. The construction, coordinated by architect Josip Vojnović, lasted until 1977. Over time, there have been interpolations on green areas and areas planned for sports and recreational facilities, which created many problems, including blocked access to emergency vehicles.

In such an environment, the artists' association Kwart was established in 2006 as "a response to the need for a pure critical position and the problems faced by the local community, which arose as a lack of public space" (Čukušić, 2019: 108). Their exhibitions and actions, directed towards connecting the inhabitants of Split III and returning the trust in the local micro-community, took place in many non-gallery spaces such as garages, beaches, a stream, streets, playgrounds, green areas, billboards, concrete barriers and walls, building of the Uzor factory, and premises of the headquarters of local community. Most of them were participatory in character and realized in cooperation with neighbors, especially those that included performative actions against changes of the general urban plan. Inhabitants of Split III also took part in exhibitions by Kwart, as when, for example, the members of the association went through cafes and playgrounds in 2012 and asked people to draw a crocodile and later exhibited all drawings at the *World Crocodile Exhibition*. In 2014, after a unique campaign that they started because they wondered if the neighbors would trust the artists to represent them, the association won the elections and Saša Varmuža, a member of Kwart, was named the representative/president of the administrative local community. For this reason, the activities of the association Kwart are "a specific form of struggle to preserve the quality of living in Split 3" (Jankov, 2024: 179).

Already in 2012, the association stated that they are looking for new models of action, recognizing politics and agriculture as potential future directions (Čukušić, 2019: 43). Even though they continued with artistic activities, their most successful participatory activities since were oriented towards planting and growing vegetables in large urban planters, which are usually used by city services for urban greenery to plant flowers. At first, Kwart planted potatoes in 2019, leaving them to the neighbors to take care of them. The action was very successful and many people took part, especially children. After potatoes, they planted *Auris elephantis*, autochthonous Dalmatian variety of collard greens. As with potatoes, the

neighbors were taking water from the nearby cafe to water the plants, organizing themselves by their availability. The idea was to use the greens around Christmas for a feast for the neighbors to celebrate common and communal spirit.

CONCLUSION

In all analyzed cases, the local communities have been constructing their own common identity by themselves, in relation to their urban surroundings and in some cases with the help of participatory artistic practices. Artists who collaborated were either part of those communities, or they were sensitive to their needs. In all cases, the condition, shape, symbolism, cultural importance and other characteristics of housing complexes directly shaped the activities of communities within them, including the artistic activities, while they reciprocally preserved the material and immaterial heritage from degradation, privatization and other perils. The diverse participatory artistic practices often highlighted all the areas of sociability within such heritage, taking place in a number of common spaces – green areas, entrance halls, rooftops, garages, streets, ground-level windows, common premises, etc.

The selected examples show that participatory projects developed with the communities over a shorter period of time, can contribute to the cultural values of architectural heritage, especially if it is not officially protected and/or if it is devastated. When it comes to the participatory artistic practices initiated from within, they usually last longer (even for over a decade) and are not dependent on a single project-based funding. Over time, many anticipated and unanticipated problems related to the quality of living arise, and communities interconnected in that way are prepared to address them and deal with them. They are also open to connect to other communities with similar problems, network, exchange knowledge and apply for resources. In both cases, it is of crucial importance that the tenants and artists fully cooperate because any activities, as well as inactivity, directly influence the quality of living in modernist housing projects.

REFERENCES

- Aupetitallot, Y. (2014). *Project Unité in Firminy – an interview*, transl. by Simon Pleasance and Fronza Woods. *MAY Editions*, 4(12), 84–111.
- Bakal, B. (2024). Talk moderated by Sonja Leboš after the film projection, with Petar Paradžik, *Kulturna infrastruktura zajednice: Vitić pleše (projekcija i razgovor o filmu)*. Kulturno Informativni Centar – KIC, April 26, 2024, <<https://www.youtube.com/watch?v=k88SvIzQ3aU&list=LL&index=11&t=736s>>, last accessed November 10, 2024.
- Bala, S. (2018). *The Gestures of Participatory Art*. Manchester University Press.
- Bishop, C. (2012). *Artificial Hells. Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. New York: Verso.

- Cigić, P., Ristić, I., Đorđević, M. (2025). Umetnost u spomen budućnosti: studija slučaja participativnog projekta u Staroj Pazovi – ULUS 2022-23. U Mihaljinac, N., Jankov, S. (Ur./Eds.) *Oснаživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom / Empowering Participation in Culture and Architecture: Activating Public Resources for and with Community* (191-216). Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
- Čukušić, A. (2019). Udruga za suvremenu umjetnost KVART: političnost umjetnosti [Association for Contemporary Art KVART: The Politics of Art] – diploma thesis. Split: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti.
- DeDomenici, R. (2016). *The Death of Social Housing*, <<https://www.kontejner.org/projekti/ekstravagantna-tijela/zlocin-i-kazna/izlozba-5/smrt-socialnih-stanova/>>, last accessed November 3, 2024.
- De Lena, L. (2019). Project Unité a Firminy. L'arte nel dispositivo urbano e architettonico. *Figure – Rivista della Scuola di specializzazione in beni storico-artistici dell'Università di Bologna*, 4, 8–18. DOI: <https://doi.org/10.6092/issn.2038-6184/9933>
- Foster, H. (1996). *The return of the real: the avant-garde at the end of the century*. Massachusetts Institute of Technology.
- Gablík, S. (1995). Connective Aesthetics: Art after Individualism. In Suzanne Lacy (Ed.), *Mapping the Terrain: New Genre Public Art* (pp. 74–87). Seattle, Washington: Bay Press.
- Gantois, G. (2022). The Social Potential of Interactive Walking. In Christoph Rausch, Ruth Benschop, Emilie Sitzia, Vivian van Saaze (eds.), *Participatory Practices in Art and Cultural Heritage: Learning Through and from Collaboration* (pp. 65–80). Springer.
- Iguman, S., Mijatović, N., Nikolić, S. (2022). "Keep up the Good Work, Za naš Kejl!" Citizens' Passive Support to the Local Activist Group. *Philosophy and Society*, 33(1), 120–142. DOI: <https://doi.org/10.2298/FID2201120I>
- Jankov, S. (2024). *Understanding Intermedial Quoting: Architecture of Yugoslav Modernism as Quotation within Contemporary Art*. Novi Sad: Center for Contemporary Culture and Communication ArtKult.
- Jankov, S. (2021). Social Turn and Operative Realism: Two Emancipatory Methods of Contemporary Art Practices. In Cvejić, I, Krstić, P., Lacković, N., Nikolić, O. (Eds.) *Liberating Education: What From, What For?* (pp. 205–222). Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory.
- Jankov, S. (2019). Ethic and Aesthetic: Photographic Approaches to Brutalism. In Metlić D., Čuk, M. (Eds.), *Interdisciplinary Companion to Photography / Photography as a Method of Visual Research* (pp. 46–59). University of Novi Sad, Academy of Arts.
- Jankov, S. (2018). Architectural Scale Models within Contemporary Art Practices in Post-Socialist Europe / Arhitektonske makete u suvremenim umjetničkim praksama post-socijalističke Europe. *Život umjetnosti*, 102, 22–41. DOI: 10.31664/zu.2018.102.01
- Kaitavuori, K. (2018). *The Participator in Contemporary Art: Art and Social Relationships*. I. B. Tauris.
- Kuč, M. (2017). Prologue: Novo naselje and culture – Unrequited love. In Polić, D., Tomašević, O. and Jozić, M. (Eds.), *Road to Culture Centre* (pp. 10–11). Novi Sad: Novo kulturno naselje.
- Kwon, M. (2002). *One Place after Another: Site-Specific Art and Locational Identity*. The MIT Press.
- Maire, A. (2014). *Le Corbusier vu par les artistes contemporains – le cas des unités d'habitation*, S6, Rapport d'Étude encadré par Jean-Lucien Bonillo. Marseille: École d'architecture de Marseille.
- Mihaljinac, N. (2024). Pseudoparticipacija. U Tomka, G. (Ur.), *Pojmovnik participacije: čitanja (ne)učesća u kulturi, arhitekturi, umetnosti, nasleđu i urbanom planiranju* (str. 124). Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.

- Nešić, A., Jozić, M., Ostojić, A. (2019). Civic Participation in Urban Environment: Novo naselje – An Example of Good Practice. In Kostreš, M. and Hanson, H. (Eds.), *Participatory Processes in Urban Planning* (pp. 214–225). Novi Sad: Faculty of Technical Sciences.
- Price, Z. (2021). Social housing in ruins: Heritage, identity and the spectral remains of the housing crisis. *Radical Housing Journal*, 3(2): 65–80.
- Rebstock, M. (2017). Varieties of Independent Music Theatre in Europe. In Brauneck M. and ITI Germany (Eds.) *Independent Theatre in Contemporary Europe: Structures – Aesthetics – Cultural Policy* (pp. 523–574). Bielefeld: transcript Verlag. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783839432433-007>
- Rosler, M. (1991). *If You Lived Here: The City in Art, Theory, and Social Activism*. New York: The New Press.
- Schrag, A. (2023). The failure of participation: the demos is in the detail. In Cartiere, C. and Schrag A. (Eds.), *The Failures of Public Art and Participation* (pp. 139–155). New York: Routledge.
- Selig, B. (2024). Open call: Robin Hood. April 2, 2024, <https://www.vam.ac.uk/blog/east/open-call-robin-hood?srsId=AfmBOor99-UF2QfZ-SUSHG6PFYFcEhz6-k_xr_DM0JC2x-9p4mMh0R65QY>, last accessed November 4, 2024.
- Stierli, M. and Widrich, M. (Eds.) (2016). *Participation in Art and Architecture: Spaces of Interaction and Occupation*. I.B.Tauris.
- Tan, P. (2016). Artistic Practices and Uncommon Knowledge. In Baldauf, A., Gruber, S., Hille, M., Krauss, A., Miller, V., Verlič, M., Wang, H-K., Wieger, J. (Eds.), *Spaces of Commoning: Artistic Research and the Utopia of the Everyday* (pp. 14–17). Publication Series of the Academy of Fine Arts Vienna, Volume 8.
- Thierolf, C. (Ed.) (2014). *The multiples of Joseph Beuys, from the collection of the Pinakothek der Moderne*. Munich: Kunstareal München, Bayerische Staatsgemäldesammlungen. <<https://pinakothek-beuys-multiples.de/glossary/?lang=en#direct-democracy>>, last accessed November 3, 2024
- Vilenica, A. (2018). Social Art as a Tool for Empowerment: Housing Deprivation and Citizen Initiatives for Change – the project report. <<https://cordis.europa.eu/article/id/245773-housing-crisis-impacts-art-practice-and-production>>, last accessed November 10, 2024.
- Žugić, V. (2017). Performativnost arhitektonskog prostora: arhitektonski subjekat u funkciji proizvodnje značenja (Performativity of architecture, production of meanings, functions of architecture, architecture as protagonist, active and effective space) – PhD dissertation. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.

14 - 15^a

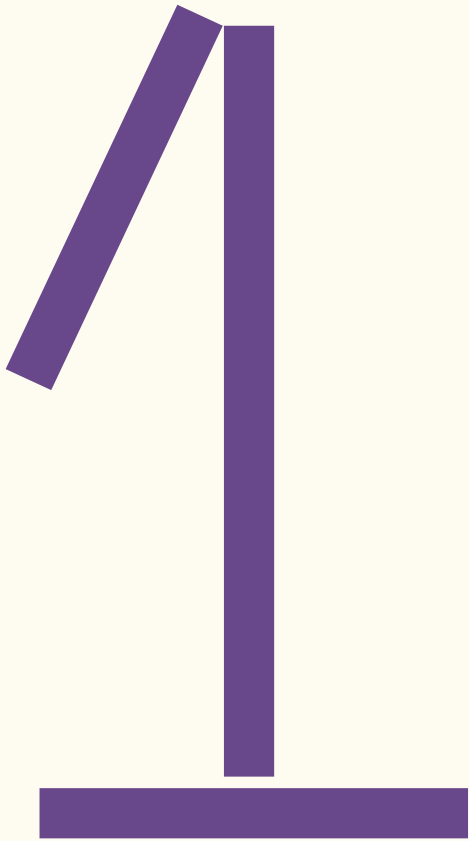
Ka promeni javnih politika - preporuke
proistekle iz projekta EPICA –
Empowering Participation in Culture
and Architecture

Milena Dragičević Šešić,
Petar Čigić, Milan Đorđević,
Sanja Iguman Glušac,
Sonja Jankov, Višnja Kisić,
Milica Kočović De Santo,
Marija Maruna, Bojana Matejić,
Vladimir Mentus, Nina Mihaljinac,
Danijela Milovanović Rodić,
Irena Ristić, Goran Tomka

Naučni radovi nastali u okviru
projekta EPICA: kontekstualni
i problemski pregled

Bojana Matejić

KA PROMENI JAVNIH POLITIKA - PREPORUKE PROISTEKLE IZ PROJEKTA EPICA - EMPOWERING PARTICIPATION IN CULTURE AND ARCHITECTURE

Nina Mihaljinac,¹¹
Danijela Milovanović Rodić,¹²
Irena Ristić,¹³
Goran Tomka¹⁴

11 nina.mihaljinac@fdu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0002-9734-8315,
Fakultet dramskih umetnosti, Uni-
verzitet umetnosti u Beogradu

12 danmilrod@gmail.com,
ORCID 0000-0002-5691-865X,
Arhitektonski fakultet, Univerzitet
u Beogradu

13 ir.ristic@gmail.com,
ORCID 00-0003-4949-3304,
Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u Beogradu

14 goran@tims.edu.rs,
ORCID 0000-0001-7646-7473,
Fakultet za sport i psihologiju,
TIMS, Univerzitet Edukons, Srem-
ska Kamenica

Milena Dragičević Šešić,¹
Petar Cigić,²
Milan Đorđević,³
Sanja Iguman Glušac,⁴
Sonja Jankov,⁵
Višnja Kisić,⁶
Milica Kočović De Santo,⁷
Marija Maruna,⁸
Bojana Matejić,⁹
Vladimir Mentus,¹⁰

1 msesic@gmail.com,
ORCID 0000-0003-2107-292X,
Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u Beogradu

2 cigicm@gmail.com,
ORCID 0009-0008-2301-9202,
Arhitektonski fakultet, Univerzitet
u Beogradu

3 djordj.milan@gmail.com,
ORCID 0000-0001-8079-9825,
Fakultet dramskih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u Beogradu

4 sanja.iguman@ifdt.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0001-9092-5741,
Institut za filozofiju i društvenu
teoriju, IFDT, Univerzitet u Be-
ogradu

5 sonja.jankov@fdu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0003-3420-6130,
Fakultet dramskih umetnosti, Uni-
verzitet umetnosti u Beogradu

6 visnja.kisic@tims.edu.rs,
ORCID 0000-0002-8837-7229,
Fakultet za sport i psihologiju,
TIMS, Univerzitet Edukons, Srem-
ska Kamenica

7 mickocovic@gmail.com,
ORCID 0000-0003-3304-7801,
Institut ekonomskih nauka, Uni-
verzitet u Beogradu

8 marija.maruna@arh.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0001-9015-0683,
Arhitektonski fakultet, Univerzitet
u Beogradu

9 bojana.matejic@flu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0003-1325-0546,
Fakultet likovnih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u Beogradu

10 vmentus@gmail.com,
ORCID 0000-0002-9057-3659,
Institut društvenih nauka,
Univerzitet u Beogradu

UVOD

Istraživanje je ukazalo na nedostatke u proučavanju kako teorija tako i praksi koje se odnose na uključivanje participacije građana u procese društvenog odlučivanja, posebno kada je reč o potrebama lokalnih zajednica i društvenih grupa koje često nisu ni prepoznate odgovarajućim zakonima. Stoga je jedan od glavnih ishoda ovog istraživanja ukazivanje na potrebu za povećanim stepenom proučavanja, praćenja, razvoja, promocije i implementacije participativnih praksi u raznim domenima javnih politika (urbani i kulturni razvoj, zdravstvene, obrazovne i ekološke politike, te politike ekonomskog razvoja itd.).

Da bi se to omogućilo, očita je potreba za prostorima koji će omogućiti neposredno učešće građana, kako na sopstvenu inicijativu (neformalne grupe građana) tako i na inicijativu odgovarajućih organa javne uprave, ali i nevladinih organizacija, ustanova kulture, obrazovnih ustanova itd. Ti javni prostori, i u sredinama u kojima su nekada postojali, poput mesnih zajednica, domova kulture, domova društvenih organizacija itd., odavno su ili privatizovani ili podržavljani sa promenjenom namenom, te se u njima odavno više ne mogu održavati čak ni skupovi onih organizacija građana koje su nekada imale status društvenih organizacija (Savez izviđača, Udruženja prijatelja dece, kulturno-umetnička društva...), a potpuno je isključeno davanje prostora bez naknade udruženjima građana koja se često prepoznaju kao neprijatelji sistema, posebno kada je reč o ekološkim organizacijama ili organizacijama koje se bave urbanim razvojem. Stoga je pitanje obnove javnih prostora namenjenih slobodnom učešću organizacija civilnog društva jedno od preduslova za obezbeđivanje participacije građana u društvenom, kulturnom i političkom životu.

Stojimo pri stanovištu da se participacijom građana obezbeđuje integrativno upravljanje i odbrana zajedničkih, javnih dobara. Stoga je veoma važno promišljati načine uključivanja zajednice u konceptualizaciju i praktikovanje zajedničkog rada u rešavanju pojedinačnih i širih problema koji su za tu zajednicu važni, te omogućiti različite prakse samoorganizovanja, stvaranja policentričnih modela upravljanja, „ugnežđenih“ institucija itd.

U oblasti društvenog razvoja lokalnih zajednica, a posebno u domenu kulture i organizovanja programa za mlade, participacija je način da programi, projekti i inicijatori steknu demokratski legitimitet i opravdaju svoje postojanje i korišćenje javnih sredstava (Golubović & Jarić, 2010; Krovna organizacija mladih Srbije 2017a; 2017b; Pešić, Branković, Tomanović-Mihajlović & Dejanović, 1999; Tomanović, 2003). Treba voditi računa da participacija ne postane samo isprazan demokratski performans (pseudoparticipacija) ili da se primenjuje kao način da se neki sporni programi istih inicijatora „operu“ (pranje participacijom). Kako primećuje Tomka, „u svim ovim slučajevima postoji opasnost da se kroz procese participacije koji nisu nužno željeni ili pokrenuti od strane publike, publika uklapa u željene forme ponašanja i učešća u javnom životu (svojevrсна kolonizacija publike), što se u literaturi ponekad naziva tiranijom participacije“ (Tomka, 2024). Stoga mnogi oblici participacije građana ne samo što ne dovode u pitanje greške dominantnog sistema/strukture, već ga, upravo suprotno, osnažuju i legitimišu.

Istraživanje je pokazalo da su participativni procesi u Srbiji bili, pre svega, namenjeni lokalnoj zajednici (70%); deci i mladima (46%); javnim institucijama i donosiocima odluka (40%); ekspertima (22%); ženama (13%); populaciji starih (10%); etničkim manjinama (8%), bolesnima i osobama sa invaliditetom, kao i ekonomski ugroženim grupama (po 7%). Druge grupe bile su uključene retko (LGBTQ populacija, deca bez roditeljskog staranja, samohrani roditelji, migranti, veterani, radnici itd.). To pokazuje da su oni koji najviše zavise od javnih politika i strategija najmanje zastupljeni u participativnim procesima.

Među pokretačima inicijativa u okviru kojih su do sada organizovani participativni procesi, ispitanici prepoznaju javni sektor u 58% slučajeva, civilni sektor u 57%, i privatni sektor u 12% slučajeva, što ukazuje na činjenicu da se ovi procesi vide, pre svega, kao dijalog javnog i civilnog sektora. U participativnim procesima saradnja je najčešće uspostavljena sa državnim institucijama, ministarstvima, agencijama, fondovima i javnim preduzećima (58,4%); sa stručnjacima i konsultantima (56.8%); sa samostalnim umetnicima/ama i nezavisnim kulturnim radnicima/ama (47,2%); fakultetima i naučnim institutima (40,8%); privatnim korporacijama i preduzetnicima/ama (30,4%), u nešto preko petine slučajeva sa lokalnom upravom, a u oko desetini slučajeva sa međunarodnim institucijama, fondacijama i *think tank*-ovima (12.0%) i nevladinim organizacijama.

Sva iskustva stečena istraživanjem, kao i saznanja dobijena istraživanjima teorijskih modela participativnog upravljanja u različitim naučnim disciplinama, od urbanizma,¹ sociologije,² ekonomije,³ kulturne politike,⁴ do teorije umetnosti i kulture,⁵ iskoristili smo da napravimo skup preporuka koje će biti relevantne kako organima javne samouprave, stručnjacima iz javnog institucionalnog sistema, aktivistima civilnog sektora, umetnicima i kulturnim radnicima tako i najširem krugu građana jer je istraživanje upravo ukazalo da je najveći izazov u participativnim procesima: Kako ostvariti kontakt sa svim relevantnim grupama građana i najširim krugovima stanovništva?

Preporuke za lokalne samouprave

- Participacija mora da se shvata i kao praksa demokratije i kao metod osnaživanja različitih *stakeholder*-a u zajednici; njena primena mora da bude ugrađena u procese donošenja odluka lokalnih zajednica i da ne zavisi od dobre volje opštinskih funkcionera i pojedinih sekretarijata.

- 1 Milovanović Rodić & Maruna, 2022; Milovanović-Rodić, 2013; Đukanović, 2015
- 2 Cvetičanin & Milankov, 2011; Cvetičanin, 2011; Cvetičanin, 2014; Popović, 2001; Fiket & Pudar Draško, 2021
- 3 Massarella et al., 2023; Poteete, Janssen & Ostrom, 2010
- 4 Dragičević Šešić, 2002; 2006a; Dragojević & Pascual Ruiz, 2007; Kisić & Tomka, 2021; Nikolić & Mitić Minić, 2023;
- 5 Tomka, 2013; Matejić, 2015; Čubrilo, 2018; Bishop, 2012/2022; Mihaljinac, Matejić & Đorđević, 2023.

- Participacija je jedini mogući metod uključivanja građana u oblikovanje javnih politika i doprinos ekspertskom delovanju (eksperti ne moraju biti nužno iz lokalne zajednice, niti znati specifičnosti lokalne zajednice, te se participacijom građana omogućava i veća demokratičnost i veća specifičnost u oblikovanju razvojnih planova).
- Participativne politike nužan su preduslov uspostavljanja strategija razvoja lokalne zajednice, kako u celini (višegodišnji razvojni plan) tako i kada je reč o pojedinačnim strategijama (strategija ekološkog, kulturnog, zdravstvenog, turističkog razvoja itd.).
- Koncept participacije korespondira sa konceptom transdisciplinarnosti koji, u najopštijem smislu, podrazumeva preispitivanje osnova, protokola i ishodišta disciplinarnih praksi. Participacija preispituje i javne politike, kako njihove opsege tako i načine njihovog sprovođenja. Ona obuhvata, ali i omogućava, kompleksne koncepte i procese *kulturne heteroglosije, inkluzivnog diskursa baštine, participativne umetnosti* te koncepte *dobrog upravljanja, kolaborativnog i komunikativnog planiranja, koprodukcije*.
- Participacija građana u donošenju odluka doprinosi transparentnosti i javnosti sprovođenja politika od javnog značaja.
- Participativni procesi poput upućivanja formalnih zahteva nadležnim institucijama, protesta, javnih tribina, radnih akcija, sportskih događaja, edukativnih i umetničkih participativnih radionica, zborova – komšijskih sastanaka, učešća u izradama planova od javnog značaja, peticija, kampanja informisanja zajednice, formiranja medija komunikacije i oglašavanja, anketa, kampanja prikupljanja sredstava, studija problema i izrada alternativnih predloga razvoja, oformljivanje novih udruženja i sl., imaju dalekosežne ekološke, društvene i edukativne koristi. Takve participativne aktivnosti na duge staze grade bolje i pravednije društvo, presudne su u očuvanju javnih prostora i javne svojine, pravne države i zdrave životne sredine. Iz tih razloga je neophodno obezbediti pristupačne i adekvatne javne prostore građanima kako bi osnažili zajednice i gradili solidarnost, socijalni kapital i poverenje.
- Participativne politike su preduslov razvoju koji teži održivosti i obezbeđuje da se dodatne stvorene vrednosti preliju, čvršće vežu i zadrže na lokalnom nivou, u uspostavljenoj relaciji nasleđe – lokalna zajednica. Bez „svesti zajednice o značaju i vrednostima nasleđa, ono se ne može oživljavati na optimalan način jer se autentičnost ogleda i u većem učešću lokalne zajednice“ (Kočović De Santo, 2022).
- Participativni procesi, ako se delotvorno vode, dovode do jačanja solidarnosti u (lokalnoj) zajednici i omogućavaju pokretanje

- javnih debata o društvenim problemima. Za to je neophodno da se utiče na identifikovana ograničenja ovog procesa upravo odgovarajućim javnim politikama „odozgo“, koje zahtevaju: saradljivost javnih institucija, dodatna finansijska sredstva, podizanje motivacije i volje za učešćem među građanima, adekvatne uslove (prostor, opremu, materijale za rad itd.), uspostavljanja jasne strukture procesa participacije, pomoć u ostvarivanju komunikacije među učesnicima, znanja i veštine ljudi koji vode i organizuju ove procese.
- Da bi participativan proces mogao da bude delotvoran potrebno je uspostaviti takav sistem koji će sprečiti neke od najuočljivijih prepreka ovom procesu: direktno sukobljavanje sa idejama procesa, aktivnu opstrukciju tj. otvorenu subverziju od strane administracije i samouprave; nestručnost kadrova koji vode procese u javnom sektoru; partijsko odlučivanje o projektima i „odrađivanje“ projekta samo da bi se opravdalo korišćenje budžeta; svođenje na zadovoljavanje forme; nebriga o volonterima, netransparentnost, odsustvo težnje da se uspostavi zajednička vizija tj. odsustvo fokusa; nerazumevanje značaja participacije za rešavanje određenih problema/pokretanja novih tema i slično.
  - Pre oblikovanja konkursa za projekte istraživanjem, potrebno je utvrditi potrebe i prioritete lokalne zajednice, da se ne bi desilo da se projekti kroje prema konkursnim uslovima, već bi trebalo da bude obrnuto. Cilj ne sme da se svede na ispunjenje projektnih ciljeva, a da promena ili poboljšanje uslova života u zajednici ostanu u drugom planu.
  - Kako je jedan od najvećih problema obaveštavanje lokalne zajednice i zainteresovanih učesnika, to je odgovornost organa lokalne samouprave da pomogne organizatorima akcija da se preko javnih ustanova i škola u lokalnoj zajednici, medija koji dobijaju subvencije lokalne zajednice, radnih organizacija, udruženja građana itd. informacije o pokrenutoj participativnoj akciji što šire distribuiraju.
  - Prilikom izrade planskih dokumenata (rani javni uvid i javni uvid, javne rasprave) odeljenja za urbanizam sprovode zakonsku formu participativnog postupka, ali je primetno odsustvo zainteresovane šire javnosti. Preporuka: Zadatak organa javne uprave je da povećaju vidljivost procesa izrade planskih dokumenata koristeći odgovarajuće medije i društvene mreže a posebno organizujući i odgovarajuće edukativne aktivnosti u saradnji sa organizacijama civilnog društva.
  - Potpuno precizno definisani projekti koji nisu ostavljali prostor za kreativnu improvizaciju nisu u realnosti ostvarili željene rezultate. Kada je reč o participativnim projektima, iako njihova struktura i faze moraju biti definisani, treba da zadrže otvorenost, koja će pomoći i da se od nekih zadataka odustane u cilju prihvatanja

- i definisanja drugih, koji će bolje odgovarati željama lokalne zajednice (participativni projekat ne može imati u potpunosti unapred definisan ishod).
- Analizirane participativne prakse koje se temelje na konfliktu između lokalnih zajednica i građana s jedne strane, i organa javnih vlasti i privatnih interesa s druge strane, u vezi sa odlukama o ciljevima, upravljanju i korišćenju javnih dobara karakteriše značajna neravnoteža moći između uključenih strana. U ovim slučajevima bi bilo presudno uključiti mišljenje akademske zajednice, stručnjaka i nezavisnih udruženja, koje bi dalo adekvatnu argumentaciju kojom od suprotstavljenih mišljenja bi se trebalo prikloniti i kakve odluke doneti. Primetno je da se do sada u konfliktnim situacijama mišljenje akademske zajednice ne samo ne traži, već se ignoriše i kada u njega akademska zajednica volonterski investira sopstveni rad i znanje (slučajevi: Rio Tinto, Generalštab, Sajam, Savski kej...).
  - Krajem 2024. i početkom 2025. godine smo svedočili brojnim napadima na građane koji su uzimali učešća u mirnim okupljanjima u različitim gradovima Srbije. Preporuka: Povećati bezbednost građana pri uzimanju učešća u participativnim javnim akcijama kao što su mirna javna okupljanja, protesti, radne akcije.

Preporuke za razvoj participativnih projekata u domenu kulturnog nasleđa

- Važno je da participativni projekti u domenu nasleđa omoguće učešće svih onih građana koji po uobičajenim praksama, politikama i zakonima ne bi bili pozvani da učestvuju u njegovom očuvanju. To je i zahtev FARO konvencije o očuvanju kulturnog nasleđa u kome je ključni akter odlučivanja društvena zajednica, sve njene generacije, od dece i mladih pa do najstarije populacije.
- Prošireni pristup nasleđu nužno je da prepoznaju i priznaju organi javnih vlasti na svim nivoima, kao i činjenicu koliko su dominantni zakonski i institucionalni okviri tromi da to prigle. U svim situacijama obnove i integracije kulturnog nasleđa u razvojni okvir lokalnih zajednica, međunarodni standardi razumevanja nasleđa su podrška za primenu holističkog pristupa i kontrateža užem zakonskom okviru Republike Srbije. Upravo u situacijama kada je nacionalni okvir ignorisao mogućnost učešća zajednica u formiranju kulturnog predela ili u sveobuhvatnom pristupu nasleđu, međunarodna dokumenta i podrška otvarali su vrata za primenu novih koncepata i učešće novih aktera. Preporuka: Poštovanje svih međunarodnih standarda UNESKO-a i Saveta Evrope u dokumentima koje je Srbija ratifikovala ali još uvek nije ugradila u sopstvene zakone.
- Participacija i rad sa zajednicom nisu prepoznate kao polje i

- domen delovanja Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Stoga je neophodno hitno dopuniti zakonski i statutarni okvir delovanja Zavoda koji će uključiti rad sa zajednicom kao obavezu razvoja projekata očuvanja kulturnog nasleđa.
- Participativni procesi u domenu očuvanja kulturnog nasleđa su dugoročni, a često i decenijski. Stoga je teško održavati ovaj proces na vrhunskom nivou jer uključuje kako stručnjake iz različitih univerzitetskih centara tako i stručnjake i volontere iz lokalne zajednice. Sami nosioci projekata, stručnjaci iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture, nisu obučeni za upravljanje participativnim projektima, a u lokalnim vlastima često nemaju odgovarajuću podršku. Preporuka: U lokalnoj zajednici formirati partnersku organizaciju sa sedištem u organu javne uprave koja će u saradnji sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture voditi ovaj složeni proces uključivanja lokalne zajednice u razmatranje budućnosti nasleđa, načina njegovog korišćenja i načina njegovog očuvanja.
  - Participativni projekti u domenu nasleđa, pored jasnog koncepta i definisanih opštih ciljeva, moraju da imaju i veliki stepen otvorenosti za ideje koje će doći iz lokalne zajednice i koje će se konsenzualno dalje razvijati i uobličavati. Efekat ovakvih projekata u lokalnoj zajednici i stepen identifikacije stanovništva sa njima znatno je veći ukoliko su u njihovu implementaciju ugrađene potrebe i ideje različitih aktera lokalne zajednice.
  - Treba težiti integrativnom pristupu zaštite prirodnog i kulturnog nasleđa, kako materijalnog tako i nematerijalnog jer takvi modeli doprinose ispunjavanju raznolikih ekoloških, ekonomskih, socijalnih, kulturnih, pa čak i poljoprivrednih funkcija. Takav pristup doprinosi održavanju ravnoteže između očuvanja i korišćenja resursa, koje, praćene očuvanjem i zaštitom, propisuju principi održivog prostornog razvoja evropskog kontinenta (CEMAT, 2000), evropski prostorni razvoj (Evropska komisija, 1999), kao i Prostorni plan Republike Srbije.
  - U urbanim sredinama (Almaški kraj) građani lakše uspevaju da svoju inicijativu ne prepuste „višem nivou“ nadležnosti ili ljudima koji su profesionalno pozvaniji da se bave nasleđem. Takve inicijative uspevaju ako se dosledno paralelno radi na profesionalnim sadržajima i aktivnostima (poput stavljanja zaštite ili revitalizacije Svilare) i na građanskim, amaterskim inicijativama, poput rada sa decom ili posetiocima. Preporuka: Ne treba težiti nužno institucionalizaciji kao linearnom toku koji nastoji da se ostvare početni ciljevi od strane institucija (tzv. *mainstreaming*). Diverzitet nivoa intervencija i saradnika je važan kako bi se vitalnost inicijative održala, kao i da inicijativa ne bi otišla u nepoželjnom pravcu.
  - Participativne inicijative treba da analiziraju odnos između

nasleđa koje se štiti i promovira i aktuelnog društvenog i kulturnog trenutka i da oblikuju narative i poruke tako da one što bolje rezonuju sa javnošću i ostvare veći stepen društvene pravde (Veldpaus, Kisić, Stegmeijer & Janssen, 2021).

- Solidarnost i zajedničko su nematerijalna baština socijalnog reciprociteta koji je uključivao zajednički rad i stvaranje infrastrukture. Stoga je neophodno prepoznati ih kao deo tradicionalnog nematerijalnog nasleđa regiona, te ih uključiti u edukativne, naučne, programske, razvojne i strategije održivosti.

Faktori od presudne važnosti za očuvanje i dalje integrisanje savremenog arhitektonsko-urbanističkog nasleđa:

- da zajednice same kreiraju svoj identitet u odnosu na svoje arhitektonsko/urbanističko okruženje, a ne da im se on nameće (uspostavlja dijalog stanovnika sa umetnicima i stručnjacima najrazličitijih profila);
- da su umetnici koji stvaraju sa zajednicama stanara ili u lokalnoj zajednici i sami članovi tih zajednica ili senzitivni prema njihovim potrebama, što pozitivno utiče na dugoročnu održivost umetničkih participativnih praksi, poboljšanje uslova života, te razvoj svesti o življenju u zajedništvu;
- da participativne umetničke prakse unose nove vidove društvenosti u zajedničkim i javnim prostorima, kao što su zelene površine, ulazi u zgrade, garaže, krovovi, ulice, izlozi, zajednički prostori itd.,
- da takve prakse, ukoliko se razvijaju u saradnji sa stručnjacima i odgovarajućim institucijama zaštite, mogu rezultirati zaštitom modernističkih arhitektonskih i urbanističkih sklopova,
- da savremena umetnost omogući nova povezivanja, s obzirom da ona stvara „okruženje u kome nastaju novi društveni odnosi, odnosno, ona je metodološko sredstvo kojim umetnik uključuje publiku/učesnike u dijalog o širim društvenim temama“ (Jankov, 2024: 54).

Preporuke za intersektorske politike u domenu javnog zdravlja i kulture

- Trebalo bi osnaživati stručne timove civilnog sektora – gde su art terapeuti, pravnici, socijalni radnici, umetnici, stručnjaci za odnose s javnošću, andragozi i drugi profili – i davati im sistemsku, trajnu podršku. Rehabilitacija i reintegracija korisnika psihijatrijskih usluga u društvo i zajednicu mora biti zadatak države. Takva vrsta ulaganja omogućila bi sistemsku podršku i servis korisnicima, bolje uslove za destigmatizaciju, veću uključenost i informisanost zajednice, bolje uslove rada

- zaposlenih u sektoru brige. (Godine 2023. Svetska zdravstvena organizacija je po prvi put mentalno zdravlje prepoznala kao odgovornost društva i zajednice i kao problem koji se mora rešavati u svim sektorima, od obrazovanja do stanovanja.)
- Povećanje i jačanje kapaciteta javnog zdravstvenog sistema; obezbediti veći broj zaposlenih u javnim ustanovama zdravstvene zaštite u domenu javnog zdravlja, bolje resurse za rad, veće plate, otvoriti nove bolnice itd.;
  - Razvoj sistema brige za mentalno zdravlje pri drugim javnim institucijama (obdaništa, škole, ustanove kulture, gerontološki centri, centri za socijalnu zaštitu) s novim radnim mestima;
  - Otvaranje prostora (npr. pri mesnim zajednicama) gde će se zapošljavati ili angažovati timovi koji će se baviti inkluzijom i brigom u i o zajednici. Zaposleni stručnjaci bi se bavili organizacijom grupa samopomoći, susretima, aktiviranjem zajednice, podizanjem svesti itd. Uslov za brigu o javnom zdravlju je jaka zajednica, čiji članovi se međusobno podržavaju i čuvaju. O tome i govori kampanja *Komšija, kako ste*. „Mentalno zdravlje nije samo čovekova bolest nego on sa njom živi u svim svojim odnosima. I to su odnosi, sa, zapravo, neposrednim komšilukom, koji ne mora da bude tim vrhunskih stručnjaka, koji može da bude samo ekipa dobronamjernih ljudi koja će nekad nekome ostaviti ručak, ili nekad nekome platiti da mu opere kola ili da mu pričuva psa ili tako nešto. I tako, zapravo, nekoga spasiti nekakvog začaranog kruga. Isključivanja, nemaštine i tako.“ (Strižak, 2023)
  - Razvoj sistema brige za mentalno zdravlje pri drugim javnim institucijama (obdaništa, škole, ustanove kulture, gerontološki centri, centri za socijalnu zaštitu) s novim radnim mestima;
  - Institucionalizovati protokole o saradnji lokalnih samouprava i organizacija poput Prostora u pogledu korišćenja javnih prostora, npr. prostora mesnih zajednica (to je bio slučaj sa Mesnom zajednicom Zvezdara; sporazum je podrazumevao 3 puta korišćenje prostora i protokol o saradnji s volonterskim servisom opštine);
  - Otvoriti javne kuhinje, gde bi se prehranjivali i korisnici psihijatrijskih usluga;
  - Finansirati aktivnosti koje bi se odnosile na aktiviranje zajednice oko pitanja inkluzije; volontiranje kao oblik radnog angažovanja nije pokazalo da doprinosi održivosti organizacija.

Preporuke za javne ustanove (kulture, obrazovanja...)

Istraživanje je utvrdilo neophodnost institucionalnih transformacija u cilju osnaživanja uloge participacije u području kulture, kulturne i drugih javnih politika. To podrazumeva odgovornost javnih ustanova da i same pokreću i stavljaju na javnu agendu teme iz svojih domena, te da u raspravu uključuju kako stručnjake, akademsku javnost tako i civilno društvo i najširi

krug građana svih uzrasta. Stoga je važno da same ustanove nastoje da ostvaruju što širi krug autonomije sopstvenog delovanja, i da preuzimaju odgovornost za unapređivanje javnih politika imajući najpovoljniju poziciju za povezivanje relevantnih organa javne uprave sa najširoom javnošću. Njihovi resursi, prostorni, tehnički, kadrovski, informatički, kao i stalnost finansijskih prihoda, omogućavaju realizaciju dugoročnih programa i tako ih čine čak i uticajnijim od organa javne vlasti koji se smenjuju na izborima bar svake četiri godine. Stoga učešće javnih ustanova vidimo kao garant obezbeđivanja participativnih procesa u planiranju i razvijanju strategija društvenog razvoja.

- Bez javnih ustanova i njihovog aktivnog učešća nije moguće obezbediti dugoročne participativne projekte od bitnog značaja za razvoj lokalne i šire društvene zajednice. Na javnom sektoru je odgovornost i za pokretanje, ali pre svega za podržavanje inicijativa i projekata koje pokreće civilno društvo, a čiji su resursi znatno manji.
- Uspostavljanje partnerskih odnosa ustanova javnog sektora sa organizacijama civilnog društva, i stvaranje odgovarajućih ugovora o saradnji, doprinelo bi demarginalizaciji participativnih procesa, kao i prestanku zatvaranja ustanova javnog sektora u svoje kule od slonovače (svodeći škole na održavanje obaveznog kurikulumu, domove kulture na nekoliko umetničkih sadržaja, a biblioteke na pozajmljivanje i promociju knjiga).
- Hitno organizovati edukaciju zaposlenih u institucijama (kulture, obrazovanja, sekretarijatima javne uprave i u javnim preduzećima) o zajedničkim javnim politikama i participativnim procesima njihovog donošenja; edukacija je potrebna i u širem smislu jačanja profesionalne, strukovne odgovornosti, kao i profesionalne etike koja bi omogućila osnaživanje zaposlenih u odbrani etičkih normi i standarda struke od dnevnopolitičkih uticaja politike.
- U procesima donošenja participativnih javnih politika svi zaposleni u javnim ustanovama imaju i pravo i dužnost da govore i argumentuju svoje stavove zasnovane na struci, naročito kada oni direktno protivreče političkim interesima koje često, kroz otvoreno neprijateljstvo i pretnje, zastupaju rukovodioci javnih institucija i javnih preduzeća.
- Kako javne ustanove nisu do sada bile sistemski otvorene za participaciju građana, već je to zavisilo od entuzijazma i motivacije pojedinih zaposlenih ili redakcija unutar ustanova, bilo bi dobro da se uspostave i priznanja i nagrade pojedincima i ustanovama upravo u ovom domenu. Same ustanove, ili odgovarajuća društva (Muzejsko društvo Srbije, Zajednica matičnih biblioteka Srbije itd.) kao i organi lokalne samouprave, mogu biti inicijatori ovakvih priznanja.
- Specifične javne ustanove, poput ustanova studentske kulture,

ostaju izvan pažnje javnosti, iako bi njima bilo najlakše da uspostave istinske participativne forme donošenja odluka. Formalno učešće predstavnika studentskih parlamenata i univerziteta u upravnim odborima nije dovoljno. Potrebno je uspostaviti sistemski, a to znači: planiran, stalan, transparentan i dugoročan set procedura putem kojih se studenti uključuju u kreiranje programa ili u debate o vrednostima na kojima taj program treba da počiva (društvena kritika, socijalna pravda, solidarnost, tolerancija, poštovanje ljudskih i manjinskih prava, i druga Ustavna načela, kao i teme vezane za umetnost i mlade koja uključuje i „autokustosiranje“ u davanju prve šanse mladim umetnicima i studentima, promovisanju savremene studentske umetnosti itd.). U ovim javnim ustanovama postoji i realna mogućnost samoorganizacije studentskih grupa i inicijativa koje moraju ostvarivati pravo na korišćenje javnih resursa kojima ove ustanove ne raspolažu.

- Javne ustanove potrebno je da obrate dodatnu pažnju metodama koje će širiti njihovu uobičajenu publiku, te doprinosti inkluzivnosti i razvoju publike koja pripada subaltern i marginalnim društvenim grupama, širenjem i metoda i sadržaja, te otvorenosti za sadržaje koje upravo ove zajednice predlažu (Dragičević Šešić & Cordonnier, 2024).
- Samo javne ustanove koje ostvaruju autonomiju u odnosu na politiku mogu imati kapacitet i ugled u javnosti koji bi dao kredibilitet participativnim procesima. U tom smislu je velika i odgovornost najšire javnosti da brani, u skladu sa zakonskim uslovima, ostvarivanje ove autonomije, sprečavajući zloupotrebu zakonskih ovlašćenja (imenovanja v.d. direktora bez konkursa, fiktivni konkursi za upravnike bez odgovarajućih kvalifikacija itd.).

Preporuke za samoorganizovanje građana i organizacije civilnog društva

- Neophodno je širiti znanja o građanskoj odgovornosti, sa jedne, i građanske neposlušnosti kao takođe vida građanske odgovornosti, te da je građansko samoorganizovanje kako pravo tako i dužnost tj. doprinos građana demokratskom društvenom ustrojstvu.
- Samoorganizovanje građana dolazi usled individualnih potreba (saveti roditelja...) kao i osećanja da je potrebno delovati u sopstvenoj lokalnoj zajednici na podizanju njene dobrobiti i kvaliteta života. Stoga je neophodno da u svakoj teritorijalnoj zajednici postoje adekvatni javni prostori za slobodno okupljanje građana, kako oni na otvorenom tako i oni u zatvorenom prostoru. Ovo istraživanje je ukazalo na neophodnost revitalizacije prostora mesnih zajednica kao preduslova za građanski aktivizam, ili otvaranja drugih postojećih javnih prostora (recimo čitaonica u

- okviru biblioteka, ili sale doma kulture) za sastanke formalnih i neformalnih udruženja građana (Ćurčić & Gajić, 2024; Grupa za konceptualnu politiku, 2022; Ostojčić, 2022; Veselinović, *online*).
- Ljudi koji se bave društveno-angažovanim temama na jednoj teritoriji deo su „istog mehura“ (svi se znaju, uzajamno prate aktivnosti i događaje jedni drugih). Stoga se ukazuje na neophodnost izlaska iz užeg aktivističkog kruga i uspostavljanja relacija i sa različitim organizacijama i udruženjima građana koji nemaju nužno aktivističku dimenziju (sportski klubovi, folklorna društva itd.).
  - Prevelika usredsređenost na sopstvenu (lošu) situaciju i poziciju ponekad sprečava sagledavanje važnijih problema zajednice i uspostavljanje partnerskih odnosa sa organizacijom koja se može videti kao konkurent ili kao povlašćena u trenutnim okolnostima, te se ne uspostavlja neophodan odnos zajedništva koji bi vodio ka željenoj društvenoj promeni.
  - U procesu uspostavljanja kolektivnog timskog rada u cilju realizacije participativne inicijative ili projekta veoma je važno da budu uključeni predstavnici svih zainteresovanih grupa. No, prilikom odabira najužeg tima saradnika, bitno je da se saradnici od ranije poznaju i da uživaju bar izvesni međusobni stepen poverenja.
  - Ne postoji jedan model ili tip participativnih aktivnosti. Za uspeh svake inicijative važno je odabrati njoj odgovarajući model. Među njima, najčešće se primenjuju:
    - legislativni procesi sa manjim ili većim učešćem građana (akcije inicirane odozgo) poput regulatornih izmena i dopuna koje su omogućile projekte MHE i učešće u formalnoj proceduri izrade urbanističkog plana
    - javne tribine i upućivanje formalnih zahteva nadležnim institucijama (nove inicijative i politike odozdo, peticije)
    - studija problema i izrada alternativnog predloga razvoja
    - samoorganizovanje i institucionalno oblikovanje (zbor – komšijski sastanak; ankete; uspostavljanje saradnje sa ekspertskim OCD; iniciranje saveza mesne zajednice Stare Planine; model mesne zajednice; registracija udruženja građana)
    - koordinirane primene akcionog delovanja
    - akcije direktne odbrane i protesti
    - performativne akcije i kolektivni umetnički procesi (npr. Spomenik budućnosti, Stara Pazova; performans Moleban za reke, Topli Do)
    - Sportski događaji, edukativne, ekološke i druge participativne radionice
    - delovanje preko društvenih mreža; formiranje medija komunikacije i mobilizacije; kampanja informisanja

- zajednice; kampanja prikupljanja sredstava
  - akcije razvoja novih vrednosti: stvaranje zajedničkog i javnog dobra (radne akcije, lokalni muzej, obnova škole itd.)
  - političko delovanje i politički projekti: od „politike odozdo“ do političkog delovanja (ekološki ustanak)
- Ove participativne aktivnosti imaju dalekosežne ekološke, društvene, edukativne i kulturne doprinose koji osnažuju zajednice i grade socijalni kapital i poverenje, važni za pokretanje budućih zajedničkih aktivnosti i učešće u demokratskim političkim procesima šire zajednice. Izdvojene vrednosti su solidarnost, stvaranje zajednice, bolje i pravednije društvo, očuvanje javnih prostora i javne svojine, pravna država, zdrava životna sredina, izgradnja institucija bez korupcije i sl.
  - Briga o prirodnom lokalnom okruženju i životinjskom svetu koji mu pripada predstavlja važan zadatak brige o lokalnoj zajednici jer je ključan deo identiteta te zajednice. Građani ih doživljavaju kao bitne stožere svog prostora i praksi zasnovanih na tom prostoru. Stoga je neophodno da aktivističke prakse i eksplicitno, a ne samo implicitno, uključuju u svoje planove i „više-od-ljudi“, brigu za prirodni i životinjski svet lokalne zajednice.⁶

Participacija građana kroz nezavisne i neformalne umetničke aktivističke projekte

- Jedan od preduslova uspostavljanja kolektivne kreativnosti jeste davanje mogućnosti aktivne participacije zainteresovanim građanima (Ristić, 2022), bez tradicionalnih oblika „audicije“ koja su primenjivana u amaterizmu dajući pravo učešća samo onima koje bi eksperti procenili talentovanim.
- Kako aktivna participacija građana čini umetnički proces još kompleksnijim i komplikovanijim za realizaciju jer se u slobodnom iskazivanju ideja dolazi često i do kontradiktornih, i estetskih i idejnih, postulata, uspostavljanje konsenzusa i oko sadržaja i oko metoda zahteva nova znanja umetnika-inicijatora projekta. Stoga smatramo neophodnim dodatno obrazovanje umetnika i kulturnih radnika zainteresovanih za ko-kreativne i participativne projekte upravo kroz zajednički rad umetničkih udruženja i organizacija civilnog društva koje bi ovakve projekte doedukacije zajednički razvijale (Dragičević Šešić, 2006b; 2024; Ristić, 2022).
- Zagovarajući pristup razvoja kulture „odozdo“ (Višnić & Dragojević, 2008), ovo istraživanje je prihvatilo model kojim

se predlaže angažovanje umetnika u društvenim kontekstima mesnih zajednica, kao osnovnim jedinicama lokalne samouprave. Saradnja koja se ovim putem ostvaruje može se usložnjavati uključivanjem većeg broja organizacija, poput škola, domova za zdravstvenu negu i socijalnu zaštitu, udruženja penzionera, klubova i drugih masovnijih organizacija. Osnov njihovog angažovanja bila bi oročena stipendija, zagarantovana prihodima mesne zajednice, što podrazumeva prethodno uspostavljen funkcionalan sistem lokalne samouprave.

- Model predviđa formiranje stalnog radnog tela mesne zajednice, koji bi delovao kao odbor za kulturna pitanja i koji bi po delegatskom sistemu uključio predstavnike svih zainteresovanih strana, s najvećim učešćem predstavnika mesne zajednice. Zadatak odbora bio bi da direktno sa umetnikom dogovara predmet i uslove njegovog angažovanja. U cilju decentralizacije i osnaživanja lokalnih umetničkih praksi, predviđa se, pre svega, angažovanje samostalnih umetnika s prebivalištem na teritoriji mesne zajednice.
- Umetnici osmišljavaju i druge načine društvene organizacije, u kojima se postojeći akteri povezuju na različite načine, a resursi usmeravaju ka proizvodnji vrednosti. Kako se problemi zajednice sporo rešavaju administrativnim putem, umetnik tu može učiniti ključni prodor te umetničkim sredstvima lakše motivisati i mobilisati zajednicu adresirajući njene probleme. Umetnost može biti „metasredstvo za dolazak do ozbiljnijih razgovora, za suočavanje sa traumama, za reflektovanje društvenih procesa, i najčešće nije sama sebi cilj, već je ključno ono šta se dešava nakon umetnosti.“ Takođe, istraživanje je pokazalo da „umetnost može da otvori pitanja koje se ne otvaraju lako, koja nisu dovoljno vidljiva“ te „da veći broj ljudi natera na promišljanje, da okupi one koji se ne okupljaju često“.
- U mobilisanju javnosti, te posebno medijske javnosti, oko važnih društvenih tema, umetnički proces i rad umetnika mogu biti dodatno atraktivni da šire komunikaciju i distribuciju kako preko društvenih mreža tako i preko tradicionalnih medija. Pored toga, vidljivost participativnih umetničkih praksi „omogućava i prepoznavanje da problemi koji postoje u jednoj zajednici postoje i u drugim zajednicama i da novostvorene veze stvaraju nove poglede na postojeće probleme, ali i nove načine pristupa njima“ (Jankov, 2021: 2019).
- Studije slučaja izvedenih participativnih umetničkih praksi ukazuju na složenost participacije kako na nivou samog umetničkog procesa (umetnik-učesnici) tako i na planu njegove organizacione infrastrukture (umetnik, strukovna udruženja, lokalne aktivističke organizacije, javne ustanove, sistem donatora).

Nacrt preporuka za participativno korišćenje javne imovine: implikacije na politike i prakse participacije

Cilj ovih preporuka i rešenja jeste da predloge za transformaciju javne praktične politike, integrišući pravdu (društvenu i ekološku) kroz demokratski inkluzivne oblike upravljanja i (konvivialne) konzervacije. To podrazumeva da lokalna zajednica treba da bude nosilac pomenutih politika (jer poseduje znanja i ukorenjenost u mesto za koje predlaže i osmišljava politike) u partnerstvu sa donosiocima odluka, stručnjacima, kao i javnim i privatnim sektorom. Predlozi se odnose na: **konceptualizaciju društvene i ekološke pravde, uspostavljanje drugačijih relacija u procesima upravljanja, i razmatranje postojećih i razvoj novih metoda i modela delovanja**. Sve pomenute koncepte moguće je svesti na neophodnost saradnje između građana / lokalne zajednice i javne administracije sa ciljem uspostavljanja kolektivnog upravljanja i/ili regeneracije komonsa – pri čemu ovi oblici upravljanja postaju otvoreni za sve članove društva, zajednice i građane (Dragičević-Šešić, 2002; Milovanović Rodić, 2013; Paunović, 2020).

- Neophodnost uključivanja zajednice, uspostavljanje jasnih pravila, efikasnog praćenja procesa, njegovog sprovođenja i adaptibilnosti – pretpostavke su za uspešni model upravljanja zajedničkim resursima i važni elementi za modelovanje policentričnog upravljanja (**višestruki centri za donošenje odluka**). Policentrično upravljanje podrazumeva da različiti akteri (lokalne zajednice, grupe korisnika i regionalne ili nacionalne vlade) mogu imati ulogu u upravljanju resursima. Postojanje većeg broja centara za donošenje odluka znači i pravo da svaki ima sopstveni skup pravila i odgovornosti.
- Drugi mogući teorijski model centara za donošenje odluka jesu **ugneždene institucije**. One mogu biti „ugneždene“ jedna u drugoj, što znači da mogu da rade na različitim nivoima. Na primer, lokalna zajednica može imati sopstvena pravila i institucije za upravljanje *zajedničkim fondom resursa*, dok istovremeno funkcioniše u okviru šireg pravnog i regulatornog okvira koji postavlja regionalna ili nacionalna vlada.
- Karakteristike ovih modela moraju da obuhvataju: **fleksibilnost i prilagodljivost, koordinaciju i saradnju, mehanizme za rešavanje konflikata, obezbeđivanje priznavanja lokalnog znanja** – što sve osnažuje lokalne zajednice da igraju aktivnu ulogu u donošenju odluka i podstiče ih da koriste svoje znanje o zajedničkom resursu i njegovom okruženju.
- Policentrično upravljanje obezbeđuje saradnju između lokalnih, regionalnih i nacionalnih vlasti, kao i aktivno angažovanje lokalne zajednice. Policentrično upravljanje zajedničkim dobrima omogućava da se, pored upravljanja resursima i očuvanja životne sredine, obuhvati i odbrana kulturnih i društvenih aspekata, uključujući prava zajednica, identitet i duh mesta. Ovaj širi pristup uvažava da su zajednička dobra, kulturna i društvena, od

presudnog značaja za identitet i dobrobit zajednice. Policentrično upravljanje u funkciji kulture i identiteta obuhvata sve aspekte koji se odnose na svakodnevni način života, jezik, materijalno i nematerijalno nasleđe.

- Policentrično upravljanje omogućava rešavanje pitanja socijalne i ekološke pravde tako što obezbeđuje da marginalizovane zajednice i „više-od-ljudi“ (prirodni i životinjski svet) imaju glas ili glasnogovornike u odlukama koje ih se tiču. To osnažuje zajednice da se zalažu za svoja prava i brane svoje interese. U slučajevima kada su prava na zemljište, vodu i čist vazduh sporna, policentrični mehanizmi upravljanja pomažu u posredovanju u sukobima i zaštiti prava lokalnih zajednica da pristupe i koriste ove komonse.
- Integrativni model policentričnog upravljanja pomaže i zaštitu tradicionalnog znanja i kulturnih izraza od eksploatacije. Upravljanje infrastrukturom i prostorima zajednice, kao što su KC, zadruge, parkovi i javni trgovi, koji su od vitalnog značaja za društvenu interakciju, kulturne aktivnosti i očuvanje osećaja pripadnosti mestu postiže se partnerskom saradnjom zajednice sa lokalnim vlastima i umetničkim organizacijama kako bi razvile i podržale umetničke i kulturne programe koji slave lokalni identitet, prirodno i kulturno nasleđe.
- Policentrično upravljanje u kontekstu odbrane prava na zajednička dobra, identitet i duh mesta uključuje kolaborativne i participativne procese donošenja odluka koji osnažuju lokalne zajednice i zainteresovane strane da štite i promovišu svoja kulturna, prirodna i društvena dobra. Time se uspostavlja upravljački model koji dopušta konvivijalnu konzervaciju, gde se zajednička dobra protežu izvan prirodnih resursa i uključuju materijalno i nematerijalno kulturno nasleđe, koji definišu identitet zajednice i vezu sa njenom okolinom.

Procena uticaja projekata na lokalnu zajednicu – povraćaj investicija (Return on investment – ROI) u kulturu, društvo i životnu sredinu

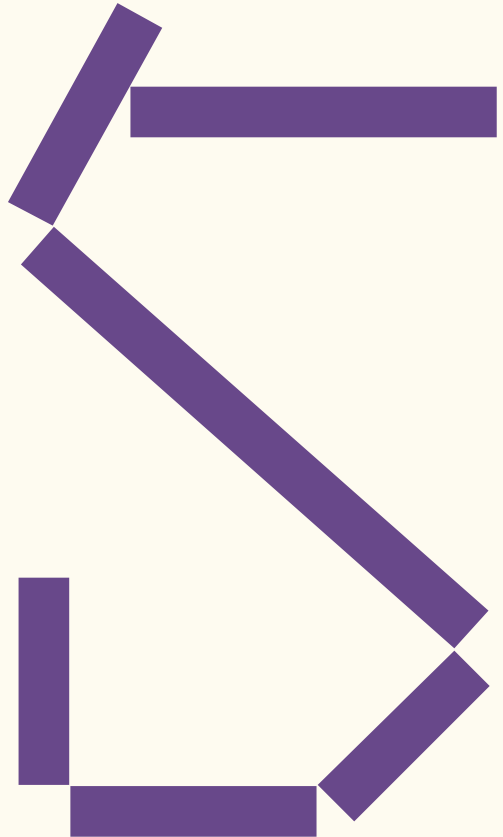
- „Društveni povraćaj investicija“ (SROI), „ekološki povraćaj investicija“ (EROI) i „kulturni povraćaj investicija“ (CROI) su koncepti koji prevazilaze tradicionalne metode ekonomske procene i smatramo da ih je neophodno uvesti na lokalnom nivou prilikom procene uticaja bilo kog projekta na ukupan društveni razvoj. Time se postiže merenje širih društvenih, ekoloških i kulturnih uticaja i koristi, ali i šteta od projekata, politika ili inicijativa koje su uobičajeno merene isključivo ekonomskim argumentima. Ovi koncepti su mnogo važniji za lokalni kontekst i zaštićena područja od same ekonomske procene.
- **Lokalna relevantnost** ovakve procene efekata doprinosi **dobrobiti zajednica i ekosistema**, koji su neodvojivo povezani sa

- nemonetarnim faktorima kao što su kulturno nasleđe, društvena kohezija i zaštita životne sredine. Procena ovih faktora kroz SROI, EROI i CROI osigurava da su projekti usklađeni sa lokalnim vrednostima i prioritetima.
- **Dugoročna održivost je zagarantovana procenom koja uključuje osnovne faktore.** Zaštićena područja često postoje radi očuvanja prirodnih i kulturnih resursa za buduće generacije. Ekonomske procene obično ne uzimaju u obzir dugoročnu održivost ovih resursa. SROI, EROI i CROI inherentno objašnjavaju održivost procenom širih uticaja na društveni, ekološki i kulturni kapital.
  - **U lokalnom kontekstu i unutar zaštićenih područja, zajednice često imaju direktan doprinos ishodima projekata i politika.** SROI, EROI i CROI uključuju angažovanje i učešće zajednice, omogućavajući lokalnim zainteresovanim stranama da **definišu, procene i daju prioritet uticajima koji su im najvažniji.**
  - **U zaštićenim područjima, turizam i rekreacija igraju značajnu ulogu u lokalnim ekonomijama.** Vrednovanje kulturnih i ekoloških aspekata turizma (CROI i EROI) **pomaže u zaštiti prirodnih i kulturnih dobara uz podršku održivih ekonomskih aktivnosti.**
  - CROI pomaže očuvanju jedinstvenih identiteta i kulturnog nasleđa kao karakteristikama lokalnih zajednica i zaštićenih područja, koji su od vitalnog značaja za dobrobit zajednice i očuvanje kulturne raznolikosti.
  - Polazeći od SROI, EROI i CROI, zajedno sa ekonomskim procenama, donosioci odluka na osnovu informacija koje su u skladu sa lokalnim prioritetima mogu zajednički obezbediti održivost zaštićenih područja i promovisati holističko blagostanje zajednice i ekosistema, gde je zajednica suštinski važna u procesima odlučivanja. Ovi pristupi prepoznaju da ekonomska razmatranja treba da budu izbalansirana sa društvenim, ekološkim i kulturnim faktorima kako bi se postigli inkluzivniji i održiviji rezultati.

REFERENCE

- Bishop, C. (2012/2022). *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*. Verso.
- Cvetičanin, P. & Milančević, M. (2011). *Kulturne prakse građana Srbije: preliminarni rezultati*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Cvetičanin, P. (2011). Vaninstitucionalni akteri kulturne politike u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji. *Kultura*, 130, 265–289.
- Cvetičanin, P. (2014). Strategies and tactics in social space. *Social Science Information*, 53(2), 213–239.
- Ćurčić, B. & Gajić, Z. (2024). *Izveštaj 5: Građanska samouprava i medij zajednice*. Novi Sad: Grupa za konceptualnu politiku, <<https://gkp.org.rs/wp-content/uploads/2024/03/Izvestaj-5.pdf>>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Dragičević Šešić, M. (2006a). Shared policies: future of cultural development. In Cvjetičanin, B. (Ed.) *Dynamics of communication: new ways and new actors* (pp. 103–111). Zagreb: Culturelink.
- Dragičević Šešić, M. (2006b). Artist and cultural activist practices. In F. Jacquemin (Ed.) *ITTACA, a research programme focusing on the conditions and methods of cultural production today* (pp. 49–67). Bruxelles: Fondation Marcel Hicter.
- Dragičević Šešić, M. (2024). Tears in the Classroom: teaching and learning cultural policy in a multicultural environment. Can the subaltern talk?. *International Journal of Cultural Policy*, 30(7), 864–876. DOI:0.1080/10286632.2024.2305263
- Dragičević Šešić, M. (Ur.) (2002). *Javna i kulturna politika: socio-kulturološki aspekti*. Beograd: Magna agenda.
- Dragičević Šešić, M., & Cordonnier, S. (Eds.) (2024). *Subaltern Knowledge in Cultural Practices: Fostering Fairness, Cooperation and Care*. Belgrade: CLIO & University of Arts Belgrade.
- Dragojević, S. & Pascual i Ruiz, J. (2007). *Guide to Citizen Participation in Local Cultural Policy Development for European Cities*. Barcelona: Interarts Foundation, Bucharest: Ecumest Association, Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Đukanović, Z. (2015). *Upotreba participativne javne umetnosti u urbanom dizajnu – doktorska disertacija*. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Fiket, I. & Pudar Draško, G. (2021). Moćnost vaninstitucionalne političke participacije unutar neresponsivnog sistema Srbije. *Sociologija*, 63(2), 400–418.
- Golubović, Z. & Jarić, I. (2010). *Kultura i preobražaj Srbije: vrednosna usmerenja građana u promenama posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik; Res publika.
- Grupa za konceptualnu politiku (2022). *Predlog za politiku decentralizacije: Za očuvanje građanskog karaktera mesne samouprave*. Novi Sad: Grupa za konceptualnu politiku. <<https://gkp.org.rs/wp-content/uploads/2024/02/Za-ocuvanje-gradjanskog-karaktera-MZ.pdf>>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Jankov, S. (2024). *Understanding Intermedial Quoting – Architecture of Yugoslav Modernism as Quotation within Contemporary Art*. Novi Sad: Center for Contemporary Culture and Communication ArtKult, DOI: 10.5281/zenodo.11440235
- Jankov, S. (2021). Social Turn and Operative Realism: Two Emancipatory Methods of Contemporary Art Practices. In Cvejić, I., Krstić, P., Lacković, N. and Nikolić, O. (Eds.) *Liberating Education: What From, What For?* (pp. 205–222). Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory.
- Kisić, V. & Tomka, G. (2021). Imagining post-capitalist cultural policy futures. *Cultural Trends*, DOI:10.1080/09548963.2021.2017233
- Kisić, V. (2016). *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*. Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Kočović De Santo, M. (2022). *Eko+kulturni = Odrast turizam. Interdisciplinarne perspektive: ekonomike kulture, ekološke ekonomije, dekolonijalnih studija, komons i odrast teorije u funkciji kulturnog, prirodnog i živog nasleđa*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Krovna organizacija mladih Srbije (2017a). *Rečnik omladinske politike: definisanje pojmova i subjekata omladinske politike u Republici Srbiji i njihovih uloga*. Beograd: KOMS.
- Krovna organizacija mladih Srbije (2017b). *Minimum standarda za učešće mladih u procesima donošenja odluka u lokalnim zajednicama*. Beograd: KOMS.

- Massarella, K., Krauss, J., Kiwango, M., & Fletcher, R. (2023). *Convivial conservation: From principles to practice*. Cambridge University Press. Cambridge University Press.
- Matejić, B. (2015). *Emancipacijske prakse u savremenoj teoriji umetnosti – doktorska disertacija*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Mihaljinac N., Matejić, B. & Đorđević M. (2023). *Another Artworld: Pursuing New Organisational Modes*. Belgrade: Atropos Press Balkans.
- Milovanović Rodić, D. i Maruna, M. (2022). Kolaborativni pristup za utvrđivanje i odbranu javnog interesa u neoliberalnom, politizovanom i polarizovanom urbanom pejzažu. U Milovanović Rodić, D., Slavković, Lj. i Maruna, M. (Ur.) *U potrazi za javnim interesom: dometi urbanizma* (stra. 63–84). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Milovanović-Rodić, D. (2013). *Redefinisanje modela učešća građana u urbanističkom planiranju Srbije u skladu sa komunikativno kolaborativnom paradigmom – doktorska disertacija*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet.
- Nikolić, T. & Mitić Minić, K. (2023). Women in Music: Possibilities and Responsibilities of Cultural Management and Policy. In Nenić I. & Cimardi L. (Eds.) *Women's Leadership in Music: Modes, Legacies, Alliances* (pp. 153–165). Bielefeld: Transcript Verlag.
- Ostojić, M. (2022). Zašto su nam potrebne mesne zajednice. *Mašina*, 28. jul 2022, <<https://www.masina.rs/zasto-su-nam-potrebne-mesne-zajednice/>>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Paunović, V. (2020). *Decentralizacija kulturnog sistema Srbije: potrebe i model implementacije – doktorska disertacija*. Beograd: Fakultetu dramskih umetnosti.
- Pešić, M., Branković, B., Tomanović-Mihajlović, S., & Dejanović, V. (1999). *Participacija mladih pod lupom*. Beograd: Jugoslovenski centar za prava deteta, <https://cpd.org.rs/wp-content/uploads/2017/10/participacija_mladih_pod_lupom.pdf>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Popović, N. (2001). *Gradanin u lokalnoj samoupravi*. Niš: Odbor za građansku inicijativu Niš.
- Poteete, AR., Janssen, M., & Ostrom, E. (2010). *Working Together: Collective Action, the Commons, and Multiple Methods in Practice*. Princeton University Press.
- Ristić, I. (2022). Collectives and Communing in Small Arts. *Amfiteater*, 10(2), 104–118. DOI: 10.51937/amfiteater-2022-2/104-118
- Strižak, N. (2023). Intervju vodio tim Instituta socioloških nauka, Beograd.
- Tomanović, S. (2003). Negotiating children's participation and autonomy within families. *International Journal of Children's Rights*, 11, 51–71.
- Tomka, G. (2013). Reconceptualizing Cultural Participation in Europe: Grey Literature Review. *Cultural Trends*, 22(3-4), 259–264, DOI:10.1080/09548963.2013.819657
- Tomka, G. (2024). Tiranija participacije. U Tomka, G. (ur.) *Pojmovnik participacije: čitanja (ne)učesća u kulturi, arhitekturi, umetnosti, nasleđu i urbanom planiranju* (str. 140–141). Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
- Veldpaus L., Kisić V., Stegmeijer E., Janssen J. (2021). Towards a more just world: an agenda for transformative heritage planning futures. In Veldpaus L., Kisić V., Stegmeijer E., Janssen J. (Eds.) *A Research Agenda for Heritage Planning* (pp. 201–220). Edward Elgar Publishing.
- Veselinović, D. (2023). *Mesna zajednica: mesto ili zajednica?*. Beograd: Mikro art, <<https://ministarstvoprostora.org/wp-content/uploads/2023/06/mesna-zajednica.pdf>>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Višnić, E., & Dragojević, S. (2008). *Kulturne politike odozdo: nezavisna kultura i nove suradničke prakse u Hrvatskoj*. Amsterdam, Bukurešt, Zagreb: Policies for Culture, <https://www.clubture.org/system/publication/pdf/7/za_web-Kulturne_politike_odozdo.pdf>, poslednji put pristupljeno 26.01.2025.
- Čubrilo, J. (2018). Etičko i estetičko u kolaborativnim umetničkim praksama: Leksikon Tanja Ostojić. *Etnoantropološki problemi*, 13(2), 507–526.

NAUČNI RADovi NASTALI U OKVIRU PROJEKTA EPICA: KONTEKSTUALNI I PROBLEMSKI PREGLED

Bojana Matejić*¹

* Fakultet likovnih umetnosti,
Univerzitet umetnosti u
Beogradu

1 bojana.matejic@flu.bg.ac.rs,
ORCID 0000-0003-1325-0546

U ovom tekstu ću napraviti kontekstualni i problemski osvrt ključnih radova u vezi sa fokusom EPICA projekta. Kontekstualno se ovi radovi mogu podeliti prema temama, naučnim ciljevima i problemima radnih paketa u okviru kojih su nastajali.

U okviru radnog paketa br. 2: *Participacija: teorijski okvir* objavljen je *Pojmovnik participacije: čitanja (ne)učesća u kulturi, arhitekturi, umetnosti, nasleđu i urbanom planiranju* (Tomka, 2024), koji otvara pitanje osnovnih teorijskih pretpostavki participacije iz perspektive menadžmenta u kulturi, teorije kulture i kulturne politike, arhitekture, (savremene) umetnosti, nasleđa i urbanog planiranja. Pojmovnik tematizuje različite vidove (ne-)slaganja u određenju participacije u različitim naučnim oblastima, pa, stoga, on ne pruža konačan i sveobuhvatan odgovor u pogledu njenog značenja. Pojam participacije u kulturi i arhitekturi, pa zatim u oblastima menadžmenta u kulturi i kulturnoj politici, savremenoj umetnosti, arhitekturi, urbanizmu, je izrazito heterogen. Taj problem se dodatno usložnjava u odnosu na geografski kontekst u kome se participacija odvija i određuje. Ovaj uslov heterogenosti u pogledu definisanja participacije je bio ključan u selekciji pojmova i ključnih termina.

U istraživačkom radnom paketu br. 4: *Participativne prakse i javna svojina* objavljeni su radovi koji tumače pojam participacije u domenu urbanog planiranja i politika: od razumevanja participacije kao integrativnog upravljanja u funkciji uključivanja zajednice, promišljanja i osnaživanja za praktikovanje zajedničkog (commoning), odnosno direktnih osnaženih oblika učestvovanja u upravljanju zajedničkim (commons) u funkciji (odbrane) zajedničkog javnog dobra, do učesća građana u odlučivanju o (urbanom) razvoju i participacije kao jednog od pet principa dobrog upravljanja urbanim razvojem.

U okviru ovog radnog paketa izabrana je studija slučaja teritorija Savskog keja na Novom Beogradu sa blokovima 44, 45, 70 i 70a, s obzirom da su poslednjih deset godina prepoznate inicijative aktivnog učesća građanki i građana u odbrani Savskog keja. Stoga, ključni rad koji tematizuje pitanja participacije na primeru odabrane studije slučaja jeste članak „Transformacija institucionalne strukture urbanističkog planiranja u postsocijalističkoj

tranziciji: primer Savskog keja“ koji su objavile dr Marija Maruna, dr Vesna Teofilović, i dr Danijela Milovanović Rodić u časopisu *Arhitektura i urbanizam* (Maruna, Teofilović, Milovanović Rodić, 2023: 5–16), a koji iznosi rezultate istraživanja da je tokom dve decenije postsocijalističke tranzicije u Srbiji, na konkretnom slučaju Savskog keja na Novom Beogradu, u blokovima 44, 45, 70 i 70a, urbanističko planiranje transformisano u pravcu: 1. ključnog instrumenta za redistribuciju prostornih resursa u korist interesa privatnog kapitala; 2. centralizacije odlučivanja – u vertikalnom smislu putem proširenog uticaja viših nivoa vlasti, a u horizontalnom smislu koncentracijom moći onih koji donose odluke na gradskom nivou i 3. razrade mehanizama donošenja odluka na samom kraju procesa planiranja i unutar uskog kruga institucija gradske vlasti, upotrebom instituta amandmana (Maruna, Teofilović, Milovanović Rodić, 2023: 4). U radu je upotrebljena neoinstitucionalna teorija koja podrazumeva okvir proučavanja uticaja institucija na oblikovanje društvenih ponašanja i na modalitete donošenja odluka, odnosno struktura i odnosa moći koji upravljaju mogućnošću učešća u procesima planiranja.

Značajan doprinos razumevanju participacije u domenu urbanog planiranja i javne sfere čine radovi autorki dr Milice Kočović De Santo i dr Danijele Milovanović Rodić, članica EPICA tima, koje su zajedno sa dr Dunjom Babović i Ingom Kužmom objavile rad: „Osnaživanje strateških prioritetnih oblasti kulturne politike: empirijski nalazi o procesima kulturne participacije u Srbiji“ u *Strategic Management* (Kočović De Santo, Rodić Milovanović, Babović, Kužma: 2022, 45–63), a koji nastoji da odgovori na sledeća pitanja: koje su glavne karakteristike procesa participacije i problemi u kulturi i razvoju kulturne politike? Da li postoji veza između ovih problema? Kako postići poželjne kulturne i institucionalne integrativne transformacije u svrhu ostvarivanja strateški prioritetnih područja kulturne politike? Da li kulturna politika zadovoljava stvarne kulturne potrebe ljudi u Srbiji? Da li participacija u kulturi može obezbediti osnaživanje različitih interesnih strana iz javnih, privatnih i civilnih sektora i drugih neformalnih grupa kao uslova izgradnje kvalitetnijeg kulturnog ambijenta u Srbiji? U ovom su radu izneti zaključci zasnovani na teorijskom i empirijskom pregledu empirijskih istraživačkih rezultata, nastalih tokom 2022. godine za potrebe EPICA projekta. Kao rešenje članak nudi najpogodnije osnaženo participativno upravljanje kao integrativni pristup upravljanju, oslanjajući se na odrast i dekolonijalne teorije, kao i teorije commons-a.

Dekolonijalne i odrast metode (u urbanim politikama) / javnoj sferi detaljno su razrađene u monografiji „Odrast, dekolonizacija i razvoj: kada se kultura susretne sa okruženjem“ (Cham: Springer), koju su priredile i objavile dr Milica Kočović De Santo i Stéphanie Eileen Domptail (Kočović De Santo, Domptail, 2023: 203) u okviru EPICA projekta. Ideologija razvoja i ekonomskog rasta je blisko povezana sa ekonomskom ideologijom neoliberalizma, koji u kontekstu urbanog razvoja i prostornog planiranja – naročito u semi-perifernim državama i geografskim područjima, kakva je Srbija – dovodi do zloupotrebe urbanih politika i legalnih procedura, zapostavljajući javni interes, kao i mogućnosti politizacije planiranja. Dalje su ove teorijske elaboracije iz internacionalnog zbornika primenjene u tekstu

„Spajanje kulture i polisa za post-rast“, koji su dr Milica Kočović De Santo i dr Vanja Vujanović objavile u *Kulturi polisa* (Vujanović, Kočović De Santo, 2023: 175–197), a u kome autorke iznose alternativne i praktične poglede na to kako budući participativni okvir integrisane politike može da izgleda, primenom metoda teorija kulturne politike, prostornog i urbanističkog planiranja u preseku sa teorijom odrasta. U tekstu se izvodi kritika teorije ekonomskog rasta i njegovih posledica na ključne sektore društva, poput kulture, prostora i životne sredine. Rad pokušava, zato, da odgovori na dva ključna pitanja: 1. Zbog čega je važno da kulturne i prostorne politike nađu svoje mesto u postulatima teorije odrasta u uslovima današnje krize? 2. Na koji način akcija i promišljanje kulturne i prostorne participativne prakse (izvan kulturne politike) doprinose pretpostavljenom pravičnijem upravljanju javnom sferom i dobrima? Teorije odrasta zastupaju zamisli pravednije raspodele raspoloživih resursa i jačanje javnih i zajedničkih dobara. Sama reč *odrast* podrazumeva jezičku konstrukciju negacije rasta. Nije u pitanju pojam koji implicira entropiju, i/ili propadanje, već usporavanje rasta i ublažavanje destrukcije. Ove teorije nastoje da pronadu političke, praktične i teorijske načine suočavanja sa smanjenjem proizvodnje i potrošnje, kao osnaženim demokratskim procesima, a u cilju ekoloških mera održivog, pravednijeg i pravičnijeg načina koji potencijalno može dovesti do opšte dobrobiti. U osnovi teorije odrasta jeste dekolonizacija ekonomske teorije koja zagovara teze o beskonačnom ekonomskom rastu, što podrazumeva suočavanje sa imperijalističkim i kolonijalnim nasleđem savremenih globalizovanih društava. U kontekstu urbanih politika, mesta i prostora, a oslanjajući se na teorijske pretpostavke Artura Eskobara (Arturo Escobar), Kočović De Santo i Vujanović ističu da ekološki sukobi nisu samo ekološke prirode, već uvek postoje razlike u pristupu ekološkim dobrima i uslugama. Te su nejednakosti posebno vidljive u perifernim urbanim naseljima koja imaju slabiji pristup zelenim površinama, održavanju okoline, itd. (Vujanović, Kočović De Santo, 2023: 178)

U okviru radnog paketa br. 5: *Participativne prakse i savremena umetnost* objavljeni su radovi koji sa različitih teorijskih i metodoloških osnova problematizuju, tematizuju i interpretiraju pojam participacije, odnosno zajednice u umetnosti i njihove transformativne potencijale, kao i mogućnosti uspostavljanja novih (kritičkih) modela (samo-)organizovanja u kontekstu umetnosti i kulture. Naučne metode i kriterijumi koji su korišćeni u selekciji studija slučaja u okviru ovog radnog paketa – *Prostor* i *Stara Pazova* Udruženja likovnih umetnika Srbije (ULUS) – proizlaze iz konteksta menadžmenta u kulturi u sasvim delimičnom povezivanju sa teorijom (savremene) umetnosti. Teorija i (novija) istorija umetnosti, te kustoske studije poseduju svoje sopstvene naučne metode, kriterijume, probleme i diskurzivne uslove prepoznavanja i odabira relevantnosti studija slučaja, odnosno participativnih umetničkih dela, kustoskih projekata i njihove analize. Projekti *Prostor* i *ULUS Stara Pazova* su se pokazali u ovom konkretnom slučaju kao najadekvatniji izbor, imajući u vidu da su obe inicijative posedovale sve one neophodne uslove za analizu koji su imanentni menadžmentu u kulturi: prisustvo lokalne zajednice, pristup

javnim resursima, raznovrsnost aktera (amateri, profesionalci itd.). Upravo ovakav pristup razvija jedan od centralnih naučnih radova u okviru ovog radnog paketa: „Profesionalni i društveni status vizuelnih umetnika: uvidi iz post-socijalističke Srbije“ koji su objavili mr Milan Đorđević i dr Nina Mihaljinac u *International Journal of Cultural Studies*, New York: SAGE (Đorđević, Mihaljinac, 2024: 1–18) u kome autori analiziraju mogućnosti samoorganizovanja i horizontalnosti u procesu donošenja odluka kao oblika kulturne politike koja neguje autonomiju, istraživanje na primeru studije slučaja *Stara Pazova*. U ovom radu postavljene su i odbranjene dve osnovne hipoteze: 1. usled današnje neoliberalne kulturne politike širom Evrope, koja se zasniva na mehanizmima normalizacije (samo-)prekarizacije, vizuelni umetnici se suočavaju sa sličnim problemima: nesigurnost, otuđenje i minimalan pristup sredstvima; 2. u skladu sa prethodnom tezom, princip horizontalnosti, tj. direktnog donošenja odluka u (de-)regulaciji i upravljanju sektorom vizuelnih umetnosti, predlažu autori, može poslužiti kao model participacije za njihovo prevazilaženje. Na primeru projekta *Stara Pazova*, potonja hipoteza je testirana u okviru EPICA projekta i opisana u članku. Ovu tezu razvija i internacionalni zbornik radova objavljen godinu dana ranije u okviru EPICA projekta *Drugi svet umetnosti: u potrazi za novim organizacionim modelima*, Beograd: Atropos Press Balkans & Dresden–New York: Atropos Press (Mihaljinac, Matejić, Đorđević, 2023: 271) autora dr Nine Mihaljinac, dr Bojane Matejić i mr Milana Đorđevića, u kome su objavljeni radovi istraživačica i istraživača, predavačica i predavača, teoretičarki i teoretičara, umetnica i umetnika koji dolaze iz različitih geografskih područja (Slovenija, Švajcarska, Srbija, Austrija, Francuska, itd.) čime se pruža uvid u raznovrsnost mišljenja i mogućnost njihove komparacije. Ova studija nastoji da odgovori na pitanje novih, odnosno, alternativnih mogućih vidova samoorganizovanja u kulturi, vizuelnim umetnostima, menadžmentu u kulturi, kulturnoj politici i kustoskim praksama.

Posebna pažnja u polju ovog radnog paketa je data teorijskim i ontološkim pretpostavkama pojma participacije, zatim zajednice, kao i transformativnim potencijalima i interventnim efektima ovakve prakse u savremenoj kulturi i umetnosti u odnosu na pitanje krize (teorije) društvenog imaginarnog, čije se ontološke osnove poslednjih decenija intenzivnije preispituju. Interventnu vrednost participativnih praksi i mogućnosti artikulacije kolektivnosti tematizuje rad dr Irene Ristić „Kolektivi i commoning u malim umetnostima“ (Ristić, 2022: 105–117) koji je objavljen u časopisu *Amfiteater: Revija za teoriju scenskih umetnosti/Journal of Performing Arts Theory*, Ljubljana: Slovenski gledališki inštitut. Na osnovu teorijske platforme Korneliusa Kastoriadis (Cornelius Castoriadis), u ovom radu autorka zastupa tezu da transformativna moć participacije u umetnosti leži u mogućnostima radikalne imaginacije. Radikalna imaginacija obezbeđuje koordinate za prakse commons-a, kako bi one ostale „vitalne i dinamične“ (Ristić, 2022: 112). U domenu teorije participacije koja proizlazi iz performativnih praksi u polju savremene umetnosti i krize društvenog imaginarnog dr Bojana Matejić je objavila naučni članak „Vrednost provokacije u društvenim imaginarnim participativne umetnosti“ u *Performance Research*,

London: Routledge (Matejić, 2024: 35–39) u kome autorka problematizuje vrednost disruptivnih postupaka u participativnim umetničkim praksama, odnosno dihotomiju *top-down* (disruptivni, provokativni, antagonistički, neprijatni umetnički projekti) i *bottom-up* (društveno odgovorni, afirmativni projekti) participativne prakse i nastoji da pronađe nove načine mišljenja o participaciji u savremenoj umetnosti i njene transformativne moći. Od pojave participativne umetnosti kao umetničkog žanra početkom devedesetih godina prošlog veka, debata o njenoj političkoj i transformativnoj moći u izgradnji društvenih imaginarnih artikulisala se oko dve ključne paradigme: 1. *etičkog zaokreta* (Jacques Rancière), prema kome je umetnost participativna ukoliko ispunjava vrednosti *socijalne inkluzije* i *konsenzualne saradnje* (Clair Bishop), odnosno *humanitarizma* (Alain Badiou) društveno odgovornih aktivističkih projekata i 2. *disruptivnog pristupa* participaciji (Clair Bishop), koji uključuje strategije provokativnih i neprijatnih estetskih projekata. U ovom radu zastupa se i brani teza da je kontekst o provokaciji i disrupciji, kao vrednostima u izgradnji društvenih imaginarnih ili kao mogućoj matrici participativne umetnosti, izgubio interventnost u današnjim postindustrijskim uslovima usled promenjenih mehanizama kontrole. Umetnički rad se ne može odvojiti od društvenog rada, tako da transferzalna funkcija umetničkog rada omogućava fluidnost društvenih procesa i, prema tome, *rekombinantnu* moć (F. F. Berardi).

Konačno, diskurzivni okvir čitanja i razumevanja participativnih umetničkih praksi proizlazi pretežno iz Zapadnog kolonijalnog anglosaksonskog konteksta, tako da objavljeni radovi dr Milene Dragičević Šešić problematizuju znanje o participaciji sa stanovišta dekolonijalnih teorija. Jedan od ključnih radova u ovom nizu jeste tekst „Dekolonizacija kurikuluma kulturne politike i menadžmenta – razmišljanja iz prakse“, objavljen u časopisu *Cultural Trends*, London: Routledge, u kome se postavlja pitanje transformativnih, participativnih potencijala prenosa znanja iz dekolonijalne perspektive. Postaviti pitanje transformativnih, participativnih potencijala prenosa znanja iz dekolonijalne perspektive znači postaviti pitanje o velikim narativima, kakav je i sam narativ o participaciji, sa stanovišta geopolitike moći i to primenom osnovnih koncepata dekolonijalne teorije: epistemičke tišine, epistemičke negacije, epistemičkog brisanja, epistemičke neposlušnosti, demontaže odnosa moći i koncepcija znanja koji podstiču rasne, rodne, klasne i geopolitičke hijerarhije.

U pojmovnom aparatu u okviru radnog paketa br. 6: *Participativne prakse i baština* razmatrao se pojam participacije sa stanovišta posthumanizma, u čijim se okvirima antropocentrični pojam participacije dovodi u pitanje. Humanistički antropocentrični pojam participacije u područjima umetnosti i šire kulture, urbanizma i javnih politika isključuje ostale oblike života (*više-od-ljudskog*) kao one koji bivaju percipirani kao pasivni entiteti (Kisić, Tomka, 2024: 14). (Anti-)humanističke teorije participacije su rezervisane samo za čitanje participacije sa stanovišta (anti-)ljudskog. S toga, istraživačice i istraživači ovog radnog paketa nastoje da ponude prošireno tumačenje participacije sa pretpostavki ontologije razlike i brojnih ne-Zapadnih epistemologija i njenih aparata: indogenizacije, afektivnih zajednica,

pluriverzuma. U tu svrhu odabrana je studija slučaja Kulturni predeo Bača, u čijim participativnim procesima učestvuju građani, stručnjaci kao i entiteti *više-od-ljudskog*.

Ključan je naučni rad koji je nastao u okviru ovog radnog paketa „Svetska baština izvan antropocentrizma. Uvidi iz Kulturnog predela Bača“, koji su objavili dr Višnja Kisić i dr Goran Tomka u internacionalnoj publikaciji *Uloga svetske kulturne i prirodne baštine, suočeni sa globalnim izazovima* (Kisić, Tomka: 2022). U ovom radu autori promišljaju svetsku baštinu sa stanovišta postantropocentrizma – filozofske, političke i aktivističke perspektive – koji preispituje humanističke pretpostavke subjekta, zastupajući teze o participaciji u kontekstu postljudskog. Osnovna teza teksta je da svetska baština može biti redefinisana tako da uključi zamisli i prakse u kojima baština i živi, odnosno neživi svet, ne podrazumevaju izvor već aktivne učesnike u kreiranju 'zdravijeg i inkluzivnijeg' sveta i okruženja. Pojam participacije, konkretno, u kontekstu i na primeru baštine, je ovde – kao i kada je reč o dekolonijalnim i odrast teorijama koje postavljaju pitanje *episteme* sa stanovišta geopolitike – proširen i problematizovan sa pozicije posthumanizma i ontologije postljudskog. Autori polaze sa platformi teorija novog materijalizma i postantropocentrizma kako bi uspostavili teorijski okvir za analizu konvencije svetske baštine i primenu ovih polazišta na mogućnosti i ograničenja postantropocentričnog pristupa baštini. Ova teorijska analiza je potom primenjena na studiju slučaja Kulturnog predela Bač.

Prema rečima autora, trenutno, u oblasti nasleđa dominiraju hipoteze, narativi i ideologije zelene transformacije u pogledu problema klimatskih promena i ekološke krize u cilju očuvanja nasleđa i njenih institucionalnih struktura. Ovakav se pristup, međutim, ne bavi uzrokom problema, već reparacijom simptoma koji ukazuju na pukotine antropocentričnog, kolonijalnog razumevanja sveta u kapitalističkim uslovima. Zato autori polaze sa postantropocentričnih, posthumanističkih osnova u razumevanju participativnog odlučivanja.

Na primeru Kulturnog predela Bača, autori razvijaju postantropocentričnu koncepciju mesta i prošireno razumevanje integrativnog pristupa nasleđu, u kome se pejzaž tretira kao živi organizam, koji nastaje kao rezultat promena, dinamičnih obrazaca i veza između ekosistema, istorija, i kultura. U tom smislu, prepoznaju i zagovaraju važnost međusektorskog i participativnog upravljanja baštinom, koje decentralizuje kriterijum ljudske izuzetnosti. Odabrali su Kulturni predeo Bača na osnovu nekoliko unapred postavljenih kriterijuma: 1. participativni procesi se odvijaju u toku samog posmatranja; 2. postojanje eksplicitne namere građanki i građana i lokalne zajednice (sa posebnim fokusom na neprofesionalne, marginalizovane i nepriviligovane grupe) da se uključe u proces mapiranja, valorizacije tumačenja i upravljanja nasleđem; 3. da postoji eksplicitna namera aktera da procese očuvanja nasleđa učine demokratskim, razvijajući vrednosti pluralizma i, konačno, 4. nasleđe treba da bude tretirano kao javno, opšte dobro; 5. mogućnost primene posthumanističke koncepcije participacije na kontekst baštine.

U procesu participativne valorizacije i upravljanja postavlja se pitanje kako uključiti ne-ljudske entitete. Na primeru Bača autori prepoznaju tri

aspekta decentralizacije ljudske izuzetnosti unutar participativnog baštinenja: 1. neophodnost primene integrativne participativne posthumanističke koncepcije baštine; 2. poštovanje principa interdisciplinarnosti, kao i lokalnog tradicionalnog znanja koje pretpostavlja međusobno učenje i sticanje novih uvida koji poštuju lokalno znanje i prakse participativnog, međusektorskog upravljanja; 3. treći aspekt decentralizacije ljudske izuzetnosti autori vide u konceptu 'dobrog života', koji ide dalje od konzervacije i restauracije, a to implicira regeneraciju životne sredine, revitalizaciju lokalnih zajednica, poboljšanje kvaliteta života, veza, odnosa i solidarnosti između svih entiteta koji čine pejzaž ((ne-)ljudsko); 4. četvrti aspekt decentralizacije je usidren u regenerativnim praksama zaštite i brige o pejzažu koje uključuju koncepte, metode i kapacitete ponovnog oživljavanja i samoregenerisanja ekosistema, kao i prakse konzervacije koje se zasnivaju na oponašanju održivih ekosistema, kao što je permakultura; 5. aspekt decentralizacije humanističkog principa referira na način na koji se interkulturalizam interpretira kao posledica proliferacije ljudskih i ne-ljudskih kultura.

ZAKLJUČAK

Na osnovu analize tema, problema i metoda objavljenih naučnih radova, može se zaključiti da u okviru naučnog projekta EPICA – *Osnazivanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom* dominira teza o participaciji kao (visokom stepenu) o učešća/u građanki i građana u donošenju odluka, kada su u pitanju oblasti kulture i arhitekture. Vodeći rakurs posmatranja problema participacije u smislu centralnih metoda koje su korišćene u okviru projekta (participativno akciono istraživanje, fokus grupe, intervju, studije slučaja, itd.) proizlazi iz domena menadžmenta u kulturi i kulturne politike u interdisciplinarnom povezivanju sa brojnim drugim oblastima, poput teorije kulture, teorije umetnosti, teorije arhitekture, kulturnog nasleđa i baštine, urbanih studija, itd. Ova je teza elaborirana na osnovu brojnih (anti-)humanističkih teorijskih aparata, poput teorijskih pretpostavki Stevana Majstorovića, Alena Badjua, Žaka Ransijera, Korneliusa Kastoriadisa i dr. Ta teza je, međutim, uzimajući u obzir lokalni kontekst i izbor studija slučaja (jugoistočna Evropa/Srbija) u brojnim objavljenim radovima dopunjena i proširena na osnovu primene dekolonijalnih teorija, teorija post/od-rasta i posthumanističke teorije u kojima dominiraju postavke Valtera Minjola (Walter Mignolo), Bongonija Nioke (Bongani Nyoka), Ašila Membea (Achille Mbembe) Rosi Brajdotti (Rosi Braidotti) itd., nudeći time jednu transdisciplinarnu osnovu za dalje proučavanje participacije, a čiju inovativnost valja tražiti upravo sa pozicija *Druge, kritične* Evrope.

REFERENCE

- Dorđević, M. Mihaljinac, N. (2024). Visual Artists' Professional and Social Status: Insights from Post-Socialist Serbia. *International Journal of Cultural Studies*, 27(4), New York: SAGE, 1–18.
- Kisić, V., Tomka G. (2023). World Heritage Beyond Anthropocentrism. Insights from Bač Cultural Landscape. In Debljović Ristić, N. (Ed.), *Thematic Proceedings of the International Scientific Conference Educational Programs – The Future of World Cultural and Natural Heritage: 50 Years (1972–2022) of the Convention on the Protection of World Cultural and Natural Heritage* (pp. 376–391). Belgrade: Faculty of Philology. DOI: 10.18485/arh_whc50.2023.ch19
- Kočović De Santo, M., Domptail, S. E. (2023). *Degrowth Decolonization and Development. When Culture Meets the Environment*. Cham: Springer.
- Kočović De Santo, M., Rodić Milovanović, D., Babović, D., Kužma, I. (2023). Empowering Strategic Priority Areas of Cultural Policy: Empirical Findings on Cultural Participation Processes in Serbia. *Strategic Management*, 28(2), 45–63. DOI: 10.5937/StrMan2200030K
- Maruna M., Teofilović, V., Milovanović Rodić, D. (2023). Transformacija institucionalne strukture urbanističkog planiranja u postsocijalističkoj tranziciji: primer Savskog keja. *Arhitektura i urbanizam*, 57, 5–16. DOI: 10.5937/a-u0-45379
- Matejić, B. (2024) The Value of Provocation in the Social Imaginaries of Participatory Art. *Performance Research (On Social Imaginaries)*, 29(2), London: Routledge, 35–39.
- Mihaljinac, N., Matejić, B., Đorđević, M. (Eds.) (2023) *Another Artworld: Pursuing New Organizational Modes*. Belgrade: Atropos Press Balkans, Dresden–New York: Atropos Press.
- Ristić, I. (2022). Collectives and Commoning in Small Arts. *Amfiteater: Revija za teorijo scenskih umetnosti*, 10(2), Ljubljana: Slovenian Theatre Institute, 105–117.
- Šešić, Dragičević, M., Gaio A., Joffe A., Acosta-Hernández J. (2023). Decolonising the Cultural Policy and Management Curriculum – Reflections from Practice. *Cultural Trends*, 33(2), London: Routledge, 141–158.
- Vujanović, V., Kočović De Santo, M. (2023). Coupling Culture and Space for the Post-Growth. *Kultura polisa*, 20(2), 175–197.
- .....
- U okviru naučnog projekta EPICA – *Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom* objavljeni su sledeći radovi:
- Babović, D., Kočović De Santo, M. (2023). Exploring Fairer Post-Growth Grounding by Coupling Social and Creative Industry. *Cultural Management, Science and Education*, 7(1), 25–39. DOI: 10.30819/cmse.7-1.02
- Čolić, R., Milovanović Rodić, D., Fokdal, J. (2023). To what extent can collaborative platforms in urban planning education enhance transformative learning outside of academia?. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 24(7), 1507–1523. DOI: 10.1108/IJSHE-06-2022-0184
- Domptail, S., Kočović De Santo, M. (2023). Beyond Western Dichotomies of Power: Life-Centered Development, Reciprocity and Co-creation Within Nature. In Kočović De Santo M., Stéphanie Eileen D. (Eds.) *Degrowth Decolonization and Development: When Culture Meets the Environment* (pp. 203–220). Cham: Springer.
- Dragičević Šešić, M. (2023). Varja Đukić – aktivističko delovanje kroz teatarsko-poetsko mišljenje. Širenje prostora kulturne kontrajavnosti u regionu za i sa zajednicom. U Milosavljević, A. (ur.) *Varja Đukić – San na javi: O teatru s ovog kraja svijeta*. Podgorica: Sibila.
- Dragičević Šešić, M. (2023). Značenja dekolonizacije u nastavi kulturne politike i kulturnog menadžmenta – plenarno predavanje, 5. 12. 2023. *NADA: Nauke u dramskim umetnostima*, Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.

- Dragičević Šešić M. (2023). Conference Panel "Les politiques culturelles au sud: modèles, valeurs, singularités" at Colloque international *Le territoire dans tous ses états* à l'occasion des 40 ans du CEPEL/UMR5112. Montpellier, December 14–15.
- Dragičević Šešić, M. (2023). "Being fit for the job: emerging profiles and curricula for the cultural and creative sector from a global perspective" – panel debate, ENCATC Helsinki, October, 11–13.
- Dragičević Šešić, M., Babović, D., Tvrđišić, S. (Eds.) (2023). *In from the Margins. Sharing footnotes of Subaltern Knowledge and Practices: Questioning North-South Relations and Ethics of International Collaboration* – book of abstracts. Belgrade: University of Arts.
- Đorđević, M., Mihaljinac, N. (2024). Visual artists' professional and social status: Insights from postsocialist Serbia. *International Journal of Cultural Studies*, 27(4), 565–582. DOI: 10.1177/13678779241247225
- Gaio, A. Joffe, A., Hernández-Acosta, J. J. & Dragičević Šešić, M. (2024). Decolonising the cultural policy and management curriculum – reflections from practice. *Cultural Trends*, 33(2), London: Routledge, 141–158. DOI: 10.1080/09548963.2023.2168515
- Кисић, В. (2023). Проблеми и искуства баштињења културног наслеђа других. У Војводић, Д. (ур.) Зборник радова САНУ „Заштита, очување и афирмација српског културног наслеђа на Косову и Метохији“ Том 1 (стр. 49–64). Београд: САНУ.
- Kisić, V., Tomka G. (2023). World Heritage Beyond Anthropocentrism. Insights from Bač Cultural Landscape. In Debljović Ristić, N. (Ed.), *Thematic Proceedings of the International Scientific Conference Educational Programs – The Future of World Cultural and Natural Heritage: 50 Years /1972–2022/ of the Convention on the Protection of World Cultural and Natural Heritage*. Belgrade: Faculty of Philology. DOI: 10.18485/arh_whc50.2023.ch19
- Kisić, V., Tomka G. (2024). *Oснаživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom* – knjiga apstrakata završne konferencije projekta EPICA (Beograd, 19. oktobar). Novi Sad: Beograd za sport i psihologiju TIMS.
- Kočović De Santo, M. (2023). *Eko+Kulturni = Odrast turizam: Interdisciplinarne perspektive: ekonomike kulture, ekološke ekonomije, dekolonijalnih studija, komons i odrast teorije u funkciji kulturnog, prirodnog i živog nasleđa*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Kočović De Santo, M. (2023). How Culture and Worldviews Shape Development and our Environment. In Kočović De Santo, M., Stéphanie Eileen D. (Eds.) *Degrowth Decolonization and Development: When Culture Meets the Environment* (pp. 1–16). Cham: Springer.
- Kočović De Santo, M. (2023). The Progressivity and Transformative Role of Culture: Findings from Self-Governance in Yugoslavia Towards Life-Centred Development. In Kočović De Santo M., Stéphanie Eileen D. (Eds.) *Degrowth Decolonization and Development: When Culture Meets the Environment* (pp. 17–55). Cham: Springer.
- Kočović De Santo, M., Stéphanie Eileen, D. (Eds.) (2023). *Degrowth Decolonization and Development When Culture Meets the Environment*. Cham: Springer.
- Kočović De Santo, M., Rodić Milovanović, D., Babović, D., Kužma, I. (2023). Empowering Strategic Priority Areas of Cultural Policy: Empirical Findings on Cultural Participation Processes in Serbia. *Strategic Management*, 28(2), 45–63. DOI: 10.5937/StrMan2200030K
- Maruna, M. (2023). Strategic Urban Design for the Just City. In Bogdanović, R. (Ed.) *On Architecture – Challenges in Design* (pp. 32–40). Belgrade: STRAND.

- Maruna M., Teofilović, V., Milovanović Rodić, D. (2023). Transformacija institucionalne strukture urbanističkog planiranja u postsocijalističkoj tranziciji: primer Savskog keja. *Arhitektura i urbanizam*, 57, 5–16.
- Matejić, B. (2024). The Value of Provocation in the Social Imaginaries of Participatory Art. *Performance Research (On Social Imaginaries)*, 29(2), London: Routledge, 35–39.
- Mihaljinac, N., Matejić, B., Đorđević, M. (Eds.) (2023). *Another Artworld: Pursuing New Organizational Modes*. Belgrade: Atropos Press Balkans, Dresden–New York: Atropos Press.
- Milovanović Rodić, D. (2023). *Stara kao nova, praktikum predmeta. Arhitekti i građanske inicijative za održivi razvoj*. Beograd: Arhitektonski fakultet.
- Milovanović Rodić, D., Šabanović, A., Antić, B., Đukić, A. (2023). Collaborative approach for integrating natural and cultural heritage for sustainable urban development: The Case of Action plan for Sombor. In Đukić, A., Krstić-Furundžić, A., Vaništa Lazarević, E., Vukmirović, M. (Eds.), *Keeping Up with Technologies to Imagine and Build Together Sustainable, Inclusive, and Beautiful Cities – Conference proceedings (8th International Academic Conference Places and Technologies 2023)* (pp. 1–8). Belgrade, October 19–21). DOI: 10.18485/arh_pt.2024.8.ch7
- Radovanović, K., Milovanović Rodić, D., Graovac, A., Slavković, Lj., Jerinić, J., Maruna, M., Đokić, J. (2022). Razmere-prostora: ima li mesta za javnost? Krićka analiza Predloga koncepta politike o reformi e-prostora i reformi prostornog i urbanističkog planiranja u RS. U Jevtić, A., Drašković, B. (Ur.) *Međunarodna konferencija 18. letnja škola urbanizma i održivog razvoja (Vrnjačka Banja, 19-21. maj)*, (str. 229–238). Beograd: Udruženje urbanista Srbije.
- Ristić, I. (2023). Paths of radical imagination or How to make a collective?. In Mihaljinac, N., Matejić, B., Đorđević, M. (Eds.) *Another Artworld: Pursuing New Organizational Modes* (pp. 59–75). Belgrade: Atropos Press Balkans, Dresden–New York: Atropos Press.
- Tomka, G. (ur.) (2024). *Pojmovnik participacije. Čitanja (ne)učesća u kulturi, arhitekturi, umetnosti, nasleđu i urbanom planiranju*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
- Vujanović, V., & Koćović De Santo, M. (2023). Coupling culture and space for the post-growth *Kultura polisa*, 20(2), 175–197.

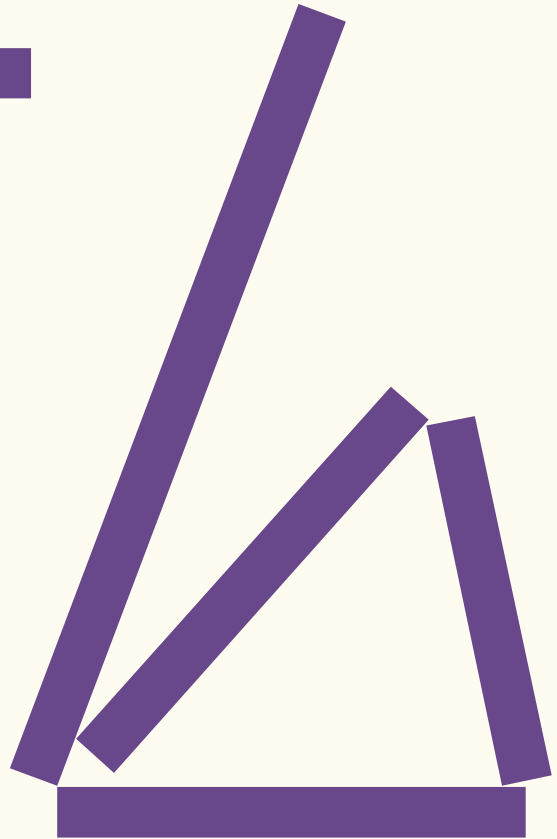
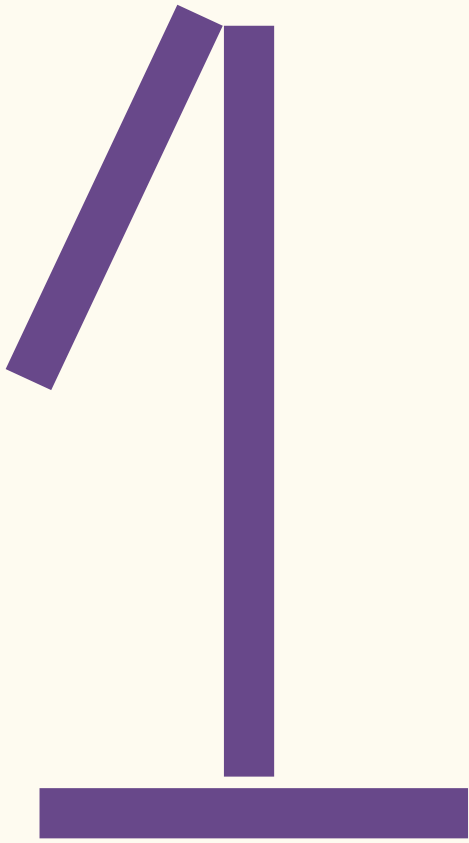

APPENDIX 16. Upitnik o participaciji u okviru projekta EPICA 2022.
17. Mapa participacije u kulturi i arhitekturi

BIOGRAFIJE AUTORA

UPITNIK O PARTICIPACIJI U OKVIRU PROJEKTA EPICA 2022.

OSNAŽIVANJE PARTICIPACIJE U KULTURI I ARHITEKTURI: AKTIVIRANJE JAVNIH RESURSA ZA I SA ZAJEDNICOM

Postavićemo Vam nekoliko pitanja o Vašem iskustvu u participativnim procesima koji su bili usmereni na promene u zajednici.

Anketa je anonimna i neće Vam oduzeti više od 15 minuta. U potpunosti garantujemo da će Vaši odgovori biti korišćeni isključivo u naučne svrhe, i neće biti komunicirani van okvira istraživačkog tima. Ukoliko na bilo koje pitanje ne želite da odgovorite, samo izaberite „Dalje“.

A1. Koje godine ste prvi put učestvovali u nekom participativnom procesu? _____

A2. U koliko različitih procesa ovog tipa ste učestvovali u poslednjih pet godina? _____

(Ako ne znate tačan broj, upišite približan)

A3. Generalno gledano, kako biste ocenili delotvornost poslednjeg (završenog) participativnog procesa u odnosu na Vaša početna očekivanja?

(Ako prvi put učestvujete u jednom ovakvom procesu i još uvek je u toku, procenite delotvornost do ovog trenutka)

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

0 - označava potpunu nedelotvornost

10 - označava potpunu delotvornost

A4. U kojoj meri je taj poslednji proces doveo do jačanja solidarnosti u (lokalnoj) zajednici?

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

0 - nije uopšte doveo

10 - doveo je u potpunosti

A5. A kako biste ocenili delotvornost tog procesa u odnosu na pokretanje javne debate o društvenim problemima?

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

0 - označava potpunu delotvornost

10 - označava potpunu nedelotvornost

A6. Da li ste se u nekom od participativnih procesa susretali sa sledećim ograničenjima? (Obeležite sve što je primenjivo u Vašem slučaju)

- Manjak finansijskih sredstava
- Neadekvatnost uslova (problemi sa prostorom, opremom, materijalima za rad itd.)
- Manjak ljudi
- Nedostatak jasne organizacione strukture
- Problemi u komunikaciji među učesnicima
- Manjak znanja i veština ljudi koji vode i organizuju
- Nedostatak vremena za realizaciju aktivnosti u okviru procesa
- Nesaradljivost javnih institucija
- Nesaradljivost organizacija u civilnom i/ili privatnom sektoru
- Nedostatak motivacije i volje za učešćem među građanima
- Drugo: _____

A7. Ukoliko je došlo do prekida daljeg rada na nekom procesu ili do većih teškoća koje su zaustavljale rad, zaokružite koji su od navedenih razloga do toga doveli (moguće je obeležiti do tri odgovora):

- Nejasno postavljeni ciljevi
- Loše planiranje
- Manjak transparentnosti u odlučivanju
- Problemi u poverenju
- Nerealistična očekivanja
- Promene pravaca
- Nerealistični rokovi
- Neefikasno vođenje procesa i aktivnosti
- Nedovoljna informisanost učesnika
- Nedovoljna stručnost ljudi koji vode i organizuju
- Pad motivacije i interesovanja učesnika
- Finansijski problemi

A8. Da li ste bili organizator nekog od ovih procesa u kojima ste učestvovali u poslednjih pet godina? *postaviti USLOV

- DA
- NE

Odeljak samo za organizatore By (one koji su zaokružili DA u prethodnom pitanju):

Sledi set pitanja koja će se odnositi samo na jedan participativni proces na kojem ste bili organizator, u proteklih pet godina. Molimo Vas

da odaberete onaj proces u kojem ste bili najviše angažovani u poslednjih pet godina (bez obzira koliko je taj proces bio delotvoran).

B1y. U kojoj oblasti je ovaj proces realizovan? Moguće je obeležiti više odgovora.

- Savremena umetnost
- Arhitektura i urbanizam
- Kulturno nasleđe
- Drugo. Navedite šta _____

B2y. Kojoj populaciji je primarno bio namenjen taj participativni proces? Moguće je obeležiti više odgovora.

- Deca i mladi
- Žene
- Stari
- Lokalna zajednica
- Ekonomski ugrožene grupe
- Bolesni i osobe sa invaliditetom
- Veterani
- Etničke manjine
- Migranti
- LGBTQ+
- Deca bez roditeljskog staranja
- Samohrani roditelji
- Eksperti
- Javne institucije i donosioci odluka
- Drugo. Navedite šta: _____

B3y. Koliko je trajao proces ili koliko traje do ovog trenutka? Napišite broj meseci približno _____

B4y. U okviru kog sektora je proces realizovan? Moguće je obeležiti više odgovora.

- Privatnog
- Javnog
- Civilnog

B5y. Ključni donatori za aktivnosti u okviru procesa su bili (obeležite sve što je primenjivo u slučaju ovog projekta):

- Međunarodne institucije i fondacije
- Državne institucije (ministarstva, agencije, fondovi)
- Lokalna samouprava
- Korporacije i privatne firme

- Lokalna udruženja građana ili fondacije
- Pojedinci
- Drugo. Navedite šta: _____

B6y. Planirani budžet za aktivnosti u okviru procesa je bio:

- Aktivnosti su realizovane bez budžeta
- Do 5000 EUR
- Od 5000 do 15000 EUR
- Od 15000 do 30000 EUR
- Od 30000 do 50000 EUR
- Od 50000 do 100000 EUR
- Više od 100000 EUR
- Ne mogu da procenim
- Ne želim da odgovorim

B7y. Među partnerima sa kojima je ostvarena ili planirana saradnja na procesu su (obeležite sve što je primenjivo u slučaju ovog procesa):

- Međunarodne institucije, fondacije i think tankovi
- Državne institucije, ministarstva, agencije, fondovi i javna preduzeća
- Stručnjaci, konsultanti
- Samostalni umetnici, nezavisni kulturni radnici
- Fakulteti i naučni instituti
- Privatne korporacije i preduzetnici
- Nevladine organizacije
- Lokalna uprava
- Drugo. Šta? Navedite: _____
- Ne želim da odgovorim

B8y. Tokom rada, u timu je ukupno bilo angažovano:

- Do 5 ljudi
- Od 6 do 10 ljudi
- Između 11 i 15 ljudi
- Između 16 do 20 ljudi
- Više od 20 ljudi

B9y. Koliko je u ovom procesu učestvovalo ljudi van stalno angažovane uže grupe? _____

Odeljak samo za one koji su NEorganizatori Bx (zaokružili NE u A8)

Sledi set pitanja koja će se odnositi samo na **jedan** participativni proces u kojem ste učestvovali u proteklih pet godina. Molimo Vas da odaberete onaj proces u kojem ste bili najviše angažovani u poslednjih pet godina (bez obzira koliko je taj proces bio delotvoran).

B1x. U kojoj oblasti je ovaj proces realizovan? Moguće je obeležiti više odgovora.

- Savremena umetnost
- Arhitektura i urbanizam
- Kulturno nasleđe
- Drugo. Navedite šta: _____

B2x. Kojoj populaciji je primarno bio namenjen taj proces? Moguće je obeležiti više odgovora.

- Deca i mladi
- Žene
- Stari
- Lokalna zajednica
- Ekonomski ugrožene grupe
- Bolesni i osobe sa invaliditetom
- Veterani
- Etničke manjine
- Migranti
- LGBTQ+
- Deca bez roditeljskog staranja
- Samohrani roditelji
- Eksperti
- Javne institucije i donosioci odluka
- Drugo. Navedite šta: _____

B3x. Koliko dugo ste učestvovali u ovom procesu? Napišite broj meseci približno. _____

B4x. Na koji način ste saznali za ovaj participativni proces? Moguće je zaokružiti više odgovora.

- Preko porodice, komšija, prijatelja, poznanika
- Preko radnog mesta ili škole
- Preko lokalnih udruženja građana
- Preko javnih ustanova i institucija
- Direktno su me kontaktirali organizatori
- Putem interneta
- Drugo. Navedite šta _____

B5x. Sa koliko organizatora ili organizatorki procesa ste Vi lično saradivali:

- Do 5
- Od 6 do 10
- Između 11 i 15

- Između 16 i 20
- Više od 20

B6x. Koliko je u ovom procesima bilo uključeno učesnika poput Vas? _____

Kraj račvanja - nastavak ispunjavaju SVI

C Molimo Vas da se i dalje fokusirate samo na jedan participativni proces u kojem ste bili najviše angažovani u poslednjih pet godina. Zaokruživanjem jednog podeoka na skali, ocenite u kojoj meri se slažete sa sledećim tvrdnjama.	Uopšte se ne slažem 1 Uglavnom se ne slažem 2 Niti se slažem niti se ne slažem 3 Delimično se slažem 4 U potpunosti se slažem 5	Ne znam / Nije primenjivo u ovom slučaju	Ne želim da odgovorim
C1. Tokom procesa uspeali smo da izgradimo/adaptiramo prostor za zajedničko korišćenje.	1 2 3 4 5	6	7
C2. Proces je osnažio savremeno umetničko istraživanje i izražavanje ljudi u zajednici.	1 2 3 4 5	6	7
C3. Stvoreni su novi obrazovni programi dostupni svim članovima zajednice.	1 2 3 4 5	6	7
C4. Proces je doprineo očuvanju lokalnog nasleđa i/ili tradicija.	1 2 3 4 5	6	7
C5. Određene teme i društveni problemi su postali vidljiviji u medijima i na društvenim mrežama.	1 2 3 4 5	6	7
C6. Proces je doprineo očuvanju sećanja i nasleđa marginalizovanih grupa.	1 2 3 4 5	6	7
C7. Tokom procesa odbranjeni su ugroženi javni prostori i resursi.	1 2 3 4 5	6	7
C8. Podstaknuta je kritika primene tržišnih modela u društvu.	1 2 3 4 5	6	7
C9. Proces je doprineo razvoju preduzetničkih kapaciteta učesnika.	1 2 3 4 5	6	7
C10. Zahvaljujući ovom procesu, članovima zajednice su ponuđeni novi kulturni sadržaji.	1 2 3 4 5	6	7
C11. Novonastali kulturni sadržaji su bili dostupni svima.	1 2 3 4 5	6	7
C12. Pozitivni ishodi procesa su bili kratkotrajni.	1 2 3 4 5	6	7

C13. Organizovane su redovno prilike za dogovor učesnika o aktivnostima u okviru procesa.	1	2	3	4	5	6	7
C14. Donošenje odluka u timu je bilo vrlo sporo i neefikasno.	1	2	3	4	5	6	7
C15. Znao/la sam da je mišljenje nekih članova tima najvažnije prilikom donošenja odluka.	1	2	3	4	5	6	7
C16. Pojedini predstavnici manjinskih grupa su usporevali procese donošenja odluka i/ili realizaciju ciljeva.	1	2	3	4	5	6	7
C17. Nisu svi učesnici bili spremni da diskutuju o aktuelnim društvenim problemima.	1	2	3	4	5	6	7
C18. Kroz proces smo stekli nova znanja i veštine.	1	2	3	4	5	6	7
C19. Proces je poboljšao ekonomski položaj učesnika.	1	2	3	4	5	6	7
C20. Lokalna zajednica je ekonomski napredovala zahvaljujući procesu.	1	2	3	4	5	6	7
C21. Podstaknut je kritički odnos prema radu javnih institucija.	1	2	3	4	5	6	7
C22. Proces je unapredio dostupnost komunalnih usluga svim članovima lokalne zajednice.	1	2	3	4	5	6	7
C23. Došlo je do stvaranja živog kulturnog prostora u zajednici.	1	2	3	4	5	6	7
C24. Kreirani kulturni sadržaji privlačili su najviše mlade visokobrazovane stručnjake, a značajno slabije drugu populaciju.	1	2	3	4	5	6	7
C25. Tradicionalni zanati su oživljeni.	1	2	3	4	5	6	7
C26. Proces je doprineo kreiranju turističkih proizvoda.	1	2	3	4	5		

C27. Tokom i nakon procesa, došlo je do opadanja kvaliteta života u lokalnoj zajednici (zbog porasta troškova stanovanja, buke, nedostatka javnih prostora i sl.).	1	2	3	4	5	6	7
C28. Društveno osetljive grupe su postale dodatno isključene iz lokalne zajednice nakon izvođenja ovih aktivnosti.	1	2	3	4	5	6	7
C29. Ono što smo napravili tokom procesa i što je trebalo da ostane javno dobro, prisvojili su pojedinci da bi ostvarili ekonomsku i drugu korist.	1	2	3	4	5	6	7
C30. Pojedini partijski funkcioneri ili predstavnici vlasti su iskoristili ovaj proces za vlastitu promociju.	1	2	3	4	5	6	7
C31. Neki od umetnika ili stručnjaka koristili su rezultate i resurse procesa za vlastitu promociju.	1	2	3	4	5	6	7
C32. Najviše koristi od procesa imali su članovi zajednice koji su u boljem ekonomskom položaju i bolje obrazovani od drugih.	1	2	3	4	5	6	7
C33. Neki privatni investitor koristio je ovaj proces kako bi pokrenuo svoje investicije sa „mrtve tačke“.	1	2	3	4	5	6	7
C34. Došlo je do formiranja novih procedura i načina donošenja odluka u lokalnoj zajednici.	1	2	3	4	5	6	7
C35. Pospešen je dijalog sa javnim institucijama.	1	2	3	4	5	6	7
C36. Marginalizovane grupe su aktivno učestvovalе u procesu.	1	2	3	4	5	6	7
C37. Procesom su podsticane diskusije o društvenim problemima.	1	2	3	4	5	6	7
C38. Tokom procesa, izgradili smo mrežu uzajamne podrške.	1	2	3	4	5	6	7
C39. Podsticana je međusobna razmena i dijalog učesnika.	1	2	3	4	5	6	7

Napišite, molimo Vas, tačan naziv inicijative koju ste opisivali, jer će nam to pomoći u narednoj fazi istraživanja. Podsećamo Vas da poštuјemo princip poverljivosti i da ćemo ovaj podatak koristiti isključivo u naučne svrhe. Naziv (opciono): _____

OSNOVNE INFORMACIJE

D1. Pol

- Muško
- Žensko
- Ne želim da odgovorim

D2. Godina rođenja _____

D3. Naziv mesta u kom živite _____

D4. Najviša završena škola:

- Završena osnovna škola
- Srednja škola stručna škola
- Gimnazija, srednja škola opšteg tipa
- Viša škola
- Fakultet (osnovne studije)
- Postdiplomski stepen (mr., dr., specijalizacija)
- Ne želim da odgovorim

D5. Status zaposlenosti

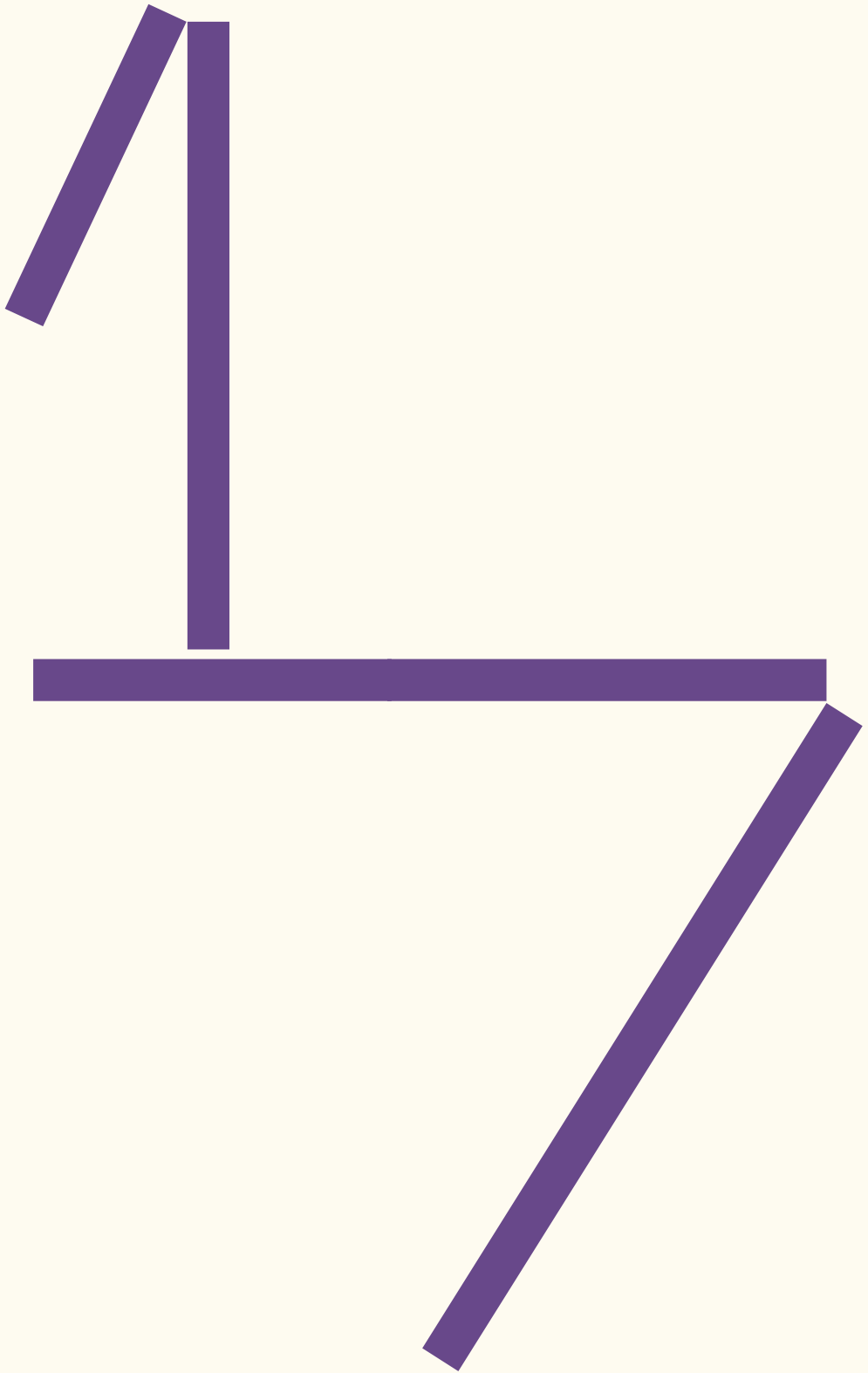
- Stalno zaposlen/a (bez obzira na ugovor o radu)
- Privremeno zaposlen/a (bez obzira na ugovor o radu)
- Samozaposlen/a
- Samostalni umetnik/ca
- Preduzetnik/ca
- Poljoprivrednik/ca
- Nezaposlen/a
- Radite kućne poslove, brinete se o deci ili o drugim osobama
- U penziji ste
- Školujete se
- Ne želim da odgovorim

F. Dodatni komentar. Za svrhe analize, od velikog značaja bi nam bilo ukoliko biste nam dodatno prikazali Vaša iskustva, probleme i izazove sa participativnim procesima u kojima ste učestvovali, a koja nisu bila pokrivena prethodnim pitanjima.

_____

D. Ukoliko ste zainteresovani da učestvujete u narednim fazama ovog istraživanja, molimo Vas da ostavite svoju imejl adresu:

_____

MAPA PARTICIPACIJE U KULTURI I ARHITEKTURI

1. Email

---

2. 1. Naziv

---

3. 2. Kratak opis prakse

---

4. 3. Početak realizacije aktivnosti

Mark only one oval.

☐ 2000	☐ 2001	☐ 2002	☐ 2003
☐ 2004	☐ 2005	☐ 2006	☐ 2007
☐ 2008	☐ 2009	☐ 2010	☐ 2011
☐ 2012	☐ 2013	☐ 2014	☐ 2015
☐ 2016	☐ 2017	☐ 2018	☐ 2019
☐ 2020	☐ 2021	☐ 2022	☐ 2023
☐ 2024	☐ 2025	☐ Other: _____	

5. 4a. Završetak realizacije aktivnosti (opciono - ukoliko je praksa završena)

Mark only one oval.

☐ 2000	☐ 2001	☐ 2003	☐ 2004
☐ 2005	☐ 2006	☐ 2007	☐ 2008
☐ 2009	☐ 2010	☐ 2011	☐ 2012
☐ 2013	☐ 2014	☐ 2015	☐ 2016
☐ 2017	☐ 2018	☐ 2019	☐ 2020
☐ 2021	☐ 2022	☐ 2023	☐ 2024
☐ 2025	☐ Other: _____		

6. 4b. Dužina trajanja prakse (opciono)

Mark only one oval.

☐ < mesec	☐ 1 do 6 meseci	☐ 6 do 12 meseci
☐ 1-2 godine	☐ 2-3 godine	☐ > 3 godine

7. 5. Karakter trajanja

Mark only one oval.

- Jednokratno - praksa koja je jednom realizovana i nije se više ponavljala
- Višekratno - praksa koja je realizovana više puta (u pravilnom ritmu ili povremeno)
- Trajno - praksa se realizuje u kontinuitetu od vremena kada je inicirana

8. 6. Oblast kulturne delatnosti

Tick all that apply.

- Književnost
- Muzika
- Likovna umetnost
- Primenjena umetnost
- Vizuelna umetnost, dizajn, umetnička fotografija
- Pozorišna umetnost
- Umetnička igra
- Filmska umetnost
- Digitalno stvaralaštvo i multimediji
- Digitalno stvaralaštvo i multimediji
- Ostala izvođenja kulturnih programa i sadržaja
- Zaštita nepokretnih kulturnih dobara
- Zaštita nematerijalnog kulturnog nasleđa
- Bibliotečko-informacione delatnosti
- Arhitektura
- Urbanizam
- Institucionalni dozajn - upravljanje
- Ostalo

9. 6.1. Upišite oblast kulturne delatnosti (opciono - ukoliko nije navedena u prethodnom pitanju)

---

10. 7. Ishodi realizacije prakse za zajednicu

Tick all that apply.

- Formiranje prostora zajednice
- Predstavljanje, zaštita i odbrana interesa zajednice/pojedinaca u upravljačkim procesima
- Očuvanje nasleđa i tradicije
- Razvoj i podsticanje savremenog stvaralaštva
- Izgradnja i unapređenje institucija zajednice
- Jačanje kapaciteta za udruživanje i ekonomsko osnaživanje
- Unapređenje dostupnosti osnovnim sadržajima i uslugama
- Usvajanje novih znanja i veština
- Ostalo

11. 7.1. Upišite ishode prakse koji nisu navedeni u prethodnom pitanju

---

12. 8. Region

Tick all that apply.

- Srbija   Vojvodina   Beograd
- Centralna i zapadna Srbija
- Istočna i južna Srbija
- Kosovo i Metohija
- Other: _____

13. 9. Bliže određenje lokacije: upisati naziv mesta, a ako je značajno i adresu i tip prostora

---

14. 10. Tip naselja u kom je praksa realizovana

Tick all that apply.

- Seosko naselje   Prigradsko naselje
- Gradsko naselje   Van naseljenog mesta
- Other: _____

15. 10.1. Dopunite informaciju o tipu naselja ukoliko je potrebno:

---

16. 10.2. Veličina naselja

Mark only one oval.

- < 500
- 500-2.000
- 2.000-5.000
- 5.000-20.000
- 20.000-50.000
- 50.000-100.000
- 100.000-1.000.000
- >1.000.000

17. 11. Inicijatori prakse (upisati imena pojedinaca i/ili organizacija koje su inicijatori i afilijaciju - ukoliko je poznato)

---

18. 12. Učesnici u realizaciji (upisati imena pojedinaca/organizacija koje su učestvovala i afilijaciju - ukoliko je poznato)

---

19. 13. Ciljna grupa (navesti jednu ili više grupa ljudi kojima su ishodi prakse namenjeni)

---

20. 13. Partneri - podrška (upisati osnovne podatke o partneru i tip podrške)

---

21. 14. Donatori - podrška (upisati podatke o donatoru i tip donacije)

---

22. 15. Web link participativne prakse

---

23. 16. Kontakt osoba ili organizacija - inicijatori i učesnici: mejl adrese, adrese, telefoni - ono što je poznato)

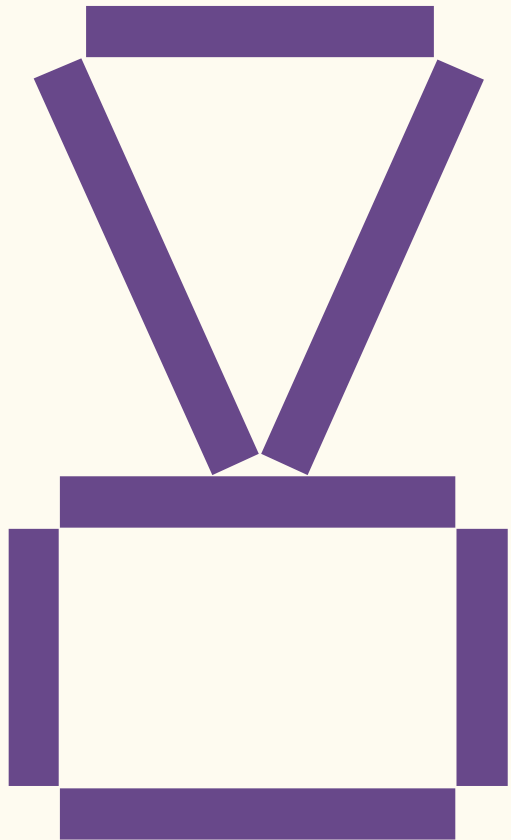
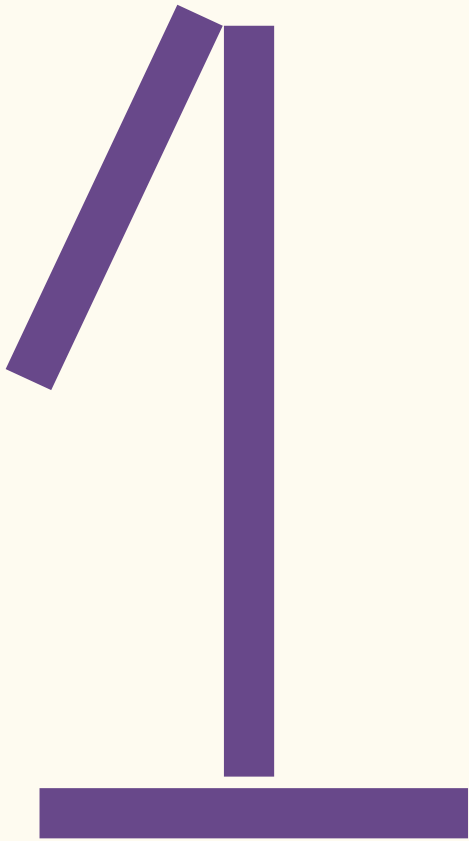
24. 17. Ključne reči

---

25. 18. Napomene: navedite sve što smatrate da je važno navesti o ovoj praksi, a što nije bilo moguće uneti u upitnik

---

DR MILENA DRAGIĆEVIĆ ŠEŠIĆ

Profesorka emerita Univerziteta umetnosti u Beogradu. U dosadašnjem radu bila je rektorka Univerziteta umetnosti (2001–2004) i rukovoditeljka UNESCO Katedre za interkulturalizam, menadžment umetnosti i medijaciju na Balkanu (2004–2019). Aktivna je kao gostujuća predavačica na univerzitetima širom sveta, ekspertkinja Saveta Evrope, UNESCO-a, Evropske kulturne fondacije, predsednica žirija Evropske nagrade za kulturnu politiku. Objavila je 20 knjiga: *Kultura i umetnost otpora* (2018), *Umetnost i alternativa* (1992/2012), *Kultura – menadžment, animacija, marketing* sa B. Stojkovićem (VII izdanja, šest prevoda), *Neofolk kultura* (1994), *Vers les nouvelles politiques culturelles* (2015), *Menadžment umetnosti u turbulentnim okolnostima* (2005. četiri prevoda) i *Interkulturalna medijacija na Balkanu* (2004. četiri prevoda) obe sa S. Dragojevićem; ko-urednica je zbornika *Cultural Sustainability in European Cities: Imagining Europolis* (2015), *Cultural policy in times of rising populism* (2018) itd. Prevođena na 20 jezika. Dobitnica je francuskog Ordena Komandira Akademске Palme 2003. i Velike zlatne plakete Univerziteta umetnosti 2004. i 2019, te prvi ENCATC fellowship laureate za životno delo u domenu kulturne politike i menadžmenta 2019. Univerzitet u Monpeljeu dodelio joj je počasni doktorat 2023, a Ujedinjeni gradovi i opštine sveta i grad Meksiko nagradu za individualni doprinos utemeljenju kulturne politike i održivog razvoja 2024. godine.

MILAN ĐORĐEVIĆ

Vizuelni umetnik, doktorand u oblasti menadžmenta kulture i medija, kao i asistent na Katedri za menadžment i produkciju Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu, gde od 2018. godine učestvuje u nastavi. Diplomirao je slikarstvo, dok je master studije novih medija završio na Fakultetu likovnih umetnosti u Beogradu. Član je Udruženja likovnih umetnika Srbije od 2020. godine, gde je učestvovao u vođenju Debatnog programa, Sekcije proširenih medija i više samoorganizovanih radnih grupa članstva. Profesionalno angažovanje u sektoru kulture započeo je u Ministarstvu kulture 2013. godine i tako stekao deseto-godišnje iskustvo u radu s evropskim programom za kulturu Kreativna Evropa. Trenutno radi kao menadžer projekata MEDIA Deska Srbija pri Filmskom centru Srbije. Izlagao je na više grupnih izložbi, a imao je dve samostalne izložbe 2018. godine u Domu kulture Studentski grad i Umetničkom prostoru U10. U istraživačkom radu se posebno interesuje za temu radnih prava umetnika, horizontalne modele organizacije u umetnosti i ekonomsku demokratiju.

PETAR CIGIĆ

Asistent i doktorand na Arhitektonskom fakultetu Univerzitetu u Beogradu, gde je završio i osnovne i master studije. Kao saradnik u arhitektonskim biroima *Studio M+* (Novi Sad, Srbija), *schneider+sc-humacher Architekten* (Frankfurt na Majni, Nemačka) i *A3 Architects* (Beograd, Srbija), ali i kao frilens arhitekta učestvovao je na mnogim arhitektonskim i urbanističkim konkursima i arhitektonskim izložbama. Kao član grupe od osam arhitekata *Moderni u Beogradu* 2019. godine je dobio prvu nagradu na konkursu za prezentaciju Republike Srbije na 17. Bijenalu arhitekture u Veneciji. Bio je angažovan na naučnom projektu TR 36034 *Istraživanje i sistematizacija razvoja stanovanja u Srbiji u kontekstu globalizacije i evropskih integracija u cilju unapređenja kvaliteta i standarda stanovanja* (2011-2015). Autor je i koautor više naučnih članaka, poglavlja u knjigama i radova sa konferencija.

DR SANJA IGUMAN GLUŠAČ

Naučna saradnica na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, gde koordinira Laboratorijom za teoriju, stvaranje i politiku prostora. U istraživanju se bavi složenim aspektima prirodnog i kulturnog nasleđa, ispitujući njegovu disonantnost, političnost, (zlo) upotrebu, zapostavljanje, zaštitu i interpretaciju. Sa posebnim fokusom na kulturne i urbane predele, istražuje kako se nasleđe oblikuje, osporava i iznova promišlja u savremenim društvima i u javnom prostoru. Doktorirala je 2018. godine na Univerzitetu u Bergamu (Italija), sa disertacijom pod nazivom "Heritage Re-interpretation as a Tool for Rethinking Layered Identity Issues: Belgrade as a Confluence-Encounter of East and West". Dalje akademsko usavršavanje nastavila je na istom univerzitetu kroz postdoktorska istraživanja u demografskim, etnološkim i antropološkim disciplinama. Kao gostujuća predavačica u oblasti studija nasleđa, od akademske 2020/2021. godine predaje na master programima turizma na univerzitetima u Stralsundu (Nemačka) i Bergamu (Italija). Takođe je držala predavanja na Queen's univerzitetu u Belfastu (UK) 2020. i 2024. godine. Aktivna je članica organizacija Europa Nostra Srbija i INTBAU (Međunarodna mreža za tradicionalnu gradnju, arhitekturu i urbanizam).

DR SONJA JANKOV

Naučna saradnica za nauke o umetnostima. Završila je naučne doktorske akademske studije na Univerzitetu umetnosti u Beogradu, na studijskom programu Teorija umetnosti i medija, odbranom doktorske disertacije „Citiranje arhitekture jugoslovenskog modernizma kao stvaralački i interpretativni metod u savremenim umetničkim praksama“. U periodu od 2022. do 2023. je bila zaposlena na realizaciji istraživačkog projekta „Intermedijalno citiranje dizajna u umetnosti – savremeni umetnici o ideologiji dizajna automobila: slučaj Volkswagen

bube i Yuga“ na Akademiji umetnosti u Novom Sadu, za čiju realizaciju joj je sredstva odobrio Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost. Autorka je brojnih radova u međunarodnim publikacijama i naučnim časopisima *Život umjetnosti*, *AM Journal of Art and Media Studies*, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, *Zbornik Matice srpske za scenske umetnosti i muziku*, *Arhitektura i urbanizam*, *Interkulturalnost*. Realizovala je samostalno osam kustoskih autorskih izložbi, a u saradnji sa drugim kustosima i umetnicima još šest izložbi. Njenu autorsku izložbu *(De)konstrukcije prostora: arhitektura drugim sredstvima* (Galerija savremene umetnosti, Pančevo, 2 – 17. 12. 2021) Društvo istoričara umetnosti Srbije je nagradilo kao najbolju izložbu u 2021. godini.

DR VIŠNJA KISIĆ

Istoričarka umetnosti, masterka kulturne politike i menadžmenta i doktorica nauka istorije umetnosti i studija nasleđa. Docentkinja je na Fakultetu za sport i turizam u Novom Sadu, predavačica na UNESCO Master programu za kulturnu politiku i menadžment Univerziteta umetnosti u Beogradu i Univerzitetu Hasan 2 u Kazablanki, i gostujuća predavačica na Univerzitetu Lion 2 i Univerzitetu za međunarodne odnose u Peking. Fokus njenog rada su politike i političnost nasleđa i kulture, participativno upravljanje nasleđem i pitanja interpretacije, disonantnosti i konfliktnosti nasleđa. Paralelno sa akademskim radom aktivna je u praksama i politikama baštinjenja u javnom i civilnom sektoru, u procesima participativnog upravljanja i građanskog aktivizma u oblasti nasleđa. Osnivačica je programa mentorskog i profesionalnog razvoja za stručnjake u kulturi Kreativno mentorstvo, od 2011. do 2020. Kao generalna sekretarka Evropa Nostre Srbija vodila je brojne projekte građanskog aktivizma u oblasti nasleđa. Istraživačica je u okviru Horizon2020 projekta INVENT koji se bavi inkluzivnim kulturnim politikama, kao i u okviru Erasmus Plus projekta SHAKIN', koji se bavi subalternim znanjima. Dobitnica je Nagrade Narodnog muzeja 2009, Evropske nagrade za istraživanja kulturnih politika 2013. i nagrade Jelena Šantić za aktivistički angažman u kulturi 2020. Radi na međunarodnom nivou, a živi na Fruškoj Gori.

DR MILICA KOČOVIĆ DE SANTO

Viši naučni saradnik na Institutu ekonomskih nauka u Srbiji. Osnovne studije završila je na Ekonomskom fakultetu u Beogradu 2009. godine. Doktorirala je 2017. godine na Fakultetu Dramskih Umetnosti u Beogradu. Takođe, masterirala je pri Autonomnom Univerzitetu u Barseloni na MA programu Degrowth Ecological economics and policy 2023. Bavi se interdisciplinarnim istraživanjima spajajući heterodoksnu ekonomsku teoriju sa studijama kulture, kritičkim razvojnim, dekolonijalnim, odrast studijama, zajedničkom, samoupravljanjem i

drugim sistemskim alternativama. Od 2011. godine je angažovana u nastavi na većem broju državnih fakulteta. Na FDU je na listi mentora za master i doktorske disertacije, gde je angažovana u nastavi na studijskim programima: Menadžment u kulturi i umetnosti, Kulturna politika, Kultura i održivi razvoj, Finansiranje kulture. Učestvovala je u brojnim istraživačkim projektima, kao što su *Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU* (br. 179015) Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije, 2011/2015/2019, *Evropske integracije i društveno-ekonomske promene u privredi Srbije na putu ka EU* (br. 47009) Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, 2011/2015/2019, COST 19129 Decolonizing Development, EPICA, podržanog od strane fonda za nauku. Društveni je aktivista, permakulturaš i obožava da primeni opasna teorijska i alternativna znanja u praksi.

DR MARIJA MARUNA

Redovna profesorka Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na Departmanu za urbanizam, na kom je diplomirala (1995), magistrirala (2003) i doktorirala (2009). Rukovoditeljka je predmeta na studijskim programima osnovnih, master, specijalističkih i doktorskih studija iz domena Urbanističkog planiranja, Teorije planiranja, Upravljanja urbanim razvojem, Strateškog urbanog dizajna i Metodologije naučnog i istraživačkog rada u urbanizmu. Učestvovala je u realizaciji nastavnih programa na studijskim programima univerziteta *Università degli Studi di Sassari, ETH Zürich, TU Berlin, Technische Universität Wien, Universität Stuttgart, Universidad de Granada, Universität Politecnica de Catalunya i Politecnico di Milano*. Autorka je publikacija *Teorija planiranja: Prilog kritičkom mišljenju u arhitekturi* (2019), *Urbanizam Beograda: priručnik za istraživanje procesa proizvodnje prostora* (2013) i koautorka monografije *Strateški urbani dizajn i kulturna raznolikost* (2009), sa Nadom Lazarević Bajec. Objavljivala je radove u mnogobrojnim monografijama, časopisima i zbornicima konferencija međunarodnog i nacionalnog značaja. Urednica je više monografija nacionalnog značaja i učesnica u naučnim odborima više međunarodnih i nacionalnih naučnih skupova. Članica je uredništva nacionalnih časopisa *Arhitektura i urbanizam* i *SAJ – Serbian Architectural Journal*. Učestvovala je u više međunarodnih i nacionalnih naučnih i istraživačkih projekata, nacionalnih strateških i urbanističkih planova, studija, izložbi i urbanističko-arhitektonskih konkursa. Redovno izlaže u okviru manifestacija strukovnih udruženja i aktivno učestvuje u aktivnostima unapređenja profesionalne zajednice. Dobitnica je više nagrada i priznanja za naučni, istraživački, stručni i mentorski rad.

DR BOJANA MATEJIĆ

Vanredna profesorka na predmetu Diskurzivne prakse umetnosti i medija na Fakultetu likovnih umetnosti u Beogradu i na predmetu Teorija umetnosti na Interdisciplinarnim studijama Grupe za teoriju umetnosti i medija Univerziteta umetnosti u Beogradu. Osnovne i master studije završila je u umetničkoj oblasti likovnih umetnosti na Fakultetu likovnih umetnosti u Beogradu 2008. godine. Odbranila je naučne master studije 2009. godine i doktorsku disertaciju 2015. godine u naučnoj oblasti Nauke o umetnostima na Univerzitetu umetnosti u Beogradu. Bila je gostujuća istraživačica 2019. godine na području Globalne istorije umetnosti na Univerzitetu u Lajpcigu u Nemačkoj uz podršku nemačkog naučnog fonda Leibniz-Gemeinschaft. Objavljivala je naučne radove u izdanjima Routledge, Palgrave Macmillan, Orion Art, itd. Održala je brojna predavanja kao i javna izlaganja na konferencijama u području estetike, studija medija i novomedijske umetnosti, globalne istorije umetnosti i teorije u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu, Künstlerhaus Vienna, FLUSS – Society for Promotion of Photo and Media Art, Villa Romana, Florence, TU Dresden Germany, the Institute of Art History in Leipzig, GWZO in Leipzig, Academy of Fine Arts in Zagreb, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Academy of Fine Arts and Design in Ljubljana, nGbK neue Gesellschaft für bildende Kunst in Berlin, Jagiellonian University in Krakow, Shaanxi Normal University & Association of Media Studies and Literary Theory in Xián, Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Villa Finaly Florence, etc. Članica je Naučnog odbora časopisa AM Journal of Art and Media Studies (ERIH+). U okviru projekta EPICA rukovodila je delom istraživačkih aktivnosti *Participatory Practices and Contemporary Art*. Fokus njenog istraživanja jesu teorije emancipacije u savremenoj umetnosti i estetici, bio- i nekropolitičke teorije umetnosti i medija te transkulturne relacije u savremenoj umetnosti i teoriji medija. Članica je organizacija MASA – Mreža akademske solidnosti i angažovanosti i IAA – International Association for Aesthetics.

DR NINA MIHALJINAC

Radi kao predavačica i istraživačica u polju kulturne politike, menadžmenta u kulturi i teorije umetnosti. Vanredna profesorka je na Fakultetu dramskih umetnosti na Katedri za menadžment i produkciju pozorišta, radija i kulture, u oblasti menadžmenta u kulturi i kulturne politike. Bila je rukovoditeljka UNESCO Katedre za kulturnu politiku i menadžment Univerziteta umetnosti u Beogradu 2019-2024. Doktorirala je u Centru za interdisciplinarnu studiju Teorija umetnosti i medija na Univerzitetu umetnosti u Beogradu. Posebne oblasti interesovanja: alternativni modeli oganizovanja u kulturi, kulturna politika i kritičke teorije, savremene vizuelne umetnosti. Radila je kao menadžerka projekata Deska Kreativna Evropa Srbija pri Ministarstvu kulture i informisanja RS (2014-2020). Pored učešća u naučnim projektima

(Program ideje Fonda za nauku – EPICA 2021-2024, COST – Decolonizing development 2021-2024, Horizont 2020 ARTIS 2020-2024), angažuje se na različitim projektima u kulturi (*ReCulture – Rebranding cultural institutions in Western Balkans*, projekat podržan programom Kreativna Evropa, 2021-2024, član radne grupe ULUS-a za društveni status umetnika *Ka horizontalnosti u umetnosti 2021-2*; istraživačica na projektu *Teorija angažovane prakse: Srbija 2030* Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd).

ALEKSANDAR MIJAILOVIĆ

Advokat iz Šapca. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Novom Sadu, nakon čega je radio pripravnički staž u advokatskoj kancelariji Svetlane Žabaljac u Šapcu, da bi potom položio pravosudni ispit u Beogradu. Advokatski ispit je položio u novembru 2020. godine pred Advokatskom komorom Šapca. Iste godine je i osnovao svoju advokatsku kancelariju, kao jedan od najmlađih advokata u Šapcu. Pored advokature, bavi se građanskim i političkim aktivizmom, sa posebnim fokusom na izbornu pravo, pa je tako imao aktivnu ulogu u svim izborima održanim od 2020. godine do danas, a tokom predsedničkih i parlamentarnih izbora 2022. godine bio je i član Republičke izborne komisije ispred koalicije MORAMO. Kao pravni konsultant za izbornu pravo bio je angažovan i u zemljama okruženja. U pogledu istraživanja, značajno je pomenuti da je sproveo stručnu analizu pravnih propisa koji se odnose na uređenje položaja mesnih zajednica u gradu Beogradu za projekat EPICA.

DR DANIJELA MILOVANOVIĆ RODIĆ

Vanredna profesorka Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Beogradu na Departmanu za urbanizam, na kome je diplomirala (1995), magistrirala s temom *Unapređenje učešća građana u urbanističkom planiranju uz podršku informacionih i komunikacionih tehnologija* (2005) i doktorirala s temom *Redefinisanje modela učešća građana u urbanističkom planiranju Srbije u skladu s komunikativno-kolaborativnom paradigmom* (2013). Fokus njenog profesionalnog delovanja je u oblasti upravljanja urbanim razvojem i urbanističkom planiranju, naročito metodologiji kolaborativnog i strateškog planiranja, učešća građana u procesima upravljanja i planiranja razvoja grada i edukaciji društveno odgovornih i angažovanih arhitekata i urbanista. Kontinuirano radi na povezivanju naučno-istraživačkih i nastavničkih aktivnosti i praktičnog delovanja, insistira na interdiciplarnosti i interakciji s institucijama i organizacijama od značaja za razvoj grada. Inicijator je i koordinator saradnje fakulteta s nacionalnim i lokalnim javnim institucijama i udruženjima građana. Rukovoditeljka je predmeta u oblasti urbanizma na osnovnim, master, specijalističkim i doktorskim akademskim studijama Arhitektonskog fakulteta. Učestvovala je na

više međunarodnih i nacionalnih naučnih i stručnih istraživačkih projekata, urbanističkim planovima i projektima, urbanističkim studijama, urbanističko-arhitektonskim konkursima i izložbama. Publikovala je radove u naučnim i stručnim publikacijama i izlagala na savetovanjima nacionalnog i međunarodnog značaja. Dobitnica je više nagrada u oblasti naučnog i stručnog rada u oblasti urbanizma.

DR IRENA J. RISTIĆ

Deluje na polju nauke i umetnosti, katkad i šire. Sklona je socijalnim ogledima i psihološkim istraživanjima, mahom fokusirana na domete kolektivnih praksi. Diplomirala je pozorišnu režiju na Fakultetu dramskih umetnosti, magistrirala psihologiju na Filozofskom fakultetu, doktorirala u oblasti psihologije umetnosti na Fakultetu likovnih umetnosti u Beogradu i završila specijalizovanu edukaciju Instituta za psihodramu Beograd (EAPTI/Beč). Autorka je niza naučnih i umetničkih radova, monografije *Mala vrata. O zajedničkom i putevima radikalne imaginacije* (2021), studije *Početak i kraj kreativnog procesa* (2010), kao i knjiga *Slušaj, Petre* (2024) i *Ogledi o drugarstvu i posedovanju* (2019). Koautorka je monografije *Psihologija kreativnosti* (sa T. Mandić, 2013) i urednica više tematskih zbornika o ishodima savremenih umetničkih praksi. Pored istraživanja i predstava, rado izdvađa svoje ogledne radove: *Pravićemo nešto o ratu, rodu i slobodi, zvaće se: Šta bi rekla Čelsi meni* (2024), *Krišom* (2021), *Višak vrednosti* (2019), *Bela griva* (2019), *Šta kaže Irena Ristić?* (2015), *Pažljivo posmatranje* (2014), *proces_K* (2011), i druge. Jedna je od osnivačica *Hop.La!*, redovna profesorka na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu, i deo više aktivističkih kolektiva. www.irena-ristic.com

DR GORAN TOMKA

Istraživač i predavač u polju studija publike, novih medija, kulturne raznolikosti i kulturne politike i menadžmenta. Vanredni je profesor na fakultetu TIMS u Novom Sadu, a predaje na Fakultetu za komunikacije i medije FMK u Beogradu i na UNESCO katedri za kulturnu politiku i menadžment u Beogradu. Doktorirao u oblasti studija kulture i medija na Univerzitetu umetnosti u Beogradu. Izvan akademske zajednice aktivan je kao savetnik, trener, kritičar i zagovarač. Bio je trener u programu Al Mavred Abbara za izgradnju kapaciteta u arapskom regionu; koordinator Strategije razvoja kulture grada Novog Sada i aplikacije Novog Sada za Evropsku prestonicu kulture 2021. Njegova poslednja knjiga *U potrazi za publikom* je objavljena od strane međunarodne pozorišne mreže IETM, Brisel.

Slika 1.
EPICA naučni skup na FDU

Slika 2.
EPICA naučni skup, novembar 2024

Slika 3.
Terensko istraživanje - studija slučaja
Topli Do, Stara Planina, maj 2023

Slika 6.

Terensko istraživanje - studija slučaja
Topli Do, Stara Planina

Slika 5.

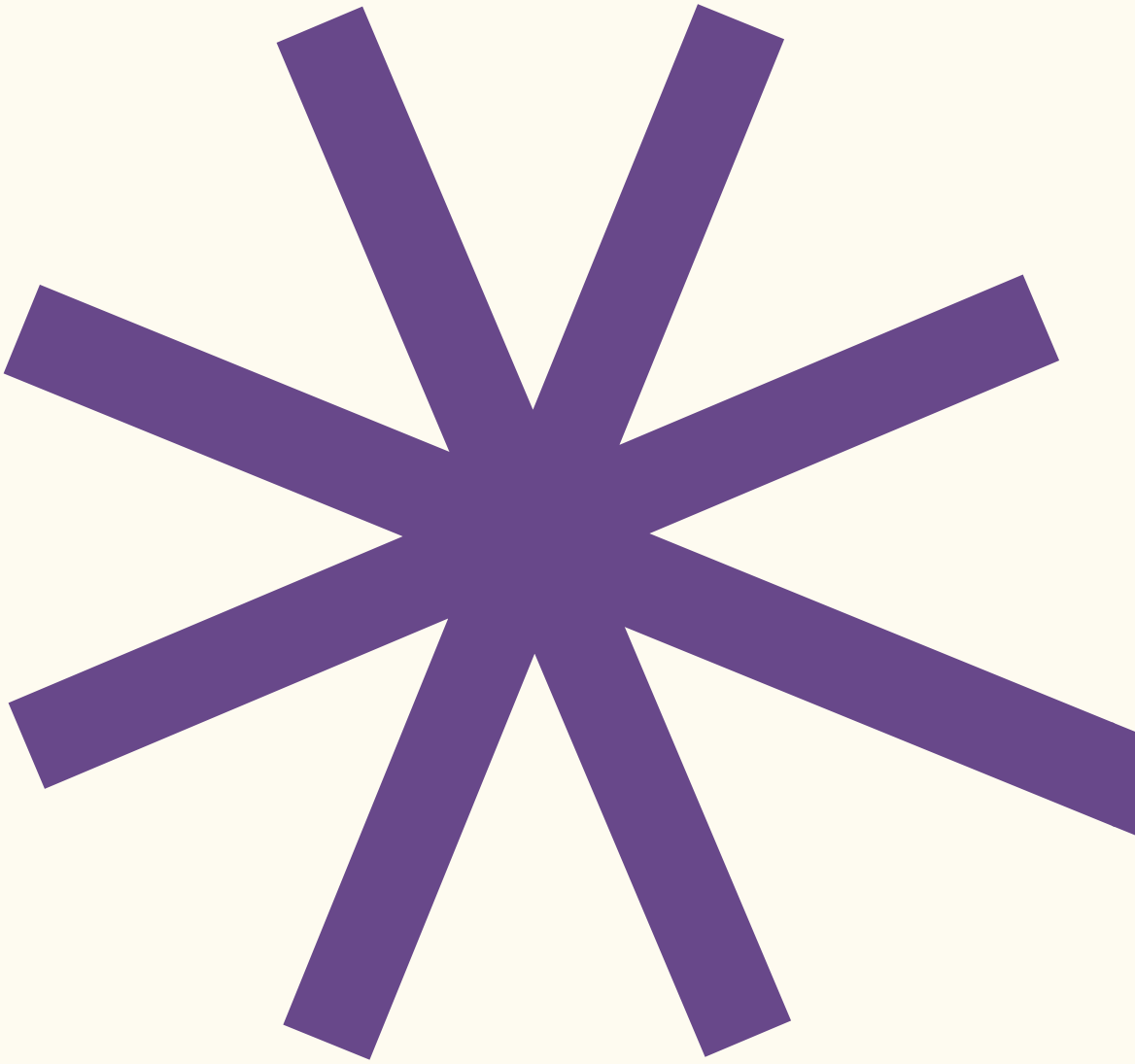
Terensko istraživanje - studija slučaja
Topli Do, Stara Planina, maj 2023.

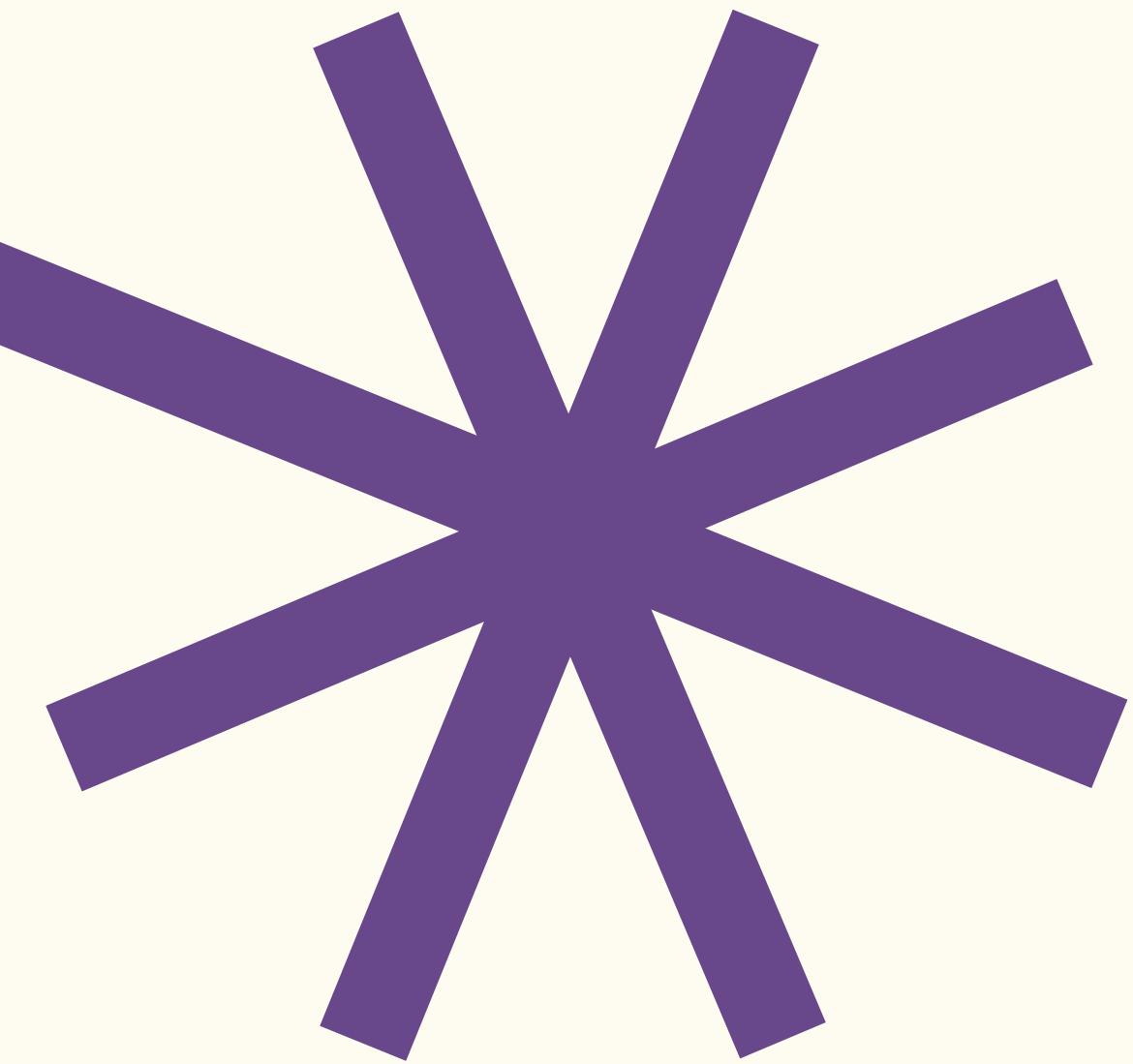
Slika 4.

Razgovori sa aktivistima
novobeogradskih blokova i Prokopa

Oснаživanje participacije u kulturi i arhitekturi:
aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom

Empowering Participation in Culture and
Architecture: Activating Public Resources
for and with Community

Edicija / Series

KULTURA * UMETNOST * MEDIJI
Knjiga br. 37

Urednica edicije / Series Editor

dr Milena Dragičević Šešić

Urednice / Edited by

dr Nina Mihaljinac
dr Sonja Jankov

Izdavač / Publisher

Fakultet dramskih umetnosti,
Institut za pozorište, film, radio
i televiziju, Beograd

Faculty of Dramatic Arts,
Institute for theatre, film, radio
and television, Belgrade

Za izdavača / For publisher

prof. Miloš Pavlović, dekan FDU

Recenzenti / Reviewers

dr Ana Žuvela,
Odjel za kulturu i komunikacije,
Institut za razvoj i međunarodne odnose,
Hrvatska
dr Ksenija Petovar, Arhitektonski fakultet,
Univerzitet u Beogradu
dr Radivoje Dinulović,
Fakultet tehničkih nauka,
Univerzitet u Novom Sadu

Lektura i korektura / Editing and proofreading

Nemanja Sićević

Dizajn i prelom / Cover design and print set

Natalija Đorđević
Petar Stošić

Štampa / Print

Alta Nova, Beograd

Tiraž / Circulation

200

ISBN-978-86-82402-22-0

CIP - Каталогизacija y публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

332.1(082)
352(082)

OSNAŽIVANJE participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom = Empowering participation in culture and architecture: activating public resources for and with community / urednice, edited by Nina Mihaljinac, Sonja Jankov. - Beograd : Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju = Belgrade : Faculty of Dramatic Arts, Institute for Theatre, Film, Radio and Television, 2025 (Beograd : Alta Nova). - 379 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Edicija Kultura, umetnost, mediji ; knj. br. 37)

"Ova monografija je nastala u okviru projekta EPICA – Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi: aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom (ID 7744648)..."--> kolofon. - Tiraž 200. - Str. 11-13: Uvodna reč / Nina Mihaljinac. - Biografije: str. 373-379. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

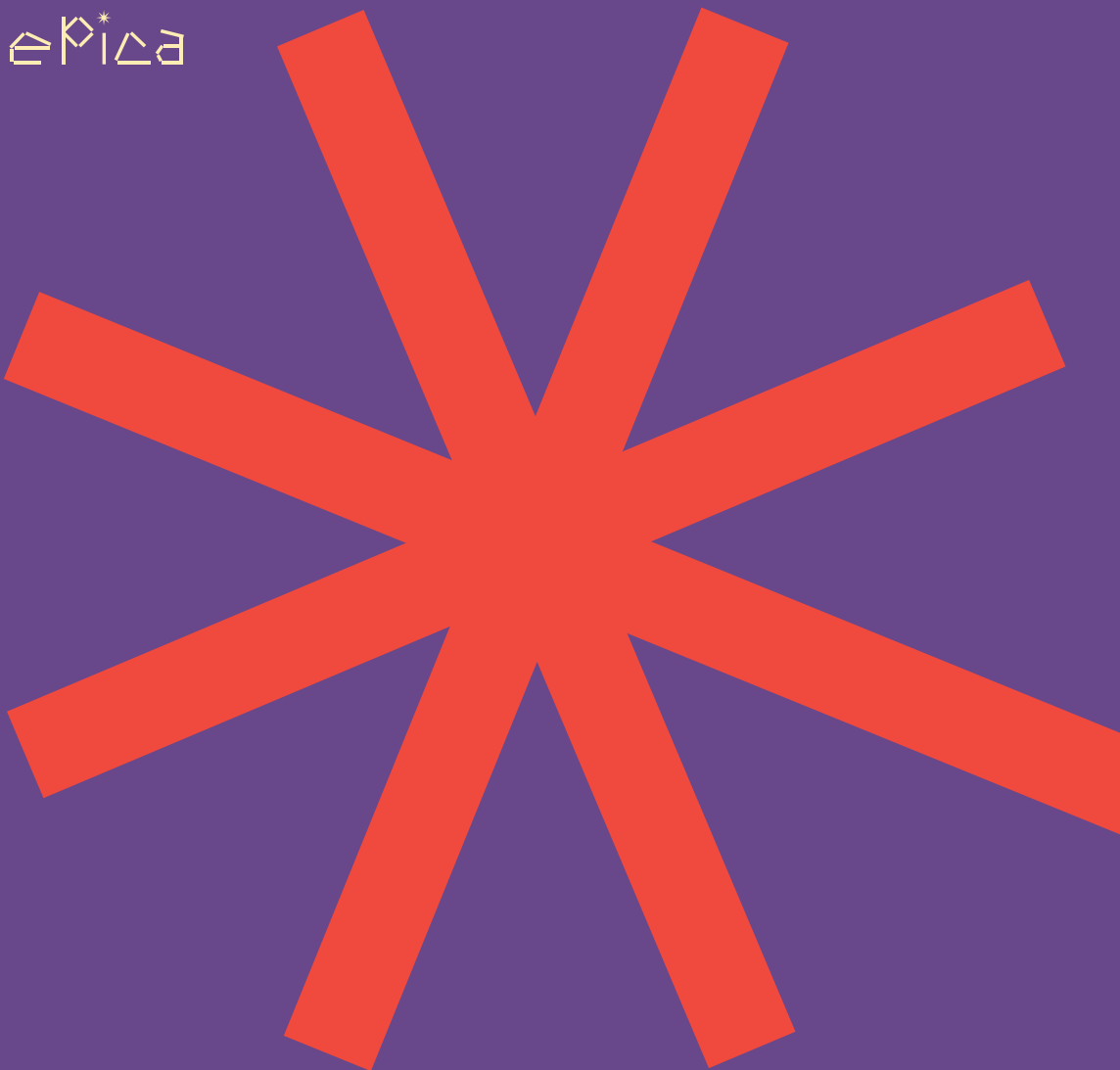
ISBN 978-86-82402-22-0

1. Михаљинац, Нина, 1987- [уредник] [аутор додатног текста] 2. Јанков, Соња, 1985- [уредник]
а) Локалне заједнице -- Зборници б) Регионални развој -- Зборници

COBISS.SR-ID 168124681

epica

Ova monografija je nastala u okviru projekta EPICA – Osnaživanje participacije u kulturi i arhitekturi: Aktiviranje javnih resursa za i sa zajednicom (ID 7744648), podržanog sredstvima Fonda za nauku Republike Srbije.

This monography is published within the project EPICA – Empowering Participation in Culture and Architecture: Activating Public Resources for and with Community (ID 7744648), supported by the Science Fund of the Republic of Serbia.

FAKULTET
DRAMSKIH
UMETNOSTI
U BEOGRADU

1958
INSTITUT
EKONOMSKIH
NAUKA

COGNOSCERE EST MUTARE

FAKULTET
LIKOVNIH
UMETNOSTI
U BEOGRADU

Фонд за науку
Републике Србије

Универзитет у Београду - Архитектонски факултет
University of Belgrade - Faculty of Architecture

Tims

Fakultet za
sport i psihologiju